

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЯ

У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ

Навчальний посібник

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, доцента
В. В. Сокурєнка

Харків 2018

Авторський колектив:

О.О. Євдокімова, д-р психол. наук, проф. – § 1.1, 1.3; **І.В. Жданова**, канд. психол. наук, доц. – § 1.4, 3.4, 5.2 (у співавторстві з Я.С. Посоховою), 5.8, 6.1; **Д.В. Швець**, канд. пед. наук – § 1.2; **Ю.В. Александров**, канд. психол. наук, доц. – § 3.3, 6.3; **В.І. Барко**, д-р психол. наук, проф. – § 3.1, 3.6; **Н.К. Горбик** – § 4.2 (у співавторстві з І.В. Ламаш); **Н.В. Греса**, канд. психол. наук, доц. – § 5.4, 5.5; **О.В. Землянська**, д-р психол. наук, проф. – § 2.2, 2.5; **Ю.В. Кобикова** – § 5.9; **І.В. Ламаш**, канд. психол. наук, доц. – § 4.1 (у співавторстві з В.М. Філоненко), § 4.2 (у співавторстві з Н.К. Горбик); **М.Г. Логачев**, канд. психол. наук, доц. – § 3.5, 4.4; **Я.С. Посохова**, канд. психол. наук – § 2.4, 3.2, 5.2 (у співавторстві з І.В. Ждановою); **М.М. Саппа** – д-р соціол. наук, проф. – § 5.10; **В.О. Тюріна**, д-р пед. наук, проф. – § 4.3; **В.М. Філоненко**, канд. психол. наук – § 4.1 (у співавторстві з І.В. Ламаш); **Л.П. Чепіга**, канд. психол. наук, доц. – § 6.2; **О.Г. Шахова**, канд. біол. наук – § 5.6, 5.7; **Л.О. Шевченко**, канд. психол. наук, доц. – § 2.1, 2.3; **І.В. Шелкошвєєв** – § 5.1; **А.А. Шиліна**, канд. психол. наук, доц. – § 5.3, 6.4.

Рецензенти:

Большакова А. М. – доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної психології
Харківської державної академії культури;

Кузнєцов М. А. – доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри практичної психології
Харківського національного педагогічного університету
ім. Г. С. Сковороди

*Рекомендовано Вченою радою Харківського національного
університету внутрішніх справ 30.06.2017, протокол № 6*

Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посіб. /
П86 [О. О. Євдокімова, І. В. Жданова, Д. В. Швець та ін.] ; за заг. ред.
В. В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. –
Харків, 2018. – 426 с.

Навчальний посібник підготовлено відповідно до навчальних програм з дисциплін «Професійно-психологічна підготовка працівників поліції», «Юридична психологія», «Практична психологія». У посібнику висвітлено загальні та спеціальні психологічні питання професійної діяльності поліції.

Рекомендується для використання в освітньому процесі підготовки поліцейських; у професійній діяльності працівників Національної поліції.

УДК 159.9: 351.74

© Авторський колектив, 2018

© Сокурєнка В. В., загальне редагування, 2018

© Харківський національний університет внутрішніх справ, 2018

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
ГЛАВА 1 ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ: ПСИХОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ	
1.1. Професійна діяльність як предмет психологічного вивчення	8
1.2. Зміст та психологічні особливості професійної діяльності поліції.....	20
1.3. Структурно-психологічний аналіз професійної діяльності поліції.....	27
1.4. Ситуаційно-психологічний аналіз професійної діяльності поліції.....	35
ГЛАВА 2 ОСОБИСТІСТЬ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ	
2.1. Поняття особистості поліцейського	44
2.2. Професійно важливі якості працівника поліції.....	50
2.3. Професійна компетентність працівника поліції	56
2.4. Професійна самосвідомість поліцейських.....	68
2.5. Психологічна культура працівника поліції	88
ГЛАВА 3 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РІЗНИХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПІДРОЗДІЛІВ	
3.1. Психологія правоохоронної діяльності кримінальної поліції.....	107
3.2. Психологія професійної діяльності патрульних поліцейських.....	113
3.3. Психологічні особливості професійної діяльності органів досудового розслідування.....	126
3.4. Психологічні аспекти діяльності поліції охорони	153
3.5. Психологія професійної діяльності спеціальної поліції та поліції особливого призначення.....	158
3.6. Психологія управління у правоохоронній діяльності.....	163
ГЛАВА 4 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ БЕЗПЕКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ	
4.1. Психовіктимологічні аспекти професійної діяльності працівників поліції	178

4.2. Особиста безпека працівників поліції та психологічні методи її забезпечення	195
4.3. Психологічна готовність поліцейського до професійної діяльності в екстремальних умовах.....	214
4.4. Правові та психологічні аспекти застосування поліцією табельної вогнепальної зброї.....	219
ГЛАВА 5 ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ	
5.1. Психологічні аспекти рекрутингу в поліцію.....	228
5.2. Психологічні основи професійного спілкування поліцейських.....	239
5.3. Візуальна психодіагностика у професійній діяльності поліції.....	271
5.4. Юридична психолінгвістика у професійній діяльності поліції.....	284
5.5. Психологічний вплив у професійній діяльності поліції.....	292
5.6 Психологічний портрет та підходи до його складання.....	309
5.7. Психотехнології опанування професійним стресом у діяльності поліції.....	326
5.8. Психотехніки надання екстреної психологічної допомоги працівниками поліції	342
5.9. Психотехнології самоменеджменту у професійній діяльності поліції.....	349
5.10. Сутність, основні принципи і технології діяльності поліції по зв'язках з громадськістю.....	361
РОЗДІЛ 6 ПСИХОПРОФІЛАКТИКА У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ	
6.1. Професійне здоров'я поліцейського та шляхи його збереження	372
6.2. Психопрофілактика професійного вигорання працівників поліції	384
6.3. Психопрофілактика професійної деформації особистості поліцейського.....	394
6.4. Психопрофілактика девіантної поведінки працівників поліції	404
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК.....	421

ПЕРЕДМОВА

Реформування системи правоохоронних органів та створення Національної поліції України потребує формування професіоналу нового типу, який відповідає сучасним вимогам розвитку суспільства та правоохоронної системи в цілому.

Ефективність професійної діяльності працівника Національної поліції України пов'язана зі сформованістю особистості поліцейського як фахівця правоохоронної системи. Успішність професійної діяльності працівників поліції можлива за умов оптимальної сформованості професійної навченості, розвитку професійної спрямованості особистості, соціально-психологічної взаємодії та соціального контролю.

Численні посади, професії та спеціальності в поліції належать до складних видів професійної діяльності, яким притаманні підвищена соціальна відповідальність за професійні помилки, наявність владних повноважень, високий рівень психічного напруження та перевантаження у процесі службової діяльності, наявність екстремальних службових ситуацій, виконання яких пов'язане з небезпекою для життя працівника поліції, ймовірність заподіяння шкоди громадянам у процесі професійної діяльності, агресивність кримінального середовища та інші.

Складні види професійної діяльності поліції пред'являють значні вимоги до особистості поліцейського, його правосвідомості та професійної культури, підготовленості до професійної діяльності та набуття професійних компетенцій. Сучасний поліцейський повинен мати не тільки знання, а й навички особистої безпеки, опанування професійним стресом, запобігання професійного вигорання та деформації, збереження професійного здоров'я тощо. Психологічні аспекти цих питань представлено у навчальному посібнику «Психологія у професійній діяльності працівників поліції».

Навчальний посібник складається з шести глав.

У *першій главі* «Професійна діяльність поліції: психологічне вивчення» розкрито основні поняття психології професійної діяльності, охарактеризовано зміст та психологічні особливості професійної діяльності поліції, представлено структурно – та ситуаційно-психологічний аналіз професійної діяльності поліції.

Друга глава присвячена психологічному аналізу особистості поліцейського. Автори розкрили поняття особистості поліцейського, охарактеризували професійно важливі якості

працівника поліції, визначили сутність професійної компетентності та професійної самосвідомості поліцейського, окреслили основні складові психологічної культури працівника поліції.

У *третьій главі* «Психологічні особливості професійної діяльності різних поліцейських підрозділів» розкрито зміст та психологічні особливості професійної діяльності кримінальної поліції, патрульної поліції, органів досудового розслідування, поліції охорони, спеціальної поліції та поліції особливого призначення.

У *четвертій главі* навчального посібника «Психологічні основи безпеки професійної діяльності працівників поліції» розкрито психовіктимологічні аспекти професійної діяльності працівників поліції, висвітлено основні проблеми та психологічні методи забезпечення особистої безпеки поліцейського, відбито сутність психологічної готовності поліцейського до професійної діяльності в екстремальних умовах, проаналізовано правові та психологічні аспекти застосування зброї персоналом поліції.

Новацією навчального посібника є найбільша *п'ята глава* «Психотехнології у професійній діяльності поліції», яка розкриває психологічні аспекти проблеми рекрутингу у поліцію, професійного спілкування працівників поліції, візуальної психодіагностики, юридичної психолінгвістики та психологічного впливу у професійній діяльності поліцейських. У цій главі висвітлено основні підходи до складання психологічного портрету людини, в тому числі злочинця, психотехнології опанування професійним стресом поліцейськими, психотехніки самоменджменту, надання екстреної психологічної допомоги потерпілим, технології діяльності поліції по зв'язкам з громадськістю.

Шоста глава присвячена психопрофілактиці у професійній діяльності поліції. У цьому контексті авторський колектив представляє проблему професійного здоров'я поліцейського, розкриває сутність психопрофілактики професійного вигорання, професійної деформації та девіантної поведінки працівників поліції.

Окреслені питання відповідають переліку знань, умінь та компетенцій навчальних планів підготовки бакалаврів у ВНЗ МВС України за спеціальностями «правознавство», «правоохоронна діяльність», «психологія», що висвітлюються в межах таких навчальних дисциплін як «Юридична психологія», «Професійно-психологічна підготовка», «Практична психологія». Психологічні знання стануть корисними й для слухачів курсів первинної професійної підготовки поліцейських,

зокрема, при вивченні таких дисциплін як «Ефективна комунікація», «Стресостійкість», «Взаємодія з населенням на засадах партнерства».

Запропонований навчальний посібник базується на наукових та науково-методичних розробках провідних вітчизняних та зарубіжних учених – спеціалістів у галузі юридичної, професійної, соціальної, кризової психології.

Основні питання розкрито у навчальному посібнику на доступному рівні, що дозволяє курсантам, слухачам і працівникам поліції застосовувати їх не тільки у навчальному процесі, а й у практичній професійній діяльності. Перевірити рівень знань читачам дозволять питання для самоконтролю та виконання завдань і вправ з психологічного практикуму.

Сподіваємося, що даний посібник буде корисним і сприятиме професійному становленню особистості поліцейських, подальшому вдосконаленню професійно-психологічної підготовки працівників Національної поліції України.

ГЛАВА 1

ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ: ПСИХОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ

1.1. Професійна діяльність як предмет психологічного вивчення

Предметом психології професійної діяльності є вивчення психологічних закономірностей, психічних процесів, властивостей і станів особистості в їх взаємозв'язку з предметом і знаряддями праці, з фізичним і соціальним середовищем в процесі праці, яка характеризується ознаками певної сукупності професійних завдань та обов'язків (робіт), які виконує фахівець.

В сучасних умовах, *праця – це професійна діяльність, результати якої характеризуються високою якістю, і яка потребує спеціальної підготовки.*

Процес праці включає власне трудову діяльність людини, предмети праці, засоби праці.

Предмети праці –це об'єкти і явища природи, на які впливає людина в процесі діяльності.

Засоби праці –це машини, інструменти, лінії зв'язку, транспортні засоби, інформаційні системи, за допомогою яких людина впливає в процесі праці на предмети праці.

Праця в сучасних умовах характеризується:

- високою інтенсивністю і напруженістю,
- високою інформаційною насиченістю;
- тісною взаємодією людини з технікою, вузькою спеціалізацією;
- високими вимогами до підготовки фахівців;
- багатоетапністю в отриманні кінцевого результату праці;
- складністю взаємодії між суб'єктами трудової діяльності тощо.

В ході психологічного аналізу будь-якої професійної діяльності визначаються основні вимоги до психологічних особливостей майбутніх фахівців:

- професійно важливі психологічні характеристики, що сприяють успішнішому і більш швидкому оволодінню професією, успішному вирішенню професійних задач;
- динаміка формування цих властивостей, станів і процесів;
- психологічні якості, що піддаються розвитку, цілеспрямованому формуванню в процесі професійної підготовки; а також стійкі якості, що мало змінюються в процесі життя;
- психологічні якості, що можуть негативно впливати на процес підготовки і успішність подальшої професійної діяльності.

До *методів* психологічного вивчення професій відносяться:

1) методи збору інформації про особливості професійного середовища і про пов'язані з ними вимоги до людини, про властивості суб'єкта праці і його вимоги до професійного середовища (опитування, спостереження, експеримент, аналіз документації, анкетування, тестування, самоспостереження і самозвіт);

2) методи впорядкування одержаної інформації (алгоритмічний метод опису трудового процесу, структурний метод, системний аналіз).

Комплексний метод вивчення і опису змістовних і структурних характеристик професії для встановлення особливостей взаємовідношень суб'єкта праці з компонентами професійної діяльності та її функціонального забезпечення називається професіографією.

Професіографія – технологія вивчення вимог, що пред'являються професією до особистісних якостей і психофізичних можливостей людини. Її використовують з метою розроблення інформаційних, діагностичних, корекційних і формувальних методичних посібників і практичних рекомендацій для забезпечення взаємовідповідності людини і професії.

Професіографія забезпечує формулювання практичного завдання й організацію його виконання з метою оптимізації і підвищення ефективності професійної праці. Професіографія охоплює різні сторони конкретної професійної діяльності – соціальні, соціально-економічні, історичні, технічні, технологічні, правові, гігієнічні, психологічні, психофізіологічні та соціально-психологічні. Детальність їх вивчення залежить від соціального замовлення.

Інформаційна професіографія спрямована на забезпечення профорієнтаційної діяльності, охоплює всі названі характеристики, але подає їх узагальнено, коротко, описово.

Корекційна професіографія спрямована на підвищення безпеки професійної праці, детально й аналітично описує тільки ті характеристики, що є основними джерелами загрозової поведінки людини в цій сфері.

Діагностична професіографія – забезпечує організацію професійної психодіагностики, зорієнтована на вивчення технічних, правових, технологічних, психологічних, психофізіологічних і соціально-психологічних характеристик праці тільки на тих етапах роботи, від яких більшою мірою залежить кінцевий результат і на яких потрібні найвищі показники швидкості, точності діяльності та відповідальності за виконання завдання.

Формувальну професіографію використовують у процесах професійного навчання та професійної підготовки; вона охоплює соціально-економічні, історичні, правові характеристики професії в загальних рисах, з детальним аналітичним опрацюванням технічних і технологічних сторін конкретної професійної діяльності.

Професіографія містить комплекс методів вивчення професійної діяльності, в тому числі – методи збору емпіричних даних (вивчення документації, спостереження, опитування, дослідження продуктів діяльності, біографічний метод і метод трудового експерименту тощо); методи їх аналізу (експертної оцінки, якісного аналізу емпіричних даних, статистичного аналізу тощо), а також методи психологічної інтерпретації (структурно-системний аналіз, функціонально-структурний аналіз тощо).

У процесі аналізу документації проводиться аналіз спеціальної літератури про зміст діяльності, що вивчається, виробничих звітів і журналів, службових характеристик.

Анкетування – отримання письмових відповідей на поставлені питання, може бути двох типів: «по типу вільної відповіді», по типу «обраної відповіді». Основною умовою отримання достовірних відомостей в ході опитування є переконання опитуваного, що відомості, які він повідомляє, не використовуватимуться йому на шкоду.

Спостереження за ходом робочого процесу і поведінкою фахівців дозволяє дати точніший опис дій, прийомів, рухів працюючих відповідно до виробничих завдань і результатів праці. Спостереження дозволяє виявити психологічні вимоги, що висуваються професією до людини, встановити, які моменти професійної діяльності зумовлюють ті або інші вимоги до працівника. Спостереження бажано супроводжувати хронометражем.

Метод самоспостереження і самозвіту у разі, коли психолог стає фахівцем в професії, що вивчається, одержав назву трудового методу.

Експеримент може використовуватися для перевірки і корекції вже складеної психограми. Для цього виділяються декілька груп фахівців з різною професійною успішністю. У кожній групі перевіряються властивості, визнані професійно значущими, і порівнюється ступінь їх прояву і впливу на результат діяльності в групах випробуваних. Застосовується виробничий експеримент (різновид природного експерименту).

Алгоритмічний метод дає можливість представити сукупність дій у компактній формі і розкрити їх закономірні зв'язки. Алгоритм – жорстка послідовність дій, що неминуче приводить до вирішення задачі певного класу. Передбачена алгоритмом послідовність дій може мати словесний опис і може бути описана у символічній формі або у вигляді кінематичного графіка.

Структурний метод (А. І. Губінський) припускає опис трудової діяльності у вигляді структури, що складається з робочих і допоміжних операцій. Для кожної з включених до структури операцій визначаються характеристики: час та надійність. Одним з принципів, структурного методу, є принцип ієрархічної структуризації, що полягає у тому, що діяльність представляється на:

- оперативному рівні – у вигляді структури взаємозв'язків задач, що вирішуються;
- рівні вирішення однієї задачі – у вигляді структури взаємозв'язків алгоритмів;
- рівні алгоритму – у вигляді структури взаємозв'язків блоків операцій;
- рівні блоку операцій.

Системний аналіз дозволяє вивчати співвідношення ступеня прояву основних професійно значущих якостей суб'єкта праці, визначати ступінь впливу професійно важливих якостей особистості на кінцевий результат трудової діяльності. Системний аналіз вимагає розгляду будь-якого явища в розвитку, що по відношенню до професійної діяльності виступає, зокрема, як вимога вивчення процесу оволодіння діяльністю, становлення професійної майстерності, виникнення професійних деформацій особистості тощо. Цей метод орієнтований на збір, опис, аналіз та систематизацію матеріалу про професійну діяльність і її організацію з різних сторін.

В результаті професіографічного аналізу складаються професіограми або зведення даних (технічних, санітарно-

гігієнічних, технологічних, психологічних, психофізіологічних) про конкретний процес праці і його організації, а також *психограми* професій.

Психограми є «портретом» професії, складеним на основі психологічного аналізу конкретної трудової діяльності, до складу якого входять *професійно важливі якості (ПВЯ)*, а також психологічні і психофізіологічні складові, що актуалізуються даною діяльністю і забезпечують її виконання. Важливість методу професіографії пояснюється тим, що він дозволяє моделювати зміст і методи формування професійно важливих якостей особи, заданих тією або іншою професією і будувати процес їх розвитку, виходячи з даних науки.

Розглянемо найважливіші випадки застосування розроблених для спеціальних цілей професіограм.

Професіограми, що спрямовані на оптимізацію праці, привертають увагу до підвищеного виробничого навантаження, несприятливих виробничих умов, нераціональної організації виробництва та праці, незручного обладнання робочого місця і машин, до моментів, що відволікають від роботи, до шкідливих дій виробничого середовища й випадків.

Професіограми, які використовують під час консультивання з питань розміщення кадрів і психологічного відбору працівників, мають перелік особливостей роботи і вимог до стану психіки, здібностей, особливостей і спрямованості особистості. У цих професіограмах мають бути відображені такі характеристики праці, які позитивно або негативно впливають на психіку людини й ефективність роботи.

Професіограми для організації професіонального навчання показують, від яких саме здібностей, особливостей і вміння залежить успіх й ефективність навчання. Одночасно професіограми мають виявити ті методи, форми і стани практичного та теоретичного навчання, що є надзвичайно складними й вимагають раціоналізації, враховують загальний рівень підготовки і нейропсихічних можливостей слухачів.

Професіограми для підвищення рівня безпеки праці зосереджені на недоліках і прорахунках, що є у забезпеченні техніки безпеки та гігієни праці. У цих професіограмах треба визначити специфічні психологічні функції, процеси, здібності й особливості, що потрібні для безпечного використання роботи на відповідальних і особливо важких ділянках.

Професіограми для оптимізації організації праці та кооперації мають перелік об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на мотивацію праці або стосунки між лю-

дями і можуть ускладнити обставини на робочому місці або у професійному колективі.

Професіограми, які використовують під час нормування й оцінки праці, мають класифікувати також види і міру психічного навантаження, що характеризують відповідальність і небезпечність роботи, охоплюють весь комплекс труднощів, що пов'язані з її виконанням.

Досвід застосування комплексних і особливо спеціальних професіограм підтверджує важливу роль професіографії в діяльності психолога на підприємствах, фірмах, установах.

Психологічні професіограми є не тільки висхідним матеріалом для експертиз і консультацій, що отримують у психолога керівники різних рівнів, а й методичним матеріалом, що допомагає вирішити виробничі, економічні та соціальні проблеми на підприємствах й організаціях.

Таблиця 1.1

Комплекс методів вивчення професійної діяльності

Професіограми	Психограми
для оптимізації умов і режиму праці	професія (спеціальність, посада)
для покращення санітарно-гігієнічних умов і безпеки праці	умови і можливості роботи
для вирішення соціально-психологічних питань	зовнішні чинники
для турботи про працівників і керівництво	особливі або виключні вимоги до психіки людини
для оцінки та стимулювання праці	структурограма

На підставі методології системного підходу В.Д. Шадріков пропонує аналіз професійної діяльності на декількох рівнях:

- особистісно-мотиваційний;
- компетентно-цільовий (аналіз кожної дії, операції в загальній структурі трудової діяльності);
- структурно-функціональний (вивчаються принципи організації і механізми взаємодії окремих дій в цілісній структурі діяльності);
- інформаційний (виявляються інформаційні ознаки, орієнтуючись на які працівник виконує дії, вивчаються характеристики інформаційного потоку);
- психофізіологічний;
- індивідуально-психологічний аналіз (вивчення особистості працівника у всьому різноманітті властивостей).

Співвідношення понять професія, професіонал та професіогенез.

Для виявлення змістовних характеристик процесу професіоналізації (професіогенезу, професійного розвитку, професійного становлення) особистості необхідно визначити поняття «професія» і «професіонал». Методологічні й понятійні підстави психологічних досліджень процесу професіоналізації багато в чому визначаються тим акцентом, що виявляється у тлумаченні даних понять.

У більшості вітчизняних і закордонних психологічних досліджень *поняття «професія» і «професіонал»* розглядаються в декількох контекстах:

- професія як активність суб'єкта; професіонал як суб'єкт діяльності;
- професія як предметна діяльність; професіонал як фахівець, спеціально навчена людина;
- професія як співтовариство професіоналів; професіонал як член співтовариства;
- професія як спосіб буття людини, його ставлення до реальності; професіонал як творець, носій професійної свідомості.

Різне змістовне наповнення даних понять зумовлює різні аспекти розгляду процесу професіоналізації, його основних характеристик, механізмів і закономірностей.

Ідея діяльнісного характеру людини є однією з основних ідей психології. Свідома діяльність розглядається як форма буття й спосіб саме людського існування. На думку С. Л. Рубінштейна, наявність свідомості й діяльності є фундаментальною характеристикою людського існування у світі.

Специфічною відмінністю професіонала стає здатність штучного зовнішнього ставлення до власної діяльності.

Якщо розглядати свідомість як усвідомлене буття, то тоді ***професіонал*** – це людина, яка володіє знаннями, точніше, усвідомленням сутності своєї діяльності, яка системно орієнтується в інваріантних характеристиках навколишньої реальності й яка вміє виявляти їх у кожному конкретному випадку. Погляд професіонала на реальність є специфічним, оскільки із психологічної точки зору становлення будь-якої професійної діяльності є завжди формування певного професійного, на відміну від життєвого, способу усвідомлення об'єктивного світу, що перетворюється на предмет діяльності.

Зміст професійної свідомості містить у собі систему усвідомлених професійно необхідних смислів діяльності, узагальнених і оперативних знань про цілі і засоби, плани і про-

грами, про об'єктів й суб'єктів взаємодії, норми і критерії оцінки успішності й ефективності діяльності тощо.

Професіоналізація – це процес становлення професіонала, що здійснюється протягом всього його життя. Професіоналізація з'являється як спосіб буття, спосіб самореалізації людини, становлення її суб'єктності, що дозволяє самостійно й творчо будувати й розвивати власну професійну діяльність. Процес становлення професіонала включає формування й розвиток як ціннісно-сислової, так і операційно-предметної сторін діяльності в їх взаємозв'язку.

Еволюція поняття професіоналізації починається з первісного ототожнення його змісту наприкінці 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. із рівнем розвитку професійних якостей особистості (Р. В. Шрейдер). Далі професіоналізація пов'язувалася з розвитком системи професійної підготовки, а в зміст поняття вносилися ознаки соціального явища. Найбільш активний розвиток дане поняття одержало в педагогіці й психології, де його зміст відбивав процеси підготовки до праці; психологію професійної діяльності, її вплив на психіку людини; спеціалізацію й прагматизацію освітніх програм, профорієнтацію, профадаптацію тощо.

Особливо інтенсивно розвивалося поняття наприкінці 1970-80-х рр., коли в його змісті знайшла відбиття динаміка розвитку професійно важливих якостей людини під час оволодіння професією. У науковий оборот вводяться такі поняття як «стадії професіоналізації», «критерії професіоналізації», «рівні» й «етапи».

Професіоналізація розглядається в трьох аспектах:

- ◆ як соціальне явище;
- ◆ як процес оволодіння людиною професійною діяльністю, придбання професійно важливих якостей;
- ◆ як система суспільних інститутів, що регулюють процес освоєння професійної ролі.

Теоретична модель професіоналізації як процес включення людини в світ професійної діяльності використовувалася у дослідженні проблем професійної підготовки, процесу становлення професіонала, педагогічних і психологічних проблем професіоналізму.

У суспільній свідомості це поняття есплікується як процес оволодіння професією, становлення професіонала. Найчастіше воно виступає як синонім поняття «професійний розвиток», що найчастіше зустрічається в зарубіжній літературі. Цим практично вичерпується наповнення поняття, але дослідження явища професіоналізації триває.

Процес професіоналізації є предметом постійного дослідницького інтересу вчених і практиків у зв'язку з його високою соціальною значимістю. Аналіз підходів дозволяє виділити два аспекти розгляду цієї проблеми: соціально-економічний і психолого-педагогічний. Перший вивчає рух і формування трудових ресурсів, економічний і виробничий потенціали, специфіку ринків зайнятості й робочої сили. Другий розглядає професіоналізацію як процес, що є двостороннім. З одного боку, – це процес входження людини в професійне середовище, засвоєння нею професійного досвіду, оволодіння стандартами й цінностями професійного співтовариства; з іншого боку, – це процес активної реалізації себе, безперервного професійного саморозвитку, самовдосконалення.

Традиційно виділяються три напрями досліджень процесів такого роду, що в індивідуальному життєвому шляху людини є тісно переплетеними й використовуються у суто аналітичних цілях, а саме: змістовний, динамічний та інституціональний напрями.

Змістовний напрям включає дослідження трьох основних сфер розвитку професіонала: діяльності, спілкування, самосвідомості.

В сфері діяльності дослідження зумовлені «каталогом, що розширюється» (термін О. М. Леонтьєва) діяльностей, з якими стикається людина й суб'єктивна значимість яких для неї є неоднозначною. Досліджуються компоненти діяльності та її регулятори, а також психологічні характеристики, що утворюють психологічний профіль даної професії.

Сфера спілкування розглядається з точки зору виявлення компонентів спілкування, істотних для успішного входження у «світ» професій і діяльності в рамках даної професії. Особливе значення мають дослідження професійного спілкування в професіях з високим комунікативним навантаженням.

Л. М. Митіна виділяє три стадії професіоналізації: адаптацію, становлення й стагнацію, а розгляд професійного розвитку як безперервного процесу самопроекування особистості дозволяє виокремити три стадії перебудови особистості: самовизначення, самовираження й самореалізацію. Під професійною самореалізацією мається на увазі насамперед досягнення людиною майстерності у професійній діяльності.

Створення психологічних теорій професійного розвитку відбувалося в індустріальних країнах Європи й Америки на початку ХХ ст. Зростання інтересу до «професійної психології» було зумовлене пошуком можливостей збільшення ефективності виробництва. Певний вплив на формування психоло-

гічних концепцій професійного розвитку зробили теорії особистості, що оформлялися у закордонній психології. Цей взаємозв'язок загальної психології й психології професійного розвитку виявився підставою для побудови концепцій професійного розвитку, характеристики яких представлені у табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Коротка характеристика основних закордонних теорій професійного розвитку

Напрями	Представники концепцій і теорій	Підстави професійного вибору й розвитку
Диференційно-діагностичний	Ф. Парсонсон	Індивідуальні особливості (властивості, якості)
Психодинамічний	З. Фрейд, У. Мозер, Л. Зонди, Э. Рое	Потреби
Типологічний	Д. Холланд	Самооцінка особистісного типу
Теорії рішень	Х. Томэ, Г. Рис, П. Циллер, Д. Тидеман, О. Хара	Система орієнтувань у професійних альтернативах
Теорії розвитку	Э. Гинзберг, Д. Сьюпер, У. Джейд	Процесуальні характеристики онтогенетичного розвитку

Психологічна класифікація професій

За предметом праці всі професії (за О. М. Леонт'євим) поділяються на біономічні (природні), техномічні (технічні), сигномічні (знакові), артономічні (що мають відношення до художніх образів) і соціономічні (пов'язані з взаємодією людей).

Відповідно Є. О. Клімов визначає *п'ять типів професійної діяльності*: «людина – природа», «людина – техніка», «людина – знак», «людина – образ», «людина – людина»:

1. «Людина – жива природа» (П). Представники цього типу професій мають справу з рослинними і тваринними організмами, мікроорганізмами й умовами їх існування (агроном, зоотехнік, ветеринар, мікробіолог та інші).

2. «Людина – людина» (Л). Предметом інтересу, обслуговування, розпізнавання, перетворення тут є соціальні системи, співтовариства, групи населення, люди різного віку (продавець, перукар, інженер-організатор виробництва, лікар, вчитель, соціальний працівник, психолог, правоохоронець та інші).

3. «Людина – техніка» (Т) і нежива природа. Працівники мають справу з неживими, технічними об'єктами праці (слюсар-складальник, технік-механік, електрослюсар, інженер-електрик, технік-технолог та інші).

4. «Людина – знакова система» (З). Природні і штучні мови, умовні знаки, символи, цифри, формули – ось наочні світи, якими займаються представники цього типу професій (оператор фотонабірного автомату, програміст, кресляр-картограф, математик, редактор видавництва, мовознавець та інші).

5. «Людина – художній образ» (Х). Явища, факти художнього відображення дійсності – ось що займає представників професій цього типу (художник-декоратор, художник-реставратор, настроювач музичних інструментів, концертний виконавець, артист балету, актор драматичного театру та інші).

В межах кожного типу професій Є. О. Клімовим виділені їх класи за ознакою цілей (другий ярус):

- професії гностичні;
- професії, що пов'язані з перетворенням;
- професії, що пов'язані з пошуком.

За ознакою основних знарядь, засобів праці в рамках кожного класу виділяють чотири відділи (третій ярус):

- професії ручної праці;
- професії машинної праці (М) (машини з ручним управлінням використовуються для обробки, переміщення, перетворення предметів праці, тому типовими професіями в цьому підрозділі є водій, машиніст і т.д.);

- професії, пов'язані із застосуванням автоматизованих і автоматичних систем, – оператори машин з ЧПУ і т.д.;
- професії, пов'язані з переважанням функціональних засобів праці.

За умовами праці професії можна розділити на чотири групи (четвертий ярус в наведеній схемі):

- робота з умовами мікроклімату, близькими до побутових, «кімнатних»: лаборанти, бухгалтери, програмісти;

- робота, пов'язана з перебуванням на відкритому повітрі в будь-яку погоду: агроном, монтажник сталевих і залізобетонних конструкцій, патрульний поліцейський;

- робота в незвичайних умовах (на висоті, під землею, під водою, при підвищених і знижених температурах: такелажник, водолаз, машиніст гірського комбайну, пожежник);

- робота в умовах підвищеної моральної відповідальності за життя і здоров'я людей – дорослих або дітей, пов'язана з великими матеріальними цінностями (вихователь дитячого саду, вчитель, лікар, слідчий).

Аналізуючи склад дій для кожного типу професій, Є. О. Клімов намітив чотири їх групи:

1. Рухові (дії переміщення, розташування, повороти і т.д.).
2. Пізнавальні (гностичні) дії, куди входять дії сприйняття, уяви і логічні дії.
3. Дії міжособистісного спілкування; дії, що діагностують; дії-вимоги; дії з інформаційного управління партнером.
4. Дії по узгодженню зусиль.

У зв'язку з визначенням вимог, що пред'являються до працівника, К. М. Гуревич виділив три типи професій:

- професії, де кожна здорова людина може досягти суспільно прийнятної ефективності діяльності;
- професії, в яких далеко не кожна людина може добитися потрібної ефективності;
- професії, які за своєю суттю вимагають досягнення вищих ступенів майстерності, пред'являють специфічні вимоги до індивідуальних особливостей людини (тобто, абсолютної професійної придатності).

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні ознаки професіографії?
2. Що таке «професіограма»? Охарактеризуйте її структуру.
4. Які ви знаєте методи вивчення професійної діяльності?
5. З якою метою використовують професіограми?
6. Що таке «психограма»? Охарактеризуйте її структуру.
7. Що таке «структурограма»?
9. Які основні цілі психологічного професіографування?
10. Дайте визначення таким поняттям: «професія», «професіонал».
11. Що таке професіоналізація? Назвіть її етапи.
12. Охарактеризуйте класифікації професій.

Рекомендована література

1. Зеер Э. Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов. – 2-е изд., перераб., доп. М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 336 с.
2. Климов Е. А. Психология профессионала: избранные психологические труды. М.: Изд-во Моск. психологосоциального ин-та, 2003. 400 с.
3. Маркова А. К. Психология профессионализма. М.: Знание, 1996. 309 с.
4. Психология. Словарь / ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. М.: Политиздат, 1990.
5. Рабочая книга практического психолога: Пособие для специалистов, работающих с персоналом / ред. А. А. Бодалева, А. А. Деркач, Л. Г. Лаптев. М.: Изд-во Института Психотерапии, 2007. 640 с.
6. Практическая психодиагностика. Учебное пособие / ред. Д. Я. Райгородский. Самара: Бахрах-М, 2001. 672 с.
7. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / за заг. ред. І. В. Жданової. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2014. 516 с.

8. Сорочан В. В. Психология профессиональной деятельности: Конспект лекций. М.: МИЭМП, 2005. 70 с.
9. Толочек В. А. Современная психология труда: учебное пособие. СПб.: Питер, 2005. 479 с.
10. Шевандрин Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998.

1.2. Зміст та психологічні особливості професійної діяльності поліції

Центральним органом виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку є **Національна поліція України**. Згідно Закону України «Про Національну поліцію» **завданнями поліції** є надання поліцейських послуг у сферах: забезпечення публічної безпеки і порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидії злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

У **складі поліції** функціонують:

- 1) кримінальна поліція;
- 2) патрульна поліція;
- 3) органи досудового розслідування;
- 4) поліція охорони;
- 5) спеціальна поліція;
- 6) поліція особливого призначення.

Відповідно до поставлених перед нею завдань поліція виконує такі дії:

- 1) здійснює превентивні та профілактичні дії, спрямовані на запобігання вчиненню правопорушень;
- 2) виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення;
- 3) вживає заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення;
- 4) вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального або адміністративного правопорушення;

5) здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;

6) здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності;

7) розшукує осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти та інших осіб у випадках, визначених законом;

8) у випадках, визначених законом, здійснює провадження у справах про адміністративні правопорушення, приймає рішення про застосування адміністративних стягнень та забезпечує їх виконання;

9) доставляє у випадках і у порядку, визначених законом, затриманих осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, та осіб, які вчинили адміністративне правопорушення;

10) вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях;

11) регулює дорожній рух та здійснює контроль за дотриманням Правил дорожнього руху його учасниками та за правомірністю експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі;

12) здійснює супроводження транспортних засобів у випадках, визначених законом;

13) видає відповідно до закону дозволи на рух окремих категорій транспортних засобів; у випадках, визначених законом, видає та погоджує дозвільні документи у сфері безпеки дорожнього руху;

14) вживає всіх можливих заходів для надання невідкладної, зокрема домедичної і медичної, допомоги особам, які постраждали внаслідок кримінальних чи адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, що є небезпечною для їхнього життя чи здоров'я;

15) вживає заходів для визначення осіб, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе; встановлює особу за невпізнаним трупом;

16) забезпечує безпеку взятих під захист осіб на підставах та в порядку, визначених законом;

17) у межах своєї компетенції, визначеної законом, здійснює контроль за дотриманням вимог законів та інших

нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, вживає заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням серед дітей, а також соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі;

18) вживає заходів для запобігання та припинення насильства в сім'ї;

19) здійснює охорону об'єктів права державної власності у випадках та порядку, визначених законом та іншими нормативно-правовими актами, а також бере участь у здійсненні державної охорони;

20) здійснює на договірних засадах охорону фізичних осіб та об'єктів права приватної і комунальної власності;

21) здійснює контроль за дотриманням фізичними та юридичними особами спеціальних правил та порядку зберігання і використання зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту та активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів, матеріалів та речовин, на які поширюється дозвільна система органів внутрішніх справ;

22) здійснює у визначеному законом порядку приймання, зберігання та знищення вилученої, добровільно зданої або знайденої вогнепальної, газової, холодної та іншої зброї, боєприпасів, набойів, вибухових речовин та пристроїв, наркотичних засобів або психотропних речовин;

23) здійснює контроль у межах своєї компетенції, визначеної законом, дотримання вимог режиму радіаційної безпеки у спеціально визначеній зоні радіоактивного забруднення;

24) сприяє забезпеченню відповідно до закону правового режиму воєнного або надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації у разі їх оголошення на всій території України або в окремій місцевості;

25) виконує в межах компетенції запити органів правопорядку інших держав або міжнародних організацій поліції відповідно до закону та міжнародних договорів України;

26) здійснює оперативно-розшукову діяльність відповідно до закону;

27) вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку під час примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб), а також вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю державних виконавців, приватних виконавців та інших осіб, які беруть участь у вчиненні виконавчих дій, здійснює привід у виконавчому провадженні.

Поліція здійснює свою діяльність на основі **дотримання та поваги прав і свобод людини і громадянина**. Діяльність поліції, що обмежує права і свободи громадян, негайно припиняється, якщо досягнуто законну мету або з'ясувалося, що ця мета не може або не повинна досягатися шляхом обмеження прав і свобод громадян. Працівнику поліції забороняється вдаватися до тортур, насильства, іншої жорстокої поведінки, яка принижує людську гідність. Працівник поліції зобов'язаний припиняти дії, якими громадянину навмисне заподіюються біль, фізичне чи моральне страждання.

Працівникові поліції **забороняється** підбурювати, схилати, спонукати у прямій або непрямій формі будь-кого до скоєння протиправних дій. Працівник поліції як в службовий, так і в позаслужбовий час повинен утримуватися від будь-яких дій, що можуть викликати сумнів у його неупередженості або завдати шкоди авторитету поліції.

Численні завдання, що стоять перед правоохоронними органами, призводять до розвитку багатofункціональності, до виокремлення груп працівників, які виконують ті чи інші специфічні професійні функції. Так, діяльність оперативних працівників поліції за своїм змістом і способами роботи відрізняється від діяльності патрульної поліції або поліції охорони. Однак всю професійну діяльність різних категорій працівників, таку не схожу за своїми засобами та змістом, поєднує єдина мета – служіння суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Не дивлячись на різноманіття професійних функцій, завдань та специфіки правоохоронної діяльності, можна виокремити **характеристики**, які є спільними для представників різних служб органів правопорядку:

1) діяльність усіх правоохоронних органів є різновидом державної служби та порядок її проходження працівниками визначений у відповідних законодавчих актах. Для них встановлені спеціальні (або військові) звання і при виконанні своїх посадових обов'язків вони повинні, як правило, носити спеціально встановлену форму одягу;

2) діяльність працівників усіх правоохоронних органів будується на принципах законності, гуманізму, поваги прав людини і гласності;

3) нормативно-правова регламентація діяльності визначає специфіку правоохоронних заходів у сфері боротьби зі злочинністю та охорони громадської безпеки;

4) як правило, виконанню правоохоронних функцій протидіють правопорушники та їхні посібники;

5) працівникам правоохоронних органів надані широкі владні повноваження, а їх реалізація залежить від їх уміння розумно, доцільно і законно застосовувати владу;

6) працівники правоохоронних органів можуть застосовувати специфічні засоби впливу, в тому числі примус, в процесі профілактики і припинення правопорушень (психологічний вплив у вигляді попередження, зауваження, застосування спеціальних засобів; фізичної сили і вогнепальної зброї; а також винесення покарання за скоєне);

7) різноманітність соціальних ситуацій, в яких доводиться діяти працівникам органів правопорядку, визначає високі вимоги до їх психологічної готовності, вміння швидко схоплювати суть події, до їх фізичних та комунікативних якостей;

8) діяльність певних правоохоронних органів проходить в умовах конспірації і необхідності збереження її працівниками службової таємниці;

9) правоохоронна діяльність характеризується значною екстремальністю, що пов'язана з наявністю різних стрес-факторів (підвищена відповідальність, невизначеність інформації, дефіцит часу, небезпека для здоров'я тощо) і постійними психічними перевантаженнями в роботі;

10) на діяльність правоохоронців впливають атмосфера в суспільстві, оцінка населенням ступеня ефективності цієї діяльності та рівень довіри або недовіри до правоохоронних органів.

Надзвичайна складність і напруженість професійної діяльності правоохоронців зумовлює високі вимоги до професійної підготовленості кожного працівника. З іншого боку, професійна діяльність також впливає на особистість правоохоронця як суб'єкта діяльності, розвиваючи та поглиблюючи його знання, навички, вміння та здібності, формуючи певні характерологічні якості.

Професійна діяльність правоохоронців відноситься до соціономічних професій типу «людина – людина» («людина – група» і «людина – суспільство»), оскільки є щільно пов'язаною з постійною взаємодією з людьми, оцінкою їхніх вчинків з позицій закону.

Основними **психологічними особливостями професійної діяльності правоохоронця** є:

1) жорстка правова регламентація (нормативність) професійної поведінки та прийнятих рішень. Вся діяльність працівників правоохоронних органів є чітко регламентованою

законом. Порушення закону, нехтування своїми посадовими обов'язками є неприпустимими і свідчать, в першу чергу, про низький рівень професійної кваліфікації працівника;

2) владний, обов'язковий характер професійних повноважень посадових осіб. Дане положення формує потребу у неухильному, найбільш точному і якісному виконанні правових приписів, формує спрямованість особистості, її правомірну поведінку. Саме потреба в дотриманні моральних, правових норм є основною, соціально значимою якістю особистості, що формує її правосвідомість. А все це в сукупності складає високий рівень соціалізації особистості, відповідальність правоохоронців перед суспільством, нормативність їх поведінки;

3) екстремальний характер правоохоронної діяльності. Професійна діяльність правоохоронців, в першу чергу тих, кому доводиться боротися зі злочинністю, в ряді випадків має дуже напружений характер, зумовлений виконанням складної, одноманітної роботи в умовах дефіциту інформації, часу, активного опору з боку зацікавлених осіб, небажанням вступати в контакт, ігноруванням ними правових норм.

4) нестандартний, творчий характер правоохоронної праці. Все це призводить до нервово-психічних перевантажень, що поглиблюються нерегулярною зміною умов праці, порушеннями звичного режиму добової життєдіяльності, вимушеною відмовою від відпочинку. Це призводить до стану психічної напруженості, емоційної нестійкості, до появи невротичних реакцій, різних розладів і захворювань.

5) процесуальна самостійність, персональна (для багатьох – підвищена) відповідальність працівників.

Ефективність виконання правоохоронцями завдань, що стоять перед ними, істотно залежить від мотивації праці, захопленості і схильності до правоохоронної діяльності. Формування стійких позитивних мотивів діяльності можна здійснювати в чотирьох напрямках:

1) формування безпосередніх мотивів праці за допомогою розкриття цікавих і творчих сторін правоохоронної діяльності;

2) розвиток інтересу до діяльності, опосередковано впливаючи на мотиви шляхом виховання у працівників почуття професійного обов'язку і гордості за належність до правоохоронних органів;

3) розкриття перед працівниками перспектив службового зростання, просування по службі і підвищення професійної кваліфікації як працівника органів правопорядку;

4) ефективна організація праці правоохоронців і створення у колективах сприятливого морально-психологічного клімату.

В якості загальних характерних особливостей професійної діяльності поліції слід відзначити те, що дана діяльність є складною у соціальному відношенні, оскільки є включеною до широкого кола правової системи суспільства і вирішує поставлені державою завдання правосуддя, особистої і громадської безпеки, боротьби зі злочинністю.

Результати будь-якого виду діяльності працівників правоохоронних органів залежать від її **якісних характеристик**: нормативності, організованості, підготовленості, рівня засвоєності та ефективності.

Нормативність правоохоронної діяльності являє собою ступінь відповідності працівників правовим і моральним нормам, положенням професійної етики, орієнтації на застосування лише законних способів боротьби з протиправними діями.

Організованість створює реальний фундамент для успішної діяльності працівників. Вона виражається у визначенні відповідних форм організації і стрункої системи реалізації професійних завдань поліції.

Підготовленість виявляється у наявності у працівника відповідних знань, умінь і навичок. Важливу роль нарівні з іншими видами підготовленості (юридичної, спеціальної) відіграє професійно-психологічна підготовленість.

Якщо підготовленість виступає як передумова успішної роботи, то *рівень засвоєності* визначає реальне оволодіння нею працівником органів правопорядку, високий ступінь виконання відповідної діяльності.

Ефективність професійної діяльності поліцейського має такі характеристики: продуктивність, що виражається у кількісних і якісних результатах діяльності; швидкість, яка відображає швидкість, чіткість і організованість дій; темп діяльності, який визначає співвідношення «енергійних» етапів і спадів у діяльності працівника протягом фіксованого проміжку часу; повноту, що залежить від обсягу реалізованих дій, необхідних для успішного виконання діяльності; стабільність, яка відображає успішність виконання діяльності працівника протягом тривалого проміжку часу і збереження стійкої результативності діяльності.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть види діяльності, що здійснюються поліцією у відповідності до покладених на неї завдань.
2. Охарактеризуйте склад поліції.
3. Назвіть провідні види професійної діяльності поліцейського.
4. Визначте психологічні особливості професійної діяльності правоохоронця.
5. Назвіть якісні характеристики професійної діяльності правоохоронця.
6. Які є ознаки ефективності професійної діяльності поліцейського? Від чого вона залежить?

Рекомендована література

1. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: Учебник. Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. 596 с.
2. Про Національну поліцію : закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 25.05.2017)
3. Лебедев И. Б., Родин В. Ф., Цветков В. Л. Юридическая психология: учебник. 2-е издание, дополненное /ред. В. Я. Кикоть. М.: ЮНИТИ-ДАНА., 2012. 479 с.
4. Осинцева А. В., Германова О. В. Профессионально важные качества личности сотрудника ОВД в зависимости от вида деятельности. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2009. № 4 (39). С.16-19.

1.3. Структурно-психологічний аналіз професійної діяльності поліції

Підготовка висококваліфікованих поліцейських вимагає вивчення ними психологічних особливостей своєї професійної діяльності. Сучасне суспільство ставить перед Національною поліцією України складні завдання, вирішення яких вимагає поліпшення результатів індивідуальної та групової діяльності працівників насамперед за рахунок професійної майстерності.

Ефективність виконання працівником посадових обов'язків, багато в чому зумовлена якістю його професійної підготовки і залежить від психологічних особливостей ставлення людини до своєї професії.

Людська психіка пізнається і виявляється через певну діяльність. Людина виступає в житті як діяч і творець, незалежно від того, яким видом праці вона займається. У діяльності розкривається багатство духовного і психічного світу осо-

бистості: глибина розуму і переживань, сила уяви і волі, здатності і риси характеру.

Діяльність – це людська специфічна форма активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої складає його доцільна зміна і перетворення. Людська діяльність передбачає певне протиставлення суб'єкта і об'єкта діяльності. Людина бачить для себе об'єкт діяльності як матеріал, який має отримати нову форму і властивості, перетворитися із матеріалу в продукт діяльності.

Діяльність є категорією соціальною, притаманною людям в суспільстві. Тваринам же притаманна життєдіяльність, що необхідна їм для виживання в природі. Людська особистість проходить свій розвиток саме в діяльності, в процесі якої формується людська свідомість. Діяльність є реальною руйнівною силою суспільного прогресу й умовою самого існування суспільства.

Ознаки діяльності:

- це завжди діяльність суб'єкта, вона має суспільний характер;
- діяльність є взаємодією суб'єкта з об'єктом, тобто вона необхідно є предметною, змістовною;
- їй притаманні цілеспрямованість, плановість і тривалість;
- вона завжди творча;
- самостійна.

Громадський характер діяльності полягає в тому, що будь-яка діяльність за своїм змістом і способами виконання є результатом суспільно-історичного розвитку суспільства.

Цілеспрямованість діяльності пов'язана з тим, що вона є усвідомленою і спрямованою на досягнення певного результату.

Плановість діяльності полягає в тому, що вона являє собою певну систему окремих дій.

Діяльність можна класифікувати за різними підставами. Вона може бути поділеною на:

- 1) матеріальну і духовну;
- 2) виробничу, трудову і нетрудову;
- 3) репродуктивну (спрямовану на отримання вже відомого результату вже відомими засобами) і продуктивну (творчість), пов'язану з виробленням нових цілей і відповідних їм засобів або з досягненням відомих цілей за допомогою нових засобів.

Дія є одиницею аналізу в діяльності. Дії можуть бути спрямованими не тільки на предмет, але і на оточуючих людей. В цьому випадку, дані дії стають актом поведінки, вчинком.

Сукупність дій, об'єднаних спільною метою і таких, що виконують певну суспільну функцію, становить діяльність.

Дія складається з: 1) рухової (моторної) частини; 2) розумової (внутрішньої) частини; 3) розумової (сенсорної) частини.

Таким чином, базова теза теорії діяльності формулюється так: не свідомість визначає діяльність, а діяльність визначає свідомість.

Будь-яка діяльність, в тому числі і правоохоронна, містить наступні структурні елементи: 1) мотиви; 2) загальну мету; 3) цілі (завдання); 4) способи; 5) сам процес діяльності; 6) результат. Невід'ємною ознакою діяльності є її усвідомленість.

Мотивація (від лат. moveo – рухаю) – зовнішнє або внутрішнє спонукання суб'єкта до діяльності в ім'я досягнення будь-яких цілей, наявність інтересу до такої діяльності і способи його ініціювання, спонукання.

Мета виступає в образі бажаного результату діяльності.

Цілі (завдання) – це найбільш значущі для людини предмети, явища, завдання та об'єкти, досягнення і володіння якими становлять сутність її діяльності.

Способи і прийоми – це дії, що вживаються людиною, щоб досягти цілей діяльності.

Результат – підсумок діяльності, те, чого досягає індивід.

Щодо **психологічної структури правоохоронної діяльності**, то вказані елементи проявляються наступним чином:

1) *Професійна мотивація*. У процесі професійного навчання і професійної підготовки у правоохоронців формується відповідна професійна мотивація, що включає в себе складний комплекс потреб, інтересів, ідеалів і переконань щодо професійної діяльності. У структурі мотивації правоохоронця особливу роль відіграють такі спонукання як прагнення справедливості, любов до істини, почуття обов'язку, патріотизм, бажання допомагати людям, оберігати їх від бід.

Важливе значення для професійної діяльності має мотивація вибору професії поліцейського. Юридичні психологи виділяють такі основні *типи мотивації вибору професії*:

- *адекватний*, коли мотиви та ціннісні орієнтації особи поліцейського повністю узгоджуються з реальною суспільно значущою поведінкою, яка відповідає вимогам професійно-морально-етичного характеру;

- *ситуативний*, коли на вибір професії впливають матеріальні інтереси, зовнішній престиж професії, незадоволеність своїм положенням у соціумі, тобто чинники, які характеризують зовнішню мотивацію;

- *конформістський*, коли вибір професії відбувається без урахування особистісних якостей та прагнень особи, під впливом референтної групи: «мода на професію», «продовження династії», страх відстати від однолітків;

- *компенсаторний*, коли людина вибирає «мужню» професію поліцейського, сподіваючись подолати певні вади характеру: невпевненість, тривожність, боязливість, самотність, замкненість;

- *кримінальний*, коли у особи є неявна антисоціальна спрямованість: жорстокість, нечесність, безпринципність, схильність до шахрайства, авантюризму.

Найбільш бажаним є адекватний тип професійної мотивації, оскільки працівники поліції з таким типом внутрішньо вмотивовані, швидко адаптуються до умов служби, відрізняються високою ефективністю професійної діяльності, спрямовані на захист інтересів і прав громадян, боротьбу із злочинністю. Ситуативний чи конформістський типи прогностично є не дуже сприятливими, бо відбивають недостатню зрілість при виборі професії, пов'язану із нереалізованою мотивацією, що приводить до розчарування і формального виконання своїх обов'язків. Втім, люди з цими типами здатні до професійної адаптації, в змозі під час навчання виробити в собі якості, які необхідні для виконання службових завдань. У осіб з компенсаторним типом мотивації існує висока ймовірність емоційних зривів, настає гіперкомпенсація – прагнення до лідерства, бажання домінувати, жорстокість, відчуження, емоційна холодність, й як наслідок -серйозні професійні помилки і порушення закону. Кримінальний тип мотивації може проявитися у свідомому порушенні службової дисципліни, норм поведінки в побуті, правопорушеннях, вживанні алкоголю, наркотиків тощо. Два останні типи не відповідають вимогам професійної діяльності у правоохоронній сфері. У чистому виді такі типи професійної мотивації майже не зустрічаються, найбільш розповсюдженими є змішані типи професійної мотивації, що викликає на думку В. Л. Лапшиної, труднощі у професійному відборі.

2) *Цілі* – досягнення справедливості (наприклад, бажання покарати винного в злочині), допомога постраждалим в їх бажанні встановити істину у справі, домогтися правосуддя тощо.

3) *Засоби* – повноваження з ведення справи (компетенції), визначені у законі.

4) *Результат* – покарання винних, відновлення порушених прав (наприклад, повернення вкраденого майна) й ін.

Що стосується професійної діяльності поліцейських, то особливої значущості тут набувають аспекти психологічної невідповідності і пов'язані з цим *психологічні проблеми*:

– невідповідність до психологічних перевантажень, до великого обсягу роботи, тиску психологічної відповідальності за процесуальні рішення (застосування запобіжних заходів, залучення до кримінальної відповідальності);

– несформованість професійно важливих психологічних якостей у окремих працівників;

– відсутність у багатьох підрозділах системи професійно зорієнтованих тренувань з метою вироблення специфічних для роботи поліцейського психологічних навичок і умінь.

– невідповідність до психологічного протистояння, яке нерідко нав'язується підозрюваним, обвинуваченими та іншими особами.

Одним з провідних напрямків вдосконалення діяльності поліції є психологічна підготовка працівників. До змісту психологічної підготовки працівників можна віднести таке:

1. Формування психологічної готовності до боротьби зі злочинністю.

2. Розвиток психологічної орієнтованості в різних аспектах специфічної оперативно-службової діяльності.

3. Формування і розвиток професійно значущих пізнавальних якостей.

4. Удосконалення та розвиток умінь і навичок встановлення психологічного контакту з різними категоріями громадян.

5. Формування навичок рольової поведінки у різних ситуаціях оперативно-службової діяльності.

6. Удосконалення умінь застосування психолого-педагогічних прийомів впливу в складних, конфліктних ситуаціях спілкування з громадянами.

7. Формування психологічної стресостійкості, вміння володіти собою в напружених ситуаціях оперативно-службової діяльності.

8. Розвиток позитивних емоційно-вольових якостей особистості, навчання працівників прийомів саморегуляції і самоврядування.

9. Формування вольової активності та навичок вольових дій.

10. Підготовка до психічних перевантажень в роботі.

Професіограма працівника поліції.

Професіограма працівника поліції – науково обґрунтований перелік взаємопов'язаних видів (сторін) діяльності, а також професійно важливих якостей особистості, що впливають на успішність професійної діяльності.

Основні підструктури професійної діяльності працівника поліції:

- 1) пізнавально-прогностична (когнітивна);
- 2) комунікативна (спілкування);
- 3) організаційно-управлінська;
- 4) виховна (профілактична).

1. *Пізнавально-прогностична діяльність* лежить в основі професіограми працівника поліції і полягає у збиранні вихідної інформації про обстановку, особу, підозрювану в скоєнні правопорушення та ін.

У вирішенні вказаних завдань, велику роль відіграє наявність професійного і життєвого досвіду у працівника поліції, а також сформованість його професійно-психологічних якостей:

– психологічної спостережливості (уміння помічати зовнішні прояви станів громадян, визначати психологічні мотиви їх дій і вчинків);

– вміння спостерігати за самим собою, забезпечуючи самоконтроль, управління власною поведінкою і своєчасне виправлення допущених помилок;

– професійно розвиненого мислення, пам'яті, уяви, інтуїції (вміння вичленувати істотні ознаки правопорушення, визначати обставини, що підлягають доведенню у справі; оцінити взаємини з громадянином, запам'ятати професійно значиму інформацію та ін.);

– прогностичних здібностей (здатність спрогнозувати наслідки події, що дозволить прийняти правильне рішення);

– володіння письмовою мовою, яка відрізняється дотриманням правил граматики, логіки, стилістики при оформленні спеціально передбачених законом форм: постанов, протоколів, рапортів і т.д.

2. *Комунікативна діяльність* зводиться до головних інструментів в роботі працівника поліції – мови і мовлення.

Успішність взаємодії працівника з громадянами і колегами залежить від психологічного контакту і довірчих відносин між ними, а це, в свою чергу, пов'язано з рівнем знань і професійним досвідом спілкування.

Професійно важливими якостями працівника поліції, що впливають на успішність комунікативної діяльності є:

– позитивна спрямованість на людей;

– інтелектуальні здібності (уважність, спостережливність, кмітливість допитливість й ін.);

– емоційні якості (врівноваженість, доброзичливість, емпатійність);

- вольові якості (самовладання, рішучість, цілеспрямованість та ін.);

- комунікативні здібності (вміння враховувати індивідуальні здібності громадян, встановлювати психологічний контакт і довірчі відносини з різними категоріями громадян і працівників, долати конфлікти тощо);

- культура мовлення, спілкування, поведінки (тактовність, ввічливість та ін.).

3. *Організаційно-управлінська діяльність.* Працівник поліції виступає і як організатор власної професійної діяльності (наприклад, працівник дорожньої інспекції контролює дотримання правил дорожнього руху), приймаючи відповідальні рішення, і домагається їх реалізації.

Для здійснення організаційно-управлінської діяльності працівнику поліції необхідні такі професійно важливі якості, вміння та здібності:

- здатність точно орієнтуватися в діяльності, розбиратися в якостях людей та їхніх можливостях;

- вміння організовувати свою діяльність, а також діяльність і поведінку інших (особливо в екстремальних ситуаціях);

- організованість, енергійність, наполегливість та ін.;

- відповідальність, вимогливість, винахідливість при керівництві діяльністю колег під час виконання своїх обов'язків;

- витримка, самокритичність, дисциплінованість, почуття власної гідності в стосунках з колегами, посадовими особами, керівництвом.

- вміння надавати керуючий вплив на учасників подій, розумне використання при цьому влади.

4. *Виховна діяльність* охоплює профілактичні заходи, правову пропаганду серед громадян, здійснення виховного впливу на громадян, підлеглих осіб, напарника (особливо менш досвідченого в професійному і життєвому плані).

Ефективність її здійснення забезпечують такі якості, уміння і здібності:

- високий рівень правосвідомості і моральних якостей;

- стійка професійна спрямованість (інтерес до професії; мотиви, що спонукають до ефективної професійної діяльності);

- позитивне емоційне ставлення до професії і професійної діяльності;

- комунікативні здібності;

- вміння надавати виховно-профілактичний вплив на різні соціальні та вікові категорії правопорушників.

Якості, що перешкоджають ефективності професійної діяльності:

- 1) формальне ставлення до роботи;
- 2) невміння викладати свої думки;
- 3) поганий розвиток довгострокової пам'яті;
- 4) неухважність;
- 5) нездатність сприймати нову інформацію;
- 6) відсутність вміння налагоджувати контакти з людьми;
- 7) невитриманість;
- 8) жорстокість, агресивність, нетерпиме ставлення до людей.

Вивчення соціально-психологічних особливостей професійної діяльності поліції та особливостей її змісту та структури дозволяють більш зважено, обґрунтовано і з чітко визначеним ступенем достовірності підходити до вирішення практичних питань професійно-психологічної підготовки поліцейських.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте психологічну структуру правоохоронної діяльності.
2. Назвіть основні психологічні особливості різних підструктур професійної діяльності працівника поліції.
3. З чого складається професіограма поліцейського?
4. Чим, на вашу думку, має відрізнятися професійна мотивація поліцейського?
5. Якими є психологічні протипоказання для професійної діяльності поліцейського?

Рекомендована література

1. Про Національну поліцію: Закон України // «Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 26.05.2017).
2. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследований преступлений. М.: Юрист, 1996.
3. Бондаренко Т. Л. Юридическая психология для следователей. Учебное пособие. М., 2010.
4. Лебедев И. Б., Родин В. Ф., Цветков В. Л. Юридическая психология: учебник. 2-е издание, дополненное / под ред. В. Я. Кикотя. М., 2012.
5. Осинцева А. В., Германова О. В. Профессионально важные качества личности сотрудника ОВД в зависимости от вида деятельности. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2009. № 4.
6. Простяков В. В. Психологические требования к личности и профессиональной деятельности сотрудника органов внутренних дел. *Юридическая психология*. 2012. № 1.
7. Юридическая психология. Учебник для студентов вузов / И. И. Аминов и др. М., 2012.
8. Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в системе органов внутренних дел / справочное пособие / под ред. Б. Г. Бовина, Н. И. Мягких, А. Д. Сафронова. М.: МВДРФ, 1997.

1.4. Ситуаційно-психологічний аналіз професійної діяльності поліції

Ще одним важливим підходом до аналізу професійної діяльності є ситуаційно-психологічний підхід.

Початок досліджень соціальних ситуацій можна віднести до 1917 року, коли Курт Левін зробив свої перші кроки у розробці теорії поля. У подальшому ситуативний підхід, в тому числі до професійної діяльності, реалізовано у працях Л. Анциферової, Л. Бурлачука, Ф. Василюка, Н. Водоп'янової, О. Коржової, М. Кузнецова, L. Ross, R. Nisbett, D. Magnusson, H. Thomae, K. Graumann, T. Herrmann, D. Dorner, H. Fisseni и др.

На думку Н. Гришиної, є два базових взаємопов'язаних **принципи ситуаційного підходу**:

1) принцип ситуаціонізму, який акцентує увагу на ситуаційних і контекстуальних впливах на поведінку людини,

2) принцип суб'єктивної інтерпретації ситуації, відповідно до якого ситуація має описуватися, виходячи із суб'єктивних уявлень її учасників.

Поняття ситуації

На сьогодні існує багато різноманітних визначень поняття «ситуація». Ним оперують представники різних галузей науки і практики.

Поняття «ситуація» походить від лат. *situs* – позиція, положення, від франц. *situation* – обставини. У найбільш загальному вигляді під **ситуацією** розуміється *природний сегмент соціального життя*, який визначається залученими в неї людьми, місцем дії, сутністю діяльності та ін.

Грунтуючись на аналізі проблеми особистісно-ситуаційної взаємодії, Н. Г. Осухова пропонує таке визначення поняття «ситуація»:

Ситуація – це відрізок життєвого шляху, система об'єктивних і суб'єктивних елементів (зовнішніх і внутрішніх умов), що об'єднуються у життєдіяльності людини в той чи інший момент її життя.

Поняття «ситуація» не є тотожним поняттю «середовище», бо ситуація завжди є більш короткочасною, динамічною, актуальною і суб'єктивною.

Елементи (ознаки) ситуації.

Автори найбільш повного дослідження соціальних ситуацій М. Аргайл, А. Ферзем, А. Грем вважають, що *соціальна ситуація* визначається дев'ятьма **ознаками**:

– цілями або структурою цілей;

- правилами (загально визнаними уявленнями про припустимість або неприпустимість певної поведінки в ситуації);
- системою ролей, характерних для ситуації;
- репертуаром елементарних дій, притаманних ситуації;
- послідовністю дій, характерних для ситуації;
- існуючим набором понять для визначення, розуміння ситуації;
- навколишнім (фізичним) середовищем;
- мовними засобами, що використовуються у ситуації;
- характерними для певних ситуацій труднощами, що потребують певних змін і навичок їх подолання.

Причому, всі ці елементи ситуації взаємопов'язані; зміна одного елемента обов'язково призводить до зміни інших. Наприклад, структура цілей впливає на правила, репертуар дій та їх послідовність; понятійна схема пов'язана з мовними засобами. Впізнати ситуацію можна за кожною з цих ознак або за поєднанням двох-трьох із них.

Давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ та літератор Марк Туллій Цицерон виділяв у ситуації такі елементи: – Хто (суб'єкт); – Що (об'єкт); – Чим (кошти); – Чому (мета); – Як (спосіб); – Коли (час); – Де (місце).

Загальноприйнятим на сьогодні стало уявлення, що поведінка людини визначається не стільки об'єктивно існуючою, скільки суб'єктивно пережитою ситуацією, такою, як сама людина її сприймає, оцінює, визначає, розуміє і переживає (В. Знаков, Х. Хекхаузен, Т. Шибутані та ін.). Внаслідок цього ситуації категоризуються як «прості – складні», «значущі – не значущі», «проблемні – зрозумілі», «важкі – легкі», «емоційно привабливі – не привабливі», «визначені – невизначені» та ін.

Класифікації ситуацій

Класифікація ситуацій дозволяє:

1. Структурувати ситуацію, визначити її конструкцію, доміанти, ядро, периферію;
2. Визначити її стратегічні і тактичні характеристики, прогноз, її розвиток та імовірний результат;
3. Визначити сенс і мету ситуації.

Д. Магнуссон запропонував виділяти такі *рівні аналізу ситуацій*:

- 1) реальна ситуація у її зовнішніх, об'єктивних проявах, як вона може бути описана сторонніми спостерігачами;
- 2) ситуація, як вона сприймається та переживається індивідами, які діють в її межах;
- 3) ситуаційний тип у його загальних характеристиках, що позбавлені конкретності;

4) більш широке розуміння соціальної ситуації як «життєвої ситуації» (наприклад, «життєвий простір» у К. Левіна).

Коментуючи запропоноване ним розрізнення рівнів аналізу ситуації, Д. Магнуссон вказує на відсутність чітких меж між різними одиницями аналізу. Він також підкреслює, що одна і та сама ситуація може бути розглянута на різних рівнях узагальнення.

Конкретна реальна ситуація може оцінюватися людиною з різних позицій, наприклад: легка, проста, неконтрольована ситуація; легка, проста або складна, але контрольована ситуація; важка, проста або складна, але неконтрольована ситуація; важка, проста або складна, контрольована ситуація.

Таблиця 1.3

Види ситуацій

<i>Критерії</i>	<i>Види ситуацій</i>
За масштабом дії	– загальносистемні; – підсистемні; – елементні
За оцінкою суб'єктів	– задовільні; – незадовільні; – проблемні
За ступенем структуризації	– добре структуровані; – такі, що не піддаються аналізу.
За причинами виникнення	– такі, що зберігають функціонування об'єкту; – коли з'являється нова мета; – штучно-створені труднощі; – випадкові обставини.
За ступенем складності	– прості; – складні.
За часовою ознакою	– короткочасні; – довгострокові
За змістом	– службові; – економічні; – психологічні; – організаційні; – соціальні.
За новизною	– типові, стандартні; – нетипові, унікальні.
За ступенем контрольованості	– контрольовані; – не контрольовані.

Правоохоронна діяльність може бути представлена як сукупність ситуацій професійної діяльності, які ієрархічно побудовані за рівнями усвідомленості, узагальненості, значущості, емоційної забарвленості, часово-просторової оформленості та іншими характеристиками. Ситуаційний підхід до професійної діяльності поліції відкриває шляхи вивчення взаємного впливу особистості працівника та ситуації, прогнозу розвитку цієї системи.

На думку С. О. Ларіонова, психологічна специфіка ситуацій правоохоронної діяльності може бути частково розкритою через аналіз психограм основних видів професійної діяльності в системі МВС: слідчої, оперативно-розшукової, профілактичної та ін. Такий аналіз дозволив авторові виділити такі **характеристики типових ситуацій у професійній діяльності правоохоронців**:

- а) підвищена відповідальність за свої дії, та прийняті рішення;
- б) наявність силового (в т.ч. із застосуванням вогнепальної зброї) протистояння зі злочинцями;
- в) ризикованість та небезпечність для життя та здоров'я;
- г) інтенсивна комунікація як із цивільними, так і з асоціальними та кримінально-орієнтованими особами;
- д обмеженість у часі;
- е) невизначеність та тривалі емоційні навантаження;
- ж) ненормований (нефіксований) робочий час.

Особливості типових ситуацій у діяльності різних підрозділів поліції (за С. О. Ларіоновим).

Особливості типових ситуацій діяльності дільничних інспекторів поліції: а) тривале перебування на території обслуговування (доводиться перевіряти підвали, горища будинків, відвідувати притони, обходити гуртожитки і квартири, контролювати вокзали, автовокзали і т.д.); б) спілкування з особами, які займаються проституцією, звідництвом, тримають притони; в) спілкування з раніше судимими особами, для яких характерна кримінальна орієнтація, негативне ставлення до соціально-корисної праці, зловживання спиртними напоями, низький моральний та інтелектуальний рівень, агресивність і вороже ставлення до представників влади; г) спілкування із хронічними алкоголіками, наркоманами та токсикоманами, які систематично порушують суспільний порядок, з громадянами, хворими шкірно – венеричними захворюваннями, туберкульозом, СНІДом, та іншими інфекціями. Тобто, переважно типові ситуації у діяльності дільничних інспекторів пов'язані зі спілкуванням.

Характеристики типових ситуацій у діяльності органів досудового розслідування: а) пов'язані із управлінням (керівництво слідчо-оперативними групами на місці події, організація взаємодії зі службами кримінальної поліції і поліції громадської безпеки з метою затримання підозрюваних у скоєнні злочину); б) характеризуються процесуально унормованою комунікацією підвищеної відповідальності (прийняття рішень про порушення або відмову у порушенні кримінальних справ, здійснення оглядів місця події, обшуків, виїмок та накладення арештів на майно, допитів свідків, потерпілих, звинувачуваних, які проходять по кримінальній справі, слідчих експериментів, перевірок показів на місці та ін.); в) їм притаманний високий бюрократизм (складання протоколів слідчих дій, постанов про притягнення в якості обвинувачених по різ-

номанітним складам злочинів та інших документів у відповідності із законодавством).

Особливості типових ситуацій у діяльності працівників патрульно-постової служби поліції: а) пов'язані із роботою на маршрутах обслуговування (забезпечення громадської безпеки та порядку, профілактика правопорушень, охорона майна всіх форм власності тощо); б) часто пов'язані із застосуванням до правопорушників заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та зброї; в) часто вимагають негайного надання медичної допомоги та іншої допомоги людям, які постраждали від правопорушень та нещасних випадків, взятим під варту, неповнолітнім, які залишаються без опіки тощо.

Не дивлячись на досить різні службові ситуації, більшість з них виникає у діяльності працівників поліції усіх служб (під час відпрацювань зон обслуговування територіальних підрозділів, охорони громадського порядку під час проведення масових заходів, заступання в добові чергування у складі слідчо-оперативних груп тощо).

За допомогою анкетування було проведено визначення кола типових ситуацій у діяльності правоохоронців. За думкою правоохоронців переважну більшість (63%) типових ситуацій службової діяльності складають ситуації професійного спілкування з різними категоріями працівників та громадян. За критеріями часу було обрано 15% ситуацій: вечірня та ранкова наради, затримка на роботі тощо. 15% ситуацій диференціюються в залежності від місця протікання (наприклад виїзд на місце пригоди або до керівних органів), тобто за просторовим критерієм. Ситуації ведення службової документації не були віднесені до жодного типу.

Зупинимось більш детально на **психологічному аналізі слідчої ситуації**.

Слідча ситуація – це пізнана слідчим сукупність умов, у яких на даний момент здійснюється розслідування; *слідча ситуація* – це інформаційна модель, яка склалася у суб'єкта доказування на основі пізнання реальних умов, при яких здійснюється розслідування.

При побудові слідчої ситуації слідчий враховує такі фактори:

- 1) інформаційного характеру щодо події злочину;
- 2) процесуального і тактичного характеру;
- 3) психологічного характеру.

Р.С. Белкін вважає, що підставою для загальної **класифікації слідчих ситуацій** має служити їх якісна характеристика по відношенню до можливості досягнення цілей розслі-

дування. З цієї точки зору він поділяє всі слідчі ситуації на сприятливі і несприятливі для розслідування. Автор вважає, що будь-яке досягнення слідчим намічених цілей має починатися з оцінки існуючої слідчої ситуації і при необхідності – з прийняття заходів щодо зміни її у сприятливий бік.

Сприятлива ситуація складається за наявності достатньої інформації. Ситуація стає сприятливою, коли для її вирішення потрібно тільки забезпечити раціональну реалізацію можливостей (слідчих, кримінальних, громадських, організаційних).

Несприятлива ситуація складається, коли слідчому для її вирішення необхідно визначити заходи впливу, прийняти тактичне рішення і реалізувати їх. Несприятлива ситуація найчастіше характеризується відсутністю достатньої інформації для її вирішення. Дії слідчого спрямовані на збір інформації з метою її дослідження та введення у кримінальний процес.

Деякі науковці пропонують виділяти також такі види слідчих ситуацій:

- конфліктні та безконфліктні;
- типові і специфічні (нетипові);
- початкові, проміжні, кінцеві.

При *конфліктній ситуації* інтереси слідчого та учасників процесу розслідування не збігаються (наприклад, обвинувачений намагається приховати сліди злочину, не нести за нього відповідальність і т. ін.)

Безконфліктна слідча ситуація виникає, коли інтереси учасників розслідування збігаються.

Типова ситуація складається, коли при розслідуванні злочину діють загальні закономірності механізму вчинення злочину, утворення джерел доказової інформації. Для вирішення типових ситуацій застосовують заздалегідь розроблені програми діяльності слідчого.

Специфічна слідча ситуація складається по характерному збігу обставин, що вимагають вибору нетипових засобів і тактичних прийомів рішення.

Дуже точно співвідношення типового і нетипового в оперативно-розшуковій та слідчій ситуації показав С. І. Давидов, який відзначив, що кожна ситуація є унікальною подією. Разом з тим багато ситуацій визнаються на практиці мінімально помітними, що дає підставу говорити про їх типовість.

Початкові слідчі ситуації виникають на стадії порушення кримінальної справи і на початковому етапі її розслідування.

Проміжні ситуації характерні для подальшого етапу розслідування (робочого етапу), вони можуть бути різних видів.

Кінцеві ситуації виникають при завершенні розслідування, оцінці його результатів, вони визначають, як закінчилося розслідування, які проблеми виникли у зв'язку з цим. Рішення кінцевих ситуацій передбачає таку діяльність слідчого, яка завершує процес розслідування.

Оскільки ситуація – це системна модель, яка має потенційну динамічність, завжди слід пам'ятати таке :

1. Ситуація – це частина об'єктивної реальності, що створюється її учасниками на тлі обстановки середовища.

2. Ситуація – це відображення об'єктивної реальності при взаємодії її суб'єктів (її реальних учасників).

3. Ситуація – відтворення (спогад) об'єктивної реальності, що обтяжена суб'єктивною переробкою.

4. Ситуація – розслідування, відновлення по частинах колишньої динаміки.

Якщо ці форми ситуації спростити, то це виглядає так:

– ситуація, як вона є (об'єктивно);

– ситуація, як її суб'єктивно сприймають її учасники;

– ситуація, як її згадують її учасники, перекручуючи у своїх інтересах;

– ситуація – об'єднання, позбавлення компонентів з метою її реконструкції, надання статичній конструкції необхідної динаміки.

Ситуації розслідування характеризують:

1. Спрямованість розслідування від окремого факту до виявлення у діяльності особи всієї сукупності злочинних дій.

2. Пошук можливих зв'язків даного злочину з іншими.

3. Встановлення всіх причин і умов, що сприяють скоєнню злочину.

4. Використання діяльності контрольних органів, перевіряючих установ, залучення експертів і фахівців.

5. Виявлення та використання всього комплексу слідств-відображень.

Досить велику кількість службових ситуацій у діяльності поліцейського можна кваліфікувати як ризиконебезпечні.

У контексті аналізу ролі розвиненої правосвідомості, дотримання моральних, правових норм поведінки працівниками поліції окремо виділяють ситуації **професійного ризику**. До останніх належать, наприклад, наступні:

а) ситуація корупційного ризику на службі при виникненні конфлікту інтересів;

б) ситуація отримання (придбання) поліцейським будь-яких благ, призначених для себе і своїх близьких, з відступом від встановленого порядку, коли ці блага надаються нібито «просто так», «з поваги», а насправді з метою налагодження неформальних відносин з працівником, який обіймає якесь посадове становище;

в) ситуація, що провокує хабар;

г) ситуація відвідування всіякого роду місць відпочинку, розваг, а також закладів сумнівного характеру, де найлегше виявитися жертвою провокації, бути залученим у будь-який конфлікт, організований з метою дискредитації поліцейського;

д) ситуації «випадкового» знайомства у громадських місцях (в готелі, ресторані і т.п.), коли «випадковість» заздалегідь організовується особами, зацікавленими встановити неформальні відносини з працівником або просто дискредитувати його;

е) ситуація допиту свідка (потерпілого), отримання пояснень від інших осіб у квартирі, в номері готелю, крім випадків, коли, наприклад, людина серйозно хвора.

М. Чуносів окреслив поняття **ризиконебезпечної ситуації** у діяльності працівників системи МВС з точки зору її впливу на життя і здоров'я. Такі ситуації визначаються наявністю: а) надзвичайних обставин (обставини природного, біологічного, техногенного та іншого характеру, що характеризуються підвищеним ступенем загрози для життя та здоров'я громадян); б) особливих умов (умови діяльності, в яких виникає потреба здійснення додаткових, на рівні законодавчих і виконавчих органів влади, заходів правового, організаційно-тактичного та іншого характеру, необхідного ресурсного забезпечення для нормалізації надзвичайної обстановки в мінімально стислі терміни і з якнайменшими витратами); в) критичних ситуацій (характеризуються наявністю безпосередньої загрози здоров'ю та життю правоохоронця).

В цілому, можна сказати, що особливості сприйняття поліцейськими ситуацій службової діяльності зумовлюють специфіку їх поведінки та переживань в цих ситуаціях, впливають на ефективність службової діяльності.

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття «ситуація».
2. Основні принципи ситуаційного підходу у психології.
3. Основні елементи соціальної ситуації.
4. Рівні аналізу ситуацій за Д. Магнуссоном.

5. Класифікації ситуацій.
6. Особливості типових ситуацій у діяльності дільничних інспекторів поліції.
7. Особливості типових ситуацій у діяльності працівників патрульно-постової служби поліції.
8. Характеристики типових ситуацій у діяльності органів досудового розслідування.
9. Поняття та психологічний аналіз слідчої ситуації.
10. Поняття та ознаки ризиконебезпечних ситуацій.

Рекомендована література

1. Бандурка О. М. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу ОВС України: наук.-практ. посіб. Харків: Изд-во ХНУВС, 2005. 319 с.
2. Бурлачук Л. Ф., Коржова Л. Ф. Психология жизненных ситуаций. М.: Российское педагогическое агентство, 1998. 263 с.
3. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. М.: МГУ, 1984. 200 с.
4. Гришина Н., Погребницкая В., Абдульманова Д., Аллахвердов М. Психология ситуаций. Теория и исследования. М.: Изд-во СПбГУ, 2011. 340 с.
5. Гришина Н. В. Ситуационный подход к анализу и разрешению конфликтов. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 16, Психология. Педагогика. 2012. Вып. 3. С. 15–21.
6. Ларіонов С. О. Ситуаційний аналіз професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ. *Вісник Національного університету оборони України*. 3 (40) / 2014. С. 242–247.
7. Левин К. Теория поля в социальных науках. М.: Сенсор, 2000. 368 с.
8. Марьян М. И., Мальцева Т. В., Петров В. Е., Сафронов А. Д. Психологическая подготовка сотрудников полиции к профессиональной деятельности: Учебно-методическое пособие. Руза: Московский областной филиал Московского университета МВД России, 2014. 195 с.
9. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / за заг. ред. І. В. Жданової. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2014. 516 с.
10. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / под ред. Е. Н. Емельянова. М.: Аспект Пресс, 2000. 429 с.
11. Чуносов М. О. Формування адекватної поведінки працівниками ОВС у ризиконебезпечних ситуаціях виконання оперативно-службових завдань: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Х.: НУВС, 2005. 20 с.

ГЛАВА 2

ОСОБИСТІТЬ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

2.1. Поняття особистості поліцейського

Категорія особистості є базовою у психології, її дослідження належить до фундаментальних теоретико-прикладних проблем науки. Ще в 1937 році американський психолог Г. Оллпорт випустив книгу, у якій навів інтерпретацію 50 визначень та теорій особистості. Вітчизняний психолог В. В. Рибалка (2013) наводить 40 визначень особистості, які є унаочненим результатом досліджень декількох поколінь вітчизняних науковців. Склалася парадоксальна ситуація: у психологічній науці не сформовано єдиної загальновизнаної теорії особистості, єдиного ємного розуміння дефініції «особистість» також немає, але є безліч тестів, що надають можливість вивчати особистість та її окремі особливості; поширеними є різні, іноді протилежні, підходи до розкриття структури та змісту особистості. Загальна характеристика деяких підходів до розуміння поняття «особистість» наведена у таблиці 2.1.

Розмаїття поглядів, наявних у працях знаних психологів, свідчить про необхідність визначення особистості як складної системи, у якій диференційовано та інтегровано різноманітні психічні якості. Вони формуються у людини під впливом соціальних факторів, упродовж певного часу в умовах здійснення власної діяльності, зокрема професійної, та спілкування контексті права, доцільно орієнтуватися на генетичну концепцію особистості С. Д. Максименка, яка може слугувати загальним теоретичним підґрунтям досліджень різних теоретичних і практично-прикладних аспектів феномена особистості. На його думку, психічні явища людини не існують відокремлено та розрізнено, разом вони утворюють унікальний та неповторний «візерунок» – психологічну цілісність. Така цілісність, нерозривна єдність психіки людини, власне, і становить особистість. ***Особистість*** – це людина з розвиненими функціональними новоутвореннями, яка має свій унікальний і не-

повторний внутрішній світ, здатна до саморозвитку, самовизначення, саморегуляції в діяльності й поведінці.

Таблиця 2.1

Підходи до визначення поняття «особистість»

Визначення поняття «особистість»	Автор
Особистість – це здатність людини бути автономним носієм культури	Г.О.Балл
Людський індивід стає суспільною істотою, особистістю шляхом того, як у нього формується свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку	Г.С.Костюк
Особистість – складне, багатогранне явище суспільного життя, ланка у системі суспільних відношень	О. Г. Ковальов
Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну для саморозвитку, свідомої предметної діяльності та має свій унікальний неповторний внутрішній світ	С.Д.Максименко
Особистість – соціальна істота, суб'єкт пізнання, активний учасник суспільного розвитку; ознаками якої є наявність свідомості, соціальна роль, діяльність на користь суспільства	В.С. Медведєв
Особистістю – системна якість, що набувається індивідом у предметній діяльності і спілкуванні та характеризує ступінь наявності суспільних відносин	А.В.Петровський
Особистість – це конкретна людина як суб'єкт перетворення світу на основі його пізнання, переживання та відношення до нього	К.К.Платонов

Психіка – вищий рівень розвитку буття, наділений рефлексією, а отже здатний відображати буття й самого себе, утілюватись у ньому й ставати дійсним способом існування людини. І навпаки: життя людини у світі є дійсним способом існування вищої психіки. *Особистість* – це людина з притаманними їй своєрідними розумовими, емоційними, вольовими та фізичними якостями, що матеріалізуються у продуктах її діяльності. Приналежність особистості до певного суспільства, включеність у певну систему суспільних відносин визначають її психологічну й соціальну сутність. *Особистість* – соціальна істота, суб'єкт пізнання, активний учасник суспільного розвитку. Основним об'єктом вивчення в юридичній психології є саме особистість зі специфічними, урегульованими правом формами поведінки. У її межах вивчають особистість професіонала за конкретними видами юридичної практики (слідчого, прокурора, адвоката, судді). Крім цього, вивчають особистість правопорушника, злочинця з властивими їм мотивацією

та деформованою правосвідомістю, а також особу потерпілого й свідка (В. С. Медведєв, О. А. Левенець, 2015).

Вітчизняні фахівці в галузі юридичної психології організаційно-діяльнісну концепцію особистості працівника поліції суттєво розвинули та вдосконалили. Проведено низку фундаментальних досліджень професійного становлення та розвитку особистості правоохоронця, його адаптивності, надійності, компетентності, правосвідомості, стресостійкості (Д. О. Александров, В. І. Барко, О. В. Землянська, В. О. Криволапчук, О. І. Кудерміна, Т. М. Малкова, В. С. Медведєв, О. В. Тімченко, Т. М. Теслик, О. М. Цільмак та ін.). Вивчення особистості працівників Національної поліції України як носіїв нової ідеології сервісної функції є новим актуальним та своєчасним питанням.

***Особистість поліцейського** являє собою складне динамічне утворення, яке формується в процесі професійної діяльності, стає її ведучим компонентом, й організує та перетворює і діяльність, і саму особистість.*

У свідомості пересічного громадянина правоохоронна діяльність – це, в першу чергу, діяльність поліції, яка віддзеркалюється в особі конкретного поліцейського. Вимоги, що висувуються до особистості фахівця-поліцейського, досить високі, оскільки професійна діяльність поліцейських є різновидом складної діяльності, що характеризується екстремальністю, надмірною напруженістю та стресогенними умовами праці.

До структури особистості поліцейського як фахівця юридичного профілю входить комплекс особистісних якостей, професійних знань, умінь і навичок, що забезпечують успіх у досягненні цілей, задач і окремих етапів професійної діяльності.

Система **професійно важливих якостей його особистості** як фахівця є головним фактором успіху професійної діяльності працівника поліції. Ці якості формуються у професійній діяльності поступово, на основі наступних психічних процесів:

- *Когнітивних*, які визначають придатність до свідомого засвоєння змісту і методів діяльності працівника поліції: сприйняття, пам'ять, мислення, увага;
- *Комунікативних*, які є основою організації різних форм спілкування і взаємодії з колегами та громадянами: відкритість, соціальна активність, вербальна ерудиція, сугестивність, емпатія, толерантність;
- *Регуляторних*, які утворюються з особливостей вольових і емоційних функцій і забезпечують здатність до само-

контролю, саморегуляції і регуляції професійної діяльності: відповідальність, оптимізм, чесність, мужність, наполегливість, дисциплінованість, лідерство.

Професійно-психологічний профіль особистості поліцейського містить різнопланові характеристики, які є внутрішньо узгодженими: нормативність поведінки, групову конформність, емоційну стійкість, відкритість до взаємодії, практичність, високий самоконтроль, прямотинність, жорсткість, сміливість і впевненість у собі, професійну адаптивність, психологічну стійкість.

Професійна цілеспрямованість—це компонент особистості, що характеризує специфіку професійної діяльності поліцейських і який детермінований відповідною мотивацією. У структуру професійної спрямованості працівника входять:

- загальні цілі, як прагнення до встановлення справедливості;
- захист прав і інтересів громадян і держави – «служити та захищати» є гаслом діяльності Національної поліції;
- розвинена особистісна правова свідомість.

Зміст особистісної *правосвідомості* на основі системного аналізу взаємодії усіх її елементарних компонентів розкрито у працях доктора психологічних наук О. В. Землянської. Сприймаючи систему права, під впливом власної мотивації, особистість здійснює прийом і добір соціально значущої інформації. Теоретичні правові знання інтеріорізуються особистістю, утворюючи у своїй сукупності орієнтовну основу свідомо регульованої правової поведінки. Зміст цієї концептуальної моделі визначає характер цілеспрямованого правового вчинку, екстеріоризацію практичних дій відповідно до засвоєних правових норм, а також здатність до прогнозування соціальних та особистісних наслідків цих дій. Таким чином, особистість здобуває досвід правослужняної поведінки, який частково удосконалює внутрішню інтелектуальну модель діяльності шляхом зіставлення отриманого кінцевого результату та мети своєї діяльності та під впливом соціальної оцінки. Зовнішня оцінка є вагомим стимулюючим фактором інтелектуального аналізу та емоційного переживання, здатного змінити поведінку відповідно до соціальних вимог, закріплених правовими нормами. Представлений ланцюг формування правової свідомості та традиційні уявлення про цю складну систему можна розбити на 5 блоків, наявність активних, прямих і зворотних

зв'язків між якими і визначають рівень розвитку правосвідомості особистості (рис.2.1):

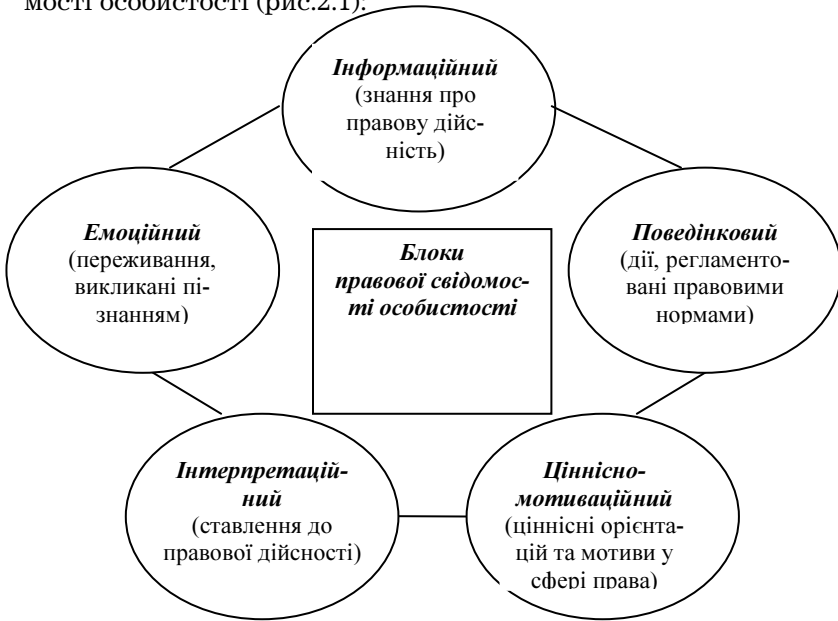

Рис. 2.1. Структурні складові професійно-правової свідомості особистості

1. *Інформаційний блок* – містить основні базові ідеологічні елементи: результати пізнання правової реальності, усвідомлення норм і принципів функціонування правової системи;

2. *Емоційний блок* – правова свідомість передбачає емоційну реакцію на об'єкти, явища та інститути правової дійсності;

3. *Інтерпретаційний блок* – правова свідомість дозволяє особистості завдяки психічним пізнавальним та емоційним процесам проаналізувати попередній досвід взаємодії з правовою дійсністю, співставити із закріпленими правовими уявленнями, переконаннями і визначити власну правову оцінку та самооцінку;

4. *Ціннісно-мотиваційний блок* – відбиває ранжування ціннісних орієнтацій особистості з урахуванням інтерпретованих правових знань і переживань та, у результаті відображення цінності права, – трансформацію мотивації особистості;

5. *Поведінковий блок* – шляхом формування ставлення до права та усвідомлення правових установок правова свідо-

мість особистості реалізується у активності індивіда у відповідності чи з порушенням правових норм, тим самим детермінуючи зміни у всій системі правової свідомості.

Блоки елементів правової свідомості взаємопов'язані, оскільки лише у вигляді замкненого кола забезпечують функціонування усєї системи, метою якої є належний ступінь зовнішньої і внутрішньої активності особистості, що відповідає вимогам правомірної поведінки. Розвиток професійної правової свідомості вимагає існування аналітичних тенденцій сприйняття права на фоні позитивних емоційних переживань, стійких глибинних переконань, впевненості у необхідності правопорядку та законності поведінки, притаманних оптимальній професійній правосвідомості працівника поліції. Досліджуючи ставлення до права, до особистісних властивостей, які сприяють формуванню правового реалізму, Д. С. Безносів відносить інтернальність як основу відповідальності особистості, низький рівень агресивності, пов'язаний зі стриманістю у поведінці, схильністю до співробітництва, а також мотиваційні чинники, що детермінують достатньо високий для аналізу існуючої та бажаної ситуації рівень домагань.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «особистість»
2. Проаналізуйте наукові підходи до тлумачення поняття «особистість» у сучасній науці.
3. Як розуміється особистість поліцейського?
4. Наведіть важливі якості особистості поліцейського як фахівця юридичного профілю.
5. Охарактеризуйте основні типи мотивації вибору професії
6. Які компоненти містить професійна спрямованість працівника поліції?
7. Надайте характеристику структурним складовим професійно-правової свідомості особистості поліцейського.

Рекомендована література

1. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: Учебник. Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр.дел, 2001. 640 с.
2. Кононенко С. В. Психологічний аналіз професійної діяльності фахівців юридичного профілю. *Вісник психології та педагогіки*. Зб. наук. праць. Випуск 6. К., 2011. <http://www.psych.kiev.ua> (25.05.2017).
3. Лапшина В. Л. Професіоналізм в діяльності органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики: підручник. Харків.: СПД «ФО Вапнярчук Н. М.», 2005. 224 с.
4. Медведєв В. С., Левенець О. А. Особистість як категорія юридичної психології. *Юридична психологія*. 2015. №2. С. 53-62
5. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://>

//zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19 (дата звернення: 26.08.2016).

6. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогії: навч. пос. Одеса: Букаєв В.В.2009. 575с.

7. Теслик Н. М. Система структурних складових правової свідомості особистості. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. № 2 (27). С. 265-269.

2.2. Професійно важливі якості працівника поліції

При вирішенні актуальних практичних задач у правоохоронній системі, які пов'язані з добором кадрів, їх розташуванням, атестацією, визначенням шляхів професійного розвитку і росту, домінує професіологічний або професіографічний підхід. У межах даного підходу здійснюється розробка професіограм, психограм, професіографічних описів, визначається професійна придатність суб'єкта праці до конкретного виду професійної діяльності, виявляються психологічні та інші протипоказання. Це необхідно для ведення науково обґрунтованої кадрової роботи і формування якісних трудових ресурсів. Професіограми не лише дають змогу якісно здійснити опис професійної діяльності, а й сформулювати нормативні вимоги до спеціалістів, а психограми – до психічних процесів, функцій і психологічних якостей, які обумовлюють ефективність професійної діяльності.

Професійно-важливі якості (ПВЯ) – це індивідуальні властивості суб'єкта діяльності, які необхідні і достатні для її реалізації на нормативно заданому рівні і які значимо і позитивно корелюють хоча б з одним (або декількома) її основними результативними параметрами – якістю, продуктивністю, надійністю. У функції професійно-важливих можуть виступати не тільки власне психічні, але і позапсихічні властивості суб'єкта – соматичні, біологічні, морфологічні, конституційні, типологічні, нейродинамічні і ін. Наприклад, елементарна фізична сила і витривалість – яскраво виражена ПВЯ для багатьох (у тому числі для правоохоронних) видів діяльності. З метою більш повного розкриття специфіки та особливостей ПВЯ доцільно зупинитися на їх основних категоріях і класифікаціях.

Розрізняють наступні основні групи індивідуальних якостей, що утворюють у своїй сукупності **структуру професійної придатності**:

– абсолютні ПВЯ – властивості необхідні для виконання діяльності як такої на мінімально допустимому або нормативно заданому – середньому рівні;

– відносні ПВЯ, що визначають собою можливість досягнення суб'єктом високих («наднормативних») кількісних і якісних показників діяльності («ПВЯ майстерності»);

– мотиваційна готовність до реалізації тієї чи іншої діяльності; доведено, що висока мотивація може суттєво компенсувати недостатній рівень розвитку багатьох інших ПВЯ (але не навпаки);

– анти – ПВЯ, тобто, властивості, які виступають професійними протипоказаннями до тієї чи іншої діяльності. Професійна придатність передбачає мінімальний рівень їх розвитку або навіть відсутність.

Кожна професійна діяльність вимагає, по-перше, певної сукупності ПВЯ; по-друге, остання є не «механічною» сумою якостей, а уявляє собою їх закономірно організовану систему. Між окремими ПВЯ встановлюються функціональні взаємозв'язки компенсаторного і допоміжного типів; сама ж система ПВЯ виступає як певний симптомокомплекс суб'єктивних властивостей, специфічний для певної діяльності. Він не є заданим в готовому вигляді, а формується у суб'єкта в ході освоєння ним діяльності. Більш того, не тільки для діяльності в цілому, але і для її основних компонентів (ключових дій, основних функцій та ін.) Також формуються специфічні підсистеми ПВЯ. Тому з внутрішнього – власне психологічного боку – процес діяльності являє собою динамічну зміну цілісних підсистем ПВЯ, що забезпечують кожен її основний етап (дію, завдання, функції).

Важливо відзначити, що до ПВЯ відносять майже всі особливості особистості (мотивацію, спрямованість, смислову сферу, характер і ін.), психофізіологічні особливості (темперамент, особливості вищої нервової діяльності та сенсорних систем), особливості психічних процесів (пам'яті, уваги, мислення уяви) людини.

Вчені визнають, що ПВЯ є інтегральні психофізіологічні і психологічні утворення, які формуються в процесі професійної діяльності як спеціальні (професійні) здібності за механізмом функціональних систем.

Поняття «система» введено в наукову лексику Людвігом фон Берталанді в 1936 р. У 1960-х рр. в соціальних науках при вивченні об'єктів дійсності домінуючим стає системний підхід. З 1970-х рр. він активно використовується у вітчизняній психології та став одним з найважливіших методологічних принципів – принципом системності.

Фахівець, як суб'єкт цілеспрямованої свідомої діяльності, виконує її у відповідності із загальними законами фун-

кціональних систем.¹Згідно цих законів, функціональна система будь-якої діяльності складається з чотирьох основних етапів (блоків) виконання суб'єктом професійної діяльності (рис. 2.2.).

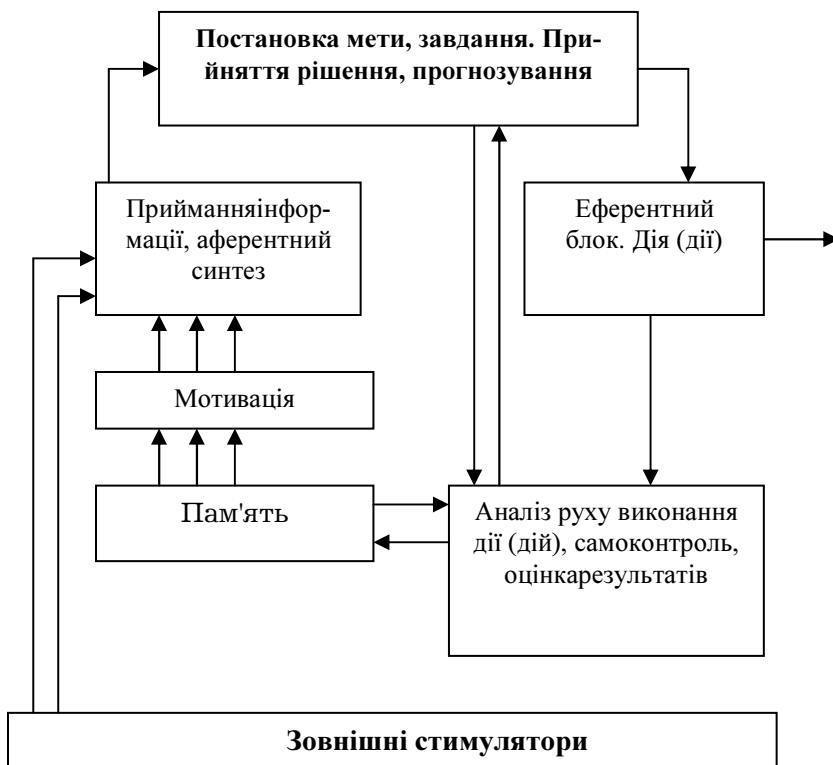

Рис. 2.2. Етапи виконання завдань професійної діяльності (за схемою функціональної системи П. К. Анохіна)

Кожний з цих етапів представляє собою комплекс операцій:

¹ Анохин П. К. Узловые вопросы теории функциональных систем. М., 1980.

1. Збирання та оцінка інформації (аферентний синтез). Оцінка інформації, що поступає, здійснюється на засадах при-таманної суб'єкту мотивації, його професійної підготовленості та досвіду професійної діяльності.

2. Постановка мети, прийняття та розробка програми дії (дій). На цьому етапі формується випереджуюче уявлення мети – образу бажаного результату.

3. Практична дія (дії) по досягненню мети, рішенню конкретних завдань.

4. Контроль за виконанням та оцінка результатів. Порівняння отриманих результатів з характером поставленої мети. Якщо отриманий результат збігається з уявленням мети, то вона визнається досягнутою. При невідповідності реального результату дії з образом бажаного результату завдання визнається не вирішеним, та уся система операцій повторюється з внесенням необхідних коректив.

Визначені етапи виступають як загальні закономірності функціональних систем діяльності.

В процесі навчально-професійної та професійної діяльності ПВЯ формуються та проявляються як запорука успішності навчання та праці.

Професійно важливі якості розглядають різними фахівцями як у вузькому, так і в широкому сенсі як інтегральні психологічні «одиниці». Прикладом широкого трактування поняття ПВЯ може служити їх оцінка В. А. Бодровим. За думкою цього автора, ПВЯ – це «вся сукупність психологічних якостей особистості, а також цілий ряд фізичних, антропометричних, фізіологічних характеристик людини, які визначають успішність навчання і реальної діяльності. Конкретний перелік цих якостей для кожної діяльності є специфічним (за їх складом, необхідним рівнем вираженості, характером взаємозв'язку між ними) і визначається за результатами психологічного аналізу діяльності і складання її професіограми і психограми».

Професійну придатність працівника поліції, кінцевий успіх в становленні людини як фахівця визначає сукупність характеристик. Основними з них називають такі:

- професійну мотивацію як активність людини, що спонукає та спрямовує її до задоволення всього спектру потреб, від біологічних до доступного ступеня її особистісної зрілості (в самовдосконаленні, в самоактуалізації в тому числі);
- загальну і професійну підготовленість (знання, вміння, навички, необхідні для діяльності в типових і позаштатних ситуаціях);

- рівень функціональної готовності та резервів організму до трудової діяльності, рівень розвитку аналізаторів і фізичних якостей, актуальних для успішної роботи);
- стан індивідуально-психологічних особливостей людини (специфічні ПВЯ, психомоторика, пізнавальні процеси, темперамент, характер і емоційно-вольові властивості особистості).

Розглянуті можливості людини відображаються в його професійній компетентності, в структурі якої виділяють інтелектуальну, інтегративну, соціальну, соціально-психологічну, аутопсихологічну складові. Професійна придатність є властивістю метасистеми «людина – професія» і визначається сукупністю індивідуальних особливостей людини, що впливають на успішність освоєння будь-якої трудової діяльності та ефективності її виконання. Іншими словами, це група характеристик суб'єкта, які багато в чому обумовлені зовнішньою організацією його діяльності – праці, навчання, самосприйняття та професійним досвідом.

Дослідження показують, що у кваліфікованих поліцейських знижується порівняльна значимість «простих», вихідних компонентів ПВЯ (психічних процесів, сенсомоторики, фізичного здоров'я). Але, у той же час, зростає значимість фактора «суб'єкт-суб'єктних» стосунків («комунікабельність», «вміння працювати у команді») і активності суб'єкта («самоконтроль», «аналітичне мислення» «почуття власної гідності»), значну «вагу» набувають елементи професіоналізму, що формуються в процесі конкретної діяльності («професійна підготовка», «правова підготовка», «професійне самовдосконалення»). ПВЯ суб'єктів поліцейської діяльності не завжди вимагають свого екстремального рівня розвитку. Значущість тих чи інших ПВЯ багато в чому визначається «гнучкими» компонентами професії (кількістю працівників на посаді, надійністю їх захисту, засобами зв'язку та інше), що дозволяє конструювати саму діяльність, компенсувати недоліки розвитку окремих ПВЯ у працівників організаційними засобами підвищення надійності діяльності. Лише частина ПВЯ становить «ядро», «структуру» профпридатності.

Потенціал працівника поліції – система всіх соціально корисних актуалізованих і резервних можливостей, що виявляються у професійній діяльності. Потенціал людини виходить за рамки чисто прагматичної відповідності працівника вимогам професії, привносячи в його зміст моральні, гуманістичні начала. Це означає, що професіонал повинен не тільки

відповідати вимогам своєї діяльності, а й передбачати її наслідки, нести за них особисту відповідальність.

Формування професійно важливих якостей – досить складний психологічний процес. Суть даного процесу – функціональне об'єднання окремих ПВЯ; вони починають проявляти себе в режимі взаємосприяння. До цього є окремі внутрішні передумови, так як основні психічні функції онтологічне пов'язані між собою. Цей зв'язок в ході освоєння професійної діяльності починає проявлятися в своїй позитивній ролі. Таким чином, в процесі формування психологічної системи діяльності відбувається своєрідна функціональна настройка психічних функцій на досягнення цілей діяльності.

Численні дослідження підсистем ПВЯ і процесу їх формування, виконані на матеріалі великої кількості конкретних видів професійної діяльності, дозволили встановити дві найважливіші категорії ПВЯ. По-перше, ПВЯ, які характеризуються найбільшою безпосереднім зв'язком з параметрами діяльності; вони позначаються поняттям *провідних ПВЯ*. По-друге, ПВЯ, які мають найбільшу кількість внутрішніх зв'язків з іншими якостями, тобто характеризуються найбільшою структурною вагою і, отже, займають центральне місце у всій системі якостей; вони позначаються поняттям *базових ПВЯ*. Саме базові ПВЯ є основою для формування підсистем ПВЯ в цілому. Навколо них і на їх базі об'єднуються, структуруються і взаємоорганізуються все інші якості суб'єкта, необхідні для забезпечення діяльності і (або) її основних дій, функцій. Тому вони є структуроутворюючими для тієї чи іншої діяльності.

Будь-яка діяльність характеризується певними основними параметрами, перш за все, продуктивністю, якістю і надійністю. У психологічних дослідженнях встановлено, що для їх забезпечення необхідні різні індивідуальні якості суб'єкта. Тому прийнято виділяти *ПВЯ якості* і *ПВЯ продуктивності*. Вони частково перекриваються, проте значно частіше не збігаються одне з одним, а нерідко вступають в антагоністичні стосунки. В останньому випадку одна й та ж ПВЯ є такою в плані забезпечення *якості* діяльності і анти-ПВЯ в плані забезпечення *продуктивності*. При цьому спостерігається досить складна картина: одні якості можуть входити в різні підсистеми ПВЯ, що відповідають за продуктивність, якість, надійність; інші впливають тільки на один параметр діяльності. Найбільш специфічні колізії виникають у тому випадку, коли одна і та ж властивість суб'єкта є ПВЯ стосовно якості діяльності і анти-ПВЯ – стосовно її продуктивності.

Не всі ПВЯ пов'язані з параметрами діяльності простою лінійною залежністю, тобто залежністю типу: чим вище рівень розвитку ПВЯ, тим більш ефективною є діяльність. Ряд ПВЯ пов'язаний з параметрами діяльності нелінійної залежністю типу оптимуму: параметри діяльності приймають найбільші значення не на максимальних і не на мінімальних, а на деяких середніх – оптимальних рівнях розвитку ПВЯ. Наприклад, управлінська діяльність найбільш ефективна при середньо – високому, не максимальному рівні розвитку рефлексивності як ПВЯ даної діяльності.

Для широкого кола діяльностей актуальною є диференціація ПВЯ на ті, що виступають професійно важливими в звичайних, нормальних умовах виконання діяльності, і ті, котрі є необхідними в ускладнених, а часто – і екстремальних умовах її реалізації. Останнє пояснюється тим, що екстремальні умови пов'язані з підвищеною небезпекою, загрозою і вимагають від людини інших якостей і властивостей, ніж ті, які необхідні в нормальних умовах. При цьому, однак, виявилось, що для екстремальних (і параекстремальних) умов характерні не тільки інші ПВЯ (в порівнянні з нормальними), але і інші системи ПВЯ в цілому.

Дослідження ПВЯ поліцейського повинні використовуватися для науково обґрунтованої оцінки ефективності його діяльності, службової характеристики, прогнозування успішності його роботи, в цілому по організації для забезпечення ефективності службової діяльності персоналу.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю професійно-важливі якості.
2. Охарактеризуйте структуру професійної придатності.
3. Розкрийте підстави для класифікації ПВЯ?
4. Як диференціюють ПВЯ для нормальних умов діяльності і ПВЯ для екстремальних умов діяльності?
5. Що таке провідні і базові ПВЯ?
6. Що таке ПВЯ – якості і ПВЯ – продуктивності діяльності?
7. Що таке професійна придатність працівника поліції?
8. Що таке потенціал працівника поліції?

Рекомендована література

1. Баклицький І. О. Психологія праці : підручник. К. : Знання, 2008. 655 с.
2. Бандурка А. М., Вочарова С. П., Землянская Е. В. Профессионализм и лидерство. Харьков : Титул, 2006. 578 с. 57

3. Барко В. І. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України : [практ. посіб.] / В. І. Барко, Ю. Б. Іркін, Т. В. Нещерет, О. В. Шаповалов. К. : КНУВС ; МВС, 2007. 100 с.
4. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности. М. : ПЕР СЭ, 2001. 265 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионала. М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж : МОДЭК, 1996. 400 с.
6. Мазяр О. В., Кириченко В. В. Психологія праці : навч. посібник. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 190 с.
7. Маркова А. К. Психология профессионализма: учебное пособие. М.: «Знание», 1996. 308 с.
8. Психологические основы профессиональной деятельности : хрестоматия/ Сост. В. А. Бодров. М. : ПЕР СЭ; Логос, 2007. 855 с.
9. Психология труда : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. проф. А. В. Карпова. М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. 352 с.
10. Толочек В. А. Современная психология труда : учебное пособие. 2-е изд. СПб.: Питер, 2008. 432 с.
11. Траверсе Т. М. Психологія праці: навч. метод. посібник. К.: Ін-т післядипл. освіти КНУ ім. Т. Шевченка, 2004. 214 с.
12. Шрейдер Р. В. Уровень профессионализации как фактор, определяющий структуру профессионально важных качеств / Р. В. Шрейдер. В кн.: *Проблемы системогенеза деятельности*. Ярославль, 1980. С. 55-66.

2.3. Професійна компетентність працівника поліції

Для характеристики професіоналізму фахівця вживається поняття «професійної компетентності». Це поняття увійшло в наукову термінологію у 80-ті роки ХХ сторіччя і вважалося складовою професіоналізму. Термін «професійна компетентність» складається з двох понять – «професія» і «компетентність». Професія (*від лат. professio – офіційно вказане заняття*) – вид трудової діяльності людини, яка володіє комплексом теоретичних знань і практичних навичок, набутих у результаті спеціальної підготовки й досвіду роботи. Поняття «компетентність» (*від лат. competens – відповідний, здібний*) – це обізнаність, авторитетність, кваліфікованість, ерудованість особистості у певній області трудової діяльності. На відміну від компетенції, яка тлумачиться як об'єктивна категорія, суспільно визнаний рівень знань, умінь, навичок, ставлень у певній сфері діяльності людини як абстрактного носія, компетентність розуміється як інтегрована характеристика якості особистості, яка побудована на комбінації взаємовідповідних пізнавальних відношень і практичних навичок людини, цінностей, емоцій, вчинків, знань та умінь.

Компетентність є результатом набуття компетенцій. Більшість дослідників розглядають компетентність як сукупність ключової, базової і спеціальних компетенцій. Термін «ключові компетенції» вказує на те, що вони є основою для інших, більш конкретних і предметно орієнтованих.

Ключові компетенції мають надпрофесійний характер і необхідні в будь-якій сфері діяльності. *Базові компетенції* (загальнопредметні, загальнопрофесійні) компетенції відбивають специфіку певної професійної діяльності. *Спеціальні компетенції* відображають специфіку конкретної предметної або над предметної сфери професійної діяльності. П. Хагер, який є автором теорії загальної професійної компетентності, визначає компетентного професіонала, як людину, яка має атрибути, що необхідні для виконання роботи за відповідними стандартами діяльності. Ключовими елементами-атрибутами є:

- ✓ досвід діяльності (набуті знання, уміння, навички і ставлення);
- ✓ продуктивність (усвідомлені завдання діяльності та ролі);
- ✓ стандарти (адекватна оцінка продуктивності діяльності).

Багатоаспектність терміна «компетентність» спричиняє відсутність єдиного, загальноприйнятого розуміння поняття «професійна компетентність». Загальна характеристика підходів до розуміння поняття «професійна компетентність» наведені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Підходи до визначення поняття «професійна компетентність»

Визначення професійної компетентності	Автор
система знань, умінь, навичок, а також способів та прийомів їх реалізації в професійній діяльності, спілкуванні, саморозвитку	Л. М. Мітіна
єдність професійних знань, умінь, професійних позицій та психологічних якостей, що забезпечують високий рівень професійної діяльності;	А. К. Маркова
сукупність певних якостей особистості з високим рівнем професійної підготовленості до професійної діяльності та ефективної взаємодії з оточуючими у процесі професійної діяльності	М. І. Лук'янова
здатність особистості приймати рішення з глибоким знанням сутності професійної діяльності з передбаченням наслідків та досягати на ґрунті цього успіху у вирішенні професійних завдань	Г. С. Михайлов
інтегративне особистісне утворення, яке відбиває єдність	М. П. Васильєва

теоретичної і практичної готовності фахівця до здійснення нормативної професійної поведінки, що забезпечує результативність професійної діяльності	
когнітивна складова професіоналізму особистості та діяльності, система професійних знань, яка постійно розширюється та надає змогу виконувати професійну діяльність з високою продуктивністю	А. О. Деркач

У сучасній науці вивченню професійної компетентності правоохоронців приділяли увагу В. І. Барко, Л. М. Балабанова, О. М. Борисюк, О. І. Єлісеєв, І. В. Жданова, І. Жукевич, О. В. Землянська, Н. А. Кулик, В. О. Тюріна. Спираючись на їх дослідження можна вважати, що **професійна компетентність поліцейського** – це інтегроване особистісне утворення, яке складається з власного професійного досвіду, отриманих теоретичних знань, набутих у професійній діяльності практичних вмінь, а також певних особистісних якостей, котрі забезпечує готовність поліцейського до ефективного виконання правоохоронної діяльності. Професійна компетентність є динамічним утворенням особистості, оскільки змістовне наповнення та його якісний рівень залежать від багатьох чинників і, в першу чергу, від змісту навчання поліцейських.

Професійна компетентність поліцейського – інтегроване особистісне утворення, що складається з теоретичних знань, професійного досвіду та практичних вмінь, певних особистісних якостей, які забезпечують готовність поліцейського до ефективного виконання правоохоронної діяльності.

Змістовий аспект поняття «професійна компетентність» охоплює такі характеристики:

- когнітивну (володіння професійними знаннями);
- поведінково-діяльнісну (сформованість адекватних способів діяльності та професійної поведінки);
- мотиваційно-ціннісну (ціннісне ставлення до своєї професії й особистісного зростання),
- рефлексивну (комплекс навичок самоаналізу, самоконтролю, прогнозування результатів своєї діяльності).

Досягнення компетентності часто ототожнюють з професіоналізмом і набуттям професійної майстерності в певній галузі.

Професійна компетентність працівника поліції містить соціальну, конфліктологічну, комунікативну, інфор-

маційну, психологічну складові, які є актуальними для працівників поліції різних підрозділів.

Соціальна компетентність поліцейського – це комплекс особистісно-психологічних технологій взаємодії його із оточуючим соціальним середовищем. Ефективність, успішність цієї взаємодії визначає рівень соціальної компетентності. Соціальна компетентність вимагає від особи правоохоронця як принциповості, вміння відстояти власну думку, протистояти небажаному впливу, так і толерантності, вміння пристосуватися, ефективно діяти в умовах професійної діяльності, що постійно змінюються. Соціальна компетентність – це багатогранна характеристика особистості, яка своєю багатокомпонентністю охоплює всю множину та глибину функціонування особистості в соціумі. Оскільки особистість існує в соціумі, то формат соціальної компетентності охоплює як соціальні мотиви, знання, навички, необхідні для успішної взаємодії з оточуючим соціальним середовищем, так і самопочуття та самоприйняття особистістю самої себе в мінливому соціумі. Соціальна компетентність передбачає як достатній рівень вміння будувати партнерські стосунки, здатності до кооперації, так і достатній рівень конформності для того, щоб не йти врозріз з вимогами суспільства й професійної діяльності.

Конфліктологічна компетентність поліцейського містить уміння раціонально поводитися у конфліктних ситуаціях: вміння попереджувати та розв'язувати конфлікти, вміння управляти конфліктом, обирати у конфлікті оптимальний стиль поведінки, позитивно впливати на свого опонента для конструктивного розв'язання конфлікту або конфліктної ситуації. Тому до складу професійних знань правоохоронців мають входити й знання про чинники, зміст та джерела конфліктів, про їх види, причини й умови виникнення та закономірності протікання, шляхи їх запобігання та розв'язання, стан конфлікту та діапазон можливих стратегій поведінки у конфлікті, здійснення прогнозу та способи врегулювання конфлікту. Для того, щоб уміти раціонально поводитися у конфліктних ситуаціях, кожний правоохоронець повинен також знати й про власні психологічні характеристики, що впливають на його особливості поведінки у конфліктній ситуації та визначають її конструктивність і ефективність. Конфліктологічна компетентність тісно пов'язана з комунікативною компетентністю, оскільки працівники поліції у ході їх службової діяльності мають спілкуватися з різними верствами населення, які дотримуються різних традицій, політичних та релігійних поглядів, з фахівцями у різних галузях, і це спілкування має бути ефективним.

Комунікативна компетентність поліцейського – це сукупність знань, умінь і навичок, за допомогою яких можливим стає конструктивне спілкування та взаємодія у будь-яких життєвих ситуаціях, з різними типами особистостей, що є об'єктами професійної діяльності правоохоронців. Професійна комунікативна компетентність – складне психологічне утворення, що формується на базі комунікативного потенціалу людини в умовах конкретної фахової діяльності. Комунікація є важливою складовою професійної діяльності працівників правоохоронної системи. Працівники поліції вирішують різноманітні комунікативні завдання, спілкуються з певними категоріями населення за різних обставин та умов. Типовими комунікативними завданнями персоналу правоохоронних органів Л. І. Мороз називає:

- ✓ по-перше, отримання достовірної інформації в процесі спілкування з особами, що перебувають у стані стресу (потерпілі, свідки), свідомо чи несвідомо її переверчують чи приховують (свідки, підозрювані);

- ✓ по-друге, це завдання адекватної передачі інформації громадянам, колегам, керівництву;

- ✓ по-третє, управління поведінкою інших учасників взаємодії за допомогою використання різних методів правомірного психологічного впливу.

Комунікативна компетентність правоохоронця розкривається у ставленні до людей, до самого себе, в особливостях взаємин між людьми, умінні контролювати і регулювати свою поведінку, доводити та професійно аргументувати свою позицію. Вона виявляється також в умінні моделювати особистість співрозмовника, добиватися реалізації комунікативної інтенції за допомогою вербальних і невербальних засобів та технологій, уміти продуктивно виходити з будь-яких ситуацій. Наприклад, поліцейським часто доводиться бути посередниками у конфліктах між громадянами, застосовувати правомірні методи психологічного впливу на окремих громадян, групи людей, збуджений натовп тощо.

Інформаційна компетентність поліцейського є невід'ємною складовою його професійних умінь і навичок, вона проявляється в здатності знайти, засвоїти і використовувати необхідну інформацію з різних інформаційних ресурсів. Крім традиційних джерел інформації, таких як друкована література, засоби масової інформації та інші, в наш час поширеними стали комп'ютерні ресурси (електронні підручники, мультимедіа, мережа Інтернет тощо), що вимагає володіння новітніми інформаційними технологіями. Сучасний правоохоро-

нець є інформаційно-компетентною особистістю, що знає, як знайти інформацію, як організувати знання і як використовувати інформацію, необхідну для вирішення будь-якої професійної чи життєвої проблеми.

Психологічна компетентність поліцейського – це особистісна здатність до адекватної самооцінки та самоусвідомлення себе через образ «Я», самоставлення та ставлення до інших, а також до результатів своєї діяльності. Працівник повинен добре розуміти себе, свої особливості характеру, «слабкі» та «сильні» властивості характеру й темпераменту, приймати себе таким, яким він є, а у разі необхідності корегувати свої недоліки. Ця компетентність ґрунтується на особистісній спроможності застосовувати набуті знання, уміння й навички в особистісній, соціальній та професійній життєдіяльності. Професійна готовність працівників поліції визначається наявними професійно важливими особистісними якостями та відповідною професійною підготовкою, яка має на меті розвинути наявний психологічний потенціал у цілий спектр професійно значущих знань, умінь та навичок.

В Національній поліції України працюють фахівці багатьох спеціальностей, кожна з яких має свою специфіку діяльності. У середньому, на кожний вид професійної діяльності припадає від 70 до 120 важливих функцій, а відповідно і професійних вмінь. Професійна компетентність працівників поліції зумовлена сформованістю вищезначених складових та певного кола спеціальних умінь, які входять до різних видів правоохоронної діяльності. Такі вміння є ключовими, вони характеризуються широким діапазоном застосування і забезпечують ефективне виконання інтегративних видів службових завдань правоохоронцями. Наприклад, **для працівників кримінальної поліції** визначають низку додаткових різновидів компетентності.

Пошукова компетентність працівників передбачає пізнання і оцінку ними навколишньої дійсності, конкретних умов і обставин оперативно-розшукової діяльності. Особливості когнітивного процесу працівників полягають у тому, що вони пізнають і оцінюють не тільки події, що відбуваються, але і здійснюють ретроспективний аналіз фактів і явищ, які були здійснені у минулому. При цьому працівники кримінальної поліції активно використовують безпосереднє, інтуїтивне та аналітичне пізнання. Конкретними результатами такого пізнання, як правило, є створення і формування інформаційних масивів, що містять відомості оперативно-розшукового характеру, проведення конкретних оперативних заходів. Ва-

жливим у цьому виді компетентності є знання, вміння, навички оперативно – тактичного прогнозування, тобто уявне представлення процесу та результатів роботи, мислене уявлення себе в передбачуваних подіях, планування оперативно – розшукових дій і оперативних заходів.

Попереджувальна компетентність працівників кримінальної поліції проявляється в їхній психічній активності і предметній діяльності, направлених на попередження злочинів і правопорушень; виявлення, причин і умов, що породжують злочинність і порушення громадського порядку, а також, умов, які сприяють їх скоєнню, вжиття заходів щодо усунення таких причин і умов. В процесі реалізації оперативно – розшукових заходів, проведення оперативних перевірок і розробок працівники здійснюють загальну і індивідуальну профілактику злочинів. Ефективне здійснення попереджувальної діяльності вимагає від працівника кримінальної поліції наявності таких професійно важливих якостей, як: відповідальність; сумлінність; схильність до аналізу; оперативна інтуїція; уміння переконувати; гнучке творче мислення; прогностичні здібності; розвинена пам'ять; адекватне сприйняття; стійка увага; спостережливість; емоційна стійкість.

Засвідчувальна компетентність працівників кримінальної поліції полягає в отриманні об'єктивної інформації, яка підтверджує правоту висунутої версії, обґрунтованість проведених оперативно – розшукових заходів щодо виявлення осіб, які скоїли злочини, встановлення і документального закріплення фактів і обставин подій у справах оперативного обліку, які підлягають доказуванню по кримінальним справам. Даний вид компетентності працівника застосовується, як правило, у формі оперативної перевірки, оперативної розробки і оперативно-розшукового супроводження досудового розслідування. Засвідчувальна компетентність передбачає наявність у працівника наступних професійно важливих якостей: енергійність; емпатія і стереотипізація; практичне мислення; здібність швидко аналізувати оперативну ситуацію, мати грамотну письмову мову; оперативну інтуїцію; наполегливість; пунктуальність.

Організаторська компетентність працівників кримінальної поліції полягає в умілому використанні організаторських здібностей в оперативній роботі. Від того, наскільки правильно вони організують агентурну роботу, взаємодію з конфідентами, залежить в цілому ефективність їх професійної діяльності. Для успішного виконання організаційної підструктури працівникам необхідні такі професійно важливі яко-

сті, як: розвинена професійна мотивація; сумлінність; адекватна самооцінка; принциповість; здатність до рефлексії, емпатії і стереотипизації; уміння переконувати; ерудиція; винахідливість; розвинена уява; психофізична витривалість; стійкість до стресів; самоконтроль; рішучість; прогностичні здібності.

Професійна компетентність працівника поліції є системою знань, що постійно розширюється і дозволяє виконувати професійні завдання з високою продуктивністю. З акмеологічних позицій становлення та розвиток професіонала-поліцейського можна розглядати як процес і результат системних перетворень особистості працівника, що включають взаємозалежні прогресивні зміни таких основних підсистем:

- ✓ підсистема професіоналізму діяльності (розвиток професійної компетентності, професійних навичок і вмінь);

- ✓ підсистема професіоналізму особистості (розвиток здібностей, професійно важливих і індивідуально-ділових якостей, рефлексивної організації та рефлексивної культури, творчого й інноваційного потенціалу, мотивації досягнень);

- ✓ підсистема нормативності діяльності й поведінки (формування професійної і моральної системи регуляції поведінки, діяльності та стосунків);

- ✓ підсистема продуктивної Я-концепції.

Професійна компетентність безпосередньо пов'язана і з професіоналізмом особистості, тому до підструктури професіоналізму діяльності відноситься лише та її складова частина, яка включає вміння ефективно діяти в своїй службовій сфері. Структура і зміст професійної компетентності визначаються специфікою виконуваної професійної діяльності та її належності до певних типів.

Психологічний практикум

Завдання 1. Опитувальник «Діагностика загального рівня комунікабельності» (за В. Ф. Ряховським)

Виконайте запропоноване тестове завдання та проаналізуйте отримані результати з точки зору відповідності Ваших психологічних характеристик вимогам до забезпечення професійної компетентності правоохоронців.

Інструкція: «Будь ласка, дайте відповіді на запропоновані запитання «так», «інколи», «ні»

Текст опитувальника

1. Ви очікуєте на буденну ділову зустріч. Чи виводить це вас із звичної колії?
2. Чи не відкладаєте ви візит до лікаря аж доти, доки вже зовсім нема сил терпіти?
3. Чи не викликає у вас невдоволення або збентеження доручення виступати з доповіддю чи повідомленням у зв'язку із якоюсь нагодою?
4. Ви маєте нагоду поїхати у відрядження до міста, де ніколи ще не бували. Чи докладете ви максимум зусиль для того, щоб уникнути цієї поїздки?
5. Чи любите ви ділитися своїми переживаннями з іншими?
6. Чи дратує вас прохання незнайомої людини (показати дорогу, назвати час, відповісти на якесь запитання тощо)?
7. Чи вірите ви в існування проблеми "батьків і дітей" та в те, що людям різних поколінь важко зрозуміти один одного?
8. Чи не посоромитесь ви нагадати знайомому, що він забув повернути гроші, що їх ви позичили йому кілька місяців тому?
9. У кафе вам подали недоброякісну страву. Чи змовчите ви, лише незадоволено відсунувши тарілку?
10. У ситуації один на один з незнайомою людиною ви не розпочнете бесіду самі і вам не сподобається, якщо першою заговорить вона. Чи це так?
11. Вас жахає будь-яка довга черга (у магазині, бібліотеці, касі кінотеатру тощо). Вам легше відмовитися від свого наміру, ніж встати у хвіст і нудитися в очікуванні?
12. Чи боїтеся ви брати участь у залагодженні конфліктної ситуації?
13. У вас є власні, суто індивідуальні критерії оцінювання творів літератури, мистецтва, культури, ніяких "чужих" думок з цього приводу ви не приймаєте. Це так?
14. Почувши десь у неофіційній ситуації ("в кулуарах") явно помилкову точку зору з добре відомого вам питання, ви, скоріше за все, промовчите?
15. Чи викликає у вас невдоволення прохання знайомих допомогти розібратися в якійсь проблемі чи навчальній темі?
16. Вам легше формулювати свою точку зору (думку, оцінку) у письмовій формі, ніж в усній?

Опрацювання результатів:

За кожну відповідь «так» нараховується 2 бали, «інколи» 1 бал, «ні» 0 балів. Підрахуйте загальну суму балів, яку ви набрали, відповідаючи на запитання тесту.

Інтерпретація результатів

32-30 балів. Ви некоммунікбельні, і це ваша біда, оскільки саме ви, передусім, страждаєте від цього. Однак і близьким людям нелегко. На Вас важко покластися в справі, що потребує групових зусиль. Намагайтеся бути більш коммунікбельними, контролюйте себе.

29-25 балів. Ви замкнуті, неговірки, віддаєте перевагу самотності, і тому у вас, мабуть, мало друзів. Нова робота та необхідність нових контактів надовго виводять з рівноваги. Ви знаєте цю особливість свого характеру і часто буваєте незадоволені собою. Однак, саме від Вас залежить змінити ці особливості характеру. Хіба не буває так, що чимось сильно захопившись, Ви несподівано стаєте розкутими та коммунікбельними?

24-19 балів. Ви певною мірою товариські, у знайомій обстановці почуваете себе упевнено. Нові проблеми вас не лякають, однак, з новими людьми ви сходитеся обережно, неохоче берете участь у суперечках і диспутах. У ваших висловлюваннях часом занадто багато сарказму без усякої на те підстави.

18-14 балів. У Вас нормальна коммунікбельність. Ви допитливі, охоче слухаєте цікавого співрозмовника, досить терплячі у спілкуванні з іншими, відстоюєте свою позицію без зайвої запальності. Без неприємних переживань йдете на зустріч з новими людьми. У той же час Ви не любите гучних компаній, екстравагантних витівок та багатослів'я – усе це Вас дратує.

13-9 балів. Ви дуже товариські, зацікавлені, говірки, любите висловлюватися по різних питаннях, що, буває, дратує інших. Охоче знайомитися з новими людьми, нікому не відмовляєте у проханнях, хоча не завжди можете їх виконати. Буває, що Ви виходите з себе, однак швидко відходите. Чого вам бракує, так це посидючості, терпіння і відваги при зустрічі із серйозними проблемами. При бажанні, однак, Ви зможете змусити себе не відступати.

8-4 бали. Товариськість «б'є з Вас ключем». Ви завжди в курсі всіх справ. Любите брати участь у всіх дискусіях, хоча серйозні теми можуть викликати нудьгу. Охоче висловлюєтесь, навіть якщо Ваше уявлення про проблему більш, ніж поверхове. Усюди почуваете себе у своїй тарілці. Беретеся за будь-яку справу, хоча не завжди можете її успішно довести до

завершення. З цієї причини люди ставляться до Вас із деяким побоюванням і сумнівами.

З бали і менше. Ваша комунікабельність має хворобливий характер. Ви балакучі, багатослівні, втручаєтеся у справи, що не мають до Вас ніякого відношення, беретеся судити про проблеми, в яких зовсім некомпетентні. Через це ви часто буваєте причиною різного роду конфліктів.

Джерело: Ряховський В. Ф. Опитувальник «Діагностика загального рівня комунікабельності», К.: «Довіра» . 1993, С. 52-55.

Завдання 2

Розгляньте подану на рисунку 1 універсальну модель соціальної компетентності. Які, на Вашу, думку слід додати складові, щоб отримати повномірну модель соціальної компетентності поліцейського?

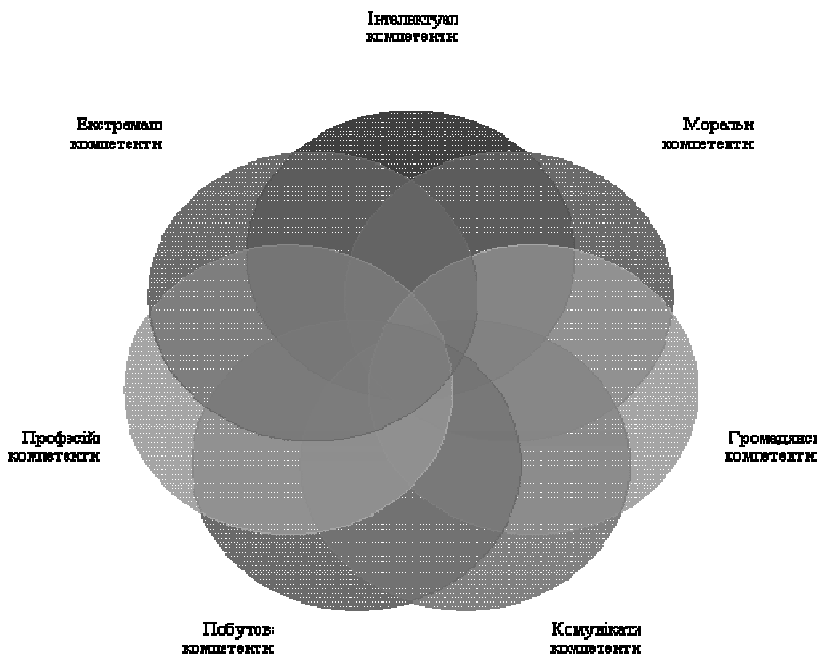

Рис 2.3. Універсальна модель соціальної компетентності

Питання для самоконтролю

1. Як розуміється професійна компетентність правоохоронця?
2. Назвіть сучасні напрямки дослідження професійної компетентності та їх представників
3. Чи можливо досягнення компетентності ототожнити з професіоналізмом і набуттям професійної майстерності в певній галузі?
4. Розкрийте зміст конфліктологічної компетентності поліцейського
5. Поясніть, які фактори впливають на формування комунікативної компетентності поліцейського
6. Чи впливає специфіка виконуваної професійної діяльності на психологічну компетентність правоохоронця?

Рекомендована література

1. Жукевич І. П. Професійна компетентність майбутнього правоохоронця: сутність і складові // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. / [редкол. Л. Б. Лук'янова (голова) та ін.]; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. Ніжин: Видавець П. П. Лисенко, 2013. Вип. 6. С.54-60.
2. Кальченко Т. М. Конфліктна і комунікативна компетентність майбутніх правоохоронців як фактор формування їх готовності до запобігання етнічних конфліктів. Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/socgum/pspro/2005_8_1/doc_pdf/kal6chenko.pdf> (Дата звернення: 10.05.2017).
3. Лапшина В. Л. Професіоналізм в діяльності органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики: підручник. Харків.: СПД «ФО Вапнярчук Н.М.», 2005. 224 с.
4. Маркова А. К. Психология профессионализма. М.: Знание, 1996. 456 с.
5. Романов В. В. Юридическая психология: учебник. М.: Юрист, 1999. 375 с.
6. Скрябін О. М. Професійна компетентність працівників карного розшуку та її види. *Наука і освіта*. 2009.1/2. С. 115-119.
7. Туринська О. Є. Комунікативна компетентність правоохоронців як умова їх ефективної професійної діяльності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутр. справ (Серія психологічна)*. 2012. Вип.1. С.186 – 195
8. Яковенко О. І. Категорії компетентнісного підходу. *Педагогічні науки*. Випуск 102' (2012). С.234 – 241

2.4. Професійна самосвідомість поліцейських

Проблема професійної самосвідомості поліцейських є найбільш обговорюваною та актуальною з числа психолого-педагогічних проблем. На сучасному етапі розвитку українського суспільства все гостріше постає проблема забезпечення

надійності функціонування правоохоронної системи, яка в першу чергу залежить від готовності та спроможності поліцейських на належному рівні виконувати свої професійні обов'язки.

Останні роки відзначені помітним посиленням уваги вчених до дослідження психологічних детермінант становлення і розвитку особистості. У комплексі цих досліджень можна виділити групу робіт, присвячених вивченню самосвідомості як однієї з істотних внутрішніх підстав розвитку і здійснення особистості на різних етапах її життєдіяльності. Узагальнюючою є праця В. В. Століна «Самосвідомість особистості», де самосвідомість розглядається автором у контексті інших питань психології: розвитку, діяльності, спілкування, мотивації, психічних станів.

Поняття «Я-концепція» у науковому обігу з'явилася на рубежі XIX-XX століть. Різні аспекти даної проблеми детально розкрито у роботах Н. А. Бердяєва, Р. Бернса, М. М. Бахтіна, П. А. Флоренського, К. Роджерса, А. Маслоу та інших авторів.

***Я-концепція** – цілісний образ власного «Я», відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена, пережита, неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з навколишнім світом, з іншими людьми та з самим собою.*

На думку О. В. Ямницького самосвідомість характеризується своїми продуктами або уявленнями про себе – «Я-образом». Автор вважає, що «Я-образ» має узагальнюючий характер уявлень про самого себе, це певна система настанов щодо власної особистості.

Основні категорії, що розкривають сутність Я-концепції особистості – це самосвідомість, самооцінка, самовизначення.

***Самосвідомість** може розглядатися в різних аспектах: або як процес накопичення уявлень про себе, або як результат цього процесу. У першому випадку розглядаються динамічні аспекти самосвідомості: поява і формування самосвідомості; її розвиток протягом життя людини; поява і розвиток самосвідомості людини в історії людства і т. ін. У другому випадку мається на увазі форма цього досвіду; його структура і організація; його функції в життєдіяльності людини.*

Для класифікації різних сторін самосвідомості важливими є наступні два критерії (рис.2.4).

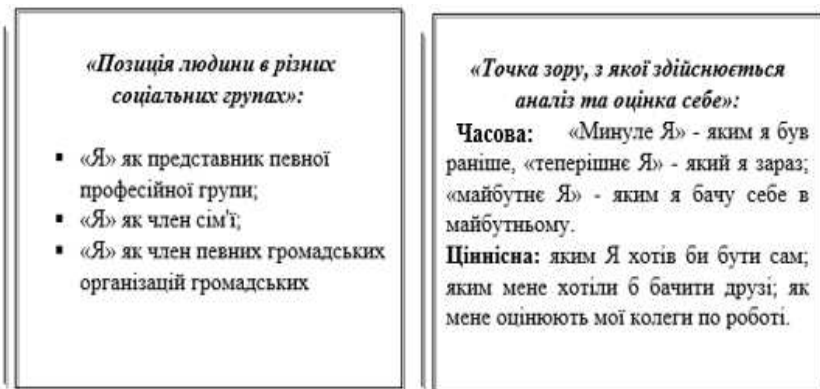

Рис. 2.4. Критерії класифікації різних сторін самосвідомості

Узагальнюючи різноманітні трактування поняття **самосвідомість** (рис.2.5), можна сказати, що це *розуміння самого себе, знання про себе: яким я був у минулому, який я зараз, яким я хочу бути у майбутньому, а також яким я повинен стати, тобто це певний образ своїх здібностей, вмінь, рис, якостей, оцінка своєї зовнішності, соціальної приналежності до певної групи та відчуття значущості.*

О. М. Новіков зазначав, що «Я» є тією перспективою, за допомогою якої людина сприймає і осягає світ. Причому будь-яке індивідуальне знання і досвід мають суб'єктивне забарвлення в тому сенсі, що людина співвідносить це знання з власною особистістю, з власним «Я» (тобто це моє знання, мій досвід). Самосвідомість виконує регулюючу роль в житті і діяльності людини. Поведінка людини, на відміну від поведінки тварини, обумовлена не тільки ситуацією, але і тим, як людина на себе сприймає і оцінює.

Механізмом формування самосвідомості є **рефлексія**, тобто *здатність людини подумки виходити з суб'єктивної точки зору і дивитися на себе очима інших людей.* За допомогою рефлексії особистість формує свої уявлення про себе, накопичує та інтегрує досвід сприйняття себе з різних точок зору і в різноманітних життєвих ситуаціях.

Рис. 2.5. Зміст поняття самосвідомості особистості.

Самовизначення – це визначення самою людиною того, що їй треба і чого не треба; що «її», а що «не її». **Самовизначення** – це заснований на вільному волевиявленні вибір індивідом свого життєвого шляху, свого місця в суспільстві, способу життя і видів діяльності, а також лінії поведінки у проблемних і конфліктних ситуаціях.

Якщо відштовхуватися від ідей Я-концепції, то потреби у самовизначенні стають базовими потребами для творчого саморозвитку особистості. Тому одна з головних педагогічних проблем полягає в створенні умов для запуску мотиваційно-потребового механізму «самості» особистості в процесі набуття нею життєвого досвіду та професійного становлення.

А. Б. Булкін вказує дві філософські категорії – «володіння» і «буття» – визначає структуру та ієрархію всіх цінностей людини, її ставлення до навколишнього світу і спосіб існування в ньому. При існуванні за принципом «володіння» ставлення людини до світу виражається в прагненні перетворити все і вся, в тому числі і самого себе, в свою власність. «Буття» ж – такий спосіб існування, при якому людина найбільш продуктивно використовує свої здібності, перебуває в єднанні зі світом, прагне ділитися з іншими, жертвувати собою. Дані принципи життєвої орієнтації лежать в основі всієї структури цінностей людини, соціальних груп і суспільства в цілому.

Цікавим є розподіл людей за ставленням до трудової діяльності, до праці. Частина людей працює для самореалізації у праці, в роботі. Інша – для того, щоб заробити кошти і реалізувати себе у дозвіллі. При цьому «дозвілля» розглядається в широкому сенсі: це і відпочинок, і спілкування – в сім'ї, з родичами і друзями, і виховання дітей, і саморозвиток – читання книжок, відвідування театрів, музеїв і т.ін. Звідси за законами комбінаторики виникають чотири можливих варіанти діяльності:

1. Модус «бути» і пріоритет самореалізації у праці.
2. Модус «володіти» і пріоритет самореалізації у праці.
3. Модус «володіти» і пріоритет самореалізації в дозвіллі.
4. Модус «бути» і пріоритет самореалізації в дозвіллі.

Професійне самовизначення – це комплекс уявлень людини про себе як професіонала, це цілісний образ себе як професіонала, система відносин і установок до себе як професіонала. Професійна самосвідомість включає усвідомлення людиною норм, правил, моделей своєї професії як еталонів для усвідомлення своїх якостей. Тут закладаються основи професійного світогляду, пізніше – особистого професійного кредо, особистої концепції професійного праці, з якої буде виходити фахівець, в своїй праці.

Професійне самовизначення – це одна з найважливіших проблем в житті кожної людини. Дана проблема може розглядатися в контексті життєвого і особистісного сенсу, самоактуалізації. Сенс життя як спосіб ставлення до світу реалізується особистістю в професії. Самовизначення передбачає не тільки самореалізацію в діяльності, а й розширення своїх особистісних можливостей, здатність «виходити за рамки самого себе», знаходити нові сенси у конкретній справі і у всьому своєму житті.

Л. Б. Шнейдер зіставивши поняття «професійне самовизначення» і «професійна ідентичність», дійшла висновку, що поняття «професійне самовизначення» в одному випадку ширше поняття «професійна ідентичність», в другому – вужче. Ширше у випадку, коли професійне самовизначення охоплює більший діапазон можливостей, бо відноситься до вибору професії, пошуку способів реалізації професійної діяльності. Вужче тоді, коли професійна ідентичність є категорією професійної самосвідомості, відображає єдність професійного менталітету і майстерності, породжується професійним досвідом і професійним спілкуванням. Професійна ідентичність пов'язує воєдино

долю і істину, реальність і ментальність, свідомість і поведінку, тобто можна вважати в даному випадку, що вона – ширше.

Поняття «професійне самовизначення» та «професійна ідентичність» є взаємопов'язаними: **професійне самовизначення** – це пошуки особистісного змісту професії, рефлексія власних професійних досягнень; **професійна ідентичність** – це вершина професійного розвитку, самоусвідомлення себе як професіонала.

Розглянемо ще одне поняття Я-концепції. За А. Маслоу, **самоактуалізація** – це прагнення людини до можливо більш повного виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей.

Основні умови самоактуалізації:

- здатність до безкорисливого переживання кожного моменту життя з повним зосередженням і занурення в нього;
- розуміння життя як процесу постійного вибору;
- усвідомлення свого власного «Я»;
- готовність брати на себе відповідальність, бути чесним перед самим собою;
- відмова від ілюзій, позбавлення від хибних уявлень про себе, розуміння того, для чого «Я» непридатний.

Поняття «самоактуалізація» часто вживають як синонімом терміну «самореалізація», «самоздійснення», «реалізація своїх можливостей».

Професійне самоздійснення є однією з найважливіших форм життєвого самоздійснення.

О. М. Коқун трактує термін **«професійне самоздійснення»** як одну з найважливіших форм життєвого самоздійснення, яка характеризується високим рівнем розкриття особистісного потенціалу фахівця в обраній професії, розвитком його здібностей, взаємопоеднання з професією, постійною потребою його професійної кваліфікації, широким використанням його професійного досвіду. Професійне самоздійснення може відбуватися на двох рівнях: внутрішньому (вказує на самовдосконалення людини у фізичному, інтелектуальному, моральному та духовному аспектах) і зовні професійному (самовираження людини в різних сферах життя, професії, спорті, навчанні, мистецтві та інше).

О. М. Коқун виділив основні змістовні характеристики професійного самоздійснення:

- наявність у фахівця вираженої потреби у постійному професійному вдосконаленні та проекту власного професійного розвитку;

- високий рівень розкриття особистісного потенціалу та здібностей фахівця у певній професії,
- досягнення фахівцем поставлених професійних цілей, переважаюча задоволеність власними
- визнання досягнень фахівця професійним співтовариством, широке використання його професійного досвіду та здобутків;
- безупинність – постійна постановка та досягнення нових професійних цілей;
- високий рівень творчості при здійсненні професійної діяльності;
- формування власного «життєво-професійного простору».

Самооцінка – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Самооцінка дозволяє осмислити досвід особистості і отримати якесь нове знання щодо свого «Я». Разом з тим вона висловлює і певний рівень домагань.

Особистість оцінює себе двома шляхами:

- 1) шляхом зіставлення рівня своїх домагань з результатами своєї діяльності,
- 2) шляхом порівняння себе з іншими людьми.

Чим вище рівень домагань, тим важче їх задовольнити. Успіхи і невдачі суттєво впливають на оцінку індивідом своїх здібностей в даному виді діяльності: невдачі найчастіше знижують домагання, а успіх підвищує їх. Не менш важливий і момент порівняння: оцінюючи себе, індивід свідомо чи несвідомо порівнює себе з іншими, враховуючи не тільки свої власні досягнення, а й соціальну ситуацію в цілому. На загальну самооцінку особистості сильно впливають також її індивідуальні особливості і те, наскільки важливо для неї оцінювана якість чи діяльність.

Самооцінка не є постійною, вона змінюється в залежності від обставин. Важливу роль у формуванні самооцінки поліцейського відіграє зіставлення образу реального «Я» з образом ідеального «Я», інтрерорієнтація соціальних реакцій на професію поліцейського (коли поліцейський схильний оцінювати себе так, як, на його думку, його оцінюють інші). Велими значущим є також та обставина, що поліцейський оцінює успішність своїх дій і проявів через призму своєї ідентичності. Він відчуває задоволення не з того, що він робить щось добре, а від того, що він обрав певну справу і робить добре саме її.

Н. А. Чурбакова вказує на специфіку професійної діяльності поліції, які здійснюють істотний вплив на самооцінку поліцейських (табл.2.3).

Таблиця 2.3

**Специфіка професійної діяльності поліції
(за Н. А. Чурбаковою)**

По-перше	По-друге	По-третє
<p>Діяльність здійснюється не будь-яким способом, а лише за допомогою застосування юридичних заходів впливу (заходи державного примусу і стягнення, а також заходів превенції та профілактики правопорушень).</p> <p>Заходи впливу, що застосовуються в процесі професійної діяльності поліції, повинні строго відповідати чинному законодавству, що передбачає велику відповідальність, наявність високих моральних якостей поліцейського.</p>	<p>Трудова функція поліцейського має публічний характер, наслідком чого стане покладання на нього специфічних обов'язків відповідно до законодавства.</p> <p>Для багатьох аспектів професійної діяльності поліції характерне подолання опору з боку як окремих осіб, так і анти-соціальних груп.</p>	<p>Висока емоційність праці. У більшості випадків діяльність супроводжується негативними емоціями, необхідністю їх придушення, а емоційна розрядка часом відстрочена на значний час.</p>

Ми вважаємо, що вміння співвідносити свої можливості, потреби і професійні вимоги, обирати оптимальну стратегію професійного становлення, здатність йти на ризик або знижувати рівень домагань є показниками професійно зрілої особистості. Професійна самосвідомість є підструктурою **професійної зрілості** (термін був запропонований Д. Сьюпером). Даний термін свідчить про сформованість особистісного контуру регулювання процесом професійного розвитку, про ступінь усвідомлення своїх можливостей і потреб, які висувуються. Професійна зрілість є провідним показником ефективного професійного становлення суб'єкта, її наявність у поліцейських є важливою складовою професіогенезу.

Проаналізуємо поняття професійної самосвідомості поліцейських (рис.2.6).

Рис. 2.6. Сучасні напрями вивчення професійної самосвідомості

В рамках акмеологічного підходу А. К. Маркова трактує **професійну самосвідомість** як комплекс уявлень людини про себе як про професіонала, як образ себе як професіонала, система відносин і установок до себе як до професіонала. З точки зору психології праці Н. С. Пряжников трактує **професійну самосвідомість** як самосвідомість людини, яка бере участь у продуктивній праці і тим самим через таку працю стверджує себе як повноцінного члена даного суспільства. В межах професіознавчого напрямку Є. О. Клімов виділяє основні психічні регулятори праці: образ об'єкта праці, образ суб'єкта праці («Я» як представник професійної спільноти, професії), образ суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відносин. Є. О. Клімов вважає, що **професіоналізм** це певна системна організація свідомості і психіки людини, це складне утворення, що складається з безлічі елементів, кожен з яких пов'язаний між собою і прояв яких в сукупності надає можливість людині виконувати роботу на професійному рівні і вважатися професіоналом. Професіонал – це не просто той, хто добре навчений справі, але хто з гордістю зараховує себе до певної спільноти працюючих.

Професійна самосвідомість формується протягом життєвого шляху людини. Фактором її розвитку служить взаємодія особистості з оточуючими людьми, ігрова, навчально-професійна і професійна діяльність. Формування професійної самосвідомості відбувається шляхом включення придбаного соціального досвіду в «професійне Я» особистості.

Процес формування професійної самосвідомості поліцейських, як і інших спеціалістів, починається з етапу фахо-

вого навчання. Професійна «Я концепція» фахівця формується поступово, змінюючись у процесі професіоналізації і має особливості, пов'язані зі специфікою діяльності.

Активно у науковому обігу використовується поняття «**правова свідомість**» («правосвідомість»), яка є важливим компонентом у становленні фахівця юридичної професії.

На думку О. В. Землянської, **правосвідомість** – це *за своєю суттю система знань, що відбиває прийнятий у даному суспільстві правопорядок і виступає підставою самоорганізації соціально-нормативної поведінки.*

О. В. Пересадіна наголошує, що **професійна правосвідомість поліцейських** є цілісним, самостійним, системним соціокультурним явищем, що обумовлює своїми багатогранними якостями сутнісні сторони специфічної діяльності поліцейських і виступає в ролі надійного гаранта реалізації їх професійної (юридичної і психологічної) підготовки як справжніх професіоналів.

Поліцейський у період **професіоналізації**, яку визначають як *цілісний без зупинний процес становлення особистості фахівця і професіонала*, набуває розуміння необхідних цінностей права на рівні життєвих установок. Усвідомлюючи себе у професійній діяльності, працівник поліції одночасно вирішує проблему професійного самовизначення та професіоналізації. Ще у період навчання у поліцейських формується усвідомлення приналежності до нового середовища, відбувається ідентифікація з професією.

Проблеми професіоналізації особистості вивчали Є. О. Клімов, Д. М. Завалішина, А. К. Маркова, Ю. П. Поваренков; питання професіоналізму та психологічного супроводу діяльності поліцейського досліджували О. М. Бандурка, Л. М. Балабанова, В. І. Барко, О. О. Євдокімова, О. В. Землянська, Г. В. Попова.

Дослідження свідчать, що великий пласт наукових розробок вчених лежить у площині розкриття професійної діяльності поліцейських, тому є необхідність розгляду в цілому понять професія, професіоналізм, які в свою чергу актуалізують проблему самосвідомості в професійній сфері.

Класичним визначенням поняття «професія» вважається трактування Є. О. Клімова: **професія** – *необхідна для суспільства соціально цінна і обмежена внаслідок поділу праці сфера застосування фізичних і духовних сил людини...система професійних завдань, форм і видів професійної діяльності, професійних особливостей особистості, що можуть забезпечити задоволення потреб суспільства в досягненні потрібного суспільству значущого результату.*

Ю. П. Поваренков на основі концепції професійного становлення людини, вказує на відносну незалежність критеріїв професіоналізації одне від одного, що дозволило висунути гіпотезу про існування трьох підструктур особистості професіонала (табл.2.4).

Таблиця 2.4

Підструктури особистості професіонала

	Перша підструктура	Друга підструктура	Третя підструктура
Утворюється	властивостями особистості професіонала, які впливають на продуктивність діяльності і на прагнення її домогатися	на основі властивостей особистості, які забезпечують професійну ідентичність особистості і зацікавленість в досягненні нею певного рівня	властивостями особистості професіонала, які забезпечують саморегуляцію і самодетермінацію професійного становлення і прагнення це робити на певному рівні
Критерії розвитку	продуктивність, якість і надійність діяльності	задоволеність працею, професійна самооцінка, стан самореалізованості	сенс професійної діяльності, професійна совість і професійна честь, але провідним критерієм – є професійна мудрість
Компоненти	оцінка ефективності професійної діяльності – професійна майстерність; оцінка навчально-професійної діяльності – навчання	мотиваційна сфера особистості професіонала	професійна самосвідомість

Перша підструктура утворюється властивостями особистості професіонала, які впливають на продуктивність діяльності. Основними критеріями розвитку даної підструктури в умовах професіоналізації є продуктивність, якість і надійність діяльності. На рівні оцінки ефективності професійної діяльності мова може йти про професійну майстерність. На рівні оцінки навчально-професійної діяльності мова може йти про навчання.

Друга підструктура утворюється на основі властивостей, які забезпечують професійну ідентичність особистості.

Провідним компонентом даної підструктури є мотиваційна сфера особистості професіонала, а провідними критеріями – задоволеність працею, професійна самооцінка, стан самореалізованості. Вищим проявом професійної ідентичності є професійне щастя.

Третя підструктура включає властивості особистості професіонала, які забезпечують саморегуляцію і самодетермінацію професійного становлення. Пошук і вибір професії, побудова та реалізація моделі професійної кар'єри, перехід на іншу роботу – це все прояви дії даної функціональної системи, яка пов'язана з такими поняттями, як сенс професійної діяльності, професійна совість і професійна честь. Провідним компонентом цієї структури є професійна самосвідомість, а провідним критерієм – професійна мудрість.

Вивченням професійної самосвідомості правоохоронців займалися В. І. Барко, Г. Є. Запорожцева, О. В. Мисенко, Л. Б. Шнейдер, Д. В. Ронзіна, І. І. Чеснокова, Г. С. Човдирова, які дотримуються схожих поглядів щодо тлумачення професійної самосвідомості поліцейського. ***Професійна самосвідомість поліцейських є багатокомпонентним утворенням, яке має складну структуру та формується поступово, спираючись на уявлення поліцейського щодо своєї професії; набутий еталон професії, професійний стереотип, який вони співвідносять з власною Я-концепцією особистості.***

Структура професійної самосвідомості поліцейських представлена у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Компоненти професійної самосвідомості поліцейських	
когнітивний (самокатегоризація)	Основу когнітивного компоненту складає зіставлення своїх якостей з внутрішніми еталонами та оцінка ступеня їх неузгодженості. Включає в себе: процес самопізнання та Я-образ. Усвідомлюючи себе у правоохоронній діяльності, поліцейський одночасно вирішує проблему професійного самовизначення та професійної персоналізації. Образ «Я» поліцейського є відносно стійким, однак, на нього можуть впливати соціальні (зовнішні) та особистісні (внутрішні) фактори.
афективний (емоційно-ціннісний аспект відношення до себе)	своєрідний сплав емоційного ставлення до себе та оцінку своєї професійної компетенції. Має декілька компонентів: ставлення до своїх професійно значущих якостей та професійних

	переконань, ставлення до своєї особистості поліцейського, самооцінку.
поведінковий (процес вирішення професійних завдань)	виявляється як система тенденцій, спрямованих на себе, задоволеність собою та своєю професійною діяльністю, прийняття та розв'язання важливих задач у сфері професійної діяльності.

Умовами ефективного розвитку самосвідомості поліцейських є: по-перше, самоусвідомлення свого професійного «Я», по-друге, бажання та вміння аналізувати свої дії та вчинки, по-третє, потяг до самовдосконалення, повага до себе як працівника поліції.

Таким чином, підготовка сучасного поліцейського повинна бути зорієнтована на його професійний саморозвиток і самовдосконалення. Відповідно до теорії Дж. Сьюпера про «конгруентність Я – концепції і професії», людина неусвідомлено шукає професію, в якій буде зберігати відповідність своїм уявленням про себе, а «входячи у професію», буде шукати здійснення цієї відповідності. Потрібно, щоб поліцейський побачив себе в тому малому (речі або справі), що він в даний момент робить. Таким чином, професійна ідентичність поліцейського буде сформована тоді, коли набуде властивості відображати і втілювати через себе особистість.

Результатом діяльності професійної самосвідомості є професійне самовизначення, що виражається у професійній ідентичності. Ми пропонуємо в період професійної підготовки та на етапі професійної діяльності проводити «**Тренінг професійної ідентичності**», який надасть можливість активізувати процес професійного самовизначення через оптимізацію різних форм планування, прогнозування життєвих і професійних стратегій. Це дозволить сформувати у правоохоронця професійну ідентичність, пов'язану зі здатністю «екстраполювати себе в майбутнє».

Головна ідея тренінгу – це реалізація **концепції професійно-правової ідентичності як процесу та результату оптимального та адекватного узгодження внутрішніх та зовнішніх умов функціонування та самореалізації особистості правоохоронця у професійній правовій реальності, що проявляються у постійному підтвердженні цінності права, збереженні його в числі життєвих сенсів суб'єкта, в якості основи його світогляду та професійної діяльності**. Професійно-правова ідентичність не є константою, вона зумовлена

параметрами й змістовними складовими соціально-психологічних чинників процесу ідентифікації, до яких можна віднести: по-перше, позитивне ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності, бажання до самовдосконалення, повагу до себе, як до працівника поліції; по-друге, позитивне прийняття своєї приналежності до професійної групи; по-третє, приймання та засвоєння професійних повноважень, норм поведінки, цінностей, обов'язків.

Психологічний практикум

Виконайте наведені тестові завдання та проаналізуйте отримані результати з точки зору відповідності Ваших психологічних характеристик вимогам до професійної самосвідомості правоохоронців.

Завдання 1. «Опитувальник професійного самоздійснення» О. М. Кокуна

Даний опитувальний був розроблений з метою визначення загального рівня професійного самоздійснення фахівця, а також ступеня вираженості окремих його складових. Опитувальник містить 30 запитань, на кожне з яких пропонується 5 варіантів відповіді, розташованих за порядковою шкалою зростання вираженості ознаки зліва направо.

Інструкція: *«Будь ласка, дайте відповіді на запропоновані запитання, обвівши кружечком відповідне твердження (тільки одне, яке найбільше підходить)».*

№	Запитання	Варіанти відповіді				
		Взагалі не працюю	Іноді	Періодично	Часто	Постійно
1	Чи багато Ви працюєте над підвищенням свого професійного рівня?	Взагалі не працюю	Іноді	Періодично	Часто	Постійно
2	Чи маєте Ви план свого подальшого професійного розвитку?	Не маю плану	Практично не маю	У загальних рисах	В головному маю	Маю чіткий план
3	Чи задоволені Ви власною професійною кар'єрою?	Не задоволений	Скоріше не задоволений	Важко відповісти	Скоріше задоволений	Повністю задоволений
4	Після досягнення певної професійної	Не ставлю вза-	Через тривалий	Через певний	Досить швидко	Практично

	мети як швидко Ви ставите наступну?	галі	час	час		відразу
5	Наскільки гармонійно Вам вдається поєднувати професійну діяльність з поза – фаховим життям?	Зовсім не вдається	Частіше не вдається	Частково вдається	Вдається майже постійно	Завжди вдається
6	Як швидко Ви досягаєте поставлених професійних цілей?	Тривалий час	Досить повільно	Через певний час	Досить швидко	Дуже швидко
7	Як Ви оцінюєте рівень своїх професійних досягнень?	Низький	Невисокий	Середній	Досить високий	Високий
8	Як часто Ваш професійний досвід стає у пригоді іншим фахівцям?	Практично ніколи	Іноді	Періодично	Часто	Постійно
9	Наскільки повно Ви як особистість можете розкритися в роботі?	Зовсім не можу	Незначною мірою	Частково	Істотно	Практично повністю
10	Наскільки творчо Ви намагаєтесь виконувати Вашу роботу?	Не намагаюсь	Іноді дію творчо	Частково дію творчо	Здебільшого дію творчо	Постійно дію творчо
11	Як Ви оцінюєте свій потяг до підвищення професійного рівня?	Повністю відсутній	Невисокий	Середній	Досить виражений	Дуже високий
12	Наскільки чітко Ви уявляєте своє професійне майбутнє?	Ніяк не уявляю	Практично не уявляю	У загальних рисах	В основному уявляю	Чітко уявляю
13	Чи задоволені Ви своїми професійними досягненнями?	Не задоволений	Скоріше незадоволений	Важко відповісти	Скоріше задоволений	Повністю задоволений
14	Чи згодні Ви з тим, що в роботі постійно слід рухатися вперед?	Не згодний	Скоріше не згодний, ніж згодний	Не завжди згодний	Здебільшого згодний	Повністю згодний
15	Як оцінюєте рівень свого професійного	Низький	Невисокий	Середній	Досить високий	Високий

	менталітету, ідентифікації з професійним співтовариством?					
16	Наскільки часто Ви досягаєте поставлений професійних цілей?	Дуже рідко	Рідко	Періодично	Часто	Практично завжди
17	Як оцінюють отримані Вами професійні здобутки Ваші колеги?	Низькі	Не високі	Середні	Досить високі	Високі
18	Як часто Ваші професійні здобутки використовуються іншими фахівцями?	Ніколи	Іноді	Періодично	Часто	Постійно
19	Наскільки повно можуть розкритися у професійній діяльності Ваші здібності?	Зовсім не можуть	Незначною мірою	Частково	Істотно	Практично повністю
20	Наскільки гнучким є стиль Вашої професійної діяльності?	Зовсім не гнучкий	Майже не гнучкий	Іноді гнучкий	Досить гнучкий	Дуже гнучкий
21	Чи отримуєте Ви задоволення в результаті підвищення своєї професійної майстерності?	Зовсім ні	Практично ні	Певне задоволення	Достатнє задоволення	Дуже велике задоволення
22	Чи проектуєте Ви власну кар'єру?	Ніяк не проектую	Практично ні	У загальних рисах	Намагаюся проектувати	Чітко проектую
23	Чи задоволені Ви своїм професійним рівнем?	Не задоволений	Скоріше не задоволений	Важко відповісти	Скоріше задоволений	Повністю задоволений
24	Після отримання певного результату в роботі як швидко Вам хочеться досягти ще кращого?	Взагалі не хочеться	Через тривалий час	Невдовзі	Швидко	Практично відразу

25	Наскільки чітко сформувалась у Вас власна професійна позиція?	Ще відсутня	Недостатньо сформована	Частково сформована	Майже повністю	Повністю
26	Якою мірою Ви досягаєте поставлений професійних цілей?	Дуже малою	Невеликою мірою	Частково досягаю	Значною мірою	Повністю
27	Як оцінює керівництво Ваші професійні здобутки?	Низькі	Не високі	Середні	Досить високі	Високі
28	Якою мірою Ви передасте свої професійні знання і досвід, навчаючи інших?	Не передаю	Незначною мірою	Частково	Досить повно	Повністю
29	Які можливості створює Вам професійна діяльність для самовдосконалення?	Дуже малі	Незначні	Часткові	Великі	Дуже великі
30	Чи багато нового Ви привнесли у свою професію?	Дуже мало	Небагато	Посередньо	Багато	Дуже багато

Інтерпретація

Підрахування результатів: вибір крайньої лівої відповіді – 0 балів, другої зліва – 1 бал, третьої – 2 бали, четвертої – 3 бали, п'ятої – 4 бали).

Опрацювання результатів. Згідно з ключем, підраховується сума балів за 10 ознаками професійного самоздійснення, поєднаними за 2 його формами, а також визначається сумарний результат, який характеризує загальний рівень професійного самоздійснення фахівця.

Ключ

№	Форми (2)/ Ознаки (10)	№ запитань
1.	Внутрішньо професійні	
1.1.	Потреба у професійному вдосконаленні	1, 11, 21
1.2.	Наявність проєкту власного професійного розвитку	2, 12, 22
1.3.	Переважаюче задоволення власними професійними досягненнями	3, 13, 23

1.4.	Постійна постановка нових професійних цілей	4, 14, 24
1.5.	Формування власного «життєво – професійного простору»	5, 15, 25
2.	Зовнішньо-професійні	
2.1.	Досягнення поставлених професійних цілей	6, 16, 26
2.2.	Визнання досягнень фахівця професійним співтовариством	7, 17, 27
2.3.	Використання професійного досвіду та здобутків іншими фахівцями	8, 18, 28
2.4.	Розкриття особистісного потенціалу і здібностей у професії	9, 19, 29
2.5.	Вияв високого рівня творчості у професійній діяльності	10, 20, 30

Нормативні дані показників професійного самоздійснення (у балах)

№	Рівень професійного самоздійснення	Загальний	Внутрішньо-професійний	Зовнішньо-професійний
1	Низький	≥ 45	≥ 21	≥ 19
2	Нижчий за середній	46 – 63	22 – 32	20 – 30
3	Середній	64 – 81	33 – 42	31 – 40
4	Вищий за середній	82 – 99	43 – 51	41 – 49
5	Високий	≤ 100	≤ 52	≤ 50

Джерело: Коқун О. М. Опитувальник професійного самоздійснення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. №7. С.35 – 39.

Завдання 2. Тест-анкета «Вивчення рівня розвитку правосвідомості» Л. А. Ясюкової

Дана методика є експрес-методом вивчення правосвідомості, ступеня її сформованості і готовності суб'єкта дотримуватися правових норм у професійній діяльності та міжособистісних стосунках. Методика включає в 13 питань, на які пропонується три варіанти відповіді. Перший варіант відображає орієнтацію на правові норми, другий – на емоційні групові (вікові, національні, статусні та ін.), третій пропонується для тих, хто не може чітко визначитися у виборі і висловлює якусь «проміжну» позицію.

Інструкція: «Шановний респонденте, Вам запропоновано 13 тверджень. Виберіть для кожного з них варіант відповіді, який найбільш відображає Вашу позицію. Не витрачати»

чайте часу на роздуми. Пропускати якесь речення не можна. Найбільш природна початкова реакція».

1. Несправедливому закону слід підкорятися ...

- а) згоден з цим;
- б) не згоден;
- в) важко відповісти.

2. Важливо, щоб керівник поведився ...

- а) по совісті;
- б) строго відповідно до трудового праву і посаді;
- в) важко відповісти.

3. Скільки людей, стільки і уявлень про те, що справедливо, а що – несправедливо ...

- а) згоден;
- б) не згоден;
- в) важко відповісти.

4. Закони створюються, щоб ...

- а) поліпшувалося життя більшості населення;
- б) захищати права кожної людини;
- в) важко відповісти.

5. Я вважаю, що ...

а) держава повинна забезпечити всім нормальний рівень життя;

- б) кожен повинен сам про себе думати;
- в) важко відповісти.

6. На чолі держави повинні стояти ...

- а) морально бездоганні, справедливі люди;
- б) професіонали своєї справи;
- в) важко відповісти.

7. Пересічний громадянин не зобов'язаний знати істотні закони, для цього є юристи ...

- а) згоден з цим;
- б) не згоден;
- в) важко відповісти.

8. Мій ідеал суспільства ...

- а) сильна державна влада;
- б) громадське самоврядування;
- в) важко відповісти.

9. В основі законів повинні лежати ціннісно-нормативні установки домінуючою нації ...

- а) згоден з цим;
- б) не згоден;
- в) важко відповісти.

10. У нашій державі кожному необхідно, в першу чергу ...

- а) вміти відстоювати свої права;
- б) виконувати свої обов'язки;
- в) важко відповісти.

11. Якщо людина, не знаючи, випадково порушила закон, її не можна притягати до відповідальності ...

- а) згоден з цим;
- б) не згоден;
- в) важко відповісти.

12. У країні буде безлад, якщо громадяни будуть керуватися, в першу чергу

- а) поняттями честі і справедливості;
- б) правовими нормами;
- в) важко відповісти.

13. Основна функція законів ...

- а) регулююча;
- б) каральна;
- в) важко відповісти.

Інтерпретація

Дана методика дозволяє виділити чотири рівня розвитку правосвідомості, які відображено у чотирьох шкалах.

Ключ: у разі збігу з ключем присвоюється – 2 бали.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
б	б	а	б	б	б	б	б	б	б	б	б	а

Шкали	Рівні	Бали
Правовий нігілізм	слабкий	0 – 13
Рівень суперечливої і неповноцінної правової свідомості	середній	14 – 18
Рівень в основному сформованої правосвідомості	хороший	19 – 23
Рівень повністю сформованої правосвідомості	високий	24 – 26

Джерело: Ясюкова Л. А. Правосознание: диагностика и закономерности развития. *Прикладная психология*. 2000. № 4. С. 1–13.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть і охарактеризуйте основні категорії, що розкривають сутність «Я-концепції» особистості.
2. Визначте зміст понять «професійна самосвідомість» та «професійна ідентичність» і поясніть, як вони співвідносяться між собою.
3. Назвіть сучасні напрямки дослідження професійної самосвідомості та їх представників.
4. Розкрийте зміст поняття «професіоналізація». Поясніть важливість професіоналізації у діяльності поліцейського.
5. Розкрийте структуру професійної самосвідомості поліцейського.
6. Опишіть особливості формування самооцінки поліцейських.

Рекомендована література

1. Землянська О. В. Особистість як суб'єкт правосвідомості та об'єкт судово-психологічної експертизи. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2011. Вип. 10. С. 16-25.
2. Климов Е. А. Психология профессионала: избранные психологические труды. М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та, 2003. 400 с/
3. Кокун О. М. Професійне самоздійснення особистості: зміст феномену та можливості його дослідження // Актуальні питання теорії та практики психолого – педагогічної підготовки майбутніх фахівців: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції (Хмельницький, 24–25 квітня 2014 р.) / М-во освіти і науки України, Хмельницький нац. ун-т, Каф. практ. психол. та педагог. Хмельницький: ХНУ. 2014. С.23-25.
4. Маркова А. К. Психология профессионализма. М.: Знание, 1996. 308 с.
5. Новиков А. М. Развитие «самости» студента (категориальный аспект проблемы). *Высшее образование в России*. 2011. № 11. С.130 – 136.
6. Пересадына О. В. Структура профессионального правосознания сотрудников органов внутренних дел. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2015. № 7 (57): в 2-х ч. Ч. I. С. 128-130.
7. Посохова Я. С. Психологічні особливості професійно-правової ідентичності правоохоронців (на прикладі поліцейських підрозділів України): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2016. 232 с.
8. Пряжников Н. С., Пряжникова Е. Ю. Психология труда и человеческого достоинства. М.: Academia, 2004. 480 с.
9. Психологические основы профессиональной деятельности: хрестоматия / Сост. В. А. Бодров. М.: ПЕР СЭ; Логос, 2007. 855 с.
10. Толочек В. А. Современная психология труда: учебное пособие. СПб.: Питер, 2005. 479 с.
11. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: монография. М.: МОСУ, 2001. 272 с.
12. Ямницький О. В. Особливості професійної Я-концепції майбутнього практичного психолога. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія*. Одеса: Вид-во ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2014. Т. 19. Вип. 1 (31). С. 360-366.

2.5. Психологічна культура працівника поліції

Культура (від лат. cultural) – це: 1) сукупність досягнень людського суспільства у виробничому, суспільному і духовному житті; рівень таких досягнень у певну епоху в будь-якого народу; рівень розвитку якої-небудь галузі виробничої або розумової діяльності, наприклад, культура інтелектуальних процесів; 2) освіченість, вихованість і т.д.

Культура існує в двох основних формах: – об'єктивній (у вигляді реальних предметів, що часто створені не одним поколінням людей та несуть людський смисл; у предметах ду-

ховної праці – системі соціальних норм та установ, духовних цінностях, в сукупності ставлень людей до природи, між собою і до самого себе); – і суб'єктивній (у вигляді діяльнісних здібностей людини, його суспільно розвинутих почуттів та можливостей індивіда оволодіти цим предметним багатством).

Культура характеризує усі форми життєдіяльності людей: матеріальне виробництво, соціально-політичні відносини, духовний розвиток суспільства, побут, людські взаємовідносини. Культуру розглядають як життєдіяльність людини в єдності її процесу та результату.

Людина є об'єктом та суб'єктом культури, і в той же самий час особистість кожної людини – це феномен культури тому, що формується під впливом різноманітних культурних явищ: традицій, форм суспільної свідомості, образу життя, змісту діяльності, виховання, освіти.

Культура суспільства створюється людьми і кожною окремою людиною. Виділяють три основних функції культури: *пізнавальну, інформативну та комунікативну.*

Пізнавальна функція полягає в тому, що культура дає цілісне уявлення про народ, країну, епоху, взаємовідносини між людьми, норми поведінки. Культура є самопізнання та самосвідомість народів. Завдяки таким її складовим, як наука, мистецтво, освіта люди пізнають і усвідомлюють свої потреби та інтереси.

Інформативна функція – за допомогою культури передаються знання та досвід попередніх поколінь наступним, здійснюється обмін знаннями та навичками.

Комунікативна функція культури означає, що культура не існує поза суспільством, вона формується завдяки спілкуванню. Культура покликана розвивати особистість, робити її досконалою. Досконалість особистості визначається тим, *що і як* вона знає, цінить, створює, з ким та як спілкується, які потреби має та як їх задовольняє.

Культура в широкому сенсі – це все, що створено людиною – сукупність духовних, матеріальних цінностей, інтелектуальних і емоційних рис, що характеризують суспільство або соціальну групу. У вузькому сенсі культурою частіше називають духовну культуру – те, що створено в результаті духовної діяльності людини: досягнення науки, літератури і мистецтва; ідеї, представлення про красу, сенс життя; меті, ціннісні орієнтації й ідеали; особисті і суспільні інтереси, потреби; різного роду суспільні розпорядження, соціальні норми.

На соціально-психологічному рівні духовна культура виявляється в самосвідомості і самопочутті суспільства, цінні-

сних установках і орієнтаціях, моральних цінностях і оцінках, що складаються в тому або іншому співтоваристві людей (в нації, народності, класі, соціальній групі) і визначають його життєдіяльність. Духовна культура виступає як система соціальних установок, ідей, ідеалів, цінностей, норм, що регулює соціальні відносини в суспільстві й орієнтує людину у світі. Це означає, що духовна культура пронизує усі відносини, що складаються між людьми в процесі їх взаємодії (економічні, політичні, моральні, психологічні тощо). Вона створює почуття єдності, ідентичності членів групи, приналежності до одного співтовариства. Духовну культуру тому можна розглядати як вищу форму соціального відображення життя людини, у якому розкриваються сенсоутворюючі ідеї, ціннісні орієнтації людини, його потреби в самосвідомості, самопізнанні, самореалізації і самостверженні.

У реальному житті духовна культура невіддільна від матеріальної. Візьмемо картину, книгу, підручник: з одного боку, вони матеріальні, але з іншого боку – духовні, тому що мають визначений ідейний, моральний, патріотичний і естетичний зміст.

Духовна культура охоплює всі соціальні сфери суспільства, груп і окремих особистостей; право, філософію, психологію, науку, мистецтво, літературу, релігію, навчання, виховання і поведінки.

Можна виділити різні види культури: правову, політичну, психологічну, професійну, утворення побуту і т. ін. Усі ці види взаємозалежні.

Проблема формування та розвитку *психологічної культури особистості* нерозривно пов'язана з ідеєю вдосконалення та самовдосконалення. Вона дозволяє досягнути якісно нового рівня усвідомлення і регулювання як свого психічного стану, так й самих різних форм буття, зокрема активності особистості (поведінки, діяльності спілкування), та її психічних станів.

Психологічна культура – це, насамперед турбота про своє психологічне здоров'я, уміння виходити з психологічних криз самому і допомагати іншим людям. У психологічній культурі виділяють три основних компоненти: самопізнання і самооцінку, пізнання інших людей і уміння керувати своєю поведінкою, емоціями, спілкуванням.

Стосовно фахівців, зокрема працівників поліції, потрібно розглядати професійно-психологічну культуру, яка має інтегральний характер. ***Структура професійно-психологічної культури працівника поліції*** складається з: культури інтеле-

ктуальних процесів; культури емоційно-вольових процесів; культури комунікативних процесів.

Культура інтелектуальних процесів працівника поліції.

В умовах професійної діяльності та спілкування люди оцінюють один одного за рівнем інтелекту – сукупності усіх когнітивних (пізнавальних) процесів, у більш вузькому сенсі – мислення. Зокрема, кожен працівник поліції повинен бути вимогливий до якостей свого інтелекту, удосконалювати його.

Навряд чи можна знайти професійну діяльність, де мислення не мало б істотного значення. *Мислення* (як основа інтелекту) – це система процесів, що здійснюють відображення об'єктів в їх закономірних зв'язках і відносинах, їх розуміння, прогнозування, прийняття рішення.

Працівник поліції повинен вирішувати складні професійні завдання, проникати в суть подій, що відбулися, бачити причинно-наслідкові зв'язки, мислити широко і передбачати події. Отже, без перебільшення можна сказати, що діяльність працівників поліції – для по-справжньому розумних проникливих людей (О. М. Столяренко).

Часто об'єктами дослідження поліцейського виступають події, що мали місце в минулому. У момент його втручання в ту чи іншу подію безпосередньо сприймається не саме вона, а її наслідки, сліди, відзвуки: предмет посягання, місце вчинення правопорушення або злочину і деякі ознаки, що характеризують особу злочинця або потерпілого. Тому основну роль для успіху дій працівника поліції набувають *репродуктивне мислення і уява* (ретроспективний аналіз, реконструкція події), які є абстрактними (далекими від дійсності, від безпосередньо сприйнятого) вивідними, опосередкованими відомостями, наявними на даний момент.

Інакше кажучи, працівник поліції, встановлюючи істину, повинен пройти в напрямку, що є зворотнім ходу часу, відтворити подію, що мала місце в минулому (часто в умовах недостатності інформації, дефіциту часу, регламентованості, суворої процедури, відповідальності, усвідомлювання високої ціни помилок, скрупульозності розслідування). Все вищесказане свідчить про надзвичайну важливість мислення як засобу практичного вирішення поставлених перед працівником поліції завдань, про необхідність його вдосконалення, тобто підвищення рівня культури мислення.

Прийоми організації процесу мислення (за О. М. Столяренко):

– правило активізації мислення – необхідно долати квапливість, хвилювання, тривогу, шукати варіанти вирішення проблеми на шляху міркувань, корисно активізувати внутрішню мову, промовляти думки по ходу міркувань, малювати чорнові схеми, виїжджати на місце події, розмовляти з різними людьми;

– правило опори на досвід, рекомендації, процесуальні норми – необхідно слідувати нормам законодавства, використовувати власний життєвий і професійний досвід, спиратися на рекомендації навчально-методичних посібників, аналізувати аналогічні випадки з досвіду інших колег, питати поради у старших і досвідченіших колег;

– правило орієнтування в наявній інформації і визначення вихідних точок пошуку – будь-який пошук реалізується шляхом збору і аналізу вихідних даних; з'ясування того, що є, а чого немає, що достовірно, а що треба перевіряти, які дані потрібні ще; при цьому важливо виділити вихідну точку пошуку (з чого починати); осмислювати суперечності, що виникають, вони можуть бути ключем до вирішення завдання;

– правило розробки плану пошуку – працівник поліції, що діє без плану, рідко досягає результату;

– правило розробки всіх слідчих версій – практично ніколи не слід намічати шлях вирішення проблеми на основі першої ідеї, що прийшла в голову і єдиної версії; працюючи над перевіркою версій, слід починати з найбільш ймовірних;

– правило «психологізації» мислення – працівникові поліції потрібні не тільки факти, а й психологічна характеристика осіб, які мають відношення до події; не розібравшись в людях, в їх психології, неможливо прийняти і правильне професійне рішення;

– правило максимально повного збору психологічної інформації тощо.

Професійна культура вимагає від працівника розвинутої потреби одержання самої свіжої достовірної інформації. Він стежить за каналами одержання, прагне нарощувати їх комунікативні можливості, створює систему її фільтрації, обробки і зручного використання.

Методи управління інформаційними процесами порівнянні з принципами наукового пізнання. Тому оволодіння «технологією» пізнання є однією з умов збагнення цієї тонкої науки. На відміну від простої інформованості, здатність управління інформацією є показник високого ступеню професійно-психологічної культури. Управління й інтерпретація інформації – якісно вищий стиль мислення. Ефективність мислення

тим вище, чим вище рівень знання. Звідси впливає необхідність постійного придбання нових знань, при цьому важлива частка знань ґрунтовних, фундаментальних, новітніх.

Важлива якість інтелектуального процесу сприйняття – це *уміння критично осмислювати сприйману інформацію*. Актуальна інформація часто містить у собі протиріччя. Давати їм правильну оцінку – професійний обов'язок працівника поліції. Крім того, він повинний бути готовим відстоювати свою точку зору в полеміці з упередженими провідниками інформації (дезінформації).

Культура мислення визначається не тільки змістом, але і правилами, методами, логікою, тобто формою, по якій думки формулюються і викладаються – методологією мислення. Культура тут виявляється не стільки в змісті інформації, скільки в логіці її появи і пояснення.

Ці правила, закони наукового мислення розробляються формальною і діалектичною логікою. Їх вивчення є важливою стороною професійної підготовки сучасного висококваліфікованого фахівця.

Основою інтелектуальної роботи працівника поліції є *практичне мислення*. Це такий вид розумової дії, у якому рішення задач припускає маніпулювання предметами, об'єктами безпосередньо. Такий стиль мислення вимагає, як вважає С. Л. Рубінштейн, «більш витонченої спостережливості й уваги до окремих, часткових деталей, припускає уміння використовувати для рішення задачі в окремому випадку те особливе і одиничне в даній проблемній ситуації, що не входить цілком і без залишку в теоретичне узагальнення. Воно включає уміння швидко переходити від міркування до дії і назад».¹

У багатогранній діяльності працівника поліції важливу роль грає не тільки практичне мислення. Будучи однією з різновидів творчості, ця діяльність припускає досить розвитий *абстрактне мислення*. Справа в тім, що кількість різних ситуацій, деталей, нюансів, з якими приходиться мати справу працівнику поліції, охопити разом, одночасно, неможливо (навіть думкою). Якою феноменальною ні була би його почуттєва пам'ять, але в цих ситуаціях вона є неспроможною. У такій ситуації на допомогу приходять абстрактне мислення, завдяки якому чітко і міцно схоплюється зміст, установлюються зв'язки між різними об'єктами, фактами досліджуваного або керованого явища, перетворюється складне в звичайне (редукція).

¹ Рубінштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 1999. 351 с.

Перетворення складного в просте – одна з найважливіших сторін розумової діяльності, вона дуже необхідна в надзвичайних умовах інформаційного вибуху. Ця здатність розуму припускає цілий ряд його якостей. Відзначимо здатність до аналізу, що дає можливість людині, розглядаючи навіть самі заплутані дані, звертати увагу на дрібні подробиці, виділяти в них такі, котрі незримі для поверхневого погляду. Така здатність розуму припускає і синтез -але синтез особливого роду. Тут явище сприймається як ціле, та, разом з цим, як таке, що складається з безлічі елементів. Таким чином, аналітична здатність доповнюється синтетичною.

У результаті тривалого інтелектуального досвіду народжуються досить складні форми розумової діяльності, властиві культурі мислення окремої людини. До них можна віднести *передбачення й інтуїцію*. Мова йде про те, що в ході розумової діяльності треба вміти розглянути у всьому різноманітті фактів (будь-якій конкретній обстановці) ті, котрі визначають тенденцію, спрямованість, перспективу. Основний шлях до точного передбачення, інтуїції – глибокі знання, здатність логічного судження, особливий емоційний підйом. Розглядаючи інтуїцію як форму блискавичного рішення, викликаного великим емоційним підйомом, варто звернути увагу на те, що розумовий процес здобуває нової якості. Його «технологія» не зводиться до традиційного логічного мислення, а спрацьовує «особливий психологічний механізм», в основі якого лежать несвідомість і «довільність» інтуїції.

Дана властивість інтелекту (інтуїція) по-різному виявляється у науковця, творця або працівника поліції, який приймає рішення. У творчості інтуїція виконує роль однієї з гіпотез, що втілюється в дійсність (теорію, добуток) у результаті наступної перевірки або доказу. Для поліцейського рішення, прийняте на основі інтуїції, часто остаточне. Для його перевірки і доказу необхідних умов може і не бути. Це ще раз підтверджує особливу відповідальність працівників поліції за прийнятні рішення.

Практика показує, що вимоги до розумової діяльності поліцейського постійно зростають. У цих умовах покладатися на одну природну силу розуму не можна. Необхідне надходження свіжих знань, підвищення рівня розвитку культури мислення. Останнє стає можливим тільки в результаті інтелектуальної підготовки, через фундаментальну освіту і самоосвіту.

Культура мислення полягає не тільки в умінні мислити, а в більшому ступені самостійності судження про те або інше явище, предмет.

Інтелект тісно зв'язаний з запам'ятовуванням, культура інтелекту спирається на **пам'ять** людини, невіддільна від неї.

При класифікації пам'яті прийнято розрізняти короткочасну і довгострокову, оперативну, механічну або логічно осмислену. Особливо відзначається вид людської пам'яті, що позначають як емоційна пам'ять, відтворювати різні враження і переживання.

Для діяльності працівника поліції важливі всі різновиди пам'яті. Перевага однієї з них обумовлена психологічними особливостями людини, але значною є роль тренування і спеціальних вправ з удосконалювання пам'яті.

Зорова пам'ять – здатність запам'ятовувати картинку цілком із усіма подробицями, запам'ятовувати текст на визначеній сторінці, схеми і креслення, обличчя та інші характерні риси людей. Слухова пам'ять – упізнання предметів за звуками, людей – за голосом. Рухова або моторна пам'ять – запам'ятовування руху і всього, що з цим пов'язане. Існує цілий комплекс пам'яті, зв'язаний з безпосереднім почуттєвим сприйняттям запахів, смаків, поверхні предметів. У чистому, абсолютному виді ці форми пам'яті зустрічаються вкрай рідко. Наприклад, тактильна пам'ять, як правило, добре розвинута у сліпих. З розвитком людини відбувається спеціалізація пам'яті на цифри, мелодії, імена, обличчя, слова, кольори і т.ін.

Ведуче місце в системі видів пам'яті займає словесно-логічна пам'ять, що формується завдяки мові. Відтворення і передача інформації здійснюються тільки через осмислену мову.

Пам'ять кожної людини індивідуальна і не завжди бездоганна. Вважається, що свідоме застосування прийомів запам'ятовування дозволяє переборювати недоліки пам'яті і підвищити її продуктивність. Щоб удосконалювати свою пам'ять, працівнику поліції потрібно знати її особливості, структуру, тип. Важливою умовою успішного тренування пам'яті є вироблення підвищеної уваги до сприйманої інформації і її розумінню.

Умовою розвинення пам'яті є достатній обсяг знань і надійна система їх засвоєння. І, нарешті, необхідною є особиста зацікавленість у постійному удосконалюванні пам'яті. В цілому, процес запам'ятовування являє собою поетапне сприйняття інформації. Тому важливо впливати по визначених фазах її сприйняття, не пропускаючи ні однієї з них: кон-

центрація уваги; етап запам'ятовування; повторення засвоєного; забування і пригадування.

У центрі уваги людини концентрується інформація за принципом її потреби і важливості. Що є більш потрібним і важливим, вирішує сама людина. Чим вище інтерес і значніша мета, тим більш інтенсивно йде процес добору і сприйняття інформації. У таких умовах варто забезпечити всебічність, комплексність сприйняття і включення в нього всіх аналізаторів. Для зберігання необхідно встановлювати значеннєві, асоціативні і структурні зв'язки між вузлами (блоками), одиницями сприйнятої інформації.

Прислухаючись до запам'ятовування, можна використувати традиційний прийом повторення. Повторення чергується з відтворенням і доповнюється іншими видами розумових дій.

Забування служить людині своєрідним фільтром, бо завдяки йому на периферію пам'яті витісняється те, що на сьогодні або найближчий момент є неактуальним. Але, щоб не відбувся повний провал у пам'яті (абсолютне забування), неактуальна інформація засвоюється за асоціативним принципом. Наприклад, запам'ятовується найбільш яскрава обставина або подія, що мала місце в процесі запам'ятовування. У необхідний момент це дозволить швидше витягати з комори пам'яті потрібну інформацію.

У порядку, протилежному забуванню, протікає процес пригадування. Якщо в першому випадку інформація адресується на периферію, то в другому вона направляється з латентного стану (неусвідомлюваного) в активну частину пам'яті. Для тренування добре виробити звичку користуватися чорновими записами, старими щоденниками, конспектами; перечитуючи чорнові записи, варто звертати увагу на позначки, зроблені раніше. Тим самим думки як би повертаються в минуле і знаходять там дуже несподівані повороти і рішення.

Для розвитку і зміцнення пам'яті особливе значення мають вольові якості людини, її організованість, почуття відповідальності при виконанні професійних обов'язків, але все ж таки усе залежить від бажання самовдосконалення і пам'яті, і інтелекту в цілому.

Культура емоційно-вольових процесів

Уміння керувати собою, вольова підготовка та саморегуляція психічних станів працівника поліції є важливою складовою його професійно-психологічної культури.

Для виконання різноманітних службових задач, особ-

ливо в екстремальних умовах, поліцейському часто потрібна напруга усіх своїх сил. При цьому досягнення будь-якої мети вимагає від нього цілеспрямованості, ініціативи, наполегливості, витримки, самовладання, мужності, сміливості, рішучості і стійкості. Усі ці якості зв'язані нерозривно з проявами волі.

Воля – це одна зі сторін людської психіки, що забезпечує людині можливість свідомо регулювати свої дії і вчинки відповідно до поставленої мети і з урахуванням обставин, що конкретно складаються

Вольова поведінка передбачає розвиток вольових якостей. У своїй основі вольові якості працівників поліції акумулюють у собі структурні компоненти їх емоційно-вольової стійкості, зв'язують інтелект і моральні структури особистості.

До вольових якостей відносяться:

– *цілеспрямованість* – здатність людини підкорити свою поведінку поставленим цілям;

– *ініціативність* – здатність включати у свою діяльність елементи творчості. Ініціативний працівник поліції – це гнучка і активна у діях людина, що переборює шаблони мислення і поведінки, здатний знайти найкращі шляхи і засоби для виконання службової задачі;

– *наполегливість* – це показник високої вольової активності. Наполегливі люди здатні до тривалої і неослабної напруги вольової енергії.

– *витримка і самовладання* – здатність поліцейського стримувати психічну напруженість, що заважає досягненню цілей, уміння володіти собою, стримувати свої внутрішні спонукання і не піддаватися впливові зовнішніх впливів.

– *мужність* – дозволяє не втрачати цілковите самовладання в будь-якій, навіть небезпечній обстановці. Мужність завжди зв'язана з осмисленою поведінкою і продуманими вчинками;

– *сміливість* – виражається в готовності боротися і переборювати небезпеку. Сміливість виявляється тільки в складній обстановці, коли потрібно йти на ризик. Разом з тим сміливість – це не нерозсудливість, а здорове усвідомлення небезпеки.

– *рішучість* – це вольова якість поліцейського, завдяки якій він є здатним приймати рішення без зайвих коливань;

– *стійкість* – це духовна і фізична витривалість працівника, бадьорість духу і безстрашність, здатність переносити найважчі випробування.

Працівник поліції повинний добре усвідомлювати, що шляхом до розвитку вольових якостей є цілеспрямоване самовиховання.

Необхідною умовою цього є самодисципліна. Намагайтеся утримувати себе від проявів запальності, дратівливості, упертості і т.ін., спонукуйте себе до активної діяльності. У процесі тренування необхідний постійний самоконтроль. Кожний працівник поліції повинний уміти керувати своїм настроєм і, якщо потрібно, створювати визначений настрій у свого співрозмовника. Для цього необхідно знати причини й обставини, що викликають певну емоційну реакцію.

В якості головних регуляторів психічної життя людини виступають емоції. Вони виникають в процесі практично будь-якої її активності. Емоції (від лат. *emovere* – порушувати, хвилювати) – стан, пов'язаний з оцінкою значущості для індивіда діючих на нього факторів, що виражається насамперед у формі безпосередніх переживань задоволення або незадоволення. На відміну від емоцій почуття характеризуються усвідомленістю і предметністю. Виділяють нижчі почуття-переживання (задоволення або незадоволення природних потреб) і вищі почуття-переживання (задоволення або незадоволення соціальних потреб).

Пристрасть – сильний, глибокий і тривалий емоційний стан. Вона активізує діяльність, підкоряє собі всі думки і вчинки, мобілізує на подолання труднощів, на досягнення поставлених цілей. Пристрасть до улюбленої справи дозволяє досягти виняткових успіхів, пристрасть до боротьби народжує мужність, безстрашність. Однак пристрасть може, як сформулювати особистість, так і руйнувати її.

Афект – емоційне переживання, що протікає з великим і різко вираженою інтенсивністю. Особливості афекту:

а) бурхливий зовнішній прояв (порушення або різке гальмування нервових процесів, що доводить людину до надмірної агресивності або, навпаки, до заціпеніння);

б) короткочасність (будучи у своїй основі інтенсивним нервовим процесом, афект швидко вгасає);

в) беззвітність поведінки людини під час афекту (зниження свідомого контролю за своїми діями або навіть повною втратою контролю);

г) дифузність переживання (афект охоплює особистість цілком: її розум, почуття, волю).

Працівник поліції повинний знати, що в принципі будь-які емоції можуть у залежності від обставин підсилюватися і доходити до афекту. Позитивні емоції створюють позитивні афективні прояви і навпаки.

Культура комунікативних процесів

Комунікативна культура працівника поліції – це складова професійної культури поліцейського. Вона проявляється в культурі його поведінки – форми щоденної поведінки (у побуті, у спілкуванні з іншими людьми), у яких знаходять зовнішнє вираження моральні та естетичні норми такої поведінки.

Комунікативна культура працівника поліції – це істотні, відносно стійкі особливості і властивості особистості, що сприяють успішному прийому, розумінню, засвоєнню, використанню й передаванню інформації, формування способу спілкування.

Важливою складовою комунікативної культури є *комунікативна компетентність*, що представляє собою здатність особистості застосувати у конкретному спілкуванні знання мови, способи взаємодії з навколишніми і віддаленими людьми та подіями, навички роботи у групі, володіння різними соціальними ролями. *Комунікативна компетентність* складається з різних компетенцій: До комунікативної компетентності входять *мовна, мовленнєва та соціокультурна (соціолінгвістична) компетенції*.

Так, *мовна компетенція* включає знання сучасної української літературної мови на всіх її рівнях – граматичному, фонетичному, орфоепічному, морфемному, лексичному, синтаксичному, морфологічному, пунктуаційному, орфографічному. Оскільки мова – це засіб спілкування, знакова система, яка використовується в мовленні, відповідно засвоєння знань, формування вмій і навичок указаних рівнів сучасної української літературної мови з метою використання її в мовленні.

Мовленнєва компетенція – це діяльність, власне спілкування (комунікація), в процесі якого формуються практичні вміння. Важливим є дотримання комунікативних якостей мовлення: правильності (нормативності), точності, логічності, доречності, образності, чистоти, послідовності, багатства, адекватності, змістовності, а також знання мовних засобів і їх використання, в тому числі видів, типів, стилів мовлення. В процесі формування мовленнєвої компетенції, розвиваються мовленнєві якості і вміння, що є важливим показником рівня комунікативної культури працівника поліції.

Соціокультурна (соціолінгвістична) компетенція – це сукупність знань про культуру, звичаї, правила, норми, установки, стереотипи, історичні реалії, традиції, мовних засобів, специфікою мовленнєвої поведінки, а також знання про сукупність невербальних засобів з метою досягнення порозу-

міння з представниками певної культури. Так, оволодіти соціокультурною компетенцією означає розуміти соціальні і культурні особливості контексті країни у процесі спілкування.

Комунікативна культура працівника поліції являє собою властивість особистості, що засвоює, переосмислює, прагматизує комунікативні знання, цінності, досвід, реалізація яких дає змогу досягати взаєморозуміння у спілкуванні. Загалом комунікативна культура є основою цілісної професійної культури поліцейських, рівень якої проявляється у комунікації. Комунікативна культура передбачає «здібність до продуктивного спілкування в обмежених і продиктованих умовах», що накладаються службовим обов'язком. Відтак одним із головних критеріїв оцінки комунікативної культури працівника поліції є здібність фахівця в такий спосіб будувати свої взаємовідносини в ході спілкування із співрозмовником, щоб викликати в нього довіру до себе. Комунікативна культура працівника поліції – це передусім уміння спілкуватися з різними верствами населення і при цьому оставатися у відповідному нормам правовому полі взаємодії працівників поліції і всіх, хто потрапляє у нього. Саме у спілкуванні реалізуються соціальні, соціально-психологічні залежності людей та їхні різноманітні суспільні та міжособистісні відносини.

Це вміння вступати в контакт з людьми, будувати спілкування з урахуванням вікових та індивідуально психологічних властивостей кожної особистості та окремих груп громадян; своєчасне і адекватне визначення емоційно-психічного стану співрозмовника, його інтересів і нахилів, контроль за плином спілкування, запобігання конфлікту.

Треба підкреслити, що у професійно-психологічній культурі працівника поліції вирішальна роль належить так званому **соціальному інтелекту**. Саме він лежить в основі осмислення міжособистісних відносин і зв'язків, загальнозначущих цілей і ціннісних орієнтацій людей, що складають ту або іншу професійну групу.

Соціальний інтелект – здатність правильно розуміти поведінку людей. Ця здатність необхідна для ефективного міжособистісного взаємодії і успішної соціальної адаптації. Сам термін «соціальний інтелект» був введений у психологію Е. Торндайком у 1920 році для позначення «далекоглядності в міжособистісних відносинах». Основна функція соціального інтелекту у нього – прогнозування поведінки.

Соціальний інтелект можна визначати як пристосованість індивіда до людського буття. Структура соціального

інтелекту містить *когнітивний, емоційний та комунікативний компоненти*.

До складу *когнітивного* компоненту включають: соціальні знання (знання спеціальних правил поведінки); соціальну пам'ять (пам'ять на імена та обличчя); соціальне мислення (орієнтація у почуттях, орієнтація у настрої, рефлексія вчинків інших людей); соціальне прогнозування (формування планів власних дій, рефлексія власного розвитку); соціальну перцепцію (уміння слухати співрозмовника, уміння розуміти мову жестів).

До складу *емоційного* компоненту включають: соціальну чутливість (емоційна виразність, емпатія); здатність до саморегуляції (самоконтроль, емоційна врівноваженість).

До складу *комунікативного* компоненту включають: соціальну адаптивність (уміння пояснювати й переконувати інших, відкритість у стосунках з оточуючими); соціальну взаємодію (здатність і готовність до співпраці, здатність до колективної взаємодії).

Соціальний інтелект – це інтелект індивіда, що формується в ході його соціалізації, під впливом умов соціального середовища.

Соціальний інтелект передбачає знання і правильне застосування соціальних норм і стандартів; здатність адаптуватися в різноманітних соціальних групах; уміння знайти правильний підхід до кожної людини; гнучкість комунікативної тактики; делікатність, толерантність.

Емоційний компонент соціального інтелекту – це показник здатності людини до спілкування, вміння усвідомлювати свої емоції та розуміти почуття інших людей. Це:

- здатність розуміти власні почуття та почуття інших;
- вміння контролювати сплески емоцій;
- здатність адекватно оцінювати складну ситуацію та вірно діяти;
- вміння диференціювати позитивні та негативні почуття;
- вміння виважено приймати рішення.

Складові емоційного компоненту соціального інтелекту: мотивація, емпатія (уміння ставити себе на місце інших), навички гармонійного спілкування з людьми, самосвідомість, самоконтроль. Характеристика працівника поліції з високим рівнем його розвитку:

- доброзичлива і приємна у спілкуванні;
- самодостатня і незалежна;

- ініціативна;
- реалістично оцінює свої здібності;
- уміло знаходить вихід зі складних ситуацій;
- легко і конструктивно вирішує проблеми;
- намагається уникати конфліктних ситуацій.

З життєвим та професійним досвідом соціальний інтелект працівника та його компоненти неминуче зростають і розвиваються.

Як розвинути емоційну складову соціального інтелекту?

- Навчитися контролювати свої емоції, розуміти інших.
- Знайти собі заняття чи хобі для релаксації.
- Усвідомити, що кожен має право на свою думку і вона не повинна співпадати з Вашою.
- Займатися спортом та фізичною працею (фізичне напруження знімає емоційне напруження).

Коли ми розглядаємо проблему професійної культури фахівця, треба враховувати специфіку професійної діяльності, при цьому змінюється структура відповідної професійної культури. Так професійна культура працівника поліції повинна містити ще, наприклад правову культуру, фізичну культуру, вогневу культуру тощо.

Професійно-правова культура працівників поліції.

Правова культура – загальний рівень знань та об'єктивне ставлення суспільства до права, сукупність правових знань у вигляді норм, переконань та установок, створених в життєдіяльності. Правова культура виявляється у праці, спілкуванні та поведінці суб'єкта взаємодії. Формується під впливом системи культурного та правового виховання і навчання.

Правова культура є особливою складовою духовної культури людства, що фіксує досягнення суспільства у розвитку правових феноменів у цілому, розкриває роль правових ідеалів і цінностей у житті суспільства, реальних здобутків держави у сфері правоохоронної діяльності. Вона має свої, притаманні лише їй специфічні властивості та функції, що відрізняють її від інших форм культури завдяки її безпосередньому зв'язку з державою, законодавством, правом.

Особливу роль правова культура відіграє у ставленні населення до діяльності правоохоронних органів, і перш за все до поліції, з якою громадянам частіше за все доводиться мати справу, до якої звертаються в скрутних обставинах за допомогою.

В залежності від носія правової культури розрізняють такі її *види*: правова культура суспільства; правова культура особистості; правова культура групи.

1) правова культура суспільства – це частка загальної культури, що передає ступінь правової свідомості і правової активності суспільства;

2) правова культура особистості – це культура окремого члена суспільства, людини;

3) правова культура соціальної групи – це специфічна культура для таких соціальних груп, як професійна група (наприклад, підрозділ поліції), молодь тощо.

Варто пам'ятати, що в реальному житті ці види тісно переплетені: правова культура, як соціальне явище, єдина; правова культура суспільства не існує поза правовою культурою його членів (особистості, групи); вона є умовою, формою і результатом культурно-правової діяльності громадян та їх професійних груп.

Суть правової культури особистості (стосовно вимог законів) можна висловити наступною формулою: знати – поважати – дотримуватися. Це первинний, буденний рівень правової культури. Правова культура особистості – це обумовлені правовою культурою суспільства ступінь і характер прогресивно-правового розвитку особистості, що забезпечують її правовірну діяльність.

Правова культура особистості включає:

– знання законодавства (інтелектуальний зріз). Інформованість була і залишається важливим каналом формування юридично зрілої особистості;

– переконаність у необхідності та соціальній корисності законів і підзаконних нормативно-правових актів (емоційно-психологічний зріз);

– уміння користуватися правовим інструментарієм – законами й іншими актами – у практичній діяльності (поведінковий зріз).

Правова культура професійної групи (професійно-правова культура) – одна з форм правової культури суспільства, властива певній спільності людей, яка професійно займається конкретним видом діяльності, що вимагає фахової освіти і практичної підготовки (професійно-правова культура підрозділу поліції).

Професійно-правовій культурі колективу підрозділу поліції і його членам властива більш висока ступінь знання і розуміння правових явищ у відповідних галузях їх професійної діяльності.

У сучасний період розвитку суспільства правова культура працівників поліції виступає як один з видів групової професійно-правової культури, що формується у процесі реалізації норм права. Професійно-правова культура працівника поліції – це сукупність поглядів, оцінок, переконань, установок, що полягають у визнанні важливості, необхідності соціальної цінності права і забезпечують якісне дотримання, виконання, використання та застосування норм права у процесі охорони громадського порядку, попередження правопорушень, юрисдикційної діяльності, надання соціальної допомоги населенню на основі принципів законності, гуманізму, гласності, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами та громадськими організаціями.

Професійно-правова культура працівника поліції передбачає глибоке знання норм права, переконаність у необхідності їх дотримання, вміння використовувати всю сукупність правових засобів під час виконання службових обов'язків у межах компетенції, установлені законом та іншими правовими актами. Правова культура працівника поліції передбачає критичне творче осмислення норм права, законів, правових явищ з точки зору їх гуманістичного, демократичного і морального змісту.

Варто звернути увагу на систему деонтологічних вимог, що пред'являються до працівника поліції (за О. Ф. Скакун):

- морально-етичні (засвоєння гуманістичних принципів моралі, вміння ними керуватися на практиці);
- політичні (знання політичної стратегії і тактики держави, провідних політичних партій і рухів);
- психічні (знання психічного складу особистості, вміння користуватися психодіагностикою в ході вирішення юридичної справи);
- естетичні (полягає в службовому етикеті, мові спілкування, зовнішньому вигляді працівник міліції, естетичному вигляді оформлюваних ним документів тощо).

Отже, професійно-правова культура працівників поліції – це система суспільно-правових цінностей, що виражаються в завданнях поліції та забезпечується свідомою, законною та ефективною діяльністю працівників поліції.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю культура, духовна, психологічна культура?
2. Які функції культури Ви можете назвати?
3. Розкрийте підстави для класифікації видів мислення, пам'яті?

4. Які вимоги існують до поведінки працівника поліції?
5. Які ефекти спілкування треба враховувати працівнику поліції у власній діяльності?
6. Як розрізняють поняття інтелект, соціальний інтелект?
7. Які вольові якості потрібно розвивати працівнику поліції?

Рекомендована література

1. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Профессионализм и лидерство. Харьков: Титул, 2006. 578 с.
2. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: монография. Изд. 2-е, доп. и перераб. Харьков: Титул, 2006. 750 с.
3. Егорова Э. Н. Психологическая культура личности: метод. пособ. Х.: Ин-т практич. психологии и социологии, 2004. 60 с.
4. Карамішева Н. В. Логіка. Пізнання. Евристика: Посібник для студентів та аспірантів. Львів: Астролябія, 2002. 356 с.
5. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы в психологии. М.: Наука, 1984. 444 с.
6. Мицич П. Как проводить деловые беседы. М.: Прогресс, 1987. С. 74.
7. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: Моногр. / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюк. Х.: Право, 2007. 248 с.
8. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / за заг. ред. І. В. Жданової. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2014. 516 с.
9. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. Л., 2006. 291 с.
10. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Х.: Консум, 2001. 656 с.
11. Столяренко А. М. Психологические приемы в работе юриста : практ. пособ. М.: Юрайт-М, 2001. 288 с.

ГЛАВА 3

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РІЗНИХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПІДРОЗДІЛІВ

Національна поліція України (поліція) являє собою центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах: забезпечення публічної безпеки і порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидії злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги. Поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями. Діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб. Відповідно до закону, у складі Національної поліції функціонують: 1) кримінальна поліція; 2) патрульна поліція; 3) органи досудового розслідування; 4) поліція охорони; 5) спеціальна поліція; 6) поліція особливого призначення.

Законом визначено, що поліцейський зобов'язаний: неухильно дотримуватися положень Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції, та Присяги; професійно виконувати свої службові обов'язки відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових (функціональних) обов'язків, наказів керівництва; поважати і не порушувати прав і свобод людини; надавати невідкладну, зокрема до медичну і медичну, допомогу особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я; зберігати інформацію з обмеженим доступом, яка стала йому відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків; інформувати безпосереднього керівника про обставини, що унеможливають його подальшу службу в поліції або перебування на займаній посаді.

3.1. Психологія правоохоронної діяльності кримінальної поліції

Кримінальна поліція, відповідно до покладених на неї завдань, виконує низку найважливіших правоохоронних функцій, а саме: здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень; виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, вживає заходів для їх усунення; вживає заходів з метою виявлення кримінальних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні правопорушення; вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок вчинення кримінального правопорушення; здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні правопорушення або події; здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності; розшукує осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законом; доставляє у випадках і порядку, визначених законом, затриманих осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення; вживає всіх можливих заходів для надання невідкладної, зокрема домедичної і медичної, допомоги особам, які постраждали внаслідок кримінальних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя чи здоров'я; вживає заходів для визначення осіб, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе; встановлює особу за невпізнаним трупом; вживає заходів щодо запобігання правопорушенням серед дітей тощо.

У сучасних умовах працівник підрозділу кримінальної поліції повинен вміти працювати з інформацією стосовно об'єктів оперативної уваги, володіти комплексом професійно важливих комунікативних якостей, вміти налагоджувати стосунки з усіма прошарками соціального середовища, у залежності від ситуації бути референтною особистістю з глибокими знаннями, розумінням людей, привабливим іміджем і характерологічними особливостями.

Слід підкреслити, що поліцейські кримінальної поліції здійснюють професійну діяльність у складних, а іноді – в особливих та екстремальних умовах. Функціональні обов'язки оперуваного оперативних підрозділів кримінальної поліції полягають в реалізації оперативно-розшукової діяль-

ності, яка здійснюється гласно і негласно шляхом проведення оперативно-розшукових заходів з метою захисту життя, здоров'я прав і свобод особистості, власності, безпеки суспільства і держави від злочинних посягань. Оперативно-розшукова діяльність (ОРД) є основою службової діяльності підрозділів кримінальної поліції; окрім використання спеціальних юридичних, кримінологічних та криміналістичних знань, вона передбачає обов'язкове врахування сучасних досягнень психологічної науки.

Для вирішення названих задач поліцейські підрозділів кримінальної поліції застосовують в передбаченому законом порядку такі методи як опитування громадян, спостереження, контрольні закупки, дослідження предметів і документів, ідентифікацію особистості, обстеження приміщень, будівель, ділянок місцевості і транспортних засобів, контроль поштових відправлень, контроль кореспонденції засуджених, прослуховування телефонних переговорів, зняття інформації з технічних каналів зв'язку тощо. Очевидно, що виконання поліцейським службових обов'язків потребує правових і психолого-педагогічних знань, багатьох спеціальних умінь, а також низки професійно важливих індивідуально-психологічних якостей (психофізіологічних, інтелектуальних, мотиваційних, характерологічних, емоційно-вольових).

Розглянемо *основні вимоги професії до знань і умінь працівника кримінальної поліції*. Дослідження показали, що поліцейський, у першу чергу, повинен мати відповідну правову підготовку, має володіти знаннями кримінального права і процесу, відомчих і міжнародних нормативних документів, що регулюють питання дотримання прав людини (накази, розпорядження, інструкції тощо); організації взаємодії з органами та підрозділами Служби безпеки, прокуратури, організації проходження інформації, діловодства, обліку виконаної роботи та її контролю. Фахівець також повинен мати психологічні знання і вміння, які допоможуть йому спілкуватись із громадянами, допитувати правопорушників та свідків подій, попереджувати і вирішувати конфлікти, впливати на людей в умовах натовпу і масових заворушень, контактувати з колегами за напрямками (патрульна поліція, поліція охорони, спеціальна поліція тощо), протистояти негативному впливу стресових чинників тощо.

Окрім правових та психологічних знань і умінь поліцейський повинен володіти додатковою інформацією про оперативну обстановку і дислокацію нарядів поліції, представників громадських об'єднань по охороні правопорядку; прикмети

осіб, транспортних засобів і майна, яке знаходиться у розшуку; місця скупчення антисоціальних елементів, найбільш вірогідного скоєння злочинів; осіб, звільнених з місць позбавлення волі; місцезнаходження найважливіших об'єктів органів державної влади і управління в регіоні, підрозділів пожежної охорони, гуртожитків, підприємств, організацій та установ тощо; розташування прилеглих до маршруту вулиць, провулків, прохідних дворів, площ тощо.

Виділяють декілька **складових професійної діяльності поліцейських кримінальної поліції**:

1. *Міжособистісна комунікація.* До цієї складової відносяться опитування свідків, потерпілих, підозрюваних, засуджених, бесіди з експертами, робота з конфіденціальними та іншими інформаційними джерелами. Комунікативні складові займають до 40% робочого часу поліцейського.

2. *Оперативно-розшукові заходи.* Ця складова діяльність становить біля 35% робочого часу працівників кримінальної поліції, в тому числі: обшуки (14%), виїзди на місце події (6%), виїзди на затримання (15%). У поліцейських деяких оперативних підрозділів значну частину робочого часу (до 60%) займає оперативне спостереження.

3. *Робота з документацією.* Дана складова займає в середньому до 27% робочого часу.

Узагальнення характеристик сучасної поліцейської діяльності, здійснене багатьма науковцями, а також власні дослідження дозволили узагальнити основні її психологічні характеристики, які вирізняють її серед інших видів професійної діяльності. До них належать: спрямованість на забезпечення законності і дотримання прав людини; необхідність швидко приймати рішення і висока відповідальність за них; владні повноваження; емоційна насиченість і напруженість, психофізичні навантаження; наявність організаційних і екстремальних чинників; специфічність об'єктів професійної діяльності; толерантність до невизначених ситуацій; важливість лідерства і командної роботи підрозділів; врахування гендерних особливостей поліцейських; гуманістична спрямованість діяльності.

Отже, професія поліцейського відноситься до числа складних, які вимагають від людини певних здібностей, психологічних якостей, умінь.

Так, професіонал – працівник кримінальної поліції – повинен мати:

- високу психофізіологічну витривалість і працездатність, пов'язану з відсутністю фіксованого робочого часу:

тривалість робочого часу значно перевищувати встановлені нормативи, нерідко поліцейські працюють без вихідних днів, непоодинокими є випадки нічної роботи;

- розвинуту увагу (стійкість, здатність до швидкого переключення, концентрацію, розподіленість), оскільки поліцейському кримінальної поліції тривалий час доводиться вести спостереження за об'єктом, чекати, супроводжувати його; здатність помічати малопомітні зміни в об'єкті спостереження;

- сильну нервову систему, що пов'язано з необхідністю витримувати значне емоційне навантаження, долати почуття страху, невпевненості, невизначеності, високу лабільність нервових процесів і реакції на рухомий об'єкт, добру координацію рухів, високий темп рухів, швидко діяти при дефіциті часу;

- розвинуті зоровий і слуховий аналізатори, добрий окомір, локалізацію звуків у просторі;

- розвинений інтелект (вербальний, невербальний, кристалічний, вільний, емоційний); сформовані мислительні операції аналізу і синтезу, індукції і дедукції, здатність до генерування нових ідей, асоціацій, дивергентного мислення, уміння виділяти головне, класифікувати, узагальнювати;

- різноманітні комунікативні якості: здатність налаштовувати людей на розмову; швидко встановлювати контакти з потрібними людьми, уміння знайти оптимальну форму і "позицію" спілкування, уміння переконувати опонента "маніпулювати" співрозмовником, відстоювати свою точку зору;

- емоційно-вольові якості: здатність брати на себе відповідальність у складних ситуаціях, об'єктивно оцінювати свої сили і можливості, долати труднощі, уміння "тримати себе в руках" в конфліктних ситуаціях, діяти рішуче і сміливо в хвилини небезпеки; окрім того, для успішного виконання функціональних обов'язків поліцейський повинен бути здатним до рольового перевтілення, мовної винахідливості, приховування від інших своїх намірів. Працівникові кримінальної поліції притаманні такі риси характеру, як самостійність, активність, сміливість, готовність до розумного ризику, домінантність, екстравертованість, оптимізм, агресивність, ініціативність, наполегливість.

На думку дослідників, оперативна робота працівників підрозділів кримінальної поліції належить до числа «критичних» видів діяльності, що здійснюються в екстремальних умовах. Діяльності підрозділів кримінальної поліції властиві психологічні особливості, що є специфічними в основному для оперативної роботи, поєднання яких зумовлює їх своєрідність, зокрема:

- активна протидія злочинного світу та «навколозлочинної» інфраструктури;
- негласність значної частини оперативно-розшукових заходів;
- зацікавлений та здебільшого примусовий характер більшості видів спілкування в оперативно-розшуковій діяльності;
- необхідність конспірації поведінки, стилів поведінки, соціальних ролей та істинних психоемоційних станів суб'єктів оперативно-розшукової діяльності.

За результатами функціонального аналізу оперативно-службової діяльності підрозділів кримінальної поліції дослідниками запропоновано класифікацію заходів ОРД. До першого блоку оперативно-розшукових заходів віднесено ті, що мають чітко визначений предметний характер та спрямовані на безпосереднє отримання і фіксацію фактичних даних про злочинні діяння. До другого блоку віднесено заходи, спрямовані на пошук і отримання з різних джерел інформації, що має оперативно-розшукове значення.

Як вважають вітчизняні науковці в галузі оперативно-розшукової діяльності, типовою ознакою, що вирізняє ОРД з поміж інших видів діяльності, є постійне протиборство зі злочинним середовищем. При цьому, на відміну від інших видів оперативно-службової діяльності в поліції, оперативно-розшукова діяльність передбачає безпосередній контакт зі злочинцями в неформальній (такій, що не передбачена законодавством) обстановці.

Дослідження зарубіжних психологів дозволили встановити, що *найбільш придатними до служби в підрозділах кримінальної поліції є особи, які мають такі риси, як:*

- вдоволеність своїм соматичним станом, відсутність схильності скаржитися на стан здоров'я;
- активне критичне відношення до висловлювань оточуючих:
- недовірливість;
- екстравертованість і спонтанність;
- увага і інтерес до поточних політичних подій;
- відсутність побутових страхів (темряви, висоти тощо).
- емоційна врівноваженість;
- упевненість в собі і своїх силах;
- відсутність ситуативної і особистісної тривожності;
- впевненість у великій соціальній значимості поліцейської діяльності;
- соціальна екстравертованість;
- інтерес до життя;

- деяка втаємниченість характеру.

Дані досліджень дозволяють включити до списку загальних професійно важливих якостей поліцейських деякі додаткові, а саме:

- прагнення до високих індивідуальних стандартів;
- заперечення привілеїв і заступництва;
- посилене почуття справедливості і обов'язку;
- виражена самоповага;
- помірна чутливість до реакцій інших;
- відсутність потреби у залежності;
- свобода від соматичного дискомфорту;
- уміння проявляти лідерські риси;
- оптимізм, упевненість у здатності впоратись з проблемами і стресами.

Виходячи з того, що професійна діяльність поліцейських кримінальної поліції характеризується складністю і емоційною напруженістю, відбувається в особливих, а іноді – в екстремальних умовах, для успішного виконання службових обов'язків поліцейський має відповідати певним психологічним вимогам.

З метою професіографічного дослідження особливостей діяльності поліцейських підрозділів кримінальної поліції застосовуються методи спостереження, анкетування, опитування експертів, тестування. Для більш глибокого дослідження характерологічних особливостей особистості традиційно використовується адаптований Л. Собчик варіант ММРІ – Стандартизований метод дослідження особистості (СМДО).

Аналіз усередненого профілю особистості «успішного» поліцейського кримінальної поліції дозволяє охарактеризувати працівників як людей із стеничним типом реагування, високою активністю і високим рівнем домагань, яскравими емоційними реакціями, які, водночас, достатньо контрольовані. Фахівцям притаманні лідируючий стиль поведінки, здатність до ризику при вираженій стійкості до стресу.

Крім того, з метою професійного психологічного відбору кандидатів до підрозділів кримінальної поліції важливо здійснювати перевірку рівня розвитку: а) загальних здібностей кандидатів на службу (вербального, невербального і емоційного інтелекту, креативності); б) особистісних якостей (темпераментних і характерологічних особливостей); в) мотивів професійного вибору (самореалізації, спілкування, визнання, досягнення, безпеки, комфорту тощо).

Питання для самоконтролю

1. Назвіть і охарактеризуйте основні службові функції поліцейських, які несуть службу у підрозділах кримінальної поліції.
2. Назвіть психологічні особливості службової діяльності працівників підрозділів кримінальної поліції.
3. Охарактеризуйте професійно важливі якості, необхідні працівникам кримінальної поліції для ефективної професійної діяльності.

Рекомендована література

1. Бандурка А. М. Бочарова С.П., Землянская Е. В. Профессионализм и лидерство. Харьков: ТИТУЛ, 2006. 578 с.
2. Конфліктологія: навч.-методич. посіб. / МВС України, НАВСУ; за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва ; Б. І. Бараненко, Л. І. Казміренко, Д. О. Александров, Г. О. Юхновець, В. Г. Андросюк. Київ: НАВСУ, 2003. – 143 с.
3. Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности. М.: ИПП-ИСП, 2000. 382 с.
4. Психологическое обеспечение деятельности органов внутренних дел в экстремальных условиях: методическое пособие. М.: ЦШКП МВД России, 2001. 224 с.

3.2. Психологія професійної діяльності патрульних поліцейських

З вересня 2015 Кабінет Міністрів України відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII прийняв рішення щодо створення центрального органу виконавчої влади – Національної поліції, яка підпорядковується Міністерству внутрішніх справ України. З липня 2015 року по травень 2016 року було створено патрульну поліцію України, яка запрацювала у 28 містах України. У своїй діяльності патрульна служба МВС керується законодавством України, в тому числі нормативно-правовими актами МВС. Завдання, основні напрями організації роботи, обов'язки і права працівників патрульної служби Міністерства внутрішніх справ України наведені в Положенні про патрульну службу МВС: затвердженого наказом МВС від 02.07.2015 року № 796.

Згідно Положення про Департамент патрульної поліції затвердженого Наказу Національної поліції України 06 листопада 2017 року № 73 (у редакції Наказу Національної поліції 31 жовтня 2016 року № 1114) **основними завданнями Департаменту патрульної поліції є:**

1. Реалізація в межах компетенції державної політики у сфері забезпечення охорони прав і свобод людини,

інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку.

2. Надання в межах визначених законом послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.
3. Забезпечення безпеки дорожнього руху.
4. Своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події.

Специфіка професійної діяльності патрульних поліцейських полягає у превентивній діяльності, тобто попередженні правопорушень та своєчасному реагуванні на них, надання в разі необхідності домедичної допомоги постраждалим та забезпечення публічного порядку та ін.

Професійна діяльність працівників патрульної служби МВС України передбачає наявність у них професійно важливих рис особистості таких як: доброзичливість, тактовність, професійна грамотність, справедливість, твердість у своїх рішеннях, упевненість у своїх діях, здатність налагоджувати відповідні взаємовідносини з громадянами та готовність у будь-яку хвилину прийти їм на допомогу. Громадяни бажають бачити саме такого патрульного поліцейського, який постійно стоїть на варті їх життя та добробуту; це зміцнює впевненість населення у своїй захищеності та підвищує престиж патрульної поліції. Професійна діяльність патрульного поліцейського крім високих спеціальних кваліфікаційних знань і умінь вимагає наявності психологічних знань, що забезпечують високу культуру професійної взаємодії і психологічного впливу на особистість, з якою йому як представнику влади доводиться контактувати у процесі виконання оперативно-службових завдань.

Дослідження, присвячені особливостям професійної діяльності працівників поліції та специфіки їх професійної підготовки представлені в наукових працях (Б. Р. Бовіна, С. М. Давидова, А. Т. Іваницького, М. О. Калашникова, Л. Н. Лебедева, В. Ю. Рибникова, А. М. Столяренко). Автори зазначають, що специфіка професійної діяльності поліцейських характеризується толерантним світосприйняттям і професійним світоглядом; відсутністю схильності до екстремізму; конструктивною поведінкою в ситуації професійного конфлікту; вмінням досягати взаємного розуміння без насильства, домінування, придушення гідності людей і вживання сили в ситуації зіткнення інтересів; вмінням адекватно оцінювати складні професійні ситуації, передбачаючи компромісний ви-

хід з них, на основі дотримання законності і норм права; вміння доцільного і законного застосування влади; вмінням регулювати свою поведінку у відповідності із законами та нормами професійної діяльності при морально-ціннісному виборі засобів досягнення професійної мети.

Проблеми професіоналізму та професіоналізації поліцейського вивчали О. М. Бандурка, Л. М. Балабанова, В. І. Барко, О. О. Євдокімова, О. В. Землянська, І. В. Жданова, Г. В. Попова, О. І. Федоренко.

Професіоналізація патрульного поліцейського проходить ряд етапів:

1. Адаптація до умов навчання;
2. Первинна адаптація до професійної діяльності;
3. Усвідомлення вимог професії;
4. Співвіднесення власних можливостей з вимогами професії;
5. Формування професійної ідентичності;
6. Усвідомлення власного місця в системі правовідношень;
7. Формування необхідних професійних компетенцій тощо.

Поповнили лави патрульної служби люди різних професій: колишні будівельники, підприємці, юристи, архітектори, ветеринари, теологи і власники ступеня МВА, що пройшли первинну професійну підготовку. Всіх їх об'єднує прагнення служити в поліції і знайти себе в іншій професійній діяльності. Причому для більшості з них мова йде про вторинну (а для деяких і більше) професіоналізацію, формування нової професійної ідентичності.

Відомо, що особистісний розвиток поліцейського можливий тільки в професії, причому важливу роль відіграє професійна група, до якої він належить. В ході міжособистісних відносин з іншими, поліцейських починає все глибше усвідомлювати «Хто Я?», «Який Я?». Отже, важливим завданням на шляху професіоналізації постає набуття патрульним поліцейським професійної та правової ідентичності.

На думку Л. Б. Шнейдер, **ідентичність** – це цілісність особистості як її інтегративна властивість; ступінь відповідності людини групі, статі, етносу, роду або іншим категоріям; самість, справжність індивіда.

На основі узагальнення теоретичних досліджень та за результатами проведених емпіричних досліджень було створено **модель професійно-правової ідентичності патрульних поліцейських**. Професійно – правова ідентичність патрульних є ре-

зультатом специфічного поєднання особистісної та правової ідентичності в професійній правовій реальності. Взаємодія особистості і професії тут детермінована правовим полем.

Рис. 3.1. Модель професійно-правової ідентичності патрульних поліцейських

Модель формування професійно-правової ідентичності є інноваційною моделлю, що відображає процес якісних змін в розвитку особистості правоохоронця, які допоможуть забезпечити ефективність виконання професійних обов'язків.

У моделі закладені структура та рівні формування професійно-правової ідентичності. **Структура професійно-правової ідентичності патрульних поліцейських** є цілісним, динамічним утворенням та може бути представленою у вигляді взаємопов'язаних блоків – блоку образу Я, аксіологічного, мотиваційного, поведінково-рольового, когнітивного та комунікативного блоків:

- аксіологічний включає в себе систему цінностей правоохоронців, які визнають цінність права, вірність професійному обов'язку та забезпечення законності під час професійної діяльності;

- *мотиваційний* визначає цілеспрямованість особистості поліцейського, готовністю підвищувати свій професійних рівень;

- *поведінково-рольовий* відбувається при зміні системи рольових уявлень правоохоронців відповідно до нової ситуації, свідчить про усвідомлення поліцейським своєї приналежності до професійного співтовариства та виражається в професійно значущій поведінці характерній для даної професійної спільноти; когнітивний включає в себе сукупність професійних знань, умінь, навичок особистості;

- *комунікативний* визначається професійною продуктивністю, яку можна досягти під час професійного спілкування, як з колегами так і з громадянами.

Системоутворюючим компонентом в структурі професійно-правової ідентичності патрульного поліцейського *виступає образ Я*, що характеризується сприйняттям себе з позиції «Я правоохоронець» та «Я професіонал» як в період підготовки, так і на початковому етапі професійної діяльності; визначається сприйняттям власного правового статусу, самовизначенням, самосвідомістю у правовому полі.

Правовідносини як діяльнісний компонент професійно-правової ідентичності характеризує її особливість в порівнянні з іншими видами ідентичності, в яких дія не виражається у правах та обов'язках, що охороняються правопорядком.

Кожен *етап професіоналізації патрульних поліцейських*, що відображає й відповідну генезу їх правової ідентичності, характеризується зміною професійного простору, зміною соціальної ситуації. Трансформація соціальної ситуації призводить до перебудови системи поведінки особистості. В результаті відбуваються зміни не тільки на зовнішньому, поведінковому рівні, а й у внутрішньому просторі. Змінюється система взаємозв'язків компонентів професійної ідентичності, що призводить до формування якісно нової цілісної структури професійно-правової ідентичності правоохоронців.

Професійно-правова ідентичність патрульних поліцейських виконує наступні функції: регулятивну; когнітивну; герменевтичну; аксіологічну; прогностичну; адаптивну; перетворюючу.

Дані функції спрямовані не тільки на актуалізацію самопізнання суб'єкта, а й на забезпечення дії права, соціальне відтворення суб'єкта і його якісну зміну, що проявляється у правовідносинах.

Процеси правової ідентифікації патрульних поліцейських як функцію професійної ідентичності доцільно роз-

глядати з точки зору реалізації цілей і кінцевих задач формування законослухняного професійного фахівця, для якого усвідомлення власного правового статусу, своєї нової соціальної ролі, жорстке додержання правових норм стає сенсом професійної діяльності. Перебудова системи поведінки особистості під впливом вимог, що пред'являються до неї умовами змінного правового середовища, в якому здійснюється щоденна професійна діяльність, відображає синкретизм формування правової і професійної ідентичності правоохоронців.

Отже, *модель професійно-правової ідентичності працівників патрульної служби* можна розглядати в процесуальному і результативному аспектах, які забезпечує динаміку професійної ідентичності в процесі професійного розвитку правоохоронців. Взаємодія особистості і професії у даному випадку детермінується правовим континуумом. Тобто, **професійно-правова ідентичність** є аспектом специфічної інтеграції особистісної та правової ідентичності в професійній правовій реальності. В результаті відбуваються зміни не тільки на зовнішньому, поведінковому рівні, а й у внутрішньому просторі. Змінюється система взаємозв'язків компонентів професійної ідентичності, їх підпорядкованість, що призводить до формування якісно нової цілісної структури професійно-правової ідентичності правоохоронців.

Психологічний практикум

Виконайте наведені тестові завдання та проаналізуйте отримані результати з точки зору відповідності Ваших психологічних характеристик вимогам до психологічної складової професійної діяльності працівника патрульної служби.

Завдання 1. Методика діагностики та подолання психологічних бар'єрів при зміні професії О. П. Єрмолаєвої

Тест оцінки психологічних бар'єрів включає сім підшквал, які відповідають семи головним психологічним бар'єрам. Методика дозволяє більш цілеспрямовано підійти до вибору відповідних методів подолання психологічних бар'єрів. О. П. Єрмолаєва запропонувала наступну типологію психологічних бар'єрів, що відображає істотні для сучасних соціально-економічних умов характеристики людської поведінки.

Інструкція: «Поруч з кожним з питань поставте знак» + «або» – «, що означає ваша відповідь» так «або» ні «на поставлене запитання».

1. Я вважаю, що громадські інтереси завжди вище особистих.
2. Мені майже завжди вдається переломити несприятливу ситуацію на свою користь.
3. Я згоден з думкою, що багатим може бути тільки те суспільство, де багатою є кожна людина.
4. Занадто багато чого в житті не залежить від нас, тому не варто сперечатися з долею.
5. Мене вважають незручною людиною, яка «вічно лізе не в свою справу».
6. Я можу використовувати навіть негативні сторони життя собі на благо.
7. Я можу зробити в житті більше, ніж інші.
8. Я часто приходжу в жах від думки, що все в моєму житті зумовлено і нічого не зміниться.
9. Я відчуваю задоволення, коли можу в чомусь проявити своє «Я».
10. Я себе відчуваю добре тільки серед людей, схожих на мене.

1. Я все більше схильюся до думки, що працюють тільки «дурні».
2. Не викликає заперечення думка, що спекулянт – ворог суспільства.
3. Всі торговці намагаються обдурити покупця.
4. Навіщо створювати приватні підприємства, якщо набагато спокійніше працювати в державному секторі.
5. Всі, у кого багато грошей, злодії.
6. Мені не потрібна приватна власність – клопоту з нею не оберешся.
7. Ще ніхто не розбагатів чесною працею.
8. Якби мені запропонували продавати газети, я не погодився б навіть за мільйон.
9. Краще все життя прожити в бідності, ніж щодня ризикувати, займаючись бізнесом.
10. Краще триматися в тіні і чекати слушного моменту, ніж довгий час по крихтах домагатися успіху.

1. Приймаючи важливе рішення, я завжди раджуся з іншими.
2. Мої проблеми стосуються тільки мене, і ніхто не зможе їх вирішити краще, ніж я сам.
3. В важливих питаннях я прагну чинити «як всі», адже всі не можуть помилятися.

4. Для мене більш властиво відчуття, що я сам контролюю ситуацію, ніж відчуття залежності від неї.

5. Мені подобається, коли у мене багато проблем, вирішення яких залежить тільки від мене.

6. Я вважаю за краще сам ставити перед собою проблеми, ніж отримувати завдання від інших.

7. Для мене завжди важливо «тримати руку на пульсі подій».

8. Якщо я не знаю, як вчинити, я покладаюся на долю і поступаю, «як велить серце».

9. У мене є власні принципи поведінки, яких я завжди дотримуюся.

10. Залежно від ситуації я можу відступити від загальноприйнятих норм поведінки.

1. Для мене важливіше спокійне життя пересічної людини, ніж гучний успіх.

2. Я не вважаю, що у нас розбагатіти може кожен.

3. Якби я виграв мільйон доларів, я б не знав, на що їх витратити.

4. Краще мати середній, але надійний дохід, ніж піти на велику, але ризиковану операцію.

5. Я ставлюся до людей, про яких кажуть: «зірок з неба не хапає».

6. Я вважаю, що якщо вже прийняв якесь рішення, треба слідувати йому до кінця.

7. Я здатний прагнути до досягнення тільки реальних цілей.

8. Якщо на шляху до мети виникла серйозна перешкода, краще піти в сторону, ніж намагатися йти напролом.

9. Ніяке багатство не варто втрати душевного спокою.

10. Я згоден з прислів'ям: «Добре там, де нас немає».

1. Я ніколи не прагнув бути начальником, щоб не відповідати за помилки інших.

2. Я намагаюся прораховувати свої дії на кілька кроків вперед, щоб уникнути непередбачених наслідків.

3. Мене ні за які гроші не змусиш виконувати небезпечну роботу.

4. Я завжди строго дотримуюся правил дорожнього руху.

5. Навіть якщо ситуація на дорозі критична, я не стану порушувати правила руху.

6. Ризик – це не ознака сміливості, а ознака дурості.

7. Я не стану ризикувати, навіть якщо можна отримати великі гроші.

8. Фінансовий успіх завжди пов'язаний з ризиком все втратити.

9. Краще отримати 1 мільйон гривень напевно, ніж шанс один до десяти на отримання 100 мільйонів гривень.

10. Я ніколи не позичаю великі суми друзям, якщо не впевнений, що вони повернуть борг.

1. Мені часто вдається вплинути на рішення моїх колег.

2. Мої виступи на зборах завжди знаходять підтримку аудиторії.

3. Майже в будь-якій розмові я беру ініціативу в свої руки.

4. Мені завжди вдається переконати співрозмовника в основному з того, що я сказав.

5. Я ніколи не перериваю співрозмовника, поки він не закінчить свою думку.

6. Люди люблять зі мною радитися.

7. Я однаково рівний у спілкуванні як з керівництвом, так і з людьми, залежними від мене.

8. Я завжди ввічливий навіть з ворогами.

9. У будь-якій розмові я намагаюся отримати якомога більше інформації.

10. Я люблю поговорити з друзями «ні про що».

1. Я здатний оцінити перспективність будь якої вартої ідеї, навіть в малознайомій мені області.

2. Мені подобається часта зміна діяльності.

3. Мені здається, більшість менш винахідливі, ніж я.

4. Якщо мене захопила якась ідея, мене не лякає, що її важко реалізувати.

5. Я не лякаюся і не здаюся навіть в самих безнадійних ситуаціях.

6. Мені цікаво з людьми, які здатні дивитися на речі по-своєму.

7. Я можу оцінити переваги ідеї співрозмовника, навіть якщо не поділяю його поглядів.

8. Мені цікаво знаходити нові рішення вже відомих проблем.

9. Я не засмучуюсь через свої помилки, а завжди знаходжу спосіб їх виправити.

10. Мені більше подобаються люди з непередбачуваною поведінкою.

Інтерпретація

Опрацювання результатів. Згідно з ключем, підраховується сума балів Збіг з ключем «+» – 1 бал; «0» – 0 балів.

0-3 (низький рівень).

4-7 (середній рівень).

8-10 (високий рівень).

№	Бар'єри	Ключ									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Бар'єри особистої ініціативи	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Бар'єри помилкової установки	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3	Бар'єри автономності	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		+	-	+	-	-	-	-	+	-	-
4	Бар'єри досягнення	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		+	+	+	+	+	-	+	+	+	+
5	Бар'єри ризику	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6	Бар'єри комунікації	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	Бар'єри сприйнятливості до нового	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1. *Бар'єри особистої ініціативи* охоплюють проблеми, пов'язані з труднощами прояви індивідуалізму і реалізації «духу підприємництва», з опором змінам, з оscarженням пріоритету «особистого блага», зі здатністю до саморозвитку.

2. *Бар'єри помилкової установки* містять всі аспекти соціальної та особистісної «міфотворчості» з приводу цінності особистої праці, матеріального блага та інші. А також протиріччя свідомості, актуалізуються в перехідних умовах і неоднозначних ситуаціях.

3. *Бар'єри автономності.* Їх взаємопов'язані сторони: відчуття незахищеності особистості (правової, соціальної); синдром «залежності» (в тому числі в прийнятті рішень).

4. *Бар'єри досягнення* містять аспекти, пов'язані з мотивацією досягнення, прагненням до успіху, труднощами в реалізації прийнятих рішень, в тому числі: проблеми неадекватного прогнозування, недостатньою швидкістю прийняття рішень і реагування на ситуацію, невміння своєчасно відмови-

тися від неправильного рішення, відсутністю варіативності в рішеннях і в поведінці.

5. *Бар'єри ризику* мають раціональний (зважений ризик) і емоційний (відповідальний ризик) аспекти.

6. *Бар'єри комунікації* відображають перешкоди на шляху інформаційної доступності і проблемами довіри в діловому спілкуванні.

7. *Бар'єри сприйнятливості до нового* відображають професійний догматизм, «вузькість» освіти, неприйняття нових ідей і способів поведінки

Джерело: Ермолаева Е. П. Оценка реализации профессионала в системе «человек–профессия–общество. М.: Изд-во «Институт психологии РАН». 2011. 176 с.

Завдання 2. Практична вправа

Мета: виявити професійні позиції, які можливо покращити, рефлексія образу професії поліцейського.

Інструкція: *«Перевірте свою професійну ідентичність, використовуючи «нуль-тест». Оцініть себе і ваші вміння за шкалою від 1 до 10 (де 1 – нижчий бал, 10 – найвищий бал)»*

1. Як багато ви знаєте про мотивацію і поведінку людей?
1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10
2. Наскільки ви вільно спілкуєтесь?
1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10
3. Наскільки ви задоволені своїм «Я»?
1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10
4. Що ви думаєте про те, наскільки інші цінують вас як професіонала?
1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10
5. Як ви самі оцінюєте себе як фахівця?
1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10
6. Як багато ви знаєте про роботу поліцейського?
1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10
7. Наскільки у вас багатий досвід діяльності поліцейського?
1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10
8. Яку роль відіграє отримувана вами освіта в успішності вашої професійної діяльності?
1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10
9. Наскільки добре ви працюєте над своїм професійним вдосконаленням?
1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10
10. Наскільки ви отримуєте задоволення, допомагаючи іншим людям?
1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10

11. Наскільки ви любите уявляти себе в майбутньому поліцейським?

1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10

12. Наскільки ваше професійне майбутнє залежить від вас?

1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10

13. Наскільки добре вам відомі функціональні обов'язки і права поліцейського ?

1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10

Наскільки вам властиві:

14. Емпатія. *«Я бачу світ очима інших. Я розумію іншого, так як можу відчувати себе в його шкірі. Я розумію настрій мого співрозмовника і відповідаю на нього».*

1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10

15. Тепло. *«Визнання особистості іншого. Я висловлюю, не завжди обов'язково відчувуючи, різними способами, що я поважаю іншого, визнаю його право на свою думку, навіть помилку. Я людина яка активно підтримує інших».*

1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10

16. Щирість, справжність. *«Я більш щирий, ніж фальшивий, в своїй взаємодії з оточуючими. Я, не ховаюся за ролями і фасадами, не прагну справити враження, «зробити вигляд», тому інші знають, на чому я стою справді. Я залишаюся самим собою в своєму спілкуванні з іншими людьми».*

1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10

17. Конкретність. *«Про себе я не можу сказати, що висловлююся незрозуміло, коли розмовляю з людьми. Я не кажу загальних фраз, не ходжу навколо і близько, співвідносує з конкретним досвідом і поведінкою. Я говорю ясно і точно».*

1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10

18. Ініціативність. *«У взаємовідносинах з іншими я займаю активну позицію: сам дію, а не тільки реаую. Вступаю в контакт, а не чекаю, коли вступають в контакт зі мною. Я проявляю ініціативу з різних приводів по відношенню до людей».*

1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10

19. Спонтанність. *«Безпосередність в прояві себе. Я дію відкрито і прямо у взаєминах з оточуючими, не роздумуючи про те, як я буду виглядати зі сторони».*

1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9...10

Порахуйте отримані бали:

• від 0 до 30 балів – вкрай низький рівень професійної ідентичності;

• від 30 до 95 балів – низький рівень професійної ідентичності;

- від 96 до 140 балів – середній рівень професійної ідентичності;
- від 141 до 160 балів – високий рівень професійної ідентичності;
- від 161 до 190 – дуже високий рівень професійної ідентичності

Джерело: Шнейдер Л. Б. Тренинг професійної ідентичності: керівництво для викладачів вишів та практикуючих психологів. М.: Вид-во НПО «МОДЭК». 2004. 208 с.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає специфіка професійної діяльності патрульних поліцейських.
2. Які професійно-важливі якості необхідні патрульним поліцейським?
3. Визначте основні етапи і проблеми професійного становлення патрульного поліцейського.
4. Опишіть модель професійно-правової ідентичності патрульних поліцейських, розкрийте її структуру та функції.

Рекомендована література

1. Колесов Д. В. Антиномии природы человека и психология различия (К проблеме идентификации и идентичности, идентичности и толерантности). *Мир психологии*. 2004. № 3. С. 9–19.
2. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг: учеб. пособие. М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та, 2004. 600 с.
3. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. (дата звернення: 10.04.2017).
4. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015 № 580 – VIII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 10.04.2017).
5. Посохова Я. С. Толерантність у діяльності сучасного правоохоронця //Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ХНУВС, 2015. С.239.
6. Посохова Я. С. Психологічні особливості професійно-правової ідентичності правоохоронців (на прикладі поліцейських підрозділів України): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2016. С. 166 – 175.

3.3. Психологічні особливості професійної діяльності органів досудового розслідування

Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України (стаття 3) визначає, що **досудове розслідування** – це стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Сутність досудового розслідування полягає в тому, що визначеними посадовими особами та органами держави здійснюється суворо регламентована законом та у встановлених формах діяльність, яка спрямована на досягнення поставленої мети. Досудове розслідування це діяльність органу досудового розслідування по розкриттю злочину, встановленню об'єктивної істини по справі. Це діяльність по пошуку, аналізу та узагальненню інформації, за допомогою якої встановлюється істинне знання щодо конкретної кримінальної справи. Це діяльність по реалізації системи слідчих дій для одержання доказової інформації, а також координації зусиль працівників правоохоронних органів, які беруть участь у процесі розслідування злочину

Згідно статті 38 КПК України **органами досудового розслідування** (органами, що здійснюють дізнання і досудове слідство) є:

- 1) слідчі підрозділи:
 - а) органів Національної поліції;
 - б) органів безпеки;
 - в) органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства;
 - г) органів державного бюро розслідувань;
 - г) органів Державної кримінально-виконавчої служби України;

Також органом досудового розслідування є підрозділ детективів, підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України.

Досудове розслідування здійснюють слідчі органи досудового розслідування одноособово або слідчою групою.

При досудовому розслідуванні кримінальних проступків у встановлених законом випадках повноваження слідчого

органу досудового розслідування можуть здійснюватися співробітниками інших підрозділів органів Національної поліції, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державної кримінально-виконавчої служби України.

Із вимог статті 3 КПК України витікає, що юридичною основою досудового розслідування є постанова посадової особи про порушення кримінальної справи. Досудове розслідування виступає в двох формах, а саме: в формі дізнання та формі досудового слідства. **Дізнання** – це форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування кримінальних проступків, **досудове слідство** – форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування злочинів.

Досудове розслідування злочинів здійснюється у формі досудового слідства, а кримінальних проступків – у формі дізнання в порядку, передбаченому КПК. Не зважаючи на те, що новий КПК України поділяє кримінальне правопорушення на злочин та кримінальний проступок, кримінальний кодекс (КК) України досі не передбачає і не дає визначення такого виду кримінального правопорушення, як проступок.

Кримінальний проступок – кримінально каране діяння невеликої тяжкості, яке не несе великої суспільної небезпеки і за вчинення якого передбачене менш суворе покарання, ніж за злочин.

У законодавстві України **злочин** (кримінальне правопорушення) – передбачене кримінальним законом суспільно-небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (ч. 1, ст. 11 КК України).

Терміни «кримінальне правопорушення», «злочин», «кримінальний злочин» є синонімами.

Основним змістовним наповненням досудового розслідування є проведення слідчих дій, спрямованих на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні.

Враховуючи, що досудове слідство більш розширене поняття чим дізнання, воно пов'язано з розкриттям конкретних злочинів, ми зосередимо нашу увагу саме на досудовому слідстві.

Досудове слідство – це пізнавальна, правозастосовна та правоохоронна діяльність слідчого. Вона здійснюється у строго передбаченій законом процесуальній формі в рамках стадії досудового розслідування. Зміст такої діяльності полягає у збиранні, дослідженні, перевірці, оцінці та використанні доказів. Основним результатом досудового слідства є встановлення об'єктивної істини по справі, забезпечення прав і свобод

людини. Також змістом діяльності слідчого є провадження слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій та самостійне застосування норм права з метою виконання завдань кримінального процесу, створення умов для здійснення справедливого правосуддя.

Досудове слідство провадиться за всіма категоріями кримінальних справ, за винятком справ приватного обвинувачення та кримінальних правопорушень, віднесених до категорії кримінальних проступків, до яких законом передбачено провадження у формі дізнання.

Провадження досудового слідства є завданням *слідчого* – посадової особи органів прокуратури, поліції, служби безпеки. Враховуючи складність вирішуваних завдань, багатогранність діяльності, в роботі слідчого велике значення має досвід роботи, криміналістичні та психологічні знання. Це допомагає йому із великої кількості наявної інформації вибрати необхідну, найбільш цільну щодо кримінальної справи, допомагає вірно вибрати шляхи пошуку інформації, а в підсумку - в розкритті.

Слідчий, крім окремих випадків, є процесуально незалежним при прийнятті рішень і несе за них повну відповідальність. Робота слідчого носить екстремальний характер, що різко підвищує вимоги щодо високого рівня інтелектуальних, комунікативних та деяких інших важливих психологічних якостей, особливо емоційно-вольової сфери особистості.

Робота слідчого відбувається в складних, відповідальних і часто в несподіваних ситуаціях. Вона вимагає наявності високорозвиненого самовладання, вміння протистояти діям самих різних об'єктивних і суб'єктивних стрес-факторів, у найкоротші терміни знайти шляхи їх усунення або зниження їх негативного впливу. Дуже важливо для слідчого в таких складних умовах своєчасно прийняти рішення і впевнено, без коливань, адекватно реалізувати його та перевірити ефективність вжитих ним заходів. У цій ситуації на перший план виступають професійні якості та вміння, що виражаються у здатності досягати поставленої мети діяльності у режимі дефіциту часу. Дефіцит часу виражається в суворому часовому режимі не тільки загальних строків розслідування і судового розгляду, а й строків, пов'язаних із процесуальними етапами руху кримінальної справи.

Слідча діяльність є багатоаспектною та включає в себе пізнавальну – пошукову, реконструктивну, комунікативну, організаційну, профілактичну та посвідчувальну діяльність.

Основа слідчої діяльності – *це пізнавально-пошукова діяльність, тобто пошук, сприймання, аналіз та узагальнення*

інформації, за допомогою якої встановлюється істинне знання щодо конкретної кримінальної справи. Слідчий повинен уміти з усього нагромадження речей і слідів зібрати саме ті, що стосуються кримінальної справи, побудувати і варіювати розумові моделі, моделювати події минулого. Для цього слідчому необхідні достатній об'єм та концентрація уваги, увага, спостережливість, гарна пам'ять.

Реконструктивна діяльність складається з відібрання та композиції зібраного доказового матеріалу з метою відновлення, реконструкції події злочину (за матеріальними та ідеальними слідами). На початку розслідування у слідчого спостерігається дефіцит інформації по справі, тому важно правильно сформулювати та висунути версію подій. Для цього потрібні спостережливість, розвиток абстрактно-логічного мислення, його, гнучкість, загальний та спеціальний інтелект, слідча інтуїція.

Організаційна діяльність – полягає в організації, плануванні розслідування (планування змісту майбутньої діяльності, визначення предмета та заходів розслідування; організації перевірки версій; системи та послідовності власних дій; системи та послідовності дій інших учасників процесу розслідування; координація зусиль працівників правоохоронних органів, які беруть участь у процесі кримінального провадження, формування технічної та психологічної готовності до виїзду слідчо-оперативної групи під час проведення окремих слідчих дій). У цій діяльності розрізняють такі етапи: прогнозування, планування, прийняття рішень. Для вирішення цих завдань слідчому потрібні організаторські здібності, самоорганізованість, перспективне бачення ситуації та її прогноз, інтуїція.

Комунікативна діяльність – процес встановлення та підтримання психологічного контакту з різними категоріями учасників процесу розслідування, здійснення психологічного впливу з метою одержання необхідної інформації про подію злочину. В процесі розслідування справи слідчий спілкується з людьми з різним інтелектуальним розвитком, різного віку, фаху і т.д. Для цього слідчий повинен бути комунікативно компетентним, вміти реалізовувати комунікативні знання на практиці.

Профілактична діяльність полягає у виявленні причин та умов, що сприяють злочинності; здійсненні психологічного впливу на різні категорії учасників розслідування з метою корекції їх небажаної позиції чи поведінки.

Посвідчувальна діяльність – надання всій одержаній інформації спеціальних, передбачених законом форм (протокол, постанова тощо). Слідча діяльність вимагає свого закріп-

лення, посвідчення. Слідчий повинен відобразити у процесуальних документах весь процес діяльності та її результати. Це не тільки письмове закріплення та фіксація, а й інші способи фіксації (відеозйомка, фотозйомка та інше). Для цього слідчому треба мати розвинену письмову мову, бути акуратним, пунктуальним, об'єктивним, послідовним.

Психологічною характеристикою слідчої діяльності є наявність владних повноважень, що потребує від слідчого високого ступеня відповідальності, пов'язаної з її повноваженнями та їхнім застосуванням у кожному конкретному випадку. Психологічне ставлення особи до свого владного повноваження може бути різним. Розумне використання повноваження передбачає винесення обґрунтованого та обміркованого рішення щодо кожного факту його застосування. На практиці іноді спостерігаються дві негативні, протилежні за змістом тенденції. Одна з них полягає в надмірному розпорядженні своїми владними повноваженнями, що спричиняє зловживання службовим становищем чи знаходиться на межі останнього. Друга тенденція в розпорядженні владними повноваженнями полягає в нерішучості стосовно їхнього застосування, викликаній сумнівами з приводу можливості або доцільності цих повноважень і почуттям страху щодо можливої відповідальності.

Слідчого має характеризувати не тільки самоорганізованість і самоконтроль, але й уміння організувати та координувати діяльність інших людей, членів слідчо-оперативної групи. На місці події працюють різні спеціалісти, поняті, у деяких випадках потерпілий, обвинувачений і слідчий повинен бути керівником всіх слідчих дій, вміти керувати усіма учасниками процесу огляду місця події, надавати відповідні доручення.

Однією з характерних рис слідчої діяльності є подолання активного опору осіб, які причетні до кримінального правопорушення. При цьому, у розпорядженні слідчого є тільки передбачені законом дії, підстави, психологічні прийоми та інструментарій для отримання доказової бази та розкриття злочину.

Отже, слідчий повинен мати певні психологічні якості: організаторські та комунікативні здібності, гнучкість мислення, самоорганізація, акуратність, спостережливість, самостійність та інші.

Слідчий та прокурор наділені правом надання доручень співробітникам оперативних підрозділів на проведення слідчих (розшукових) дій.

Слідчі дії – це передбачені і строго регламентовані кримінально-процесуальним законом, забезпечені силою державного примусу дії уповноважених осіб, спрямовані на збирання і перевірку доказів у кримінальній справі. Від інших процесуальних дій слідчі дії відрізняються своїм пізнавальним, пошуковим і посвідчувальними аспектами.

Слідчі дії розподіляються на гласні та негласні. Під час досудового розслідування злочинів більшість слідчих і негласних слідчих дій проводяться особисто слідчим або ж за його ініціативою. Хоча п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК передбачено повноваження прокурора в необхідних випадках особисто проводити слідчі та процесуальні дії в порядку, передбаченому КПК.

Традиційно до **слідчих дій** відносять: допит (підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, експерта, спеціаліста, понятого); очна ставка; обшук; виїмка; огляд; контроль і запис переговорів; отримання інформації про з'єднання між абонентами і (або) абонентськими пристроями; пред'явлення для впізнання; слідчий експеримент; перевірка показань на місці; накладення арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію; судова експертиза.

Крім того, є **негласні слідчі (розшукові) дії**: втручання у приватне спілкування; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; спостереження за особою, річчю або місцем; аудіо-, відеоконтроль місця; контроль за вчиненням злочину; виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації; негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (експертизи); використання конфіденційного співробітництва.

Психологія огляду місця події.

Огляд місця події – це процес збирання інформації про злочинну дію на місці вчинення за допомогою активного сприйняття, аналізу та синтезу наявних предметів, об'єктів і явищ. Метою огляду місця події є виявлення і безпосереднє використання матеріальних об'єктів, їхніх ознак і взаємозв'язків, які мають суттєве значення для розслідування події.

Місце події – це джерело пізнавальної інформації. Ретельний огляд місці події має найважливіше значення для успішного розслідування злочину, тому він проводиться негайно тому, що несвочасний огляд, затягування огляду може привести до зміни обстановки, безповоротних втрат слідів злочину, доказів. З часом свідки та очевидці можуть забувати важливі факти, які стосуються справи. В психологічному плані важли-

ве значення має підготовча частина до огляду місця події. Вона включає, окрім охорони місця події та підготовки науково-технічних засобів, залучення фахівців різних галузей, встановлення між ними психологічного контакту та взаємодії, готовності працювати в одній команді, взаємодопомогу, взаємну повагу, вміння знаходити спільну мову та швидко вирішувати конфлікти. На думку В. О. Образцова, саме матеріальна обстановка на місці події, стан потерпілого (або місцеперебування та стан трупа), наявність і характеристика тілесних ушкоджень на ньому, особливість пошкодження одягу, є важливим джерелом інформації для складання «психологічного профілю» злочинця для встановлення механізму скоєння злочину. При розслідуванні тяжких злочинів, складання психологічного портрету злочинця може допомогти виявити у нього якісь психічні порушення, відхилення в поведінці. Про це може свідчити і збережена обстановка на місці події.

Особливість огляду місця події як однієї із слідчих дій полягає в тому, що інформацію, яка отримана в ході огляду, неможливо отримати шляхом проведення інших слідчих дій (наприклад, сліди злому квартири, сліди рук і ніг, розміщення предметів, зникнення окремих речей, наявність чи відсутність деяких документів і т. п.). Огляд місця події дає можливість слідчому уявити картину події, на основі отриманої емпіричної бази висунути версії та організувати проведення інших слідчих дій.

Огляду місця події притаманні: невизначеність слідчої інформації; публічність слідчих дій; невідкладний характер діяльності; узгодженість дій оперативної групи; розподілення і переключення уваги слідчого; переваження оперативної пам'яті слідчого і висока психологічна напруженість; поєднання в діяльності слідчого пізнавального, пошукового організаційного та посвідчувальних елементів. Такі обставини дають змогу віднести огляд місця події до найскладніших слідчих дій, оскільки в процесі його проведення вирішується велике коло питань, що вимагають інтелектуального напруження, аналітичного підходу до осмислення і визначення комплексу даних, що стосуються події і можуть згодом відіграти роль доказів у справі.

Інформація, що є на місці події, має різнобічний характер і різну доказову значущість. В її комплексі важливо знайти саме те, що стосується події злочину. Слідчий повинен прагнути, щоб огляд місця події був точним, повним, об'єктивним і цілеспрямованим. Для досвідченого слідчого з розвинутою криміналістичною спостережливістю інформативними є навіть найменші деталі. Уявлення про подію злочину, його ме-

ханізм, осіб, які його вчинили, формується на основі результатів аналізу виявлених слідів та предметів і встановлення причинних зв'язків між ними та зумовлюється наявною інформацією.

У складному формуванні розумового завдання психологія постає в декількох аспектах, а саме: аналізі обстановки місця події та виявлених слідів і речових доказів; установленні причинного відношення виявленого до події злочину; створенні моделі події, що сталася.

Різноманітні за своїм характером завдання можна згрупувати за їхніми цілями: що стосуються процесів збирання та оцінки доказового матеріалу на місці події, і розумові завдання, пов'язані з організацією дій, що впливають з огляду місця події. До перших можна віднести завдання виявлення інформації, її оцінки, висунення загальних і окремих версій, до других – завдання щодо організації дій, пов'язаних із проведенням огляду місця події.

Розумові завдання першого типу і насамперед такі, що пов'язані з виявленням (відшукуванням) доказової інформації на місці події, у своєму конкретному тлумаченні визначаються переліком питань, що розв'язуються у процесі огляду місця події. Їхнє вирішення зумовлюється рекомендаціями криміналістичної тактики («де мала місце подія», «шляхи проникнення на місце події», «кількість осіб, які брали участь у вчиненні злочину» та інш. Другий тип розумових завдань, що вирішуються слідчим у процесі огляду місця події, передбачає оцінку виявленої інформації в аспекті її доказового значення (сліди пальців рук та інші). Оцінка виявленої інформації дає змогу здійснювати пізнавальні функції у зв'язку з висуненням на її основі слідчої версії або взаємозалежної і взаємозумовленої безлічі цих версій.

Важливим аспектом робіт слідчого є встановлення взаємозв'язку особи злочинця і відображення місця злочину.

В процесі огляду місця події можна одержати інформацію про особу злочинця. Перебування злочинця на місці події передбачає його вплив на навколишнє середовище і залишення відображень (слідів злочину в широкому розумінні). Зміни, що виникають у перебігу вчинення злочину, містять певні відомості про особу злочинця (відносно безперечні або такі, що мають імовірний характер). Під час огляду можна передбачити стать злочинця, вік злочинця, інформацію про анатомічні ознаки злочинця, про кількість злочинців (груповий злочин чи злочин вчинено організованою злочинною групою),

наявність злочинного досвіду (злочинний почерк), особливості звичок, нахили, аномалії психіки тощо.

Успіх огляду місця події значною мірою залежить від таких психологічних якостей слідчого, як його спостережливість, знання індивідуально-психологічних особливостей осіб, які належать до кримінального світу, професійний та життєвий досвід, рівень розвитку мислення й уяви, а також інтуїції.

Допит – найпоширеніша слідча і судова дія – це процесуальна дія отримання і перевірки доказів, яка регламентована кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічним процесом спілкування осіб, які беруть у ньому участь, та спрямована на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі. Допит – це процес передачі слідчому допитуванам інформації про розслідувану подію чи пов'язані з нею обставини і особи.

Мета допиту полягає в отриманні інформації, що сприяє встановленню істини у справі. Тут функції психології пов'язані з трьома процесами, що зумовлюють зрештою обсяг і рівень пізнання при допиті. До них належать: а) діагностика особи допитуваного; б) система психологічних прийомів, що сприяють отриманню інформації; в) оцінка інформації, що отримана під час допиту, з позицій її вірогідності та доказового значення.

Допит – це найбільш психологізована слідча дія. Вона пов'язана з особистісними особливостями осіб, яких допитують: підозрювані, свідки, обвинувачені та інші. На допиті зіштовхуються дві різноманітні точки зору, що стосуються оточуючого світу, дві волі, дві тактики боротьби, протилежні інтереси, йде боротьба за істину. Головне, щоб у ході допиту слідчий зміг одержати вірогідні відомості про фактичні обставини події і дати цієї інформації свою оцінку.

Кваліфіковане проведення допиту вимагає від слідчого врахування соціальних та демографічних, психофізіологічних та психологічних особливостей допитуваного, закономірностей формування образних уявлень, рефлексивної взаємодії з допитуваними особами. Заздалегідь неможливо у повному обсязі зрозуміти, які психологічні знання будуть потрібні слідчому, щоб встановити належний контакт при допиті, але слідчий повинен володіти знанням про вік, стать, освіту, соціальний статус та соціальну роль особи, яку потрібно допитати, рівень його культури, правосвідомості, направленість, основні психологічні якості, професію, спосіб життя, характерологічні особливості, рівень розвитку, схильності, звички, потреби і ін.

Слід звернути особливу увагу на психічний стан особи на момент допиту. Допитуваний може бути в стані стресу, розгубленості, пригніченості, страху та інші.

Законодавство України на даний момент не надає можливості регламентувати всі дії слідчого, якщо особи не бажають або не в змозі давати свідчення з різних обставин (не пам'ятає, знаходиться у хворобливому стані та інше). Саме з метою одержання від таких осіб свідчень у слідчого повинен знаходити індивідуальний підхід до кожного допитуваного для встановлення психологічного контакту, застосовувати методи психологічного впливу в рамках діючого законодавства. Все це необхідно з метою отримання повних та достовірних свідчень.

Основна психологічна проблема при допиті – це діагностика істинності показань, застосування різних прийомів психологічного впливу з метою отримання правдивих показань по справі, вміння відрізнити правдиві показання від неправдивих, а також способів викриття неправдивих показань.

Спогади людини завжди пов'язані з певними переживаннями тих чи інших подій. Деякі з них висуваються на передній план і пригнічують інші. Це викривляє процес відтворення цих подій. Тому дуже важлива задача слідчого відсіяти все спотворене та недостовірне, виявити причини подібних спотворень та справжню чуттєву основу відтвореного матеріалу. Облік можливих причин подібних спотворень, їх фільтрація, виявлення справжньої чуттєвої основи відтвореного матеріалу – найважливіше завдання слідчого при допиті. Практика свідчить про те, що слідчий в своїй діяльності неминуче зустрічається з явищами деформації при відтворенні матеріалу.

Підготовка допиту завершується складанням його плану.

В процесі підготовки до допиту слідчий детально знайомиться з матеріалами справи, вивчає особистість допитуваного, вирішує питання про місце та час допиту, підготовлює необхідні науково-технічні засоби.

Для того, щоб ефективно провести допит потрібно дотримуватися ряду умов, а саме:

- слідчий повинен відмінно знати зібраний доказовий матеріал по справі та бездоганно володіти ним;
- володіти в необхідній мірі знаннями в тій галузі, до якої відноситься розслідувана подія;
- мати відомості про індивідуально-психологічні якості допитуваного;
- вдало вибрати час та місце допиту.

Що стосується часу призначення допиту, тут бажано розподілити час таким чином, щоб перед кабінетом слідчого не утворювалося скупчення, не було можливості обміну інформацією, взаємовпливу. Якщо проігнорувати цю вимогу, допитувани особи можуть зговоритися, виробити спільну лінію поведінки та відповідей на запитання при допиті. Вірно вибрати час допиту необхідний компонент, якщо допитуваний (свідок, потерпілий) пережили негативний психологічний вплив та емоційний стрес, та знаходяться в край напруженому стані (страх, гнів, стрес та інші). Таким особам необхідно дати можливість відновити нормальний психічний стан. Необхідно враховувати вік допитуваного.

При підготовці до допиту слідчий повинен врахувати той факт, що підозрюваний або обвинувачений знаходяться в напруженому, подавленому, депресивному психічному стані, в нього може проявлятися похорий настрій, упадок сил, проявляється розгубленість, пасивність і т.ін. Слідчий повинен пам'ятати, що тільки сам факт притягнення до кримінальної відповідальності, затримання або арешт чинять дуже сильний негативний психологічний тиск на допитуваного, глибоко їм переживаються. Досвідчений слідчий в рамках закону цілеспрямовано впливає на допитуваного, намагається підібрати вірний ключик до його душі.

Притягнення до кримінальної відповідальності пов'язане з різкою зміною в життєдіяльності людини, викликаючи в одних людей підвищений рівень тривожності, почуття приреченості, відчаю, безвиході, повної залежності від осіб, які здійснюють правосуддя, у інших – почуття озлобленості, агресивності, активної протидії правосуддю.

В. Л. Васильєв вважає, що однією з ведучих характеристик допиту є закономірність його динаміки, встановлення *послідовних етапів*.

Перша частина допиту – вводна (анкетні данні). Саме в цій частині допиту сторони визначають свою лінію поведінки.

Друга стадія – це стадія встановлення психологічного контакту.

Третя – це основна стадія допиту, в ході якої слідчий, застосовуючи різні методи, прагне одержати необхідну інформацію.

Далі – слідчий порівнює всю інформацію, яка у нього вже є в справі, усуває неточності і неясності. На заключному етапі слідчий фіксує інформацію в процесуальній формі, знайомить з ним допитуваного і дає підписати.

Для слідчого важливим є подолання психологічних бар'єрів при спілкуванні з допитуваним (нахабство, протидія,

бравада). Прийоми подолання комунікативних бар'єрів наведено у підрозділі 5.2.

Слідча тактика завжди орієнтує слідчого на виявлення хибних показань та на можливість застосування психологічних методів та прийомів викриття таких хибних показань, а також застосування на них методів психологічного впливу з метою отримання правдивих показань. Серед таких методів та прийомів можуть застосовуватися методи переконання, створення у допитуваного переконання в обізнаності слідчого по справі, постановка яких-небудь непрямих питань, виявлення слабких місць допитуваного, повторний допит. Ефективним у цьому сенсі є несподіваний показ допитуваному викриваючих доказів, повторний допит.

До тактичних прийомів допиту відносяться:

1. Раптовість, тобто несподівана постановка питання, не пов'язаного з попередніми питаннями і відповідями, на яке допитуваний повинен дати негайну відповідь, несподівана заява слідчого про намір провести після допиту слідчу дія, яка дотепер представлялася допитуваному неможливою та несподіване пред'явлення доказів.

2. Послідовність. Полягає в послідовному пред'явленні допитуваному доказів наростаючою силою.

3. Створення напруги. Забезпечується шляхом пред'явлення безлічі доказів, нагадуванням про моральну оцінку скоєного злочину. У тактичній комбінації цей прийом може поєднуватися з прийомом, що має назву як зняття напруги, що досягається різними засобами: голосом, інтонацією, репліками слідчого та ін.

4. Допущення легенди. Допитуваному надається можливість безперешкодно викладати брехливу легенду події. Цей прийом, для посилення ефекту, поєднується для припинення брехні шляхом раптовості, послідовності або повторності питання.

5. Непрямий допит. Суть методу «непрямого допиту» полягає у виборі слідчим допоміжного (проміжного) факту, який знаходиться за процесуальними рамками предмета доказування і не захищається допитуваним, оскільки він не надає йому значення. Однак встановивши цю обставину (факт), в ході застосування методу непрямого допиту слідчий отримує можливість безпосередньо виявити його інформаційно-доказовий зв'язок з ретельно приховуваними обставинами, що підлягають доказуванню. Комбінаційно він може поєднуватися з прийомами форсування темпу допиту і інерції, під якою

розуміють непомітний переклад допиту з однієї сфери в іншу в розрахунок на те, що допитуваний по інерції проговориться.

6. В основі багатьох тактичних комбінацій при допиті лежить створення умов для неправильної оцінки ситуації допитуваним.

7. Вичікування. Суть в тому що в допиті робиться перерва для того, щоб в психічному стані допитуваного відбулися зміни під впливом наданого впливу.

8. Створення заповнювання. Це підкреслення слідчим нез'ясованих місць в справі, що викликає у допитуваного прагнення заповнити прогалини у відповідності з логікою.

9. Виклик має на меті спонукати допитуваного дати логічне пояснення обставин, підкріпленим доказами.

Перелік тактичних прийомів можна ще доповнити в залежності від різноманітних факторів при розслідуванні справи.

Залежно від процесуального становища допитуваного розрізняють допит свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, експерта. З урахуванням цього розробляють і психологічну тактику допиту. Їх допит за психологічними критеріями має певні загальні характеристики, однак є і суттєві відмінності та особливості.

Види типових ситуацій допиту: 1) повідомлення правдивих показань; 2) добросовісна помилка допитуваного; 3) суперечності у показаннях допитуваного; 4) відмова від давання показань; 5) повідомлення неправдивих показань.

Допит підозрюваного. Згідно статті 42 КПК України підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276-279 цього Кодексу, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень.

Підозрюваний, як і обвинувачений, має можливість не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання. Крім того, давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати. Все це ускладнює допит такої особи.

Допит підозрюваного відбувається в умовах дефіциту доказової інформації (в системі доказів зазвичай є прогалини) та гострого дефіциту часу на підготовку до нього, про що може здогадатися підозрюваний. Водночас при допиті підозрювано-

го слідчий володіє і певними перевагами, оскільки підозрюваному відома незначна інформація про обсяг доказів, наявних у слідчого, щодо його винуватості, а фактор раптовості та несподіваності позбавляють його можливості глибоко продумати ту чи іншу версію, лінію поведінки.

До основних психологічних дій, що проводяться слідчим при допиті підозрюваного (обвинуваченого), належать: 1) діагностика конфліктної ситуації допиту, аналіз форми психологічного захисту особистості та методів, що нею використовуються, попереднє планування тактики допиту; 2) психологічний аналіз та оцінка ставлення особи до події злочину, його наслідків, своєї ролі у ньому, до потерпілого, слідчого; 3) психологічний аналіз та оцінка основних особистісних характеристик: загальної та соціальної спрямованості, ціннісних орієнтацій, настанов, мотивів, поглядів, переконань тощо; 4) вибір лінії поведінки, комунікативної позиції, засобів та методів психологічного впливу, нейтралізації психологічної протидії; 5) аналіз та оцінка невербальних реакцій; 6) використання спеціальних психологічних прийомів для діагностики завідомо неправдивих показань, спроб ввести слідство в оману; 7) використання спеціальних психологічних прийомів для переформування настанов, поглядів, ціннісних орієнтирів на позитивні; 8) використання тактико-психологічних прийомів схиляння до визнання своєї вини; 9) застосування тактико-психологічних прийомів та методів пред'явлення доказів; 10) використання спеціальних прийомів та методів допиту для схиляння до визнання своєї вини за відсутності достатніх доказів.

Участь захисника в допиті підозрюваного слід розглядати як фактор, що вимагає значного вдосконалення тактичного арсеналу слідчого. Адвокат – це захисник, юрист-професіонал, висококваліфікований союзник допитуваного, а не просто третя особа. Гарний адвокат буде уважно вивчати слідчого, його інтелектуальні та професійні якості, моральний рівень, професійні знання, психологічні якості. Передбачається, що згідно закону адвокат буде діяти добропорядно, в рамках закону захищати тільки законні інтереси підзахисного, не буде застосовувати «заборонених прийомів». Взаємодія слідчого з ним будеться на основі взаємної поваги та довіри. Але, ще зустрічаються адвокати, які можуть спробувати таємно, нелегально використовувати протизаконні заходи для виправдання підзахисного або значного зниження рівня кримінальної відповідальності. Вони вдаються до різних способів впливу на підзахисного при допиті. Враховуючи, що попередити ризиковану відповідь підзахисного своїм питанням заборонено,

він намагається будь – якими іншими способами і, по можливості, непомітно для слідчого підказати потрібний напрямок відповіді, хоча б в найзагальнішому плані (наприклад, на рівні «так – ні»). Для цього нерідко використовуються невербальні засоби (наприклад, погляд, рух голови або руки, що зображують «потрібно» (позитивну або негативну) відповідь).

Зустрічається і «підготовка», «натаскування» адвокатом свого підзахисного під час їх зустрічей, що проявляється у змінах показань підозрюваного після зустрічі з адвокатом, спрямованості і зміст відповідей підозрюваного під час допиту.

Шкода, яка може бути заподіяна протизаконною діяльністю захисника, в значній мірі залежить від поєднання двох факторів: 1) моменту допуску захисника до участі в справі і 2) моменту його побачення з підозрюваним (обвинуваченим) наодинці.

Допит свідка. Предметом допиту свідків є встановлення достовірних відомостей про сутність розслідуваної події, про обставини, що знаходяться в причинних зв'язках з цією подією, отримання відомостей, що дозволяють перевірити і оцінити наявні докази і виявити джерела нових доказів. Процесуальний статус свідка поєднаний з гостроконфліктними життєвими ситуаціями, зі своєрідними поглядами стосовно цінностей, які охороняються законом, з різними моральними та громадянськими якостями особистості. Кожен свідок має свою позицію та відношення до події, до слідчого, підозрюваного або обвинуваченого та потерпілого. Залучення особи в якості свідка по кримінальній справі викликають у нього особливий психічний стан, пов'язаний з почуттям підвищеної відповідальності за свої дії. Однак, на практиці, багато громадян сприймають свій статус свідка негативно і слідчому в своїй діяльності необхідно це враховувати, проявляючи до свідка повагу, доброзичливість, чуйність, ввічливість.

Психологія допиту свідків характеризується такими особливостями: 1) індивідуальними особливостями психіки та ознаками її норми/патології, статтю, віком, що впливають на сприйняття, запам'ятовування та відтворення інформації; 2) психічним станом до вчинення злочину та емоційним реагування на факт злочину; 3) особливостями особистості (соціального статусом, спрямованістю, мотиваційною та ціннісною сферою, професійною належністю тощо); 4) значним обсягом оціночної інформації, яка вимагає детального аналізу; 5) навіюваністю та самонавіюваністю; 6) процесуальним статусом у кримінальному процесі (наявністю цілого ряду обов'язків, по-

рушення звичайного ритму життя); 7) характером міжособистісної взаємодії зі слідчим.

Показання свідків сприяють установленню обставин підготовки і скоєння злочину, виявленню осіб, які скоїли злочин, мотивів їхніх злочинних дій, визначенню соціально-психологічних даних, які характеризують особистість обвинуваченого (потерпілого), інших очевидців події.

Що стосується психологічного плану показань свідків – то це процес відтворення раніше сформованих вражень та подій, специфіка якого залежить від індивідуальних особливостей людини.

Показання свідків поділяються на: прямі, основані на безпосередньому сприйнятті суттєвих для справи обставин (таких свідків називають очевидцями); непрямі, що ґрунтуються на повідомленнях інших осіб.

При цьому змістом показань свідків можуть бути як відомості про фактичні дані (вони мають доказову силу), так і оціночні судження.

Основна мета першої бесіди слідчого зі свідком – зняти у свідка психічне напруження, усунути можливу недовіру, викликати в нього готовність дати правдиві свідчення, проявити повагу та довіру до показань свідка, прийняти до уваги його психологічні особливості.

Після закінчення вільної розповіді, слідчий формує додаткові, уточнювальні, контрольні запитання. Те, що згадує свідок, значною мірою залежить від формулювання запитань слідчим. Вони повинні стосуватися суті справи, бути вибудовані в логічний ланцюжок, співвіднесений із загальною логікою розслідування.

Допит потерпілого.

Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [Ст. 55 КПК України]. Згідно статті 3 КПК України сторонами кримінального провадження є – з боку обвинувачення: слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, а також *потерпілий, його представник та законний представник у випадках, установлених цим Кодексом.*

Психологічні стани потерпілого можуть визначатися «обвинувальним» ухилом, перебільшенням збитку і вини обвинуваченого. Почуття потерпілого можуть бути пов'язані з депресією, соромом, образою тощо. У переважній більшості випадків потерпілі відчувають тривогу, страх перед можли-

вою помстою злочинця. Потерпілий – одна з центральних фігур розгляду кримінального провадження в судовому засіданні, особливо якщо розглядаються злочини проти особи. Конкретні обставини, причини й умови злочину не можуть бути розкриті, якщо до уваги не береться особа потерпілого, оскільки часто злочинні дії обвинуваченого викликані неправомірними, необачними чи легковажними діями потерпілого.

Поведінка потерпілого в момент учинення злочину залежить від: впливу зовнішнього середовища, у цьому випадку – злочинного нападу чи іншого впливу; індивідуальних особливостей особи.

Залежно від ролі потерпілого (жертви) у ході реалізації злочинного наміру розрізняють декілька видів типової поведінки з боку жертви злочину: позитивну, нейтральну, провокуючу.

Позитивна поведінка – це поведінка, спрямована на запобігання конфліктній ситуації, припинення злочину і затримання злочинця (соціально позитивна поведінка).

Нейтральною називається поведінка, що не сприяє вчиненню злочину, але і не перешкоджає цьому (байдужа поведінка).

Провокуюча поведінка – це така поведінка з боку жертви злочину, що створює реальну можливість, сприяє реалізації злочинного наміру (характером, тривалістю та інтенсивністю).

Потерпілий може бути допитаний про обставини, які підлягають встановленню по даній справі, в тому числі про факти, що характеризують особу обвинуваченого або підозрюваного, та його взаємовідносини з ним. Не можуть бути доказами повідомлені потерпілим дані, джерело яких невідомо. Оцінюючи показання потерпілого, слід врахувати, що він особисто зацікавлений в результатах розслідування і розгляді справи в судді, його психологічний стан під час вчинення стосовно нього злочинних дій, умови, сприйняття ним обставин вчинення злочину. За загальним правилом, свідки і потерпілі повинні бути допитані як можна швидше. Потерпілих, за загальним правилом, треба допитувати про обставини події відразу після її скоєння, що дозволяє гарантувати точність і повноту їх показань. Але це можливо в умовах задовільного психічного і фізичного стану потерпілого. Однак і тут є винятки. Якщо потерпілий, а часом, і свідки в результаті вчиненого злочину знаходяться в стані душевного хвилювання, напруженості, розгубленості, що тягне звуження його свідомості та, відповідно, і зменшення повноти і точності свідчень, що призводить до дачі ним показань, які є уривчастими і заплутаними, допит слід відкласти. У таких ситуаціях слідчий, з метою уникнення конфлікту з потерпілим, повинен отримати дані, пот-

рібні лише для невідкладних дій, пов'язаних з розшуком і затриманням злочинця. Основний, повний, допит потерпілого при цьому проводиться після того, як переживання залишать потерпілого або стан його здоров'я покращиться до стану, коли він може бути допитаним без загрози для здоров'я. Винятком є ситуації, коли людина перебуває у важкому фізичному стані і немає надії на її одужання. За таких обставин слідчий за дозволом лікаря повинен провести хоча б короткий допит потерпілого. Якщо показання викликаних осіб дуже значимі для справи, то для виклику їх краще скористатися телефоном. Телефонний дзвінок сприятиме встановленню психологічного контакту, дозволить зняти зайве хвилювання, властиве людям, що викликається на допит, і перешкоджає пригадування потрібних фактів. Як і при допиті свідка, слідчий повинен вислухати вільну розповідь потерпілого, що дає допитуваному можливість зосередитися, згадати обставини, а слідчому – уникнути постановки навідних питань, всілякого впливу на допитуваного.

Тактичні прийоми допиту свідків і потерпілих, які обирає слідчий, визначаються з урахуванням ситуацій, в яких проводиться допит, – конфліктних або безконфліктних.

У безконфліктній ситуації інтереси слідчого та допитуваного збігаються і основна задача слідчого зберегти її, його дії повинні бути спрямовані на зняття психологічної напруги зі свідка або потерпілого.

Саме від потерпілого слідчий отримує максимум необхідної значимої інформації про злочин (де, при яких обставинах, яким чином здійснено злочин, які знаряддя і засоби використовувалися, хто скоїв злочин, хто причетний до події та інша інформація). Дуже часто потерпілий несе на собі сліди злочину (на тілі, одязі, на предметах, що о йому належать). Слідчому слід звернути увагу на характер стосунків між потерпілим і злочинцем, бо нерідко спровокована поведінка потерпілого сприяла вчиненню злочину.

Особливо ретельно перевіряються показання потерпілого. У ряді випадків при першому допиті стан крайнього психічного напруження потерпілого, відтворюючого стресогенні події, обмежує його мнемічні можливості. При повторному ж допиті події можуть бути відтворені більш повно. Взаємодія слідчого з потерпілим має будуватися з урахуванням стану потерпілого як особи постраждалого, який переніс психічну травму, що шукає захист у правосуддя.

Психологія очної ставки.

Очна ставка – це слідча (судова) дія, яка передбачає одночасний допит раніше допитаних осіб про обставини, щодо яких були дані істотно суперечливі показання. Очна ставка може бути проведена між двома допитаними раніше свідками, між двома обвинуваченими чи підозрюваними. Вона може бути проведена також у суді. Кожна очна ставка має досягати подвійної мети: 1) допомогти одному або кільком учасникам пригадати забуті або неправильно інтерпретовані факти; 2) здійснити психологічний вплив на одного або обох учасників.

Однією з основних характеристик очної ставки є єдність: а) предмета – обидві особи допитуються щодо одних і тих же самих обставин; б) об'єкта – суперечливих свідчень (їх порівняння, опис, спостереження); в) місця – допитувані знаходяться в однакових умовах, що дозволяє водночас сприймати запитання слідчого і ставити їх один одному, включаючи, окрім мовних висловлювань, також мимічні та пантомімічні прояви; г) документування – свідчення допитуваних фіксуються в одному протоколі.

Сутність очної ставки полягає в тому, що слідчий пропонує кожному з допитуваних дати показання про обставини, в яких виявлено істотні суперечності. Під час проведення очної ставки допитуваним може бути дозволено ставити запитання один одному. Проведення очної ставки передбачає «ефект соціальної інгібіції» (погіршення продуктивності виконання діяльності в присутності інших людей), коли обвинуваченому необхідно давати показання у присутності іншої особи, яка знає дійсні обставини події, що відбулася. Володіючи всіма рисами допиту, очна ставка вельми специфічна не тільки в процесуально-тактичному, а й у психологічному відношенні. З точки зору психології, очна ставка – це специфічне психічне спілкування, яке розвивається між трьома особами. Характерною особливістю цього психічного спілкування є те, що в більшості випадків на початку очної ставки принаймні між двома її учасниками мають місце конфліктне ставлення і висока емоційна напруженість. Це обумовлюється наявністю протиріч у їхніх показаннях, які часто носять досить гострий характер. Характерною психологічною особливістю очної ставки є необхідність постійного, невідривного спостереження слідчого за особами, що допитуються.

Важливе значення має *вибір часу* проведення очної ставки. З проведенням її можна поспішити і можна безнадійно спізнитися. Якщо потерпілий пережив сильне душевне потрясіння, викликане злочинним діянням, не потрібно поспі-

шати з проведенням очної ставки між ним і правопорушником. Недобросовісний учасник, згадаючись про проведення очної ставки, не повинен знати про день і час її проведення. У цьому випадку фактор раптовості підсилює психологічний вплив на особу, яка дала неправдиві свідчення.

При проведенні очної ставки регулятором процесу спілкування є слідчий. Слідчому необхідно контролювати свій власний стан. Якщо в очній ставці бере участь неповнолітній (свідок, потерпілий, обвинувачений) або особа, визнана розумово відсталою, дану слідчу дію слід проводити в присутності педагога, батьків або законного представника цього учасника. Встановивши підстави для проведення очної ставки, слідчий вирішує питання про доцільність її проведення. При цьому повинна враховуватися можливість надання психологічного впливу з боку зацікавленої особи з метою схилити до дачі вигідних для нього свідчень шляхом погроз або викликаючи до себе жалість.

Тактико-психологічні особливості очної ставки визначаються: розширеним складом її учасників, ускладненим інформаційним обміном; сильним психологічним впливом учасників очної ставки один на одного; зниженням рівня прогнозу слідчого; можливістю зміни показань; підвищеним ступенем тактичного ризику.

При проведенні очної ставки рекомендуються такі прийоми: супровід спілкування пред'явленням доказів, маскування цілей очної ставки, раптовість її проведення, приховування поінформованості слідчого про ті чи інші обставини. Як психологічний вплив пропонується проведення декількох очних ставок підряд із несумлінним учасником чи проведення очної ставки у поєднанні з допитом.

Існують рекомендації щодо проведення очних ставок із наростаючою силою (одна за одною). На ефективність очної ставки впливає і правильно обране *місце її проведення*.

Тактика очної ставки має багато спільного з тактикою проведення допиту. *Тактичні прийоми*, використовувані в ході її проведення, залежать від тієї ситуації, в якій вона проходить. Все різноманіття ситуацій, що виникають при цьому, може бути зведене до чотирьох типових випадків: а) один з учасників сумлінно помиляється; б) один з учасників говорить правду, а інший бреше; в) обидва учасники дають неправдиві свідчення, але з різних обставин справи; г) обидва учасники дають неправдиві свідчення, але по-різному пояснюють розбіжності.

Очна ставка висуває підвищені вимоги до інтелектуальної активності слідчого, особливо до такого її різновиду, як рефлексивне мислення. Рефлексивне мислення – це здатність однієї людини відображати у своїй свідомості міркування іншої, розуміти, про що вона думає. Але не можна забувати, що рефлексують також інші учасники очної ставки. У зв'язку з цим очна ставка може характеризуватися як рефлексивна взаємодія, відображення одного судження в іншому, взаємне відображення задумів, рішень, планів.

Психологія пред'явлення для впізнання.

Пред'явлення для впізнання – слідча (судова) дія, сутність якої полягає у встановленні тотожності чи розбіжності пропонованого об'єкта з його уявним образом, відображеним у пам'яті. Процес упізнання може бути зображено у вигляді схеми, яка поєднує його сутність і розвиток, що охоплюють три основні елементи:

- а) сприйняття зовнішності людини або сприйняття якого-небудь об'єкта;
- б) повідомлення про прикмети зовнішності або ознаки сприйнятих об'єктів;
- в) упізнання сприйнятих об'єктів серед пред'явлених.

На правильність сприйняття впливає низка чинників. В першу чергу, це психічний стан людини на момент сприйняття події. Вона могла знаходитися в стані стресу, страху, хвилювання та т.ін., що могло вплинути на процес сприйняття. Далі – це спрямованість уваги, час та тривалість сприйняття, фізичний стан особи (захворювання, біль), в якому стані у особи знаходяться органи чуття (зір, слух, тактильне чи інше).

Пред'явлення для впізнання є слідча дія, що полягає у пред'явленні потерпілому, свідкові, підозрюваному, обвинуваченому особи або предмета з метою його ототожнення з об'єктами уявного образу, що зберігся в результаті попереднього спостереження цих об'єктів у зв'язку з розслідуваною подією злочину.

Образ поточного сприймання порівнюється з тим, що зберігається в пам'яті. Об'єктами впізнання можуть бути люди, трупи, різні предмети, документи, участки місцевості, тварини та інш. Що стосується суб'єктів впізнання – це свідки, потерпілі, підозрювані та обвинувачені. Впізнання пов'язане з властивістю людини виділяти в об'єкті його стійкі особливості – ознаки. Цілком зрозуміло, що достовірне впізнання може здійснюватися тільки на підставі суттєвих і властивих ознак.

Таким чином, шляхом пред'явлення для впізнання можуть бути отримані докази у справі. Але при цьому слід вра-

ховувати і той факт, що впізнання є вельми складним психологічним процесом.

Підготовка до цієї слідчої дії є обов'язковою криміналістичною та процесуальною умовою успіху впізнання. Плануючи пред'явлення для впізнання, слід передбачити: мету цієї слідчої дії, провести попередній допит впізнаючого про обставини, за яких він спостерігав відповідну особу або предмет, про прикмети і особливості, за якими він може провести впізнання; здійснити підбір об'єктів, серед яких буде пред'являтися; визначити вибір часу і місця пред'явлення для впізнання, запрошення осіб, які повинні брати участь при проведенні цієї слідчої дії.

До тактичних прийомів зокрема, належить постановка нагадувальних запитань, психологічною основою яких є повідомлення допитуваному інформації, що допомагає відновити в його пам'яті обставини події. Такі тактичні прийоми включають також широке використання фотороботів.

Якщо об'єкт упізнання пред'являється кільком особам, необхідно попередньо допитати їх усіх.

Величезне значення для проведення пред'явлення для впізнання має своєчасність пред'явлення об'єктів.

Також, важливе значення для пред'явлення для впізнання має правильний вибір слідчим обстановки, часу і місця пред'явлення об'єкта, які мають бути тотожними умовам початкового сприйняття об'єкту, який пред'являється для впізнання, якщо це у якійсь мірі може вплинути на правильність показань.

Місцем пред'явлення об'єкта зазвичай є кабінет слідчого. Однак, коли у суб'єкта впізнання погана пам'ять, доцільно пред'явити йому об'єкт в тому місці, де він спостерігав його перший раз.

Важливим психологічним моментом, який слід врахувати слідчому в процесі підготовки і проведення впізнання є психологічний стан того, хто впізнає, у момент впізнання. Особа може відчувати страх помсти зі сторони злочинця або його родичів, друзів, інших осіб заінтересованих в справі. Не можна виключати і почуття жалю до злочинця у зв'язку з його суворим покаранням у разі його викриття.

Слідчому слід звернути увагу на те, що на якість упізнання впливають індивідуальні особливості його суб'єкта. Це я вписала Результати пред'явлення для впізнання повинні слідчим перевірятися та оцінюватися, так як вони можуть бути помилковими по причині хибного впізнання або сумлінної по-

милки. В такому разі слідчий звертається до судово-психологічної експертизи.

У випадках впізнання людини згідно вимог КПК впізнання проводиться у присутності не менше трьох людей, приблизно однієї статури, віку, зросту, кольору волосся, шкіри та інше.

Свою специфіку має впізнання предметів – знарядь і засобів трудової діяльності, побутового вжитку, предметів безпосереднього оточення людини та його особистих речей. Найбільш загальною побутовою ознакою предметів є їхня форма, контур. Сприйняття предметів також цілком індивідуальне, що пов'язане з психологічними особливостями особи, яка сприймає (окомір людини, її спостережливність, тип пам'яті тощо, її позиції в момент спостереження за погодними умовами та ін.).

Психологія відтворення обстановки та обставин події. Психологічні основи слідчого експерименту.

Слідчий експеримент відіграє одну з головних ролей у пізнанні істини в будь-якій галузі діяльності людини.

Перевірка показань на місці – це слідча дія (або форма відтворення обстановки і обставин злочину), яка полягає у показі раніше допитаним обвинуваченим, підозрюваним, свідкам чи потерпілим певного місця, пов'язаного з розслідуваною подією, у розповіді про вчинені на цьому місці дії, демонстрації окремих дій (у необхідних випадках) та зіставленні (порівнянні) слідчим свідчень, наданих цими особами, з об'єктивною обстановкою на місці. Тому необхідність у застосуванні цієї дії виникає, коли слідчому неможливо іншим способом зіставити показання допитуваного з реальною картиною місця події, або коли є сумніви у достовірності таких показань або результатів проведення інших слідчих дій (огляд місця події).

Більшість криміналістів одностайно визнає, що сутність перевірки показань на місці полягає в таких чергових діях;

1) показ – дії особи, що полягають у доведенні до відома всіх учасників жестами, рухами інформації про якісь об'єкти й обставини, що стосуються події злочину;

2) розповідь – словесний виклад особою, показання якої перевіряються, відомостей про події, факти, обставини, дії, процеси, відносини тощо;

3) демонстрація – показ особою об'єктів, пов'язаних із подією злочину, або демонстрація дій, учинених обвинуваченим, потерпілим на місці події злочину;

4) зіставлення – пізнавальний прийом, що полягає в аналізі будь-якого об'єкта, порівнянні з урахуванням певних параметрів із чим-небудь і формуванні синтезуючого висновку.

Необхідність проведення слідчого експерименту впливає з аналізу наявних у справі доказів, що формують певну версію.

До психологічної характеристики слідчого експерименту належать дані обстановки та його умови, а також можливість відтворити емоційний стан особи у процесі проведення експерименту.

Відтворення обстановки події (воно рівнозначне моделюванню об'єктивних чинників події) має характер істотного наближення, що дає змогу створювати об'єктивно необхідні умови для експерименту.

Психологічною основою такого відтворення є моделювання обстановки, реально і психологічно (у плані її оцінки учасником) необхідної для проведення експерименту.

Відтворення обстановки і обставин події, а також дій певних осіб при проведенні слідчого експерименту становлять його сутність.

Однак якщо вимога, що стосується обстановки експерименту, здійснена, то питання про вимоги щодо психіки індивіда викликає сумніви у можливості і доцільності такого відновлення.

Дійсно, психічний стан особи, пов'язаний із тією чи іншою подією, відтворити у цілому неможливо, оскільки він зумовлений низкою обставин, продиктованих конкретно обстановкою події.

Заслуговує на увагу питання про оцінку діяльність слідчого, здійснювану щодо експерименту. Вона складається з трьох етапів, що відповідають етапам проведення експерименту. Першим етапом є оцінка можливостей експерименту, другим – оцінка його перебігу, сутності та варіантності дослідів, третім – оцінка його результатів.

Психологічні основи перевірки показань на місці.

Перевірка показань на місці – слідча дія, що полягає в зіставленні показань про пов'язані з певним місцем обставини злочину з фактичною обстановкою на цьому місці, показаною слідчому в присутності понятих особою, яка дала показання, з метою з'ясування їхньої достовірності.

Перевірка показань на місці має на меті одержання нових фактів, а також перевірку, уточнення фактів, вже встановлених під час розслідування, здійснюється з метою встановлення правдивості показань обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого або свідка обстановці місця події.

Перевірка показань на місці як окрема слідча дія має певні психологічні закономірності, що визначають її пошукову цінність. До таких закономірностей належать:

1) здатність особи сприймати і запам'ятовувати обстановку, в якій відбувається та чи інша подія;

2) просторова орієнтація особи при відтворенні обстановки в загальному або фрагментарному вигляді, природному або видозміненому;

3) психічний вплив обстановки події на особу, яка повторно перебуває на цьому місці.

Показання перевіряються тільки на місці події. Змінену обстановку максимально наближають до первісної, використовують тільки ті знаряддя або їхні муляжи, які застосовувалися у події. В іншому випадку знижується достовірність результатів.

При перевірці показань на місці слідчий з'ясовує міру обізнаності допитуваної особи про подію. Це дає йому змогу визнати особу очевидцем або учасником цієї події. Він перевіряє вже наявні у нього свідчення, отримує необхідну додаткову інформацію до наявних показань, які вже має в ході допиту підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, викриває особу в випадку її неправдивих свідчень.

За своїм змістом перевірка свідчень на місці включає практично всі елементи слідчих дій, а саме огляд місця події, допит, впізнання, слідчий експеримент, у зв'язку з чим поєднує в собі психологічні особливості цих слідчих дій.

Під час підготовки до перевірки показань на місці слідчий повинен звернути увагу на обставини, які підлягають перевірці, правильно вибрати час відтворення свідчень (якщо обвинувачений дає правдиві свідчення, то через затримку з виїздом на місце події він може змінити свою позицію). Слідчому потрібно вивчити психологічні особливості особи, чії свідчення перевіряються, щоб зуміти встановити і підтримувати потрібний психологічний контакт та уникнути конфліктних ситуацій, підготувати запитання, які підлягають з'ясуванню.

З психологічної точки зору, перевірка показань на місці тісно пов'язана з психологічним процесом впізнання.

У процесі перевірки свідчень на місці події слідчий може зіткнутися з низкою труднощів психологічного характеру. Перш за все, можливі неправдиве впізнання і добросовісна омана від потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого чи свідка. У вкрай напруженому психічному стані особа, яку перевіряють, може відчувати ілюзію повторного бачення тих обставин, які в дійсності сприймаються нею вперше. Часом від-

бувається невпізнання об'єктів і предметів із чітко вираженими впізнавальними ознаками. Все це повинно враховуватися слідчим, викликаючи в одних випадках сумнів у правдивості свідчень цієї особи, а в інших – зміну умов перевірки свідчень на місці події чи викриття в брехні і т. д.

Слідчий, який відтворює показання на місці, повинен володіти високими організаторськими здібностями, бути спостережливим, уважним, вміти провести психологічний аналіз ситуації, фактів, обстановки, мати розвинене мислення, високі інтелектуальні здібності.

Психологія обшуку. Обшук – слідча дія, змістом якої є примусове обстеження приміщень і споруд, ділянок місцевості, окремих осіб із метою відшукування і вилучення об'єктів, що мають значення у справі. Обшук, з психологічної точки зору, є складною та специфічною слідчою дією. Найважливіший елемент обшуку це примус щодо особи яку обшуковують незалежно від її бажання. Щоб успішно здійснити обшук, слідчому потрібно зробити психологічний аналіз розумових можливостей осіб, які ховали відшукувані об'єкти, за допомогою рефлексивних методів здійснити необхідні заходи щодо виявлення прихованого. Позитивні або негативні результати обшуку залежать, в першу чергу, від належної підготовки до його проведення (планомірність, впевненість в успіху та інше. Слід врахувати, що злочинці в ряді випадків також враховують цілий ряд психологічних факторів щодо осіб, які приймають участь в обшуку (їхню втому, провокують конфліктну ситуацію, пристосовують різні незвичайні схованки тощо).

На відміну від огляду місця події пошукова діяльність слідчого під час обшуку здійснюється частіше за все в умовах безпосереднього контакту з особами, не зацікавленими в успішності його діяльності, та обстановці відкритої психологічної протидії. Тому при розгляді психологічних особливостей обшуку, слід виділити дві частини: психологічні особливості діяльності слідчого під час обшуку і психологічні особливості поведінки обшукуваного під час обшуку.

Обшук – це слідча дія, метою якої є пошук і вилучення прихованих предметів і документів, що мають доказове значення для розкриття злочину. У ході обшуку можуть оглядатися (і досліджуватися) ділянки місцевості, житло, різноманітні будівлі, внутрішня обстановка приміщень, особисті речі, одяг і навіть тіло людини (в т.ч. зачіски і природні отвори в тілі людини) з метою виявлення інформації, яка могла б сприяти розслідуванню злочину.

Не дивлячись на протидію з боку обшукуваного слідчий може і повинен використовувати фактори, що сприяють успіху обшуку. Це, перш за все, підготовка (у тому числі і психологічна) до провадження обшуку, цілий ряд особистісних якостей і навичок слідчого, спостереження і аналіз результатів цього спостереження.

Крім того, суттєвою є і психологічна підготовка до обшуку, формування, так званої, цільової установки на успішне проведення обшуку, тобто створення відповідного емоційного настрою.

Серйозною психологічною перешкодою є і розсіювання уваги слідчого в умовах незнайомої і багатопредметної обстановки.

З'ясування психологічних закономірностей обшуку в плані його пізнавальної функції має велике значення для слідчої практики. Пізнавальна роль психології при обшуці полягає у двох основних напрямках:

1) установленні психологічних закономірностей, що складають основу приховування тих чи інших об'єктів;

2) розробленні тактичних прийомів, спрямованих на оптимальне проведення цієї слідчої дії.

Реакції обшукуваного реєструються слідчим на основі особистих уявлень, що узагальнюють життєвий досвід, стосовно взаємозв'язку внутрішнього психологічного стану особи та її поведінки ззовні.

Запорукою успіху обшуку є ретельна підготовка до його проведення, що охоплює два періоди – інформаційний та інтелектуальний. Перший передбачає збирання інформації про обшукуваного, причому інформації найширшого плану; другий – висування версій.

Розшукова версія розробляється за рахунок рефлексивного мислення. Якщо рефлексивне мислення за своєю сутністю означає пошук шляхів розв'язання завдання з виявлення місця приховування об'єкта, то розшукова версія узагальнює розумову діяльність слідчого щодо виявлення розшукуваного і виражає сформульоване припущення про місце його приховування. Розшукова версія у цьому аспекті має конкретний і лаконічний характер. Її конкретність залежить головним чином від обсягу знань слідчого про приховуваний об'єкт. Чим точніше визначено предмет пошуку, тим більш конкретно буде розшукова версія.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття та охарактеризуйте органи досудового розслідування.

2. Порівняйте поняття кримінального проступку та кримінального правопорушення.
3. Що таке слідчі дії?
4. Розкрийте зміст основних сторін слідчої діяльності.
5. Охарактеризуйте особу слідчого
6. Психологія огляду місця події.
7. Психологія допиту.
8. Психологія очної ставки.
9. Психологія пред'явлення для впізнання.
10. Психологія відтворення обстановки та обставин події.
11. Психологія обшуку.

Рекомендована література

1. Бандурка А. М., Бочарова С.П., Землянская Е. В. Юридическая психология: учебник. Харьков: нац. ун-т внутр. дел, 2002. 596 с.
2. Бедь В. В. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доп. і переробл. Київ: МАУП, 2004. 436 с.
3. Васильев В. Л. Юридическая психология: учебник для вузов. 5-е изд., доп. и перераб. СПб.: Питер, 2004. 655 с.
4. Еникеев М. И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии: учебник для вузов. Москва: Норма, 2005. 644 с.
5. Калугін В. Ю. Психологічне забезпечення досудового розслідування. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С. 143-146. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2016_2_41.
6. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2008. 240 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, №9-10, №11-12, №13, ст.88.
8. Мірошніченко Н. А. Визначення проступку та злочину в кримінальному праві України. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 331 -333.
9. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / за заг. ред. І. В. Жданової. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2014. 516 с.
10. Юридична психологія: підручник: 2-ге вид. доопр. та доп.; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. Київ: КНТ, 2008. 352 с.

3.4. Психологічні аспекти діяльності поліції охорони

Поліція охорони – єдина в Україні охоронна структура, працівники якої мають визначені Законом права та повноваження на озброєну охорону та застосування владних функцій щодо правопорушників.

Після створення Національної поліції, юридичні та фізичні особи, котрі користувалися послугами Державної служби охорони перейшли під захист поліції охорони. У теперішній час поліція охорони знаходиться у складі Національної

поліції. Поліція охорони надає наступні послуги: послуги GPS, пультову охорону, фізичну безпеку, фізичну охорону об'єктів, охорону квартир, охорону цінностей, реагування.

Послуги GPS. Поліція охорони пропонує комплексне рішення по організації систем охорони *автотранспорту і вантажоперевезень* – спостереження за рухомими об'єктами з використанням технологій супутникової навігації GPS, мережі GSM – 900/1800 і радіозв'язку по всій території України та за її межами. Технічні можливості системи дають змогу використовувати як на транспортних засобах великих підприємств, так і на приватних авто. Власники дістають змогу ефективно контролювати та координувати переміщення транспортних засобів і розраховувати на невідкладну допомогу в критичних ситуаціях.

В межах цього напрямку надаються такі послуги: централізоване спостереження за транспортом у режимі реального часу; визначення місцезнаходження автотранспортного засобу на території України з точністю до 10 м; перевірка історії маршрутів транспортних засобів, підрахунок швидкості руху та довжини пройденого шляху; підключення до будь-яких автомобільних систем виведення на пульт інформації про роботу, стан і цілісність транспортного засобу; дистанційне блокування систем автомобіля в разі його викрадення; мобільне озброєне реагування на спрацювання систем сигналізації.

Поліція охорони забезпечує *централізовану пультову охорону* об'єктів усіх форм власності та будь-якого ступеня складності, використовуючи технічні засоби охорони та системи тривожної сигналізації. Всі об'єкти, що охороняються за допомогою технічних засобів, підключені до пультів централізованої охорони.

Цей підрозділ надає наступні послуги: консультації з питань вибору систем безпеки, проектування комплексних систем безпеки різного ступеня складності; монтаж і сервісне обслуговування технічних засобів безпеки, пожежної сигналізації, відеоспостереження і систем контролю доступу; централізоване спостереження за станом охоронно-пожежної сигналізації; централізоване спостереження за станом тривожної сигналізації; дистанційне відеоспостереження за об'єктом; повідомлення клієнта про спрацювання технічних засобів охорони; мобільне озброєне реагування на спрацювання сигналізації.

Для охорони фізичних осіб, вантажів і цінностей, власності фізичних та юридичних осіб, захисту фізичних осіб від злочинних посягань в структурі Поліції охорони діють **підрозділи з фізичної безпеки**. Підрозділи фізичної безпеки поліції охорони забезпечують: охорону фізичних осіб;

охорону туристичних груп; охорону вантажів і цінностей; майнову безпеку як українських, так і іноземних громадян; охорону разових заходів; охорону міжбанківських перевезень.

Фізична охорона об'єктів забезпечується висококваліфікованими працівниками поліції охорони та працівниками підрозділів поліції охорони, які мають визначені законом права та повноваження на озброєну охорону і застосування владних функцій по відношенню до правопорушників. Охоронці можуть бути забезпечені вогнепальною зброєю, спеціальними засобами індивідуального захисту та активної оборони, телефонами. Пості охорони обладнуються засобами тривоажної сигналізації.

За даним напрямком охоронної діяльності надаються наступні послуги: охорона стаціонарних об'єктів; забезпечення дотримання громадського порядку; забезпечення контрольно-пропускного режиму на об'єктах; охорона разових заходів; охорона сільськогосподарських угідь; контроль за несенням служби відомчою охороною.

Служба охорони цінностей поліції охорони надає послуги охорони та перевезення грошових коштів банківським та фінансовим установам, підприємствам інших форм власності по всій території України як власними броньованими автомашинами, так і транспортом замовника. При наданні послуг охорони та перевезення грошових коштів поліція охорони гарантує збереження комерційної таємниці.

Служба охорони цінностей поліції охорони виконує наступні завдання: охорона валютних цінностей, які перевозять уповноважені особи замовника; доставка валютних цінностей з підлеглих філій (кас) до банківських установ і назад, між касами власників або між установами банків; доставка підкріплення і інкасація банкоматів; доставка та вивезення валютних цінностей в / з обмінних пунктів.

Охорона квартир. Поліція охорони за допомогою засобів охоронної та пожежної сигналізації забезпечує централізовану охорону квартир громадян від несанкціонованого доступу. Якісне обслуговування замовника досягається за рахунок сучасної надійної апаратури охоронної сигналізації.

Комплекс послуг включає в себе: консультації з питань вибору систем безпеки; монтаж і сервісне обслуговування технічних засобів безпеки та пожежної сигналізації; централізоване спостереження за станом охоронно-пожежної сигналізації; повідомлення клієнта про спрацювання технічних засобів охорони; мобільне озброєне реагування на спрацювання сигналізації.

В межах поліції охорони працюють також групи затримання.

Групи затримання – мобільні наряди цілодобово патрулюють міста і райони України. Одночасно на службу заступають близько 500–700 мобільних груп затримання, які несуть службу цілодобово.

Групи затримання поліції охорони створені для негайного збройного реагування під час вступу тривожних повідомлень з об'єктів і квартир, що знаходяться під охороною. У групах затримання поліції охорони служать найбільш підготовлені і досвідчені співробітники поліції.

Групи затримання поліції охорони під час патрулювання здійснюють: контроль за зовнішньою цілісністю об'єктів; реагування на телефонний виклик, який є альтернативним варіантом охорони майна у випадках, коли з певних причин неможливо здійснювати централізовану охорону об'єктів.

Окремим відділом є *відділ поліції охорони об'єктів стратегічного значення*.

Отже, **охоронна діяльність** є основним видом діяльності для працівників поліції охорони. Її основною метою є здійснення заходів щодо забезпечення охорони фізичних осіб та/або матеріальних цінностей державної і приватної власності. Зміст охоронної діяльності полягає у ретельному спостереженні за природоохоронними об'єктами та попередженні або припиненні протиправних посягань на об'єкти, що охороняються. Особливими умовами охоронної діяльності є ізоляція при несенні служби, перебування у закритому приміщенні та наявність стресової напруженості у зв'язку з очікуванням злочинного нападу на об'єкт, що охороняється.

Головною ознакою охоронної діяльності є те, що вона ставить перед особистістю професіонала не стільки підвищені, скільки суперечливі вимоги. З одного боку, охоронець повинен бути стійким до монотонних умов діяльності, підтримувати високий рівень мобілізаційної готовності, тривало знаходячись в ситуації змушеної бездіяльності. З іншого – він повинен миттєво реагувати на раптові зміни ситуації, бути здатним адекватно їх оцінювати і вибрати найбільш ефективний спосіб реагування. Він повинен легко переносити самотність і дефіцит спілкування, водночас вміти справлятися з ситуаціями надмірного спілкування, зберігаючи високий рівень комунікабельності і толерантності.

Дослідники відзначають й такі риси охоронної діяльності, як тривалість робочої зміни до 24 годин, необхідність тривалий час проводити на ногах, що призводить до виникнення

втоми. За даними досліджень, переважна кількість охоронців вважають свою роботу важкою і дуже важкою.

Суттєвими для успішного виконання посадових обов'язків працівниками охорони вважаються такі **професійно-важливі якості**:

- спостережливість і увага (пильність, стійкість уваги, розподіл уваги; достатній обсяг уваги, вміння бачити малопомітні зміни на об'єкті, що охороняється, тощо);
- емоційні і вольові якості (емоційна стійкість; самовладання; завзятість в подоланні труднощів; висока активність; відповідальність; самокритичність й ін.);
- інтелектуальні якості (вміння вибрати з декількох варіантів рішень оптимальний; здатність прийняти рішення за умови браку інформації; вміння визначити обсяг інформації, потрібний для ухвалення рішення тощо);
- комунікативні якості (здатність знайти доцільну відповідну ситуації форму спілкування; вміння злагоджено діяти з іншими працівниками тощо);
- розвинута пам'ять (добра пам'ять на зовнішність і поведінку людини; відмінна моторна, рухова пам'ять; здатність протягом тривалого часу утримувати в пам'яті велику кількість інформації; хороша зорова пам'ять на обстановку об'єкту, що охороняється тощо);
- моторні якості (швидка дія в умовах дефіциту часу; швидка реакція на несподіване слухове враження та ін.);
- працездатність (максимальні можливості людини у виконанні певної діяльності; можливість і здатність виконувати роботу з граничною віддачею фізичних і духовних сил. Її забезпечують функціональний стан організму, обсяг резервних можливостей; професійний досвід та підготовленість; мотивація особистості).

Питання для самоконтролю

1. Що таке поліція охорони? Яку структуру вона має?
2. Які послуги надає поліція охорони? Охарактеризуйте основні послуги.
3. В чому полягає специфіка охоронної діяльності?
4. Які професійно-важливі якості повинен мати працівник поліції охорони?

Рекомендована література

1. Вітомський Ю. Л. Психологічні особливості професійної діяльності охоронників приватних охоронних підприємств України та шляхи її удосконалення: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Київ, 2012. 259 с.

2. Деликатный С. К., Половникова Ж. Ю., Прыгунов П. Я. Основы профессиональной и психологической подготовки сотрудников личной охраны. Учебное пособие. К.: Правда Ярославичів, 1998. 548 с.
3. Куций О. А. Норми розвитку сенсорно-перцептивної сфери особи, що виконує охоронні дії // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. 2004. Т. VI, вип. 7. С. 183 – 195.
4. Куций О. А. Формування в людини почуття відповідальності та його особливості в охоронній діяльності // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. 2005. Т. VII, вип. 2. С. 80 – 88.
5. Попов С. В. Психологический отбор телохранителей. СПб.: Изд-во «Скифия», 2000. 96 с.
6. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015, № 580-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 14.05.2017).
7. Тур'ян О. В. Психологічні вимоги до особистості співробітника приватного охоронного підприємства // Проблеми екстремальної та кризової психології. 2010. Вип. 8. С. 178 -187.

3.5. Психологія професійної діяльності спеціальної поліції та поліції особливого призначення

У 1996 р. Рада Європейського Союзу ухвалила рішення про створення координаційної структури, яка дозволить постійно підвищувати та вдосконалювати професійні навички, знання та досвід боротьби правоохоронних органів держав – членів Європейського Союзу з тероризмом і організованою злочинністю.

Об'єднання керівництва спеціальних підрозділів поліції 28 держав Європейського Союзу отримало назву ATLAS-мережа (ATLAS Network). Його метою є поліпшення співпраці між поліцейськими спецпідрозділами та підвищення професійної підготовки особового складу шляхом проведення спільних тренінгів та навчань і можливість спільних дій в разі захоплення заручників та інших надзвичайних ситуацій, що вимагають координації та міжнародної допомоги.

У даний час ATLAS об'єднує понад 30 контртерористичних і штурмових підрозділів поліції, жандармерії та збройних сил держав-членів ЄС.

Для силового вирішення кризових ситуацій (визволення заручників, арешт озброєних злочинців та ін.) у більшості країн світу було створено спеціальні підрозділи поліції (Special police unit, SPU), які успішно проведеними операціями доказали свою ефективність.

Сьогодні спеціальні підрозділи поліції мають більше п'ятдесяти країн світу і їх кількість постійно зростає. Найбільш відомими спеціальними підрозділами поліції є GIPN (Франція), STF (Південно-Африканська республіка), ЕКАМ (Греція), NOCS (Італія), УМАМ (Ізраїль) та ін. Аналогічні підрозділи діють також у складі жандармерії (фр. Gens d'armes – «люди зброї»): «Кобра» (Австрія), GIGN (Франція), GIS (Італія) та ін.

Підрозділ спеціального призначення Національної поліції України «КОРД»

Абревіатура підрозділу спеціального призначення Національної поліції України КОРД розшифровується як Корпус оперативно-раптової дії. Його створення стало результатом реформування структури МВС України, що відповідає процесу створення правової держави та євроінтеграції. Елітний спецпідрозділ поліції «КОРД» є уніфікованим підрозділом, який призначений замінити розформовані спецпідрозділи міліції («Беркут», «Сокил» та ін.)

«КОРД» формується із врахуванням практичного досвіду провідних зарубіжних спецпідрозділів поліції світу типу SWAT (США), GIPN (Франція) та ін.

В основу повсякденної службово-бойової діяльності підрозділу «КОРД» покладено принципи служіння народу України та верховенства права, забезпечення надійної охорони прав і свобод людини гарантованих Конституцією та законами України, протидія злочинності, ефективне забезпечення громадського порядку та публічної безпеки, виконання своїх службових обов'язків на високому професійному рівні (рис. 1).

Важливою умовою професійної діяльності спецпідрозділу «КОРД» є суворе дотримання особовим складом чинного законодавства, європейських та міжнародних стандартів поліції

Основними службово-бойовими задачами, що стоять перед особовим складом підрозділу «КОРД» є:

- арешт особо небезпечних або озброєних злочинців;
- проведення спеціальних операцій по звільненню заручників;
- здійснення силового супроводу під час проведення оперативно-розшукових заходів або слідчих дій;
- силова або вогнева підтримка інших підрозділів поліції при виникненні кризисних ситуацій;
- участь у антитерористичних та інших операціях, що проводяться Службою безпеки України;
- здійснення охорони та забезпечення особистої безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

Структура підрозділу «КОРД»

Загальне керівництво здійснює Департамент організації діяльності Корпусу оперативно-раптової дії.

Для успішного виконання оперативно-службових завдань, підрозділ має наступну *структуру*:

- група «А» – проведення спеціальних операцій у кризисних ситуаціях;
- група «В» – забезпечення захисту осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

За офіційними даними сьогодні для виконання службових функцій штат спецпідрозділу «КОРД» укомплектовано 2100 поліцейськими (група «А» – 1079, група «В» – 329, група логістики – 692). Враховуючи ефективність та результати оперативно-службової у перспективі планується збільшення його штату.

Принципи комплектування «КОРД».

Особовий склад «КОРД» комплектується, як і більшість спеціальних підрозділів поліції на добровільних засадах та на контрактній основі особами у віці 21-35 років, які:

- Мають стаж служби у Збройних силах України, органах Міністерства внутрішніх справ або в інших державних силових структурах не менше трьох років.
- Пройшли співбесіду із керівництвом Департаменту «КОРД».
- За результатами психологічного тестування та медичного обстеження визнані придатними для подальшого проходження служби.
- Успішно здали нормативи з фізичної підготовки та витримали спеціальний курс «виживання у екстремальних умовах».
- Пройшли спеціальний курс підготовки у Департаменті організації діяльності Корпусу оперативно-раптової дії та успішно здали іспити.

Враховуючи, що служба у підрозділі «КОРД» відноситься до екстремальних видів професійної діяльності та пов'язана із значними фізичними та психоемоційними навантаженнями, наказом МВС України від 3 квітня 2017р. №285 усі кандидати обов'язково здають конкурсні нормативи з фізичної підготовки, проходять індивідуальне психофізіологічне та психологічне обстеження.

До нормативів з фізичної підготовки входять:

- Тест на загальну функціональну витривалість: за 12 хвилин необхідно пробігти відстань більше 2, 8 км (оцінка

«відміно»), 2, 8 км – 2, 4 км («добре»), 2, 0 км-2, 4 км («задовільно»), менше 2, 0 км («незадовільно»).

- Тест Купера – використовується для оцінки рівня силової витривалості бійців спецпідрозділів; був розроблений американським доктором Кеннетом Купером у 1968 році для армії США.

- Підтягування: мінімальний результат – не менше 18 разів.

Окрім складання нормативів із фізичної підготовки, цим наказом передбачено обов'язкове проходження професійного психофізіологічного відбору (психофізіологічне обстеження з функціональної діагностики).

Професійний психофізіологічний відбір осіб, які вступають на службу на посаду поліцейських підрозділів спеціальної поліції або підрозділів поліції особливого призначення, передбачає визначення придатності за індивідуальними психофізіологічними особливостями за наступними методиками: омега-потенціал, реакція на рухомий об'єкт (РРО), теплінг-тест (ТТ), проста зорово-моторна реакція (ПЗМР), критична частота світлових мерехтінь (КЧСМ).

Кандидати на службу у підрозділі «КОРД» обов'язково проходять психологічне тестування із використанням батареї тестів та співбесіду.

Це дає змогу виявити професійну придатність, спрогнозувати професійну надійність та психологічну готовність адекватно діяти у екстремальних (кризових) ситуаціях.

Особи, що є кандидатами на посаду у відділі проведення спеціальних операцій можуть бути опитані фахівцем із використанням комп'ютерного поліграфа (polygraph, від греч. πολυ багато і γραφω – писати, синонім: «детектор брехні»). Ця процедура проводиться для оцінки достовірності наданої інформації.

Використовуючи основні блоки тестів поліграфа, у кандидата можна виявити:

- справжні мотиви вступу (переводу) на службу у підрозділ «КОРД»;
- наявність алкогольної або наркотичної залежності;
- приховані анкетні або біографічні дані;
- наявність кримінального минулого або зв'язок із кримінальним світом;
- схильність до девіантної (деструктивної) поведінки.

Система професійної підготовки підрозділу КОРД повністю відповідає сучасній концепції «ближнього бою» (Close quarters combat, CQC), тактика якої включає різні варі-

анти локалізації та силового варіанту вирішення фізичного або збройного протистояння між поліцією та злочинцями.

Впродовж двомісячного курсу навчання бійці переймають досвід та тактику проведення спеціальних поліцейських операцій, що здійснюються Управлінням по боротьбі з наркотиками (Drug Enforcement Administration, DEA) Міністерства юстиції США та Тактичний підрозділ прикордонного патруля (Border Patrol Tactical Unit, BORTAC).

Підрозділ BORTAC є спецназом Прикордонної служби США (USBP). Основна його функція – це швидке реагування на інциденти пов'язані з високим рівнем ризику, для локалізації яких потрібні спеціальні знання, навички і тактика.

Базовий курс підготовки персоналу BORTAC (Basic Training Session) охоплює такі різноманітні теми, як планування операцій, наземна навігація, патрулювання прикордонного сектору, тактика та прийоми оперативного стеження, скелелазіння, рукопашний бій, боротьба із масовими заворушеннями, вогнева підготовка та ін.

Для підготовки фахівця високого рівня, основний акцент навчального курсу «КОРД» було зроблено на практичні заняття. До практичної частини, як базові дисципліни увійшли заняття з вогневої підготовки, тактики дій у екстремальних умовах, зокрема, у приміщенні та лісовій місцевості.

Крім того, кандидати отримують основні навички поліцейського снайпінгу, ведення бою на ножах, тактики дій при затриманні злочинців, які використовують автотранспорт та ін.

Теоретична підготовка включає вивчення правових засад діяльності поліції та спецпідрозділів, ознайомлення з основами юриспруденції (кримінальне, кримінально-процесуальне, адміністративне право, криміналістика та ін.). Окреме місце у системі професійної підготовки займає проходження курсу екстремальної психології.

При проведенні спеціальних операцій для екстреного проникнення у приміщення можуть бути застосовані спеціальні ручні тарани, помпові рушниці/дробовики із спеціальними зарядами та малогабаритні вибухові пристрої.

Під час охорони громадського порядку та забезпечення безпеки при проведенні санкціонованих масових заходах (мітинги, демонстрації), особовий склад підрозділу КОРД може використовувати окремі види не летальної зброї та спеціальні засоби: помпові рушниці для відстрілу гумових куль травматичної дії, електрошокери типу Taser, балончики з перцевою сумішшю і слезогінним газом, світло-шумові гранати та ін.

Для забезпечення безпеки особового складу в умовах ближнього бою або протистояння агресивному натовпу обов'язково використовуються засоби індивідуального бронезахисту: спеціальні шоломи, тактичні бронезилети різного класу та балістичні щити.

Питання для самоконтролю

1. Причини створення спеціальних підрозділів поліції та жандармерії.
2. Основні завдання спеціальних підрозділів силових структур.
3. Структура та специфіка комплектування «КОРД».
4. Особливості професійно-психологічної підготовки бійців спецназу.
5. Спеціальні засоби індивідуального захисту та активної оборони.

Рекомендована література

1. Н. Г. Логачев, Е. Е. Синявская, С. В. Терещенко, А. Г. Торяник. Специальные подразделения полиции стран Европы / Методическое пособие. Х.: ХНУВД, 2005. 52 с.
2. Миллер Д. Коммандос: Формирование, подготовка, выдающиеся операции спецподразделений. Мн.: Харвест, 2016, 414 с.
3. Крис Макнаб. Психологическая подготовка подразделений специального назначения: Издательство «Торговый дом Гранд», 2002. 377 с.
4. Сыропятов О. Г. Медико-психологическое сопровождение специальных операций: учебно-методическое пособие. Издательство: Litres, 2013, 270 с.

3.6. Психологія управління у правоохоронній діяльності

У сучасних умовах перед правоохоронцями постають складні й відповідальні завдання. Початок ХХІ століття ознаменувався глобальним поширенням та зростанням низки небезпечних соціальних явищ, таких, як тероризм, геноцид, міжетнічні конфлікти, нелегальна міграція, торгівля наркотиками і зброєю. Це обумовлює підвищений інтерес до вивчення тенденцій та динаміки розвитку системи управління (менеджменту) в правоохоронних органах, пошуку нових, гнучких та ефективних підходів, які б дозволили поліцейським організаціям без збільшення чисельності та фінансування успішно протидіяти наступу злочинності. Новий правоохоронний орган – Національна поліція України – перебуває на стадії становлення, яке супроводжується докорінним реформуванням застарілих правових засад правоохоронної діяльності, прита-

манних її попереднику – міліції. Ознаками нових підходів є оновлення нормативно правової бази діяльності поліції, орієнтація на сервісну функцію, відкритість і прозорість, підзвітність суспільству, структурна перебудова, демілітаризація, тісне партнерство з населенням, зміни у системі управління та нові підходи до оцінки ефективності роботи підрозділів.

Створення правової держави і демократичного суспільства потребує проведення в поліції якісно нової управлінської політики. Серцевиною сучасного менеджменту є робота з персоналом, адже саме від якості підбору, розстановки, навчання, мотивації діяльності працівників поліції залежить результативність боротьби зі злочинністю і ефективність виконання соціальних функцій. В напрямі управління персоналом в українській поліції розпочалися позитивні зміни: оптимізується штатна чисельність, трансформуються підходи до відбору і навчання кадрів, змінюються акценти у підготовці менеджерів, розширюється процес демократизації управління, здійснюється децентралізація відповідальності, делегування повноважень, перехід до гнучких систем керівництва підрозділами. Суттєво змінюється роль керівника поліцейського підрозділу, сьогодні він має бути не просто формальним начальником, а справжнім лідером і референтною особистістю для підлеглих.

Проте, поряд з прогресивними тенденціями, в системі управління спостерігаються негативні процеси. Дослідження показують, що нерідко керівникам не вистачає гнучкості і креативності, ставлення працівників поліції до стилю управління з боку керівництва часто є негативним, невисокими є оцінка авторитетності і лідерських якостей керівників, рівень задоволення власною роботою, мотивація професійної діяльності. Потребує вдосконалення якості професійного відбору кадрів, стимулювання персоналу, оцінки ефективності його роботи, професійного й особистісного розвитку.

Сучасні системи управління націлюються, у першу чергу, на професійне і особистісне зростання, розвиток загальних і спеціальних здібностей працівників поліції.

В сучасних умовах персоналу поліції розвинутих країн властивий високий динамізм розвитку. Він проявляється у прискоренні процесу оновлення професійних знань, умінь, навичок, неухильному підвищенні ролі професійно важливих та ділових якостей поліцейських. Освіта, кваліфікація, рівень розвитку професійно важливих якостей виступають сьогодні основними якісними характеристиками персоналу поліцейських організацій. Подібний підхід у роботі з персоналом, або кадровий менеджмент, інтенсивно розвивається в країнах За-

хідної Європи і у США упродовж останніх десятиліть. Він отримав назву **проактивного (профілактичного)** менеджменту, на відміну від старого, так званого **реактивного** підходу. Головна відмінність між ними полягає у тому, що при традиційному реактивному менеджменті 50-х –70-х років керівник діяв, реагуючи на явища і події, що вже сталися: ріст злочинності, конфлікти і негаразди в організації, проблеми взаємодії з населенням, недоліки у підборі та підготовці кадрів тощо. Відповідно, при такому підході, реагування на проблеми неминуче відбувалося із запізненням і не могло бути ефективним. Проактивний підхід концептуально інший: поліцейський менеджер завчасно здійснює профілактику росту злочинності, створює підґрунтя для зменшення конфліктності в організації і для оптимізації управління потенційними конфліктами, дбає про забезпечення партнерства поліції і населення, підбирає кадри з високим рівнем готовності до професійної діяльності, вкладає інвестиції у розвиток персоналу і підвищення його кваліфікації тощо.

Сучасний (проактивний) менеджмент персоналом поліцейських підрозділів являє собою цілеспрямовану роботу з працівниками поліції і вплив на них в напрямі досягнення цілей організації, які ґрунтуються: а) на засадах гуманістичної психології; б) плануванні життя, кар'єри і діяльності поліцейських; в) особистісному розвитку керівників і персоналу; г) використанні командної роботи і лідерства; д) оптимізації і системному підході до основних компонентів циклу роботи з персоналом – психологічного відбору, мотивації, навчання та підвищення кваліфікації, кадрового моніторингу; налагодженні ефективної системи міжособистісних стосунків. Отже, проактивний поліцейський менеджмент, на відміну від традиційного реактивного, базується на ідеї завчасної профілактики проблем та негараздів як всередині організації, так і у зовнішньому середовищі за рахунок: гуманістичного особистісно орієнтованого підходу до працівників; оптимізації усіх компонентів системи роботи з персоналом (психологічного відбору, мотивації, оцінки діяльності, навчання, особистісного розвитку, плануванні життя, кар'єри та діяльності; організації ефективної командної роботи та лідерства в підрозділі; налагодження ефективної системи міжособистісних відносин).

Принципи сучасного поліцейського менеджменту.

В психології науковці традиційно додержуються класифікації принципів управління в правоохоронних органах, яка ґрунтується на поділі останніх на дві групи: організаційно-управлінські та технологічні (О. М. Столяренко, 2000). До пер-

шої групи відносяться принципи соціальної спрямованості управління, двоєдиної мети (досягнення цілей організації і працівників), психолого-педагогічної єдності управління, системності роботи з персоналом; до другої – принципи ефективності соціально-психологічного та педагогічного впливу, гуманізації управління, управління в колективі і через колектив, управління з використанням можливостей самоврядування, психолого-педагогічної технологічності управлінської діяльності. Поряд із зазначеними принципами, при реалізації проактивного підходу до управління керівникові необхідно спиратись також на додаткові організаційно-управлінські принципи, до яких належать: **гуманістичний особистісно-орієнтований підхід, системність, інтенсифікація, оптимізація.**

Принцип **гуманістичного особистісно-орієнтованого** підходу базується на гіпотезі про те, що людина володіє величезними ресурсами для самопізнання і саморозвитку, формування і зміни «Я–концепції», цілеспрямованої поведінки, проте ніякі дії не будуть ефективними, якщо у працівників відсутня мотивація і особистісно значимі процеси, що опосередковують службову діяльність. Доступ до зазначених особистісних ресурсів можливий, якщо керівником створюється в колективі фасилітуючий психологічний клімат, причому є три умови його створення (К. Роджерс). Перша – це щирість і конгруентність керівника; друга – турбота про працівника, його безумовне прийняття, визнання і позитивне ставлення; третя – емпатичне розуміння. Отже, гуманістичний особистісно орієнтований підхід до управління означає управління, яке забезпечує свідому активність поліцейського, розвиток і саморозвиток виходячи із його індивідуально-психологічних особливостей як суб'єкта пізнання і предметної діяльності.

Дотримання зазначеного принципу також означає необхідність прийняття до уваги низки психологічних особливостей поліцейського управління, яке може протікати як у звичайних, так і в екстремальних умовах. Управління підрозділом потребує значного емоційного та фізичного напруження. Виконання правоохоронних завдань потребує від керівника мобілізації додаткових зусиль, координації усіх ланок системи управління. Дослідження показують, що діяльність менеджера в умовах ускладнення оперативної обстановки пов'язана із переживанням негативних емоційних станів; до числа чинників, які перетворюють управлінську ситуацію на екстремальну, відносяться: величезна відповідальність за управлінські рішення, дефіцит часу; небезпека для життя і здоров'я; інформаційні перевантаження; монотонність виконуваних дій; ра-

птовість виникнення екстремальної ситуації. Окрім цього, існують специфічні психологічні особливостей, притаманних управлінню персоналом поліції: 1) опосередкованість (через наявність статутних відносин) операцій управління; 2) неалгоритмічний характер операцій, пов'язаний з дефіцитом інформації; 3) жорстка детермінація операції часовими параметрами, заданими організаційними умовами та організаційною програмою; 4) значний обсяг та різноманітність оперативних задач і дій; 5) соціотехнічний характер управлінських дій, який вимагає врахування техніко-технологічних умов, оцінки соціальної, службової і технічної сторін (обставин) у рішеннях, що приймаються; 6) висока психологічна напруженість; 7) значна залежність ефективності управлінських дій від індивідуально-психологічних якостей суб'єкта управління; 8) значна залежність результату діяльності управлінця від чинників, які знаходяться поза межами регулюючого впливу (складні соціально-економічні умови служби, криміногенне оточення, стресогенні чинники діяльності тощо).

Принцип **системності** – це фундаментальний принцип соціального управління взагалі і проактивного управління в поліції. Управління персоналом характеризується усіма ознаками системи. Система завжди є комплексом взаємодіючих між собою і навколишнім середовищем елементів, які у своїй єдності утворюють деяку цілісність. Найважливішими (системотвірними) ознаками будь-якої системи вважаються: складність об'єкта; його цілісність; структурованість; ієрархія або здатність ділитися на підсистеми, частини; включеність до системи більш високого порядку; єдність з середовищем. Суттєвим елементом соціальних систем є людина з її потребами, мотивами, інтересами, ціннісними орієнтаціями. З урахуванням цього загальними ознаками (системотвірними факторами) соціальних систем, у тому числі, поліції, є: наявність загальної мети всієї сукупності елементів; підпорядкування завдань кожного елемента загальній меті; розуміння кожним елементом загальної мети та своїх завдань; виконання кожним елементом певних функцій відповідно до свого завдання і загальної мети; зв'язки і відносини між елементами системи; наявність органу управління; зворотний зв'язок. Вдосконалення системи управління в поліції повинно базуватися на врахуванні об'єктивних ознак цих систем, до яких, окрім вже зазначених, також слід віднести цілеспрямованість, ієрархію функцій, самозбереження і самоуправління, інформаційний обмін, відкритість.

Інтенсифікація (від лат. *intensio* – напружений) означає напруження, посилення, більшу ефективність. Відповідно принцип **інтенсифікації процесу управління** означає збільшення сили управлінського впливу на об'єкт управління з боку суб'єкта. Таке збільшення сили впливу сприятиме зростанню ефективності лише до певних меж, перевищення яких призводить до зниження ефекту. Важливою умовою успішного управління в поліцейських підрозділах є пошук найкращого для даних умов ступеня інтенсивності управлінського впливу, знаходження оптимального поєднання методів впливу.

Термін оптимальний (від лат. *optimus* – найкращий) означає найбільш відповідний до конкретних умов і завдань. Оптимізація в широкому сенсі слова – це вибір найкращого варіанта вирішення будь-якого завдання за певних умов. **Принцип оптимізації** управління спирається на психологічне обґрунтування прийняття оптимальних рішень. **Оптимізацією управління** в поліцейській організації можна назвати науково обґрунтований вибір і реалізацію найкращого для даних умов варіанта механізму управління: цілей, методів, рішень з точки зору певних критеріїв. Психологічно оптимізація являє собою інтелектуально-вольовий акт прийняття і здійснення найбільш раціонального для даних умов вирішення управлінського завдання. Від вихідної позиції до прийняття керівником оптимального рішення можна виділити наступні етапи: а) продумування можливих варіантів вирішення поставленого завдання; б) усвідомлення необхідності вибору найкращого для даних умов; в) ознайомлення з даними про порівняльну ефективність способів вирішення подібного завдання; г) скорочення кількості варіантів до двох найбільш реальних; д) порівняння ефективності цих двох варіантів та очікуваних витрат часу; ж) вибір варіанту, який найбільше відповідає критеріям оптимізації. Про оптимізацію процесу управління персоналом можна судити на основі певних критеріїв. Теоретично, при оптимальній побудові процесу управління кожен поліцейський виконуватиме свої функції на рівні максимальних можливостей на даний момент, але без перевтоми, одночасно просуваючись у своєму професійному та особистісному розвитку.

Встановлення реальних можливостей людини, як працівника організації, представляє значний теоретичний і практичний інтерес для управлінців. Реальні можливості поліцейського відображають єдність внутрішніх (фізичний стан, рівень знань, умінь, здібностей, мотивів) та зовнішніх (сім'я, друзі, колектив) умов, які заломлюються через особистість. Таким чином, **першим критерієм** оптимальності поліцейсько-

го управління є досягнення кожним працівником максимального рівня продуктивності за умови, що він відповідає реальним внутрішнім та зовнішнім можливостям людини на даний момент. **Другим критерієм** оптимальності управління є дотримання поліцейськими нормативних витрат часу для досягнення цілей організації, відсутність надмірного перевантаження працівників підрозділу. Отже, управлінська діяльність, яка супроводжується максимальним, але реальним для поліцейського результатом, який не призводить до шкідливих для психічного та фізичного здоров'я перевитрат часу і зусиль, може вважатись оптимальною. Врахування критерію оптимальних витрат часу орієнтує управлінців на пошук раціональних та ефективних форм організації службової діяльності, досягнення ефекту за рахунок меншої витрати ресурсів.

Методи й напрями сучасного поліцейського менеджменту.

Як зазначалося, принцип оптимізації обов'язково передбачає знаходження найкращих для даних умов методів управління. **Метод управління** означає спосіб або засіб досягнення поставлених управлінських цілей. В плані соціального управління метод є також способом, засобом впливу суб'єкта на об'єкт. Таким чином, **метод управління** представляє собою спосіб організуючого впливу суб'єкта управління на об'єкт – керовану систему працівників організації, команду, колектив поліцейського підрозділу – за допомогою якого реалізуються функції і досягаються цілі діяльності поліцейської організації. Пошук оптимального поєднання методів управління у правоохоронних органах є важливим завданням психології. В літературі існує багато підходів до класифікації методів управління персоналом організації. Ряд авторів з позицій системного аналізу управлінської діяльності виділяють чотири групи методів, пов'язаних з етапами управлінського процесу: методи підготовки, прийняття, організації, контролю за виконанням управлінських рішень. За характером впливу на виконавців виділяють методи економічні, організаційно-розпорядчі, правові та соціально-психологічні; за характером впливу на виконавців виділяють методи прямого та непрямого впливу; за масштабами застосування методи управління персоналом підрозділяються на загальні і спеціальні.

Метод управління повинен відповідати особливостям діяльності суб'єкта та об'єкта управління (цілям, завданням, етапам тощо), отже, при описанні та класифікації методів важливо виходити з теорії діяльності. Її методологія базується на ідеї про структурну складність діяльності, яка може бути

розподілена на елементи опосередкування, регулювання та контролю. Отже, при цілісному підході можливо виділити **три великі групи методів управління персоналом**: 1) *методи організації і здійснення управлінської діяльності*; 2) *методи мотивації та стимулювання діяльності*; 3) *методи контролю за її ефективністю*.

У кожній із трьох груп методів відображається взаємодія управлінця і керованого персоналу, організуючий вплив керівника поєднується із самоорганізацією діяльності поліцейських, стимулюючі дії менеджера ведуть до розвитку внутрішньої мотивації персоналу, контролюючі дії обов'язково поєднуються із самоконтролем. Кожна із зазначених груп методів може бути розділена на підгрупи і окремі часткові методи. Оскільки організація і процес здійснення управлінської діяльності передбачає вплив з боку суб'єкта управління на об'єкт – конкретних людей, колективів, процеси, то до **першої групи методів** слід включити часткові **методи вербальної передачі або вироблення інформації**. До них відносяться усні і письмові розпорядження, колективні дискусії, «мозковий штурм», комплектування малих груп, регламентний метод, інші способи словесного впливу. Ще один частковий метод першої групи – наочно-практичний, який полягає у здійсненні керівником наочних і практичних дій, спрямованих на організацію ефективної діяльності підрозділу, таких, як підбір кадрів, анкетування і тестування поліцейських, визначення групових ролей, проведення ділових ігор, обмін досвідом, навчання персоналу, допомога у вирішенні конфліктних ситуацій, зняття наслідків стресів та психотравмуючих подій.

Група методів мотивації та стимулювання діяльності персоналу підрозділяється на дві групи часткових: методи мотивації та стимулювання на основі пізнавальних та професійних інтересів працівників; методи стимулювання на основі почуттів обов'язку та відповідальності. Будь-яка діяльність протікає більш ефективно і дає якісні результати, якщо у людини існують яскраві мотиви, які викликають бажання діяти активно, з повною віддачею, наполегливо рухатись до поставленої мети. Відомо, що найкращі результати у професійній діяльності спостерігаються тоді, коли працівник діє під впливом мотивів пізнавального інтересу до змісту діяльності, відчуває позитивні емоції по відношенню до професійної діяльності. Поліцейський менеджер повинен враховувати наявність інтересу і мотивації до діяльності ще на етапі професійного відбору, у подальшій роботі зміцнювати таку мотивацію, застосовуючи такі часткові методи, як власний приклад,

прикладі діяльності інших професіоналів, аналіз професійних ситуацій, емоційне стимулювання, моральне заохочення, схвалення поліцейського і позитивна оцінка його роботи, створення ситуації успіху у професійній діяльності. У разі відсутності у поліцейського інтересу до змісту професійної діяльності менеджер використовує групу методів стимулювання на основі почуття обов'язку та відповідальності. Реалізація даної групи методів здійснюється шляхом використання таких часткових методів, як роз'яснення значимості професійної діяльності, особистої значимості якісного виконання роботи, висунення керівником вимог, переконання поліцейського, навіювання, спонукання, у виключних випадках – примусу і покарання за недбале виконання функціональних обов'язків.

Група методів контролю та самоконтролю персоналу за результатами діяльності має на меті збір інформації про об'єкти управління для встановлення фактичного стану справ, обробки, аналізу, розробки заходів щодо поліпшення та коригування процесу управління, подальшого використання отриманої інформації в циклі управління персоналом. Дана група методів підрозділяється на: а) методи контролю з боку керівника, до яких у поліції відносяться візуальний нагляд за одним чи декількома видами діяльності; ознайомлення з письмовою звітністю, зі статистичними даними та інформацією у ЗМІ, скаргах, пропозиціях, листах з боку населення щодо діяльності поліцейських; усний та письмовий контроль при опитуванні працівників за результатами перепідготовки та підвищення кваліфікації; програмований контроль для перевірки рівня знань та умінь поліцейських; б) методи самоконтролю працівника поліції за якістю виконуваної роботи, функціональних обов'язків; діяльності щодо підвищення кваліфікації, професійного рівня, загальної культури тощо; вмінням самостійно знаходити допущені помилки, неточності, намічати способи усунення виявлених недоліків.

Психологічні умови реалізації функцій поліцейського менеджменту.

Можливо виокремити шість **загальних функцій** поліцейського управління, кожна з яких також має власні психологічні умови ефективної реалізації.

1. **Функція аналізу** – передбачає ретельне вивчення стану управління в організації, особливостей реалізації всіх основних, ресурсних, управлінських і технологічних функцій; у випадку проактивного управління персоналом аналіз означає дослідження багатьох параметрів працівників організації –

від анкетних даних до показників продуктивності та індивідуальних особливостей. В. С. Лазарєв окреслив декілька груп чинників, які визначають особливості реалізації цієї діяльності. До першої відносяться різні за типологією завдання, які вирішує керівник в ході аналізу стану організації; друга пов'язана з особливостями механізмів, які детермінують процеси аналізу; третя стосується смислоутворення у діяльності керівника, механізмів формування особистісного смислу керівника в залежності від спектру його інтересів. Психологічною умовою виконання аналітичної функції є *максимально повне врахування індивідуально-психологічних якостей, рис і властивостей працівників поліцейського підрозділу*, тобто в основі аналітичної функції лежить психодіагностичний компонент управління;

2. Функція прогнозування – це конкретне передбачення, моделювання стану системи в майбутньому, судження про цілі розвитку, засоби, необхідні для досягнення мети. Прогнозування допомагає суб'єкту управління забезпечити оптимальну стратегію здійснення основних функцій організації, ресурсного забезпечення, розпізнати можливі негативні наслідки певних тенденцій у системі організації чи навколишньому середовищі. В системі проактивного управління поліцейським персоналом прогнозування дозволяє передбачити можливий результат дій співробітників підрозділу поліції на основі реального врахування наявних ресурсів і наміченої в організації стратегії. Дослідження підтверджують те, що загалом для сучасних поліцейських менеджерів характерна досить слабка прогностичність задумів. Як правило, прогнозуються прямі наслідки, тривале прогнозування, особливо в соціальній сфері, практично не здійснюється. Не випадково у цілому ряді літературних джерел відмічається, що суттєвим завданням підготовки керівників є формування у них установки на прогноз стосовно наслідків прийнятих планів.

Таким чином, в основі даної функції лежить прогностичний і креативний психологічні компоненти, психологічною умовою реалізації функції прогнозування є *наявність у суб'єкта управління творчого потенціалу, дивергентного мислення*.

3. Функція планування – це процес підготовки до майбутньої діяльності шляхом розробки програми дій, спрямованої на досягнення поставлених перед організацією цілей і задач. Така програма включає в себе такі види діяльності, як проведення досліджень, визначення стратегії і методів роботи, розробку політики і процедур, формування бюджету. Усі ме-

неджери планують роботу, але характер планування залежить від рівня керівника в організації. Якщо старший дільничний інспектор планує діяльність трьох-чотирьох офіцерів на наступний тиждень, то начальник райуправління планує роботу кількох сотень поліцейських як на близький термін, так і на віддалений період. Аналіз інтерв'ю керівників поліції середньої ланки свідчить про те, що у процесі планування виявляються наступні типові недоліки управлінської діяльності, а саме: зниження мотивації планування у зв'язку із постійним тиском «зверху»; домінування короткотермінових оперативних планів; довгострокове планування ототожнюється з установками вищого керівництва; формальне існування довгострокових планів; оперативні плани орієнтовані у відповідності до поточних обставин і локальних цілей. Зазначені дані свідчать про те, що психологічні проблеми реалізації функції планування не зводяться лише до проблем прийняття рішення, а пов'язані переважно з питаннями мотивації та вольової регуляції діяльності людини, здатністю планувати власні дії. Програма власних дій в певних умовах може виступати як намір чи як система намірів, намір можна характеризувати як мотиваційний потяг, який зберігається протягом певного часу. Також значною є роль інтересів особистості в реалізації розглядуваної функції. Доведено, що тоді, коли стійкий інтерес реалізується засобами управлінської діяльності і може задовольнитись при вирішенні завдань, які відображають актуальні цілі підрозділу, спостерігаються активізація планування, його поглиблення. В основі даної функції лежить проєктувальний психологічний компонент, психологічною умовою оптимального планування є *реальне і виважене врахування можливостей персоналу поліцейського підрозділу, зокрема високий рівень розвитку у керівника емоційно-вольових та пізнавальних процесів – професійних інтересів, самоорганізації, уваги, уяви, мислення.*

4. Організаційна функція полягає у прийнятті менеджером рішення щодо цілей діяльності, організації людських і матеріальних ресурсів на їх досягнення, розробці тактики дій, формуванні груп, визначенні індивідуальних завдань тощо. Існує три групи психологічних ефектів, які спостерігаються в рамках управлінської взаємодії при реалізації організаційної функції. *До першої* відносяться ефекти, пов'язані з неадекватною реалізацією нормативно закріплених її способів, зокрема, регламентування, нормування, інструктування. Досить часто зустрічається зловживання регламентуванням, що призводить до зниження мотивації і власної активності персона-

лу, його перевантаженням. Також нерідко спостерігається невірна структуризація документації, зокрема, в положеннях про підрозділ може нечітко розмежовуватись сфери діяльності; в інструкціях неповно прописуються розділи прав, обов'язків та відповідальності. *Друга група ефектів* обумовлена необхідністю здійснення організаційної діяльності за умови включення суб'єкта діяльності у певну організаційну структуру на фоні організаційних чинників, у тому числі делегування повноважень. Організаційні структури поліції жорсткі, відсутність можливості змінити формальну оргструктуру примушує керівника за рахунок делегування повноважень та перерозподілу обов'язків створювати «тіньові», але реально діючі системи. Організаційні структури повинні відповідати вимогам динамічності, яка дозволяє враховувати психологічні особливості людей, їх потреби, також повинні ефективно допомагати поліцейським досягати власних цілей. *Третя група ефектів* пов'язана з проявом особистісних властивостей керівників на фоні реалізації владних повноважень. Це особливо проявляється в умовах реформування системи МВС, вдосконалення оргштатної структури, скороченням апарату управління. Керівникам, які приймають рішення, доводиться робити вибір між економічними інтересами, інтересами груп і конкретних людей. Прагнення уникнути напруженості, зберегти підрозділ або статус певної особи диктує нераціональні, економічно невігідні рішення – скорочення персоналу низових рівнів, створення дочірніх філіалів тощо. Способи реалізації функції організації є своєрідним психодіагностичним матеріалом і можуть свідчити про ієрархію мотивації при вирішенні керівником професійних завдань, його лідерство, самооцінку та рівень домагань, інтелектуальні можливості, установки. Психологічними компонентами даної функції є комунікативний та мотиваційний компоненти, психологічною умовою ефективною організаційної ролі є наявність у керівника *лінійних лідерських якостей, адекватної самооцінки, референтності, вміння мотивувати персонал поліцейського підрозділу, будувати команду.*

5. Регулююча функція управління полягає у орієнтації, спрямуванні і стимулюванні персоналу на якісне й ефективне досягнення цілей організації. Завдяки цій функції досягається підтримання керованих процесів у тих рамках, які задані програмою, регламентом, планом. Регулювання здійснюється через керівництво і координацію. Встановлено, що регулювання практично не піддається алгоритмізації, що пов'язано з самою природою організації як відкритої системи

(Т. С. Кабаченко, 2003). До числа принципів, реалізація яких дозволяє забезпечити оптимальний шлях регулювання, дослідники відносять мінімізацію впливу, комплексність впливу, системність впливу, відсутність внутрішніх протиріч. В теорії управління виділяють цілу систему методів, які реалізують функцію регулювання. До них відносять економічні (засновані на матеріальній зацікавленості працівників і колективів), соціально-психологічні (ґрунтуються на психологічному впливі на соціальні стосунки між членами організації), методи правового регулювання (передбачають застосування державного правового впливу на відносини між конкретними суб'єктами), організаційні методи (реалізуються у формі наказу, розпорядження, резолюції, припису тощо). Найбільше питань виникає у зв'язку із застосуванням соціально-психологічних методів регулювання. На думку Т. С. Кабаченко це відбувається через незначну їх представленість в загальній структурі управлінського впливу, а також через підміну психологічних методів переважно маніпулятивними технологіями. Спрямування і стимулювання персоналу поліції представляє собою складний процес, оскільки керівник поліцейського органу чи підрозділу не має таких фінансових можливостей, як директор приватної фірми чи підприємства (наприклад, він не може лише за власним бажанням збільшити заробітну плату). Тому успіх спрямовуючої функції поліцейського управлінця багато в чому залежить від уміння поєднувати матеріальні й нематеріальні стимули роботи персоналу, такі, як преміювання, просування по службі, присвоєння спеціальних звань, створення умов для задоволення працівників своєю роботою, формування почуття важливості своєї діяльності тощо. Важлива роль в процесах регулювання належить делегуванню повноважень, коли права і обов'язки щодо реалізації деяких управлінських функцій передаються підлеглим, а також розширюється сфера виконуваних ними обов'язків. В основі регулюючої функції лежить координаційно-регулюючий психологічний компонент, психологічною умовою ефективного регулювання є наявність у керівника організаторських та комунікативних умінь.

6. Контролююча функція – це процес, за допомогою якого менеджер визначає, яким чином якість організаційної системи і сервісу може бути поліпшено, чи досягнуті цілі й задачі діяльності, чи відповідають дії плану діяльності, наскільки офіцери своєю роботою сприяють меті організації. Головна мета контролю – виявити слабкі місця і помилки, своєчасно виправити їх і не допустити повторення. Менеджер також визначає ефективність і продуктивність діяльності, її кількіс-

ні і якісні показники. Якщо цілі не досягнуті, або процедура й політика діяльності не відповідає потребам організації чи є проблеми з якістю – керівник повинен знайти причину і запропонувати спосіб виправлення становища. Виділяють три види контролю, які відрізняються за структурою діяльності, цілями: поточний, випереджувачий, результируючий. Конкретні варіанти неоптимальної організації функції контролю мають різні психологічні причини, які за рівнем можуть бути віднесені як до концептуальних передумов діяльності, так і до мотиваційних або операціональних їх рівнів. Так, неадекватна мотивація контролю проявляється у викривленні його спрямованості, коли в якості критеріїв виступають не показники стану системи, а вузькі групові та індивідуальні цілі; порушення періодичності контролю, неоптимальне виділення критеріїв можуть мати місце на фоні стану хронічної перевтоми, інертності, труднощам переключення діяльності. Є непоодинокі випадки, коли контроль розглядається керівником як засіб тиску на нижчий управлінський рівень, як засіб формування неоптимального функціонального стану, наприклад, тривожності. У той же час, для оптимальної реалізації функції контролю, врахування контрольованих параметрів, визначенні ступеня їх прогностичності, важливе значення належить індивідуальним особливостям пізнавальних процесів, особистісним якостям, таким, як систематичність і пунктуальність. Окрім стійких якостей, неабияка роль відводиться станам, оскільки доведено, що тривожні керівники нерідко безсистемно видають розпорядження, не дочекавшись виконання попередніх, виявляють метушливість. Основою контролюючої функції керівника є порівняльно-оціночний компонент, а умовами ефективного здійснення даної функції є *розвинуті пізнавальні та емоційно-вольові якості менеджера*. Як і основні, загальні функції управління є об'єктивно необхідними видами діяльності, оскільки вони виконуються суб'єктом управління незалежно від завдань організації, на пряму її діяльності.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть і охарактеризуйте передумови становлення сучасного поліцейського менеджменту.
2. Дайте визначення сучасного поліцейського менеджменту і назвіть його психологічні особливості.
3. Охарактеризуйте принципи сучасного поліцейського менеджменту

4. Назвіть основні методи організації і здійснення управлінської діяльності; методи мотивації та стимулювання діяльності; методи контролю за ефективністю управлінської діяльності.
5. Назвіть психологічні особливості функцій поліцейського менеджменту.

Рекомендована література

1. Барко В. І., Клименко І. В., Криволапчук В. О. Профілактика адитивної поведінки у працівників ОВС України: Навч. посібник. К., 2009. 52 с.
2. Барко В. І., Зелений В. І., Ірхін Ю. Б. Робоча книга керівника органу внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект) : навч. посіб.. Вінниця : Книга-Вега ; Вінниц. обл. друк., 2009. 248 с.
3. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Профессионализм и лидерство. Харьков : ТИТУД, 2006. 578 с.
4. Кабаченко Т. С. Психология управления: Учебное пособие. М.: Педагогическое общество России, 2003. 384 с.
5. Мучински П. Психология, профессия, карьера. 7-е изд. СПб.: Питер, 2004. 539 с.
6. Сошников А., Пеленицын А., Сошников А. Оценка персонала: психологические и психофизиологические методы. М.: Эксмо, 2009. 240 с.
7. Столяренко А. М. Экстремальная психопедагогика. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002, 232 с.
8. Anderson T.D. Every officer is a leader. New York: St. Lucie Press, 2000.
9. Thibault E.A.; Lynch L.M.; McBride R.B. Proactive Police Management–New York: Prentice Hall, 2001.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ БЕЗПЕКИ
ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ

4.1. Психовіктимологічні аспекти професійної діяльності працівників поліції

На сучасному етапі реформування правоохоронної системи одним з нагальних питань є дослідження та рішення проблеми віктимності працівників поліції під час виконання ними службового обов'язку.

Віктимологія (від лат. *victima* – жертва та грец. *logos* – знання) у перекладі означає «вчення про жертву». Віктимологія вивчає закономірності й особливості поведінки жертви, процеси перетворення особи на жертву, соціальні процеси у результаті яких окремі індивіди та соціальні групи піддаються різним посяганням. Предмет віктимології є як ситуації, які передують злочину і ситуації безпосереднього злочину (віктимологічна обстановка), так і систему заходів профілактичного характеру

Віктимність – це ознака «уразливості» (схильності) як потенційної небезпеки стати жертвою злочину, причому здатність стати жертвою злочину є специфічною властивістю конкретної особи, пов'язаною з її особистими якостями, стан «уразливості, залежний не тільки від суб'єктивних, а й від об'єктивних чинників». Ознака «уразливості» вказує на практичне значення віктимологічних досліджень – виявлення саме тих параметрів віктимності, на які можна ефективно впливати.

Існують професії, які об'єктивно підвищують можливість, за певних умов, ставати жертвами злочинів (працівники правоохоронних органів, військовослужбовці, інкасатори, касири тощо). Поняття «віктимність» активно використовується в юридичній психології і кримінальній віктимології стосовно постраждалих (жертв) в результаті кримінальних деліктів. У психології безпеки праці замість терміна «віктимність» застосовується поняття «схильність працівника до нещасного випадку». При термінологічних відмінностях спостерігається схожість з підходами юридичної психології у змістовному ро-

зумінні уразливої, схильної до отримання травм, поранень або загибелі поведінки людини при виконанні професійних завдань в умовах підвищеної небезпеки. Представники всіх трьох галузей знань (юридична психологія, кримінальна віктимологія і психологія праці) виділяють психологічні причини такої поведінки, вказуючи на негативні зміни в діапазоні від психофізіологічної сфери людини до фундаментальних професійних і особистісних якостей, включаючи мотиваційну сферу. Загалом, досить вживаним є розрізнення віктимності на певні види: індивідуальну, групову, видову та масову (табл. 4.1):

Таблиця 4.1

Види віктимності

Види віктимності	Зміст видів віктимності
Індивідуальна віктимність	Потенційна можливість особи стати жертвою злочину
Видова віктимність	Схильність людей ставати жертвами через низку обставин окремих видів (груп) злочинів
Групова віктимність	Де визначальними є рольові, соціальні, демографічні, біофізичні якості та характеристики жертв злочинів
Масова віктимність	Реальна або потенційна можливість соціальної групи стати жертвою злочинів або зловживань владою

Професійна віктимність виступає об'єктивною характеристикою соціальної ролі людини незалежно від її особистісних властивостей, вона підвищує небезпеку злочинного посягання лише в силу виконання цієї ролі і має декілька підструктур (табл. 4.2):

Таблиця 4.2

Психологічна структура професійної віктимності

1.	Елементи недостатньої професійно-психологічної підготовленості до дій в небезпечних для життя і здоров'я ситуаціях
2.	Негативні особистісні і психофізіологічні якості, що створюють віктимні потенції в поведінці працівників
3.	Домінуючі психічні стани, що роблять негативний вплив на ефективність дій співробітників в небезпечних ситуаціях професійної діяльності

Рівень віктимності вище у тих, хто по роботі має справу з небезпечними ситуаціями або з певною специфікою вирішуваних питань і оточення. До числа такого роду віктимологічних ситуацій відносяться, наприклад, припинення і попередження вчинення злочинів та інших правопорушень, залучення суб'єкта до відповідальності за вчинення кримінально

караного діяння, а також представлення його інтересів і / або інтересів потерпілого.

Групова віктимність працівників правоохоронних органів зумовлена професійною діяльністю, яка містить віктимогенні ситуації, що викликані:

- 1) провокаційними діями працівників поліції;
- 2) їх можливими незаконними діями;
- 3) тактично неправильними діями працівників поліції;
- 4) психологічно неправильною поведінкою працівників поліції в конкретній ситуації.

Попередженню віктимності працівників поліції в процесі виконання ними службових обов'язків сприяє:

- 1) вивчення причин, і умов, що сприяють вчиненню посягань на працівників поліції при виконанні ними службових обов'язків;
- 2) вдосконалення професійної підготовки особового складу;
- 3) попередження неприпустимих дій з боку громадян.

У дослідженні віктимності працівників поліції значне місце відводиться вивченню причин і умов, що сприяють вчиненню посягань на працівників поліції. Цей напрямок пов'язаний з вивченням віктимологічної ситуації, котра, як зазначають Д. В. Рівман і В. С. Устинов, показує криміногенну роль жертви в механізмі злочину. Як визначається, людська поведінка може бути не тільки злочинною, але й ризиковою, провокаційною, необачною, тобто віктимною, через що особа з більшою вірогідністю може стати жертвою злочину. Високий ступінь віктимної схильності створює ціле-мотиваційні, емоційні та комунікативні якості, що входять в психологічну структуру віктимності. Значна частина працівників має негативну комунікативну установку, знижену комунікативну толерантність, підвищену агресивність. Майже 10% працівників виявляють високу схильність до ризику. Більшість з числа персоналу заявили про непідготовленість до регуляції психічних станів, в першу чергу емоційних станів. Працівникам поліції притаманні специфічні особистісні якості. Деякі з них можуть виступати як віктимні (табл. 4.3).

Дослідження фактів навмисних вбивств і заподіяння шкоди здоров'ю поліцейських вказує на те, що велика кількість посягань на них не була наслідками їх неправомірних дій; більшості таких випадків передували професійні помил-

ки. Підвищений рівень віктимності персоналу поліції криється не тільки в професійній, а і в індивідуальній віктимності.

Таблиця 4.3

Типові віктимні особистісні якості працівників поліції при діях в небезпечних для життя і здоров'я ситуаціях

Критерій виділення віктимних якостей	Особистісні якості
по відношенню до ситуації-інциденту і способам її вирішення	недисциплінований
	самовпевнений
	схильний до невиправданого ризику
	безтурботно-легковажний
за рівнем професійно-психологічної підготовленості	екстремально-нестійкий
	схильний до конфліктів
	неузгоджений з рішенням і діям з іншими працівниками
за способом реагування на раптово виниклу небезпеку	імпульсивний
	загальмований
	боязкий
за особливостями складних взаємин з іншими людьми при настанні ситуації-інциденту	агресивний
	конформний
	довірливий
за ступенем поведінкової активності	занадто мобілізований
	пасивний
	метушливий
за ступенем внеску в розвиток небезпечної ситуації	провокуючий
	реагує вразливою поведінкою
за змістом поведінкових реакцій	універсальний, що характеризується комплексом віктимних реакцій
	домінуючий, схильний переважно до однієї з можливих віктимних реакцій в своїй поведінці

Більшість працівників поліції гинуть або отримують поранення при затриманні правопорушників, перевірці документів підозрюваних, конвоюванні затриманих і заарештованих осіб або в результаті раптового нападу на них злочинців. Опитування показують, що нерідко в небезпечних для життя і здоров'я ситуаціях поліцейські виявляють непрофесіоналізм, необережність, безтурботність, демонструють недостатню підготовленість до дій в подібних ситуаціях, не володіють вміннями вирішувати конфлікти з правопорушниками психологічними засобами, деколи поведуться агресивно, провокаційно,

виявляють непотрібну жорстокість. Подібні дії укладаються в рамки віктимної, уразливої поведінки і вимагають її вивчення, вироблення психологічних рекомендацій щодо зниження віктимності працівників поліції.

Наприклад, дослідження випадків вбивств поліцейських в США показали, що більшість з них обумовлені довірливістю працівників. Середня кількість вбитих поліцейських в США за рік майже рівна кількості вбитих працівників поліції в Великобританії за сто років. Основною причиною загибелі працівників поліції в США є сприйняття ними злочинців як безпечних і надто дружелюбних осіб. Тому при навчанні поліцейських було рекомендовано більше уваги приділяти методам, що підвищують безпеку професійної діяльності та індивідуальну безпеку: взаємодії зі злочинцями та їх групами, методам контролю ситуації, діям при взаємодії зі злочинцем, який вже має в руках зброю. Дослідження показали, що часто до загибелі працівника призводить не одна помилка, а сукупність факторів, які обумовлені як поведінкою злочинця, так і поліцейського (недооцінка небезпеки, необхідність постійно приймати рішення, тактичні помилки).

Віктимність працівника поліції виражається в його усвідомленій або частіше неусвідомлюваній готовності, котра зумовлена наявністю певних особистісних передумов, домінуючих негативних психічних станів і елементів недостатньої професійної підготовленості (в тому числі професійно-психологічної підготовленості), до вразливих службових дій в небезпечних для життя і здоров'я ситуаціях, що ведуть до нещасних випадків, поранень або загибелі. Вона має різний психологічний рівень і динаміку (потенційна та реалізована віктимність), пов'язану з ймовірністю виникнення або реальним настанням певної віктимологічної ситуації, тобто небезпечної для життя і здоров'я ситуації службової діяльності (табл. 4.4).

Для **попередження віктимності поліцейських** в процесі виконання ними службових обов'язків, особливу увагу треба звертати на:

- 1) виявлення та вивчення умов і причин, які сприяють вчиненню посягань на поліцейських під час виконанні ними службових обов'язків;
- 2) підвищення рівня професійної підготовки персоналу;
- 3) профілактику щодо попередження неприпустимих та неправомірних дій з боку громадян.

Таблиця 4.4

**Типові небезпечні для життя і здоров'я (віктимологічні)
ситуації в діяльності працівників поліції**

Типи віктимологічних ситуацій	Види віктимологічних ситуацій
за механізмом виникнення	<ul style="list-style-type: none"> несподівані, раптові, виникнення яких визначається особами та правопорушниками, ворогуючими з поліцейськими спровоковані самими працівниками поліції
за метою впливу на працівників поліції	<ul style="list-style-type: none"> орієнтовані на фізичне насильство переважно пов'язані з психічним насильством опосередковані погрозами розправитися з родичами і близькими працівників
за способами дії на працівників поліції	<ul style="list-style-type: none"> з переважанням одного способу впливу (вербальної агресії, погрози розправою, провокації, шантажу, підкупу, обману, фізичного насильства) поєднують в собі застосування комплексу зазначених способів впливу
по змістовній характеристиці подій	<ul style="list-style-type: none"> інциденти з правопорушниками порушення правил поведінки з табельною зброєю порушення правил керування автотранспортом
за динамікою і ступенем реалізації кримінальними елементами своїх планів щодо працівників поліції	<ul style="list-style-type: none"> ті, що замишляються ті, що заплановані ті, що реалізуються

Аналіз випадків і типових ситуацій і посягань на працівників поліції допомагає визначити їх основні причини і виявити ролі жертви в механізмі злочину. Багатий досвід німецьких колег в цьому напрямку вказує на можливості вивчення:

- 1) динамічних характеристик застосування насилля до поліцейських;
- 2) визначення ролей винного та потерпілого в кожній ситуації посягання на працівника поліції;
- 3) основних причини насильницьких дій по відношенню до поліцейських;
- 4) правових наслідків для нападників;
- 5) шляхів запобігання чи зменшення випадків нападів на поліцейських, знаходження можливостей для зменшення шкоди таких дій.

Для забезпечення власної фізичної безпеки правоохоронців при вирішенні оперативно-службових завдань вони повинні розуміти:

- причини загибелі співробітників і отримання ними травм і поранень;
- необхідність наявності якостей працівника поліції, найбільш важливих для забезпечення особистої фізичної безпеки;
- тактику дій щодо забезпечення особистої фізичної безпеки;
- конкретні прийоми дій в ситуації можливого або реального ризику.

Існує зв'язок значних успіхів і високого рівня професійної віктимності зі зниженим рівнем особистої професійної безпеки працівників правоохоронних органів при діях в небезпечних для життя і здоров'я ситуаціях. *Рівень віктимності у постраждалих правоохоронців (які отримали тілесні ушкодження або поранення в інцидентах конфліктної взаємодії з правопорушниками) набагато вище у порівнянні з ефективно працюючими працівниками.*

Для попередження віктимності працівників поліції суттєве значення мають надання їм знань, формування у них навичок та вмій захищеності від посягань при виконанні службових обов'язків і правильна організація службової діяльності. Це є одним з основних способів формування якісного кадрового складу поліції і розуміється найважливішою умовою забезпечення правопорядку та законності. Необхідне моделювання практичних завдань, при вирішенні яких поліцейські можуть отримати навички правильних дій при розв'язанні ситуацій, в яких можливі злочинні дії по відношенню до працівників (спілкування з громадянином, затримання, та ін.).

Доречними будуть програми типу **«Шлях до виживання»** («Will to survive») або **«Виживання в умовах вуличної конфронтації»** («Survive on the street»), які вирішують чотири основних завдання: сформувати професійно-психологічні установки на забезпечення особистої безпеки і безпеки колег при вирішенні професійних завдань; дати знання, необхідні для забезпечення особистої професійної безпеки і безпеки колег; практично навчити тактиці і прийомам забезпечення професійної безпеки; навчити з'єднанню тактики і прийомів забезпечення безпеки з тактикою і прийомами вирішення професійних завдань.

У зміст такого курсу послідовно включені: 1. Статистичні дані про загибель або поранення працівників правоохоронних органів. 2. Аналіз причин загибелі або поранень співробітників. 3. Узагальнений соціально-демографічний і психологічний портрет співробітника-жертви. 4. Умови і фактори,

що сприяють забезпеченню особистої безпеки. 5. Психологічний портрет працівника, здатного забезпечити оптимальний рівень особистої безпеки. 6. Тактика індивідуальних дій («зірка виживання») і роботи в команді по забезпеченню безпеки. 7. Комплекс конкретних знань, що характеризують стан людини в ситуаціях небезпеки. 8. Комплекс конкретних професійно-психологічних установок на виживання («динаміка страху»). 9. Конкретні рекомендації – як діяти щодо забезпечення особистої безпеки. 10. Практичне відпрацювання тактики і прийомів забезпечення особистої безпеки при вирішенні професійних завдань.

Багато знань майбутні поліцейські отримують в рамках професійного навчання, коли вони оволодівають необхідними навичками при застосуванні сили, спеціальних засобів, зброї. Правильно організований навчальний процес допомагає уникнути порушень законності в діях поліцейського, виключає випадки необґрунтованого застосування примусових заходів, які можуть сприйматися громадянином як провокуючі і привести до насильницьких дій з його боку. Під час занять необхідна ілюстрація неправильної поведінки поліцейського та її наслідків з подальшим аналізом та навчанням правильним діям, заснованим на положеннях закону. Необхідним є вивчення психологічних механізмів та особливостей прийняття рішення поліцейським в конкретній ситуації. При вивченні спеціальних ситуаційних завдань в рамках практичних занять або тренінгів при навчанні особового складу здійснюється цілеспрямований вплив на вибір працівником поліції оптимального варіанту поведінки. Неналежне або недбале виконання службових обов'язків, порушення вимог нормативних актів або рекомендацій по забезпеченню безпечного виконання посадових обов'язків, гордовитість і грубість у спілкуванні, провокуюча поведінка, приводять до посилення здатності працівників поліції ставати жертвою злочинів.

Один з напрямків профілактики злочинів по відношенню до працівників поліції при виконанні ними функціональних обов'язків полягає в проведенні заходів по попередженню неприпустимих дій з боку громадян. Провокуюча поведінка, дії, пов'язані з відмовою виконати певні вимоги поліцейських, можуть перерости в невиконання законних вимог працівника поліції, його публічну образу, застосування насильства відносно представника влади. У даний час така поведінка громадян є дуже поширеною, а наявні технічні можливості (мережа Інтернет), а також легкість розміщення певної негативної інформації у ЗМІ дозволяють швидко розповсюджувати цю інформа-

цію, і часто такі дії носять прецедентний характер. Дотримання працівниками поліції професійних стандартів, тактичних та етичних правил у поведінці і принципів законності в діях позитивно впливатиме на мінімізацію ситуацій і можливості стати ними жертвою посягань з боку громадян.

Психологічний практикум

Виконайте наведене тестове завдання та проаналізуйте отримані результати з точки зору відповідності Ваших психологічних характеристик вимогам до попередження віктимної поведінки працівників поліції.

Методика дослідження схильності до віктимної поведінки (Андронникова О. О.)

Інструкція

Вам пропонується низка тверджень, кожне з яких стосується особливостей Вашого характеру, Вашої особистості, Вашої поведінки, окремих вчинків, ставлення до людей, поглядів на життя тощо. Якщо Ви вважаєте, що твердження вірно по відношенню до Вас, то дайте відповідь «Так», в іншому випадку – «Ні». Не існує «вірних» і «невірних» відповідей, кожен є правим стосовно своїх власних поглядів. Намагайтеся відповідати точно, швидко і правдиво.

Текст опитувальника

1. Я вважаю, що в моєму житті неприємних подій відбувається більше, ніж у інших.
2. Якщо я потрапляю в неприємне становище, то мені краще за все не чинити опір і тримати язик за зубами.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в будь-яких бойових діях.
4. Я ціную в людях обережність і обачність.
5. Навіть якби за небезпечну роботу добре заплатили, я не взявся б за її виконання.
6. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен відплатити за це.
7. Якби інші люди не заважали мені, я домігся б набагато більшого.
8. У мене ніколи не було неприємностей через поведінку, пов'язану зі статевим життям.
9. Часом мені хочеться ламати речі, бити посуд.

10. У мене бували такі періоди, що тяглися дні, тижні або навіть місяці, коли я не міг ні за що взятися, тому щоне міг включитися в роботу.
11. Я не завжди говорю правду.
12. У більш ранньому віці мене виганяли зі школи за погану поведінку.
13. Іноді я перехожу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
14. Часом я так наполягаю на своєму, що оточуючі втрачають терпіння.
15. Інші мені здаються щасливішими за мене.
16. Думаю, що багато людей перебільшують свої нещастя, щоб домогтися співчуття і допомоги.
17. Думаю, мені сподобалася б робота, пов'язана із захистом слабких і знедолених.
18. Мене важко переконати.
19. Мені доводиться так багато піклуватися про близьких людей, що на турботу про себе часу часто не вистачає.
20. Я навряд чи досягну в своєму житті чогось.
21. Мені регулярно роблять боляче люди з мого оточення.
22. Я не серджуся, коли наді мною сміються.
23. Я вважаю, що більшість людей здатна збрехати, якщо це в їх інтересах.
24. Я рідко роблю вчинки, про які потім жалкую.
25. Я дуже рідко сварюся з членами моєї сім'ї.
26. Я не можу відкинути деякі умовності навіть заради отримання задоволення.
27. Більшу частину часу у мене таке відчуття, ніби я зробив щось погане чи недобре.
28. Більшу частину часу я відчуваю себе щасливим.
29. Деякі люди так люблять командувати, що мені хочеться все зробити навпаки, навіть якщо я знаю, що вони мають рацію.
30. Якщо хтось порушує правила, я обурююся.
31. Я ніколи не йшов на небезпечну справу заради сильних вражень.
32. Я отримую більше задоволення від гри або скачок, якщо це не є предметом пари.
33. У школі мене ніколи не викликали до директора за пустощі.
34. Мої манери за столом в гостях більш гарні, ніж у себе вдома.
35. Я вважаю, що більшість людей заради вигоди швидше вчинять нечесно, ніж упустять вдалий випадок.
36. Моя поведінка в значній мірі визначається правилами і звичками оточуючих мене людей.

37. Я віддаю перевагу рішення конфліктів без застосування сили.
38. Я буваю обурений і роздратований, коли доводиться визнати, що мене вміло провели.
39. Мені байдуже, що про мене говорять інші.
40. Якби в наш час проводилися бої гладіаторів, то я б неодмінно взяв в них участь.
41. Я вмію відмовляти людям, які просять мене про послугу.
42. Мені важко підтримувати розмову з людьми, з якими я тільки що познайомився.
43. Я не можу припинити ситуацію, навіть якщо відчуваю себе ніяково і напружено.
44. Терпіти біль всім на зло буває навіть приємно.
45. Людина повинна мати право випити стільки, скільки захоче.
46. Якщо я в дитинстві недобре поведився, то мене карали.
47. Я міг би виконувати роботу, пов'язану з доглядом за хворими або вмираючими.
48. Я завжди відразу помічаю, якщо ситуація стає небезпечною.
49. Я намітив собі життєву програму, засновану на почутті обов'язку і відповідальності, і намагаюся її виконувати.
50. Іноді я не поступаюся людям не тому, що справа дійсно важлива, а просто з принципу.
51. Вірно твердження, що якщо дітей не бити, то толку з них не вийде.
52. Мої батьки ніколи не карали мене фізично.
53. Якщо при покупці автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.
54. Мене частіше, ніж інших, обзивали в школі.
55. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
56. Коли я потрапляю в неприємну ситуацію, то сподіваюся тільки на свої сили.
57. Я впевнений, що того, хто здійснює злі вчинки, в майбутньому чекає кара.
58. Я можу спокійно ставитися до людей, вчинки яких я не схвалюю.
59. Я готовий пробачити грубість моєму партнерові, якщо у мене є надія, що це не повториться.
60. Безпечніше нікому не довіряти.
61. Буває, що я проводжу вечір в компанії малознайомих мені людей.
62. Я регулярно потрапляю в неприємні ситуації.
63. Іноді у мене буває такий настрій, що я готовий першим почати бійку.

64. Я іноді порушую закон або встановлені правила.
65. Я не ризикнув би стрибати з парашутом.
66. Більшості людей не подобається поступатися своїми інтересами заради інших.
67. Я легко втрачаю терпіння.
68. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
69. Мене дуже важко розсердити.
70. Люди часто розчаровують мене.
71. У мене буває таке відчуття, що труднощів занадто багато і немає сенсу намагатися їх подолати.
72. Мене важко розсердити.
73. Цілком можна обійти закон, якщо ви цим його по суті не порушите.
74. Я п'ю алкогольні напої помірно (або зовсім не п'ю).
75. Я часто зустрічав людей, які заздрили моїм ідеям тільки тому, що вони прийшли в голову не їм першим.
76. Навіть якщо я злюся, то намагаюся не вдаватися до лайок.
77. Мені більше подобається працювати з керівником, що дає строгі чіткі вказівки, ніж з керівником, що надає велику свободу.
78. Якщо хтось затіває цікаву, нехай і небезпечну справу, я його підтримаю.
79. Я рідко відповідаю (даю здачу), коли мене б'ють.
80. Якщо по відношенню до мене хтось чинить несправедливо, то я бажаю йому справжнього покарання.
81. Я вірю, що за зло можна відплатити добром, і дію відповідно до цього.
82. Кожна дитина знає, що добро повинно бути з кулаками.
83. Я вважав за краще не спілкуватися з однолітками, так як вони ображали мене.
84. Я ніколи не вступаю в вуличний конфлікт, щоб заступитися за того, кого ображають.
85. Шкідливий вплив алкоголю і тютюну на людину сильно перебільшують.
86. Собака, який не слухається, заслуговує, щоб його вдарили.

Схема обробки

Ключі для підрахунку первинних балів

Шкала соціальної бажаності відповідей

5 (так), 11 (ні), 13 (ні), 25 (так), 34 (ні), 39 (ні), 58 (так), 64 (ні), 76 (ні).

Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки (агресивний тип потерпілого)

6 (так), 9 (так), 14 (так), 25 (ні), 26 (ні), 29 (так), 33 (ні), 34 (ні), 37 (ні), 45 (так), 50 (так), 51 (так), 55 (ні), 57 (ні), 58 (ні), 60 (так),

63 (так), 67 (так), 69 (ні), 72 (ні) 73 (так), 74 (ні), 79 (ні), 80 (так), 81 (ні), 82 (так), 86 (так).

Шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки (активний тип потерпілого)

3 (так), 4 (ні), 5 (ні), 13 (так), 23, 24 (ні), 26 (ні), 27 (так), 28 (ні), 31 (ні), 32 (так), 33 (ні), 35 (так), 40 (так), 53 (ні), 62 (так), 65 (ні), 68 (так), 74 (ні), 76 (так) 78 (так).

Шкала схильності до гіперсоціальної поведінки (ініціативний тип потерпілого)

11 (ні), 13 (ні), 17 (так), 19 (так), 30 (так), 34 (ні), 39 (ні), 47 (так), 49 (так), 55 (так), 58 (так), 64 (так), 66 (ні), 84 (ні).

Шкала схильності до залежної і безпорадної поведінки (пасивний тип потерпілого)

1 (так), 2 (так), 5 (так), 16 (так), 18 (ні), 20 (так), 21 (так), 22 (ні), 36 (так), 41 (ні), 43 (так), 44 (так), 46 (так), 54 (так), 59 (так), 71 (так), 75, 77, 83 (так).

Шкала схильності до некритичної поведінки (некритичний тип потерпілого)

8 (ні), 9 (так), 10 (так), 15 (так), 16 (так), 31 (ні), 32 (так), 33 (ні), 38 (так), 40 (так), 42 (ні), 45 (так), 48 (ні), 56 (так), 61 (так), 65 (ні), 70 (так), 74 (ні), 85 (так).

Шкала реалізованої віктимності

8 (ні), 19 (так), 25 (ні), 27 (так), 28 (ні), 33 (ні), 38 (так), 43 (так), 44 (так), 46 (так), 51 (так), 52 (ні), 54 (так), 59 (так), 62 (так), 74 (ні), 76 (так), 83 (так).

Обробка результатів

Перша процедура стосується отримання первинних («сирих») оцінок. Для цього підраховується кількість відповідей, що збіглися з ключем за кожною шкалою. Друга процедура пов'язана з переводом первинних оцінок в стандартні оцінки за допомогою таблиці. Якщо, напр., за першою шкалою досліджуваний отримав 1 бал, це відповідає стену 1. Якщо отримав 2 бали, то стену 2. Якщо отримав від 7 до 9 «сирих» балів, то значення стена дорівнюватиме 10. Так само проводиться підрахування і для всіх інших шкал.

Інтерпретація результатів

Шкала реалізованої віктимності (сьома шкала)

Якщо показники за даною шкалою нижче норми (**1 – 3 стена**), є очевидним, що випробуваний нечасто потрапляє в критичні ситуації або у нього вже встиг виробитися захисний спосіб поведінки, що дозволяє уникати небезпечних ситуацій. Однак внутрішня готовність до віктимного способу поведінки присутня.

Швидше за все, відчуваючи внутрішній рівень напруги, випробуваний прагне взагалі уникати ситуації конфлікту.

Вище норми (**8 – 9 стенив**) – це означає, що випробуваний досить часто потрапляє в неприємні або навіть небезпечні для його здоров'я і життя ситуації. Причиною цього є внутрішня схильність і готовність особистості діяти певними, првідними в індивідуальному профілі способами. Найчастіше це – прагнення до агресивної, необдуманної дії спонтанного характеру.

№	Назва шкали	Показник в сирих балах									
		1	2	-	3	4	-	5	6	-	7-9
1.	Соціальна бажаність відповідей	1	2	-	3	4	-	5	6	-	7-9
2.	Агресивна поведінка	1-5	6-7	8	9-10	11-12	13-14	15-16	17	18-19	20-27
3.	Схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки	1-5	6	7	8	9	10	11	12	13	14-22
4.	Схильність до гіперсоціальної поведінки	1-2	3	4	5	6	7	-	8	9	10-14
5.	Схильність до залежної та безпорадної поведінки	1-3	4-5	6	7	8-9	10-11	12	13	14	15-19
6.	Схильність до некритичної поведінки	1-4	5	6-7	8	9	10-11	12	13	14-15	16-19
7.	Реалізована віктимність	1-4	5	6-7	8	9	10-11	12	13	14-15	16-18
		Стени									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Нижче норми			Норма				Вище норми		

Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки.

Модель агресивної віктимної поведінки

Нижче норми (**1 – 3 стени**). Для осіб даного типу характерно зниження мотивації досягнення, спонтанності. Можлива висока уразливість. Хороший самоконтроль, прагнення дотримуватися прийнятих норм і правил. Стабільність у збереженні установок, інтересів і цілей.

Вище норми (**8 – 10 стенив**). До даної групи належать випробовувані, схильні потрапляти в неприємні і небезпечні для життя і здоров'я ситуації в результаті виявленої ними агресії в формі нападу чи іншої провокуючої поведінки (образа, наклеп, знуцання і т. д.). Для них є характерним навмисне створення або провокування конфліктної ситуації. Поведінка

таких осіб може бути реалізацією типовою для них антигромадської спрямованості особистості, в рамках якої агресивність проявляється по відношенню до певних осіб і в певних ситуаціях (вибірково), але може бути і «розмитою», неперсоніфікованої за об'єктом. Спостерігається схильність до антигромадської поведінки, порушення соціальних норм, правил і етичних цінностей, якими найчастіше суб'єкт нехтує. Такі люди домінують, нетерплячі, запальні, легко піддаються емоціям, особливо в всіх відмінностях в мотивації поведінки характерна наявність насильницької антигромадської установки особистості. З урахуванням мотиваційної і поведінкової характеристик можуть бути представлені такі типи (або підтипи), як корисливий, сексуальний (статева розбещеність), пов'язаний з побутовими конфліктами (скандаліст, сімейний деспот), алкоголік, негативний месник, особа психічно хвора і т.ін.

Шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки. Модель активної віктимної поведінки

Нижче норми (*1 – 3 стени*). Підвищена турбота про власну безпеку, прагнення захистити себе від помилок, неприємностей. Може призводити до пасивності особистості за принципом «краще нічого не робити, ніж помилятися». Характеризується підвищеною тривожністю, підозрілістю, схильністю до страхів.

Вище норми (*8 – 10 стени*). Жертовність, пов'язана з активною поведінкою людини, що провокує ситуацію віктимності своїм проханням або зверненням. По суті, для активних потерпілих характерна поведінка двох видів: така, що провокує, якщо для заподіяння шкоди залучається інша особа, і така, що спричиняється особою, котра характеризується схильністю до ризику, необдуманною поведінкою, часто небезпечною для себе і оточуючих. Наслідків своїх дій такі особи можуть не усвідомлювати або не надавати їм значення, сподіваючись, що вони не матимуть негативних наслідків. З урахуванням специфіки поведінки і ставлення до віктимних наслідків в рамках цього типу представлені: свідомий підбурювач (звертається з проханням про заподіяння йому шкоди), необережний підбурювач (поведінка об'єктивно виявляє себе в формі будь-якого прохання чи іншим способом провокує злочинця на заподіяння шкоди, але сам потерпілий цього в належній мірі не усвідомлює), свідомий самоспричинювач (особа, навмисно заподіює собі фізичну або майнову шкоду), необережний самоспричи-

нювач (шкода заподіяна власними необережними діями в процесі здійснення іншого умисного або необережного злочину).

Шкала схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки.

Модель ініціативної віктимної поведінки

Нижче норми (*1 – 3 стени*) – характеризується пасивністю, байдужістю з боку особи до тих явищ, які відбуваються навколо нього. Діє за принципом «моя хата з краю», що може бути наслідком як образи на зовнішній світ, так і формування в результаті відчуття нерозуміння, ізольованості від світу, відсутність почуття соціальної підтримки і включеності в соціум.

Вище норми (*8 – 10 стенив*). Жертовна поведінка, соціально схвалювана і часто очікувана. Сюди відносяться особи, позитивна поведінка яких привертає до них злочинні дії агресора. Людина, яка демонструє позитивну поведінку в ситуаціях конфлікту – або постійно, або в результаті посадового становища, очікування оточуючих. Люди даного типу вважають неприпустимим ухилення від втручання в конфлікт, навіть якщо це може нести шкоду їх здоров'ю або життю. Наслідки таких вчинків не завжди усвідомлюються. Сміливий, рішучий, чуйний, принциповий, щирий, добрий, вимогливий, готовий ризикувати, може бути надмірно самовпевнений. Нетерпимий до поведінки осіб, які порушують громадський порядок. Самооцінка найчастіше завищена. Поведінка має позитивні мотиви.

Шкала схильності до залежної і безпорадної поведінки.

Модель пасивної віктимної поведінки

Нижче норми (*1 – 3 стени*) – схильність до незалежності, відособленості. Завжди непримиренним до думки інших, авторитарний, конфліктний. Підвищений скептицизм. Можлива внутрішня вразливість, яка веде до підвищеного бажанням відокремитися від оточуючих.

Вище норми (*8 – 10 стенив*) – особи, що не роблять опору, протидії злочинцю з різних причин: в силу віку, фізичної слабкості, безпорадного стану (стабільного або тимчасового), боягузтва, через побоювання відповідальності за власні протиправні або аморальні дії тощо. Можуть мати установку на безпорадність. Небажання робити щось самому, без допомоги інших. Можуть мати низьку самооцінку. Постійно залучаються до кризові ситуації з метою отримання співчуття і підтримки оточуючих. Мають рольову позицію жертви. Боязкий, скромний, сильно піддається навіюванню, конформний. Можливий також варіант засвоєної безпорадності в результаті не-

одноразового попадання в ситуації насильства. Схильний до залежної поведінки, поступливий, виправдовує чужу агресію, схильний всіх прощати.

Шкала схильності до некритичної поведінки.

Модель некритичної віктимної поведінки

Нижче норми (**1 – 3 стени**) – вдумливість, обережність, прагнення передбачати можливі наслідки своїх вчинків, які іноді призводять до пасивності такої особи, страхам. Самореалізація в цьому випадку значно ускладнена, може з'явитися соціальна пасивність, що призводить до незадоволеності своїми досягненнями, почуття досади, заздрості.

Вище норми (**8 – 10 стенив**). До даної групи належать особи, які демонструють необачність, невміння правильно оцінювати життєві ситуації. Некритичність може проявитися як на базі особистісних негативних рис (жадібність, користоловство і ін.), так і позитивних (щедрість, доброта, чуйність, сміливість та ін.), а крім того, в силу невисокого інтелектуального рівня. Ці особи демонструють необережність, необачність, невміння правильно оцінювати життєві ситуації в результаті будь-яких особистісних чи ситуативних чинників: емоційний стан, вік, рівень інтелекту, захворювання. Особистість некритичного типу виявляє схильність до спиртного, нерозбірливість у знайомствах, довірливість, легковажність. Має неміцні моральні установки, що посилюється відсутністю особистого досвіду або його неврахування. Схильні до ідеалізації людей, виправданню негативної поведінки інших, не помічають небезпеки.

Джерело: Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы. М.: Изд-во Эксмо, 2006. С.156 – 168.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення понять «віктимологія» та «віктимність».
2. Надайте характеристику основних заходів, спрямованих на запобігання віктимності поліцейських, що застосовуються за кордоном.
3. Назвіть види віктимності та розкрийте значення кожного.
4. Надайте класифікацію типових віктимних особистісних якостей працівників при діях у критичних ситуаціях.
5. Назвіть типові небезпечні для життя і здоров'я (віктимологічні) ситуації у діяльності працівників поліції.

Рекомендована література

1. Акимова Н. В. Международный опыт организации криминологической безопасности сотрудников правоохранительных органов URL:

<http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1221072> (дата звернення: 12.05.2017).

2. Ахмедшина Н. В. Криминологическая виктимология: современное состояние и перспективы развития: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Томск, 2010. 22 с.

3. Ахмедшин Р. Л. Изучение личности преступника в методике расследования преступлений. Томск: Изд-во ун-та, 2000. 138 с.

4. Баев О. Я. И все же: реальность или иллюзия (еще раз о криминалистической характеристике преступлений). *Вестник криминалистики*. 2002. № 1 (3). С. 19–23.

5. Баев О. Я. Тактико-этические проблемы привлечения потерпевшего к заключению досудебного соглашения о сотрудничестве // Криміналістика XXI століття : матеріали наук.-практ. конф., 25-26 листоп. 2010 р. / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, Ін-т вивчення проблем злочинності Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2010. С. 186–190.

6. Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: авторефер. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків. 2004. 19 с.

7. Буданов А. В. Обучение сотрудников правоохранительных органов тактике и методам обеспечения личной безопасности. Учебно-практическое пособие. Москва, 1997. С.13 – 15.

8. Бурданова В. С., Быков В. М. Виктимологические аспекты криминалистики: учеб. пособ. Ташкент, 1981. 79 с.

9. Моисеев С. М., Джужа О.М., Василевич В. В. Кримінологічна виктимологія: навч. посіб./ред. О. М. Джужа. Київ: Атіка, 2006. 352 с.

10. Папкин И. А. Психологические пути снижения виктимности сотрудников органов внутренних дел: дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06. Москва, 2004. 259 с.

11. Пфайффер Х. Насильственные действия в отношении полицейских. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2013. № 3 (25). С. 128–134.

12. Резнікова О. І. Виктимологічне пізнання особи у криміналістиці: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2015. 226 с.

13. Ривман Д. В., Устинов В.С. Виктимология: монографія. Н.Новгород, 1998. 211 с.

14. Франк Л. В. Понятие о криминальной виктимологии и виктимности и некоторые ее аспекты в преступлениях против жизни и здоровья. *Вопросы криминалистики, криминологии и судебной экспертизы. Проблемы борьбы с преступлениями против личности и общественной безопасности*. Ваку, 1972. № 15. С. 233–249.

15. Христенко В. Е. Психология жертвы: учеб. пособ. Харків, 2001. 256 с.

4.2. Особиста безпека працівників поліції та психологічні методи її забезпечення

Діяльність працівників Національної поліції України у більшості випадків пов'язана з небезпекою та стресовими ситуаціями. Забезпечення особистої безпеки працівників Національної поліції України ще не має належного рівня, щорічно гине та отримує тяжкі поранення, каліцтво, психічний розлад

або закінчує життя самогубством значна кількість правоохоронців (В. С. Трояновський, 2016). Загостренню проблеми безпеки життєдіяльності працівників Національної поліції України сприяє криміногенна ситуація, що склалася в суспільстві. Факти пошкоджень, поранень та загибелі, які мають місце серед особового складу Національної поліції України за сучасних умов, свідчать про наявність недоліків та недосконалість вирішення питання їх особистої безпеки.

Оцінюючи безпеку працівників поліції (які громадянами України й мають невід'ємні права, закріплені Конституцією України, в якій зазначається, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю), треба зазначити, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. В. Г. Фатхутдінов вказує, що виконання поліцейськими своїх обов'язків у сфері захисту прав, свобод та законних інтересів учасників суспільних відносин певною мірою залежатиме від рівня захищеності самих працівників поліції; а також, зауважує, що питання забезпечення особистої безпеки працівників набуває сьогодні особливої актуальності.

Ситуації, що є небезпечними у діяльності працівників поліції:

- загрози при здійсненні патрулювання вулиць, громадських місць, місць масового перебування людей з метою попередження порушень;

- охорона громадського порядку та громадської безпеки на залізничних вокзалах, автовокзалах, базарах, інших місцях скупчення людей;

- проведення спеціальних операцій, спрямованих на затримання правопорушників і злочинців, які порушують громадський спокій та громадський порядок;

- забезпечення безпеки дорожнього руху та регулювання дорожнього руху;

- охорона громадського порядку та громадської безпеки під час проведення масових заходів;

- охорона громадського порядку та громадської безпеки в районах військових дій, стихійного лиха та місцях, які оголошені небезпечними зонами;

- проведення оперативно-розшукових заходів по виявленню та знешкодженню злочинних угруповань.

Особиста безпека – це система організаційно-правових, фізичних і тактико-психологічних заходів, які дозволяють забезпечити збереження життя та здоров'я працівника поліції і підтримання високого рівня ефективності його професійних дій.

Особиста безпека є результатом реалізації комплексу заходів, спрямованих на зниження рівня професійного ризику до реально можливого мінімуму, що дозволяє гарантувати збереження життя і здоров'я, нормального психічного стану і дієздатності працівника при високій ефективності вирішення ним професійних завдань.

Особиста професійна безпека працівників поліції передбачає такі її види:

– *фізична безпека*, яка забезпечується шляхом застосування сили, спеціальних засобів та зброї до правопорушників та злочинців, а також використання спеціальних засобів захисту поліцейських;

– *професійно-моральна безпека*, яка забезпечується шляхом підтримання нормальних взаємовідносин у колективах, допомозі при виконанні службових обов'язків та взаємоповазі працівників поліції;

– *психологічна безпека*, яка забезпечується позитивним ставленням працівників поліції до виконання своїх службових обов'язків, вмінням відволікатися від повсякденної стресової ситуації, впевненості та спрямованості на забезпечення прав і свобод громадян.

Отже, особиста професійна безпека поліцейського – це не тільки фізична безпека, хоча заходи по зниженню ризику для життя і здоров'я при виконанні професійних обов'язків необхідні в першу чергу. Не менш важлива психологічна безпека. Психологічні перевантаження, стреси, «накопичення втоми», пов'язані з професійною діяльністю, , шантаж з боку кримінальних елементів, становлять чималу небезпеку як для здоров'я, так і для здатності повноцінно працювати. У зв'язку з цим визначається третій тип особистої безпеки, яку можна умовно назвати «*професійно-моральною*».

Система забезпечення особистої професійної безпеки поліцейських включає в себе ряд взаємопов'язаних компонентів (табл. 4.5).

Особиста безпека працівників поліції визначається:

- специфікою професійної діяльності;
- ступенем професійної захищеності працівника;
- наявністю спеціальних заходів матеріально-технічного, управлінського характеру;
- цілеспрямованою роботою з особовим складом в цьому напрямку;
- загальною та професійною підготовленістю співробітника;
- ефективністю дій щодо забезпечення особистої безпеки при вирішенні професійних завдань або в ситуаціях, пов'язаних з професійною діяльністю.

Таблиця 4.5

**Система забезпечення особистої професійної безпеки
поліцейських**

Компонент	Зміст компоненту
Правовий компонент	визначає ступінь правового і нормативного забезпечення професійної діяльності працівника поліції і його правового захисту
Матеріально-технічний компонент	визначає рівень матеріально-технічного забезпечення службової діяльності та особистої професійної безпеки поліцейських (зброя, екіпірування, спецзасоби та ін.)
Управлінський компонент	передбачає виділення питань забезпечення особистої професійної безпеки працівників поліції в самостійний напрям «поліцейського менеджменту» і вирішення питань особистої професійної безпеки при розробці, прийнятті та реалізації основного комплексу управлінських рішень в службовій діяльності
Кадровий компонент	визначається рівнем професійної надійності персоналу, тобто відповідності моральних, інтелектуальних, емоційно-вольових якостей поліцейських і їх професійної компетентності вимогам, які ставляться до особистості працівника системою МВС, її завданнями та реальними умовами діяльності. Особливе місце належить роботі по профілактиці і подоланню професійної деформації працівників
Інформаційний компонент	передбачає можливість отримання поліцейським інформації, необхідної для ефективної професійної діяльності та забезпечення особистої безпеки, а також припинення витоку інформації про професійну діяльність або особисте життя працівника, яка могла б стати на заваді вирішенню професійних завдань або підвищувати ступінь особистого ризику для нього і його близьких
Спеціальний компонент	передбачає ефективність спеціальних заходів оперативно-розшукового, контррозвідального та іншого характеру, дій підрозділів власної безпеки щодо захисту працівників поліції від деструктивних впливів злочинних елементів
Педагогічний компонент	відображає особисту безпеку поліцейського, залежить від ступеня його загальної професійної підготовленості, наявності професійного досвіду, від сформованості особливої професійної якості, яку можна охарактеризувати як здатність до забезпечення особистої професійної безпеки та безпеки своїх колег і підлеглих
Соціально-психологічний компонент	залежить від соціального статусу поліції і її працівників, об'єктивності громадської думки про діяльність системи МВС і відповідності образу поліцейського реальному професійному і особистісному типу працівника; особливим «внутрішнім» соціально-психологічним аспектом є стан емоційно-психологічного клімату в колективах, ступінь психологічної захищеності в колективі і стиль керівництва колективом
Психологічний компонент	спеціальний комплекс заходів, спрямованих на профілактику та запобігання психологічної дестабілізації та деформації особистості працівника під впливом стресів, емоційно-психологічних перевантажень і інших чинників психологічного характеру, пов'язаних з професійною діяльністю

Рівень особистої безпеки поліцейського в значній мірі залежить від ступеня його загальної професійної підготовки, психолого-педагогічної компетентності, професійного досвіду, ефективності спеціального навчання стратегії, тактиці, прийомам забезпечення особистої безпеки. У числі професійно-значущих якостей працівників, що впливають на їх особисту безпеку, відзначають моральну активність, емоційну стійкість, розвинені педагогічні та комунікативні здібності, психологічну здатність до служби, стійкість до впливу несприятливих факторів середовища.

Чинниками, котрі забезпечують особисту безпеку працівника поліції виступають його індивідуально-психологічні особливості, рівень фізичного розвитку, інтелекту, моральних якостей, рівень віктимності та її зміст, професійні навички і вміння вирішувати конфліктні ситуації, здатність до самостійного аналізу професійної діяльності з метою розробки нових елементів стратегії і тактики, удосконалення засобів і прийомів ефективного виконання оперативно-службових завдань.

На ґрунті зарубіжних і вітчизняних досліджень психології безпеки діяльності працівників поліції було узагальнено *психологічний портрет загиблих*, який включає наступні характеристики:

- недостатні особистісні передумови для нормального виконання службових обов'язків, відсутність необхідних фізичних даних і професійної підготовленості, несприятливі психічні стани, перевтома, віктимні якості тощо;
- невикористання або неправильне використання засобів особистої безпеки;
- порушення встановлених правил, особливо щодо арешту, затримання, обшуку, конфлікту із затриманим і т. ін.;
- переоцінка своїх можливостей у розумінні інших людей, їх пізнанні;
- ігнорування прикриття при можливості його мати;
- притуплення пильності і довірливості;
- ставка тільки на хороше в людях;
- використання застосування сили тільки як останньої можливості, що веде до запізнювання в силовому реагуванні;
- невміння передбачити небезпеку;
- невірні дії в ситуації небезпеки («відкривав спину» злочинцям, не поспішав рухатися, не маскувався, не шукав укриття, поведився самовпевнено тощо);
- невірні рішення і невдала тактика дії в ситуації небезпеки;

- необґрунтований ризик, який є однією з найбільш вагомих детермінант виникнення надзвичайних подій у сфері професійної діяльності працівника поліції.

Це обумовлює необхідність підвищення ефективності навчання поліцейських стратегії, тактиці та прийомам забезпечення особистої безпеки.

Визначення головних завдань психологічного забезпечення професійної безпеки працівників дозволяє окреслити наступні напрямки роботи:

- розробка методів психодіагностики осіб, що мають схильність до нещасних випадків в екстремальних ситуаціях діяльності;

- дослідження психологічних причин нещасних випадків і особливостей поведінки потерпілих, складання узагальненого психовікітимологічного портрету і створення індивідуалізованої теорії поведінки жертви;

- розробка психологічних методів забезпечення особистої безпеки працівників поліції в процесі виконання ними професійних обов'язків;

- психологічне обґрунтування методів виховання безпечної поведінки та змісту професійно-психологічної підготовки до діяльності в небезпечних умовах;

- розробка методики психологічної експертизи причин нещасних випадків;

- психокорекційна робота і надання психологічної допомоги працівникам поліції, що пережили небезпеку.

Звернення до досвіду зарубіжних країн, в яких навчання т. зв. «менеджменту безпеки» стало обов'язковою складовою навчання «поліцейському менеджменту», надає можливість розглянути практики забезпечення особистої безпеки поліцейських.

Значну кількість програм і рекомендацій, спрямованих на забезпечення особистої безпеки поліцейських розроблено та впроваджено у Сполучених Штатах Америки. Робота ведеться у межах таких програм як «Вживання поліцейського при виїзді на місце події»; «Вживання поліцейського під час рейду по вилученню наркотиків»; «Вживання поліцейського під час здійснення затримання»; «Вживання на вулиці» тощо. Головними завданнями цих програм, які конкретизуються у кожному конкретному випадку, є формування в поліцейських професійно-психологічних установок на забезпечення особистої безпеки та безпеки колег; оволодіння відповідними знаннями; практичне навчання тактиці та прийомам забезпечення професійної безпеки; навчання поєднанню тактики

та прийомів забезпечення безпеки з тактикою та прийомами рішення професійних завдань тощо.

Прикладом програми універсального характеру може бути програма «Шлях до виживання» (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

**Загальна характеристика програми
«Шлях до виживання»**

Мета	Формування у поліцейських професійно-психологічних настанов на забезпечення особистої безпеки та безпеки колег
Цільова на- станова	«Небезпека є, але її можливо уникнути, якщо ти це вмієш». Вирішальна роль у забезпеченні особистої безпеки належить не екіпуванню, а власне працівнику, його свідомим і грамотним діям.
Завдання:	Розуміти причини загибелі або поранень працівників поліції, соціально-демографічні та психологічні характеристики працівника – жертви; особливості станів людини в ситуаціях небезпеки; Знати умови та фактори, що сприяють забезпеченню особистої безпеки; психологічні якості, які здатні забезпечити оптимальний рівень безпеки; Засвоїти тактику та прийоми забезпечення особистої безпеки під час розв'язання професійних завдань, а також, конкретні рекомендації як діяти у межах закону по забезпеченню особистої безпеки тощо

Надзвичайно цікавим і доцільним напрямком у цій програмі є навчання правильному розумінню того, що відбувається із працівником поліції у ситуації небезпеки. Зокрема, особлива увага приділяється страху, який у ситуації небезпеки досить часто стає дестабілізуючим фактором. Залежно від характеру загрози інтенсивність та специфіка переживання страху варіює в досить широкому діапазоні відтінків (побоювання, переляк, жах тощо). У випадку, коли страх досягає сили афекту (панічний страх), він здатний нав'язати людині непродуктивні стереотипи поведінки – спровокувати втечу, заціпеніння, захисну агресію. Реакції страху є порівняно стійкими і здатні зберігатися навіть у разі усвідомлення їх безглуздості. Тому виховання стійкості до страху повинно спрямовуватися не на звільнення людини від нього, а на формування умінь володіти собою за наявності страху.

Більш конкретними є завдання навчальної програми «Вживання в умовах вуличної конфронтації» (табл. 4.7).

Конкретна спрямованість відрізняє програму «Вживання поліцейського під час рейду по вилученню наркотиків» для поліцейських, які беруть участь в операціях по вилученню наркотиків, системи заходів для забезпечення особистої без-

пеки. Зміст програми складають шість розділів: 1 – планування рейду; 2 – вибір та підготовка спорядження; 3 – підхід та вхід у приміщення; 4 – взаємодія з колегами; 5 – забезпечення безпеки під час обшуку; 6 – забезпечення безпеки при затриманні. Рекомендації по забезпеченню особистої безпеки поліцейських під час подібних рейдів містяться у пам’ятці поліцейського по виживанню у стислій формі. Зібрані воедино, ці рекомендації мають ефект формул виживання, результатом використання яких є здоров’я та життя працівників поліції.

Таблиця 4.7

**Загальна характеристика програми
«Виживання в умовах вуличної конфронтації»**

Мета	Посилити безпеку поліцейського та його впевненість у власних силах, одночасно збільшуючи безпеку оточуючих і затриманого
Цільова на- станова	Ризик тілесних ушкоджень та правової відповідальності зводиться до мінімуму, якщо порушник буде затриманий і інцидент вичерпаний за лічені хвилини
Завдання	Сформувати навички використання прийомів психологічного та фізичного контролю, які не суперечать основним рекомендаціям щодо застосування силових засобів, дають можливість більш широкого вибору, не вимагають особливих тренувань, достатньо прості при виконанні й можуть використовуватися в різних ситуаціях

При розробці та реалізації програм забезпечення особистої безпеки («виживання» поліцейських) багато уваги приділяється формуванню у працівників поліції умінь і навичок виживання. Одним із таких умінь є вміння спілкуватися. З точки зору зарубіжних фахівців, вміння спілкуватися, проводити опитування, управляти спілкуванням в тих або інших обставинах – це обов’язкові вміння поліцейського, від ступеня сформованості яких залежить його особиста безпека. Наприклад, у Великій Британії практика забезпечення особистої безпеки поліцейських ґрунтується на тому, що безпека поліцейського залежить від ряду навичок та умінь спілкування в конфліктних або стресових ситуаціях. Навчання цим навичкам спрямоване на уникнення поліцейськими використання надмірної сили і, тим самим, зниження рівня травматизму. Обов’язковим елементом будь-якої програми тактики спілкування є вивчення мови рухів тіла та реакцій у відповідь на стрес, що дає можливість поліцейським краще зрозуміти противника та передбачити його дії, правильно відреагувати на них, обрав відповідний прийом. Уміння та навички спілкування відпрацьовуються одночасно з фізичними навичками в умовах, наближених до реальних.

У Німеччині теорія та практика поліціювання передбачає знання і практичне застосування правових, тактичних і психологічних приписів («PDV-100»), присвячених, зокрема, аспектам спілкування патрульних поліцейських з правопорушниками в ході здійснення охорони громадського порядку з урахуванням психології натовпу, особливостей поведінки людей, що знаходяться в стані стресу, агресивності, алкогольного сп'яніння і т. п. В ході повсякденного патрулювання поліцейські регулярно стикаються з агресивною поведінкою громадян. Необхідно розуміти, що чим агресивніше противник, тим спокійніше повинен вести себе патрульний, щоб уникнути подальшої ескалації агресії.

Не можна:

- підвищувати голос, провокувати;
- лихословити, лаятися;
- погрожувати, ображати;
- виправдовуватися;
- іронізувати, поводитися зарозуміло;
- непристойно жестикулювати, передражнювати;
- вступати в суперечку;
- вимовляти, займатися підтасовуванням;
- проявляти формалізм, бюрократизм;
- звинувачувати порушника в дурості.

Підготовленість до забезпечення особистої професійної безпеки є комплексною характеристикою, яка має складний зміст, цілісну структуру і складається з семи взаємопов'язаних груп (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Структура підготовленості до забезпечення особистої безпеки працівників поліції

Група	Складові підготовленості за даною групою
Фізична підготовленість	Здатність долати фізичну протидію правопорушника і при цьому залишатися неушкодженим, найважливіші компоненти фізичної підготовленості: фізична сила, швидкість, витривалість, спритність
Технічна підготовленість	Впевнене, ефективне і швидке застосування різних прийомів рукопашного бою і індивідуальних засобів захисту
Бойова підготовленість	Впевнене володіння вогнепальною зброєю, знання матеріальної частини зброї, прийомів і правил стрільби, вміння і навички стрільби з різних положень, в різних умовах і ситуаціях практичної діяльності
Тактична підготовленість	Вміння працівника діяти проти правопорушника на основі розуміння і оцінки обстановки, обліку дій і можливостей правопорушника, а також особистої підготовленості

Вольова підготовленість	Свідоме регулювання поліцейським своїх дій і вчинків, які потребують подолання внутрішніх і зовнішніх труднощів при забезпеченні особистої професійної безпеки
Професійно-психологічна підготовленість	Підготовленість до розуміння і обліку психологічних аспектів при здійсненні своєї професійної діяльності, до подолання психологічних труднощів на шляху вирішення професійних завдань
Натренованість	Підтримання на високому рівні досягнутої професійної майстерності, що забезпечує можливість щоденного прояву навичок, умінь і досягнення максимально можливих професійних результатів

Структура готовності до забезпечення особистої безпеки працівників поліції може бути визначена наступним чином (табл. 4.9).

Таблиця 4.9

Структура готовності до забезпечення особистої безпеки працівників поліції

Компоненти готовності	Складові готовності до забезпечення особистої безпеки
Мотиваційний	1. Потреба у фізичній і психологічній безпеці за рахунок ефективного застосування захисних засобів 2. Баланс між мотивами професійної діяльності та особистої безпеки
Орієнтаційний	1. Аналіз причин захворювань, загибелі та поранень працівників поліції 2. Подання фізичних і психологічних параметрів забезпечення особистої безпеки працівника поліції 3. Використання засобів профілактики професійних захворювань і підтримки фізичних і психічних кондицій
Операційний	1. Знання: – організаційних основ забезпечення безпеки працівників поліції; – методів забезпечення особистої безпеки працівників поліції в режимі повсякденної діяльності та проведенні спецоперацій (при огляді приміщень, транспортних засобів та ін.); – підстав, порядку та правил застосування і використання вогнепальної зброї, спеціальних засобів, фізичної сили; – причин виникнення та порядок дій при надзвичайних ситуаціях природного, техногенного та соціального характеру, знати прийоми самопорятунку. 2. Вміння: – застосовувати бойові прийоми боротьби з використанням засобів активної оборони, виконувати дії зі зброєю, що забезпечують безпеку працівників поліції; – використовувати спеціальні і підручні засоби індивідуаль-

	<p>ного захисту та активної оборони;</p> <ul style="list-style-type: none"> – подавати і виконувати команди, пов'язані з поодинокими і груповими тактичними діями при вирішенні оперативно-службових завдань; – діяти при різкій зміні оперативної обстановки. <p>3. Навички:</p> <ul style="list-style-type: none"> – перевірки документів громадян із забезпеченням заходів особистої безпеки; – забезпечення особистої безпеки шляхом припинення спроб заволодіти вогнепальною зброєю поліцейського в різних ситуаціях; – проведення зовнішнього огляду порушника з використанням пістолета і автомата з подальшим сковуванням порушника наручниками, зв'язування підручними засобами (ремнем, мотузкою,); – безпечних дій при затриманні і супроводі до відділу поліції осіб, підозрюваних у скоєнні злочинів; – забезпечення особистої безпеки при вогневому контакті шляхом прийняття різних позицій до стрільби з пістолета, швидкого вилучення зброї з кобури і підготовки її до пострілу в різних положеннях, переміщень зі зброєю, зміни положень до стрільби в процесі пересувань.
Вольовий	<ul style="list-style-type: none"> – вміння управляти емоційними реакціями (страх, стрес) в екстремальних ситуаціях; – націленість на виконання професійних дій; – готовність до фізичного насильства для вирішення професійних завдань; – впевненість у правоті і законності дій із забезпечення громадського порядку.
Оцінний	<ul style="list-style-type: none"> – вміння оцінити обстановку для прийняття правильного рішення; – уникнути необачних оцінок, таких як: небажання звернутися за підтримкою або почекати її; байдужість, безтурботність і висока зарозумілість; ігнорування сигналів про небезпеку; стан заспокоєності до ліквідації безпосередньої загрози.

У сучасній науковій та методичній літературі наголошується на необхідності застосування прийомів формування у працівника поліції установки на виживання як однієї з важливих умов забезпечення особистої професійної безпеки.

Установка на виживання – це установка особистості, яка передбачає готовність і схильність людини до цілеспрямованої, надійної поведінки, що характеризується достатнім рівнем самозахисту, в умовах виникнення, проті-

кання і вирішення небезпечної ситуації кримінального чи іншого характеру.

Зі змістовної сторони установка на виживання включає в себе три елементи:

- пізнавальний (наприклад, «я усвідомлюю, що залучення мене в ситуацію, пов'язану із застосуванням тих чи інших форм насильницьких дій з боку правопорушників, є реальністю»);

- емоційно – оцінний (наприклад, «я буду постійно дотримуватися мого внутрішнього переконання уникати того, щоб стати жертвою кримінально небезпечної ситуації»);

- поведінковий (наприклад, «я буду завжди: уважно оцінювати – чи можна наблизитися до підозрілої людини або місця, ніколи не буду недооцінювати небезпеку, буду передбачити найгірше і розробляти план на цей випадок, буду готовий негайно застосувати всі ефективні форми самозахисту»).

Формування стійкої установки на виживання і безпеку веде до розумного і вмотивованого ризику, подолання почуття страху, обачності і пильності в поведінці людей, їх більш ефективним і надійним діям в різних небезпечних для життя, здоров'я і психіки людини ситуаціях. Така установка різко знижує віктимність у поведінці індивіда, формуючи розумну тактику поведінки в небезпечній ситуації.

Однією з найбільш вагомих психологічних причин виникнення небезпечних ситуацій у професійної діяльності працівника поліції є схильність до ризику. *Ризик – це такі дії працівника, які характеризуються невизначеністю результату і можливим настанням несприятливих наслідків у разі невдачі. Ризиківана поведінка залежить від ситуації діяльності та особистісних якостей поліцейського.* При ухваленні рішення про ризик, працівники враховують два основні чинники: ймовірність невдачі і величину невдачі, яка відчувається як очікуваний збиток. Ризик характеризується можливістю вибору між менш або більш небезпечними для працівників варіантами поведінки, які відрізняються ступенем їх ефективності з точки зору результатів діяльності. Часто ризикована поведінка дозволяє досягти мети діяльності швидше і з мінімальними втратами.

В осіб, що пережили небезпеку, прийняття рішення про ризик може формуватися під впливом двох феноменів: «ефекту Карпентера» та «ефекту обпалених пальців». «Ефект Карпентера» полягає в тому, що кожне сприйняття або уявлення породжує схильність до подібного ж сприйняття і уявлення. Поліцейський, який отримав в небезпечній ситуації поранення або психотравму, втрачає віру в можливість уникнення нещасних випа-

дків в майбутньому. У нього розвивається «занепокоєння тривоги», що вимагає надання психотерапевтичної допомоги. Ефект «обпалених пальців» представляє протилежну характеристику поведінки працівників. У цьому випадку поліцейський, який пережив небезпеку, стає завбачливим, обережним, здатним до вмотивованого і обґрунтованого ризику.

Значною мірою успішний результат при ризику пов'язаний зі ступенем обґрунтованості (виправданості) або необґрунтованості (невиправданості) прийняття рішення поліцейським про ризиковану поведінку. Обґрунтований ризик передбачає адекватну оцінку співвідношення між очікуваним успіхом, виграшем і очікуваною невдачею або програшем. Певною перешкодою до обґрунтованої і адекватної поведінки в небезпечній ситуації є схильність до ризику, яка являє собою відображення комплексу особистісних якостей індивіда (потреби в самоствердженні, мотивації діяльності, тривожності, імпульсивності, агресивності та ін.). Особи, які прагнуть до домінування над іншими, самоствердження, володіють підвищеною агресивністю, часто вважають за краще альтернативи поведінки, що містять ризик.

Психологічний практикум

Виконайте наведені тестові завдання та проаналізуйте отримані результати з точки зору відповідності Ваших психологічних характеристик вимогам до забезпечення особистої професійної безпеки поліцейських

Завдання 1

Методика «Особистісні чинники прийняття рішень» (ЛФР-25) (Т. В. Корнілова)

Інструкція

Вам запропонований ряд висловлювань. Якщо висловлювання в основному характеризує вас, то в бланку «відповідей поставте «+1», якщо воно характеризує вас тільки наполовину – «0», якщо воно вам не відповідає – «-1».

Текст опитувальника

1. При підготовці до контрольної роботи (іспиту, заліку і т. ін.) я намагаюся отримати всю інформацію, всі необхідні знання.
2. При вирішенні проблеми я обдумую і оцінюю всі можливі варіанти, навіть якщо якісь з них нереальні або неприйнятні.
3. Саме дії, а не роздуми допомагають мені досягти бажаних результатів.

4. У ситуаціях, що потребують вирішення, я завжди буваю так захоплений або розчарований справою, що вибір мене не ускладнює.
5. Я можу стверджувати або заперечувати тільки те, про що точно обізнаний.
6. Я обережний у своїх планах і діях.
7. Я неохоче ставлю на карту що-небудь, вважаю за краще діяти напевно.
8. Я завжди дбаю про ретельність і точність в своїх планах і діях.
9. Я боязкий.
10. Я приймаю рішення не на «авось», а тільки після ґрунтовних роздумів.
11. Я дію відповідно до девізу: «Не знаючи броду, не лізь у воду».
12. Я віддаю перевагу неодноразово обмірковувати рішення, щоб не зробити помилки.
13. Я охоче і сміливо йду на великий ризик.
14. Тільки усвідомивши всю правильність основ своєї дії, я приймаю рішення.
15. Я висловлюю свою думку, навіть якщо більшість інших людей займають протилежну позицію.
16. На роботу, яка здається мені нецікавою, я наважуюсь навіть тоді, коли мені неясно, чи впораюся я з нею.
17. Я легко заговорюю і з незнайомими людьми, з якими хотів би вступити в розмову.
18. Я охоче замінив би свого начальника, щоб показати, чого я можу домогтися, навіть ризикуючи наробити помилок.
19. Я не приймаю рішення, поки не обдумаю всіх його наслідків.
20. Мене обтяжувала б ситуація самотійного ведення переговорів.
21. Навіть якщо я знаю, що мої шанси невеликі, я все одно спробую щастя.
22. У ситуації невизначеності вибору я все ж схильний укласти угоду.
23. Мені не доставляє праці приймати самотійні рішення.
24. Я довіряюсь партнеру тільки в тому випадку, якщо маю про нього досить повну інформацію.
25. До успіху в справах мене приводить швидше невтомність спроб, ніж скрупульозність розрахунків.

Схема обробки результатів

До шкали «*Раціональність*» відносяться наступні пункти опитувальника: 1, 2, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 19, 24; за кожну позитивну відповідь нараховується один бал, підраховується набрана сума балів (максимум балів – 12).

До шкали «*Готовність до ризику*» належать пункти: 3, 4, 7 (із зворотним значенням, тобто зі знаком «мінус»), 13, 15, 16, 17, 18, 20 (з зворотним значенням), 21, 22, 23, 25 (максимум балів – 13).

Інтерпретація

За даними тестування робиться висновок про те, чи є індивідуальний показник випробуваного заниженим (потрапляє в чверть найнижчих результатів) або завищеним (у чверть найбільш високих балів).

Особистісна готовність до ризику – особистісна властивість саморегуляції, що дозволяє людині приймати рішення і діяти в ситуаціях невизначеності.

Суб'єктивна раціональність – готовність обмірковувати свої рішення і діяти при можливо повному орієнтуванні в ситуації, що може характеризувати різні, в тому числі і ризиковані рішення суб'єкта.

Готовність до ризику в концепції Т. В. Корнілової розуміється як особистісна властивість саморегуляції, що дозволяє людині приймати рішення і діяти в ситуаціях невизначеності. Таким чином, це не стільки особистісна диспозиція, скільки досить генералізована характеристика способів виходу суб'єкта з ситуацій невизначеності. Як індивідуальна характеристика ця готовність передбачає також оцінку суб'єктом свого минулого досвіду (з точки зору почуття «Я ризикую», результативності своїх дій в ситуаціях шансу, вміння покладатися на себе без достатнього орієнтування в ситуації і т.п.). Готовність до ризику пов'язується з різними видами активності, в тому числі і з тими, що мають неадаптивний характер. Критерій прийняття ризику включає акт суб'єктивної оцінки: ризик з точки зору суб'єкта є там, де їм не тільки виявлена невідповідність необхідних і існуючих – або потенційних можливостей в управлінні ним ситуацією, але невизначеною є оцінка самого потенціалу своїх можливостей.

Джерело: Корнілова Т. В. Диагностика «личностных факторов» принятия решений. *Вопросы психологии*. 1994. №6. С. 99-109.

Завдання 2

Методика «Схильність до пошуку відчуттів» (М. Цукерман)

Психологічно пошук відчуттів визначається як риса особистості, яка виражає пошук варіативних, нових, складних і інтенсивних відчуттів і переживань, готовність до ризику.

М. Цукерман, який запропонував методику вимірювання потреби в пошуку відчуттів, виходив з того, що люди розрізняються по оптимальному рівню стимуляції і збудження і ці відмінності впливають на вибір ними різних форм життєвої активності.

Відповідно до цього, пошук відчуттів є стійкою особистісною характеристикою. Людина прагне підтримувати оптимальний рівень зовнішньої стимуляції за рахунок збільшення або зниження її інтенсивності.

Є особи, які прагнуть отримувати більш високий, порівняно з середнім, рівень стимуляції. Їх відрізняє постійне бажання жити «на гребні хвилі» або «ходити по лезу ножа». Прагнення таких осіб до нових відчуттів, пов'язаних зі змінами, різноманітністю і високою інтенсивністю стимуляції, знаходить своє відображення не тільки в їх вираженій потребі набувати нового досвіду, а й у виборі незвичайних форм активності. Вони характеризуються тенденцією до нестандартної, ризикованої форми активності. З цих позицій вони оцінюють і інших людей. М. Цукерман описав загальний патерн поведінки, пов'язаний зі схильністю до пошуку вражень, і визначив її як «потреба в різних нових враженнях і переживаннях і прагнення до фізичного і соціального ризику заради цих вражень».

Інструкція

Перед вами твердження, які стосуються різного роду захоплення, інтересів, поглядів. Ваше завдання – вибрати варіант відповіді, який вам підходить. А – «так, вірно», Б – «важко відповісти», В – «невірно») і відзначити свій вибір на бланку протоколу хрестиком в відповідному квадраті. Відповідаючи, пам'ятайте:

– питання надто короткі, щоб в них містилися всі необхідні подробиці. Якщо вам здається, що точно відповісти неможливо, відповідайте приблизно. Не витрачайте багато часу на роздуми, давайте першу відповідь, яка приходить в голову. Намагайтеся відповідати на кілька запитань в хвилину, і тоді можна буде закінчити роботу приблизно за 10 хвилин;

– намагайтеся уникати проміжних, невизначених відповідей, крім тих випадків, коли по-іншому відповісти дійсно неможливо; не більше однієї невизначеної відповіді на 5-6 питань;

– якщо вам здається, що питання не має до вас відносини, постарайтеся уявити, що воно до вас ставиться, відповідь все одно потрібно дати;

– пам'ятайте, що тут немає «хороших» і «поганих» відповідей, але намагайтеся зробити своїми відповідями сприятливе враження; вільно висловлюйте свою думку.

Текст опитувальника

1. У ситуації неясної обстановки я вважаю за краще почекати, поки вона проясниться, а не розвідувати її.
2. Я хотів би піти далеко в море на невеликому, але надійному морському судні.
3. В роботі я намагаюся ігнорувати все, що прямо не стосується справи.
4. Мене приваблює подорож по країні на попутних машинах.
5. Мені нецікаво дивитися один і той же фільм вдруге.
6. Я остерігаюся їжі, яку раніше не куштував.
7. Мій девіз: розумний в гору не піде, розумний гору обійде.
8. Я б вважав за краще жити в такі періоди історії, які насичені змінами.
9. Мені неприсмно бачити екстравагантні зачіски.
10. Мені б хотілося стрибнути з парашутом.
11. Мені не подобаються люди, які лізуть на рожен.
12. Я хотів би покататися на спортивному мотоциклі.
13. Я б став вчитися управляти дельтапланом.
14. Нерозумно робити божевільні вчинки тільки для того, щоб подивитись як на це відреагують оточуючі.
15. Мені утомливо дивитися аматорські фільми і слайди.
16. Люди, які зі мною не згодні, цікаві мені менше, ніж однодумці.
17. Я люблю запливати далеко від берега.
18. Зовсім не уявляю себе альпіністом.
19. При вирішенні проблеми я дію по лінії найменшого опору.
20. Мені подобається боятися незвичайно.
21. Людям треба час від часу міняти роботу, щоб уникнути застою.
22. У мене вистачає терпіння спілкуватися з нудними людьми.
23. У незнайомому місті я вважаю за краще самостійно знаходити дорогу, а не користуватися путівником.
24. Я уникаю друзів, вчинки яких непередбачувані.
25. Іноді мені хочеться зробити щось страшне.
26. Мені хотілося б пожити життям бродячих циган, мандрівних артистів.

27. Я відчуваю підйом сил, якщо при здійсненні якої-небудь справи з'являються серйозні перешкоди.
28. Важко уживатися в колективі з занудою.
29. Мені страшно пірнати з високої скелі.
30. Мені подобається провокувати людей до нерозумного про-
яву влади і деспотизму.
31. Шкода витрачати стільки часу на сон.
32. Я беруся за важкі завдання, тільки якщо мене змушують
до цього обставинами.
33. Я б не наважився спробувати препарати, що викликають
галюцинації.
34. Навіть подумати не можу про спуск на гірських лижах з
високої гори.
35. Я не люблю поєднання контрастних кольорів і неправиль-
них форм сучасного живопису.
36. Людина, дії якої передбачувані, – зануда.
37. Я б хотів попірнати з аквалангом.
38. Мені дуже подобається долати труднощі.
39. Мають рацію ті люди, які вибирають непроторенні шляхи,
у вирішенні яких можливі невдачі.
40. Мені подобається слухати нову і незвичайну музику.

Схема обробки результатів

Кожна з чотирьох шкал опитувальника включає по 10 питань. При кожному збігу відповіді на питання з ключем зараховується 2 бали, при розбіжності – 0 (позиції А і В), в ситуації проміжної відповіді («сумніваюся», позиція Б) – 1 бал.

Г. С. Никіфоров пропонує оцінювати середні показники у діапазоні від 6, 5 до 10, 6 балів. Виходячи з цього, результати

6 – 7 балів знаходяться на межі низького та середнього рівнів, 10 – 11 балів – на межі середнього та високого рівнів.

Знаходимо «піки» і «провали» індивідуального профілю по відношенню з усередненим профілем (за межами № + 2 бали за кожною шкалою). Проводимо змістовну інтерпретацію високих та низьких значень за окремими шкалами.

Ключі до шкал опитувальника SSS

TAS	+	2	10	12	13	17	18	25	29	34	37
BS	+	5	6	8	15	19	21	22	28	31	36
ES	+	4	9	14	20	24	26	30	33	35	40
UA	+	1	3	7.	11	19	23	27	32	38	39

Шкала BS (непереносимість одноманітності). Високі бали вказують на гіпертимність. Для таких людей монотонна робота рівнозначна покаранню. Низький бал за шкалою BS вказує на схильність до монотонної, копіткої, одноманітної та рутинної роботи.

Шкала ES (пошук нових вражень). Вкрай низькі значення за шкалою ES вказують на ригідність обстежуваного, на те, що він прихильний традиційним поглядам і правилам. Такі працівники незалежно від віку консервативні, не люблять нововведень, змін.

Шкала TAS (пошук гострих відчуттів). Високі значення за цією шкалою дозволяють виявити осіб, які схильні до надзвичайних подій. Слід зауважити, що виражений пошук гострих відчуттів не обов'язково призводить до небезпечних ситуацій в житті. У окремих осіб він сублімується; виражається соціально прийнятними шляхами. Низькі значення за шкалою TAS вказують на тривожність, приховану депресію.

Шкала UA (не адаптивні прагнення до труднощів). Високий бал за цією шкалою набирають люди, які прагнуть знаходити і долати труднощі. Ці люди потенційні ініціатори конфліктів, їх часто відкидають в різних колективах.

Слід звертати увагу на поєднання в особистому профілі піків за шкалами TAS і UA. Як правило, люди з такими показниками агресивні, конфліктні, соціально дезадаптовані. Люди з низькими значеннями за шкалою UA, з одного боку, боязкі, сензитивні, з низькою нервово – психічною стійкістю і великою ймовірністю «зривів», важко адаптуються і не витримують напружених умов роботи. Для осіб, які в силу своїх психофізіологічних особливостей схильні до стресів, вирішенням проблеми для них може бути вихід з ситуації, що травмує через уникнення труднощів. Низькі значення за шкалою UA вказують на осіб, які в реальному житті схильні уникати відповідальності, при найменшій можливості намагаються ухилитися від виконання посадових обов'язків (за ними потрібний постійний контроль з боку керівництва). У будь-якому випадку, що б не стояло б за цим, обстежувані з низьким балом за шкалою UA мають тенденцію уникати труднощів, перекладати відповідальність на інших осіб або на обставини і тому є «проблемними» працівниками.

Джерело: Практикум по психології здоров'я / Под. ред. Г. С. Никифорова. СПб.: Питер, 2005

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «особиста професійна безпека працівників поліції»
2. Назвіть ситуації професійної діяльності, які можуть стати небезпечними для працівників поліції
3. Надайте характеристику системи забезпечення особистої професійної безпеки поліцейських
4. Визначте структуру підготовленості та готовності до забезпечення особистої безпеки працівників поліції
5. Охарактеризуйте зарубіжний досвід підготовки поліцейських до забезпечення особистої професійної безпеки
6. Розкрийте зміст поняття «установка на виживання»
7. У чому полягає вплив схильності особистості до ризику на забезпечення особистої професійної безпеки поліцейських?

Рекомендована література

1. Александров Д. О. Юридична психологія: підручник. Заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєв. Київ: КНТ, 2007. 359 с.
2. Прикладная юридическая педагогика в органах внутренних дел : учебник / ред.: В. Я. Кикотя, ред.: А. М. Столяренко. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. 513 с.
3. Тіماشова В. М. Шлях до виживання: деякі аспекти особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ з огляду на зарубіжний досвід. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 4. С. 82-87.
4. Трояновський В. С. Особиста безпека поліцейського під час виконання службових обов'язків: зарубіжний досвід. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 1. С. 74-76.
5. Фатхутдінов В. Г. Особиста безпека працівників органів внутрішніх справ при проведенні масових заходів. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2011. Том 24 (63). № 2. С. 179-185.
6. Шутий М. В. Аспекти визначення поняття «безпека» та його значення для забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ України. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2014. № 3. С. 173-178.

4.3. Психологічна готовність поліцейського до професійної діяльності в екстремальних умовах

Для успішної роботи поліцейських у екстремальних умовах у них має бути сформована готовність до такої роботи ще у ВНЗ, яка б урахувала особливості роботи, функції поліцейського в екстремальних умовах. О. Копейкін довів необхідність педагогічного супроводу фахової підготовки майбутніх працівників поліції, яка розгортається під час процесу взаємопов'язаної діяльності педагога і курсанта, здійснюваного з

метою створення умов для усвідомленої, відповідальної, самостійної і своєчасної готовності до дії, нейтралізації майбутнім працівником проблемних ситуацій у його діяльності.

У психологічному словнику поняття «готовність до дії» розглядається у декількох аспектах: як озброєність людини необхідними для успішного виконання дії знаннями, вміннями, навичками і як згода на виконання будь-яких дій. Професійна готовність є широкою за дією, складається з певних дій у співвіднесенні з метою, яка і визначає вибір переліку дій, засобів діяльності. Поняття **професійної готовності до діяльності** давно використовується у психолого-педагогічних дослідженнях поряд з компетентностями, професіограмою і є більш широким поняттям, включає в себе компетентності, відбиває в конкретній особливості перелік вимог професіограми (знання, вміння, навички, професійні якості). Готовність до професійної діяльності є «фундаментом професійної компетентності» фахівця. Проблему формування готовності фахівця до професійної діяльності розглядали в наукових дослідженнях в напрямках психологічної готовності (М. Дяченко, Л. Кандибович, Н. Кузьміна, О. Мороз, А. Штейнмец та ін.), морально-психологічної готовності (Л. Кондрашова), акмеології як вершини професійної діяльності (О. Деркач), як результат підготовки фахівця, комплекс базових навичок і компетентностей (В. Михайлова, Ю. Сенько, О. Романовський).

Згідно з дослідженнями К. Платонова, існує **три значення готовності особистості до діяльності**:

по-перше, це готовність як результат трудового виховання, що проявляється через бажання трудитися, а також усвідомлення потреби брати участь у спільній трудовій діяльності;

по-друге, це готовність до певної праці, яка є професією й водночас результатом профнавчання, виховання й соціальної зрілості;

по-третє, це готовність до праці як результат психологічної підготовки та внутрішньої мобілізації. Усі вони взаємопов'язані і входять до поняття професійної готовності.

В дослідженнях виділяють професійну готовність до діяльності:

- ✓ довготривалу та тимчасову (передстартовий стан: звичайна, підвищена, занижена) (М. Левітов);
- ✓ операційну, функціональну, особистісну (Н. Матюхіна).

Ці види готовності входять до поняття і структури професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх правоохоронців. Професійна готовність до

діяльності виявляється перед виконанням, в ході роботи і при завершенні завдань, має складну динамічну структуру, що включає сукупність емоційних, вольових, мотиваційних, інтелектуальних, операціональних процесів, властивостей, станів психіки людини в їх співвідношенні із зовнішніми ситуаційними умовами і майбутніми завданнями. Тобто професійна готовність ширша за психологічну готовність. Як зазначає С. Яворський, є професійна готовність особистості до діяльності (і тим самим до професійних дій, якими вона реалізується) – це інтегральна властивість людини, що характеризує її придатність до виконання загальних вимог професійної діяльності, зокрема у професійно нетипових ситуаціях – тобто екстремальних.

Структурними компонентами готовності є:

1. Мотиваційний компонент (наявність позитивного ставлення до обраної професії, розуміння й усвідомлення суспільного значення і важливості завдань, згоду на професію, свідомого прагнення до добросовісного виконання службового обов'язку, потреби в подоланні труднощів і наполегливості в досягненні мети; вияв інтересу до виконання службових завдань в екстремальних умовах).

2. Ціннісно-орієнтаційний (орієнтувальний) компонент (етика професійної діяльності).

3. Емоційно-вольовий компонент (адекватна самооцінка, стресостійкість, цілеспрямованість, врівноваженість, самовладнання).

4. Змістовий (когнітивний) компонент (загальнопрофесійні знання, психолого-педагогічні знання, загально-правові знання, знання зі спеціальної підготовки).

5. Операційний компонент (соціально-особистісні вміння, загальнонаукові вміння, загально-професійні вміння, спеціалізовано-професійні вміння, інструментальні вміння).

6. Контрольно-оцінний компонент (рефлексія, самоконтроль).

7. Особистісний компонент (психологічна стійкість, надійність, активність, самостійність, відповідальність, рішучість, цілеспрямованість, фізична підготовленість).

Екстремальні умови праці правоохоронця можна поділити на:

1) загальні, які пов'язані з перебуванням на цій роботі, яка внаслідок ненормованості, не прогнозованості, перевантаження, напруженості може привести до збоїв у здоров'ї, сімейних стосунках, зв'язках з оточенням тощо, що не впливає позитивно на якість роботи;

2) пов'язані з ризиками окремого виду служби.

Т. Білоус пропонує таку **класифікацію екстремальних умов правоохоронця**:

- Загальні умови, які пов'язані з ризиком самої правоохоронної діяльності для людини унаслідок напруженості, ненормованості та інших загальних ризиків.
- Спеціальні умови, які пов'язані з:
 - а) професійною діяльністю в надзвичайних ситуаціях (в умовах стихійного лиха, аварії, в складних умовах техногенного, природного, соціального і воєнного характеру);
 - б) певним напрямком діяльності правоохоронця (нетипові ситуації в оперативно-службовій діяльності, забезпеченні громадської безпеки, проведення спецоперації, підготовки чи вчинення теракту).

Вплив екстремальних умов, психологічні перевантаження призводить працівників до стресового стану. Він виникає в період небезпеки, страху, невдач, втрати надії, перспективи, спричиняє вкрай негативний вплив на організм, гальмує продуктивність діяльності працівника поліції, травмує психіку, інші системи організму, і в цілому веде до психологічної та професійної деформації. Ефективність формування психологічної готовності правоохоронців до застосування табельної вогнепальної зброї (як однієї з екстремальних умов професійної діяльності працівника) залежить від інтенсивності прояву мотиваційного, емоційного, інтелектуального компонентів, індивідуально-психологічних якостей особистості та рівня особистісної тривожності і сили нервової системи (А. Черкашин, М. Корольчук). Психічний і розумовий стан правоохоронця, який перебуває в екстремальних умовах, може виявлятися у змінах в роботі серцево-судинної системи, поліпшенні емоційної стійкості, зменшенні латентного періоду простої рухової реакції, підвищенні частоти рухів за одиницю часу, підвищенні збудження і певній спрямованості свідомості. Схожі реакції поведінки під впливом екстремальних умов описав М. Д'яченко, який говорить: про *дезорганізацію поведінки*, уповільненість рухів, зміну активності, й осмислення посталих ускладнень, правильної їх оцінки, підвищення самоконтролю, які відбуваються на фоні стресу, конфлікту, фрустрації, кризи. Основою таких змін є різка зміна параметрів ситуації. Це вимагає зміни алгоритму дій, вироблення нового плану, відходу від стереотипу в умовах обмеженості в часі.

Поведінку правоохоронця в екстремальних умовах діяльності визначають: базові потреби людини, мотивація, пси-

хологічна стійкість, емоції, особистісна стійкість, фізична підготовленість, швидка реакція, креативність.

Професійну готовність поліцейського до роботи в екстремальних умовах можна визначити як складну, інтегративну якість особистості, яка забезпечує високий рівень виконання професійних завдань і особисту безпеку працівника, складається з різних компонентів, що відображають професійні дії поліцейського в екстремальних умовах, забезпечують протистояння цим умовам. Така готовність може бути постійною або мобілізаційною, тривалою або тимчасовою, але вона не з'являється миттєво, її потрібно спеціально формувати. Розпочинати цей процес треба у вищих навчальних закладах МВС.

Процес формування професійної готовності майбутніх поліцейських має бути професійно спрямованим – як у меті, завданнях, змісті, так і у формах і методах підготовки. Формування професійної готовності має здійснюватися через диференціацію і професіоналізацію процесу підготовки, на основі принципів доступності і науковості, системності і систематичності, зв'язку з життям і практикою, врахуванням вікових та індивідуальних особливостей курсантів.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття «професійна готовність особистості до діяльності».
2. Які є види професійної готовності до діяльності?
3. Охарактеризуйте структурні компоненти професійної готовності до діяльності.
4. Назвіть основні види екстремальних умов у професійній діяльності правоохоронця.
5. Як впливають екстремальні умови професійної діяльності на психіку правоохоронця?
6. Які чинники визначають поведінку правоохоронця в екстремальних умовах діяльності?
7. Дайте визначення поняттю «професійна готовність поліцейського до роботи в екстремальних умовах».

Рекомендована література

1. Білоус Т. Л. Формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників органів внутрішніх справ України: дисертація ... канд. пед. наук : 13.00.04. Харків, 2015. 219 с.
2. Колесніченко О. С. Модель психологічної готовності працівників МНС України до діяльності в екстремальних умовах. *Наука і освіта*. 2009. № 5. С. 86–90.

3. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Ніка-Центр, 2006. 580 с.

4. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / за заг. ред. І. В. Жданової. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Х. : ХНУВС, 2014. 516 с.

5. Яворський С. Х. Підготовка курсантів навчальних закладів МВС до професійних дій у нетипових ситуаціях оперативної-службової діяльності : дис. ... канд. пед. наук. Х., 2000. 223с.

4.4. Правові та психологічні аспекти застосування поліцією табельної вогнепальної зброї

Вміння застосувати та використовувати табельну вогнепальну зброю є факторами, з одного боку, дотримання особистої безпеки робітником поліції, з іншого – захисту життя, здоров'я і майна громадян від протиправних посягань. В реальних умовах стрільба потребує від поліцейських уміння вражати цілі із будь-яких положень, за різних рівнів освітлення та при жорсткому дефіциті часу. Результатом такої стрільби повинно бути гарантоване ураження цілі, а не випадкове влучення.

Світова статистика свідчить про те, що злочинність є одним із головних факторів, що безпосередньо впливає на травматизацію і гибель поліцейських та правопорушників.

Закон України «Про Національну поліцію» повністю відповідає європейському законодавству, яке регламентує застосування поліцією вогнепальної табельної зброї. Відповідно до статті 18 Закону України «Про Національну поліцію» одним із видів державного примусу, що може застосовувати особовий склад Національної поліції є табельна вогнепальна зброя. Згідно статті 26 цього Закону «Застосування вогнепальної зброї» працівники Національної поліції, як крайній захід, мають право застосовувати вогнепальну зброю для:

- захисту громадян від нападу, що загрожує їх життю і здоров'ю, а також звільнення заручників;
- відбиття нападу на працівника Національної поліції або членів його сім'ї, якщо їх життю або здоров'ю загрожує небезпека;
- відбиття нападу на охоронювані об'єкти, конвої, жили приміщення громадян, приміщення державних і громадських підприємств, установ і організацій, а також звільнення їх у разі захоплення;

- затримання особи, яку застали при вчиненні тяжкого злочину і яка намагається втекти;
- затримання особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти з-під варти, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю і здоров'ю працівника Національної поліції;
- зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю громадян або працівника Національної поліції.

При цьому забороняється застосовувати і використовувати вогнепальну зброю при значному скупченні людей, якщо від цього можуть постраждати сторонні особи.

Стаття 27 «Гарантії особистої безпеки озброєного працівника Національної поліції» вказує, що працівник Національної поліції має право оголити вогнепальну зброю і привести її у готовність, якщо вважає, що в обстановці, яка склалася, можуть виникнути підстави для її застосування.

При затриманні злочинців чи правопорушників або осіб, яких працівник Національної поліції запідозрив у скоєнні злочинів чи правопорушень, а також при перевірці документів у підозрілих осіб, працівник Національної поліції може привести у готовність вогнепальну зброю, що є попередженням про можливість її застосування.

Спроба особи, яку затримує працівник Національної поліції із вогнепальною зброєю в руках, наблизитись до нього, скоротивши при цьому визначену ним вголос відстань, чи доторкнутись до зброї, дають поліцейському право застосувати вогнепальну зброю.

На думку фахівців у галузі правових основ застосування табельної зброї органами правопорядку (А. Сантаревський, В. І. Динека, Е. Stevan & R. Blak), складається парадоксальна ситуація, коли поліція, на законних підставах вбиває «злочинців», яких судом ще не було визнано такими. Д. А. Корецький та С. Ф. Мілюков дали визначення цьому феномену – «позасудові репресії, як законний спосіб боротьби із злочинністю». Це явище найбільше поширено серед групи країн Південної Америки (Бразилія, Чилі, Парагвай) та Південно-східної Азії (Індія, Бангладеш, Філіппіни та ін.), де отримало назву «encounter killings» або «позасудові страти». Експерти Федерального бюро розслідувань США (FBI USA) констатують збільшення вогнепальної зброї у діяльності поліції та надмірне застосування вогнепальної зброї як «смертельної сили» (deadly force). У наслідок цього, у жителів США у вісім разів більше шансів бути вбитими поліцейськими, ніж злочинцями.

На агресивну поведінку офіцерів поліції при застосуванні вогнепальної зброї, суттєво впливає етнічний фактор. Особливо це стосується афроамериканців. Так, W.G.Bailey у своїй книзі «Енциклопедія науки о поліції» (Encyclopedia of Police Science) вказує, що афроамериканці мають більше шансів стати жертвами застосування поліцією «смертельної сили».

Аналіз світової практики дозволяє виділити чотири основні блоки екстремальних ситуацій, коли поліція змушена застосовувати вогнепальну зброю:

- проти озброєних злочинців;
- соціально небезпечних хворих із психічними розладами;
- осіб з імітаційною або іграшковою зброєю;
- у ситуації «suicid by cop».

Збройні злочини є найбільш небезпечними у системі кримінального насильства. Вони характеризуються найбільш тяжкими наслідками і становлять підвищену небезпеку для суспільства. Наявність зброї у злочинців грає роль каталізатора агресивності і жорстокості при скоєнні ними злочинів. Все частіше злочинці чинять збройний опір працівникам поліції та інших органів правопорядку. Тому для нейтралізації озброєних злочинців або припинення протиправних дій застосування поліцією зброї є останнім та найбільш ефективним аргументом. При цьому фахівці констатують, що наявність вогнепальної зброї суттєво збільшує вірогідність його протиправного застосування.

Застосування вогнепальної зброї працівниками органів правопорядку пов'язане із високою динамікою, патогенним впливом психологічних стресорів екстремальної ситуації та реальною вітальною загрозою для їхнього здоров'я і життя. Для подібних ситуацій характерні:

- ✓ раптовість виникнення загрози і необхідність швидкої реакції на неї;
- ✓ миттєва оцінка оперативної обстановки, що склалася;
- ✓ відхід з лінії ведення вогню злочинцем;
- ✓ вихоплювання зброї, приведення її у готовність до стрільби та відкриття вогню.

При виникненні реальної небезпеки та вступом у єдиноробство із правопорушником дії поліцейського, його поведінку будуть визначати рівень професійної підготовки та вмін-

ня керувати своїм психічним станом в умовах екстремальної ситуації (рис.4.1).

Рис.4.1. Типи поведінкових реакцій поліцейських у екстремальних ситуаціях

На ефективність стрільби поліцейських впливає низка суб'єктивних та об'єктивних факторів, серед яких домінуючими є: психічний стан, рівень професійної підготовки, кризисна обстановка та складні умови.

За даними В. Г. Андросюка, в екстремальних ситуаціях у працівників міліції України спостерігалися зміни стану свідомості, що супроводжувались наступними проявами: зниження координації рухів (29, 8%), уповільнення реакції (27%), розгубленість (24%), порушення логіки міркувань (18%), зниження критичності мислення (11%), якості сприймання та уваги (8, 9%). Патогенні стресори критичної ситуації негативно впливають на психологічний та фізичний стан поліцейських, що за певних обставин суттєво знижує ефективність стрільби.

У критичній ситуації психотравмуючий фактор негативно впливає на психіку, викликаючи часом патологічні зміни у поведінці поліцейського. У його свідомості виникає реальне почуття страху або тривоги, із якими він не може цілком справитися. Фахівці вказують, що негативні стани (страх, емоційний шок, іммобілізація, ступор та ін.) можуть впливати на точність навіть автоматизованих рухів.

Застосування вогнепальної зброї проти психічно хворих. Низка дослідників (Walsh et al., Munkner et al.) констатують наявність певного взаємозв'язку між психічними захворюваннями та злочинністю. На думку інших фахівців (R. Borum et al., M. Reuland and G. Margolis, H. Lamb et al., A. Waldman), неадекватна поведінка осіб, що страждають пси-

хічними захворюваннями, представляє серйозну проблему для персоналу органів правопорядку.

Застосування вогнепальної зброї проти злочинців із імітаційною та іграшковою зброєю. Кримінологи констатують тенденцію зростання злочинів, скоєних за останній час із використанням нетрадиційних видів зброї – імітаційної та іграшкової. Так, за даними МВС Мексики кожен третій із насильницьких злочинів у країні скоюють із застосуванням іграшкової зброї. Така кримінальна статистика характерна для більшості країн Латинської та Північної Америки. При цьому нерідко жертвами поліцейської неадекватності стають навіть діти та неповнолітні, що мали необережність з'явитись у сумерках або у нічний час на вулиці із іграшковою зброєю.

Застосування поліцією зброї у ситуації «suicid by cop». За останні роки різко зросла кількість випадків застосування поліцією зброї у ситуації, яка отримала назву «suicid by cop», або «самогубство, що було скоєно за допомогою офіцера поліції» (police officer assisted suicide) (рис.4.5).

Цей феномен пов'язаний із тим, що із-за ірраціонального страху індивідуум не може подолати психологічний бар'єр та самостійно скоїти суїцид. Тому він змушений використовувати іншу людину як «летального агента».

«Suicide by cop», як спосіб скоєння суїциду, найбільше поширений серед англомовних країн: США – 35%, Австралія – 31% та Канада – 25% від загальної кількості.

У ситуації «suicide by cop» поліцейські вимушені діяти в умовах жорсткого ліміту часу та екстрено приймати рішення. Світова практика свідчить, що такі інциденти тривають мінімум від двох до десяти хвилин, залишаючи офіцеру поліції мало часу для того, щоб він зміг зрозуміти – перед ним людина «з суїцидальним імпульсом», яка потребує екстреної медичної допомоги.

Психологічні аспекти застосуванні поліцією вогнепальної зброї. Ряд авторів (J.Strype & J.Knutsson, Squires & Kennison) стверджують, що вірогідність адекватного застосування зброї залежить від реального сприйняття офіцером поліції потенційного ризику та ступеня небезпеки. При цьому, вірогідність неправомірного або випадкового застосування поліцією вогнепальної зброї повинна бути зведена до мінімуму.

У основі пострілу лежать зорово-сенсомоторні реакції організму, *сенсомоторна* координація, точність рухів, швидкість *реакції та ін.* Їх індивідуальні характеристики дають змогу прогнозувати придатність до конкретної професійної

діяльності (П. К. Анохин; Н. Б. Філімонова; Е. І. Бойко; М. В. Макаренко).

Вогневій бій, або перестрілка між силами правопорядку та злочинцями є одною із кризових ситуацій у діяльності поліції. Особливу роль у кризовій ситуації грає відмова моторних функцій. Відмова моторних функцій проявляється в тому, що поліцейський не в змозі діяти адекватно обстановці, у нього порушується координація рухів, він не може прийняти раціональне положення для стрільби, здійснити маневр або відхід з лінії вогню та ін.

У критичній ситуації під патогенним впливом стресорів, можуть статися зміни у окремих формах сприйняття. Під час екстремальних подій також може проявитися поведінкова дисоціація – психічний процес, який відносять до механізмів психологічного захисту.

Під час вогневого протистояння може виникнути феномен «тунельного зору», коли увага поліцейського буде сконцентрована лише на одному об'єкті – злочинці або його зброї, а периферійний зір – заблоковано. Аналогічним чином, тунельний феномен може проявитися і стосовно слухових аналізаторів: увага офіцера поліції буде зосереджена виключно на звуках, що доносяться з боку злочинця (голос, обривки фраз, шум його кроків та ін.). Характерно, що у цей час фоніві звуки не будуть сприйматися. Ряд авторів констатують, що під час перестрілки у окремих поліцейських може виникнути почуття слабкості та безпорадності (Honig & Sultan).

У кризових ситуаціях, які становлять небезпеку для життя поліцейського або інших людей виникає емоційний стрес, в результаті чого відбувається процес мобілізації ресурсів організму: значно зростає частота серцевих скорочень, підвищується артеріальний тиск, відбувається екскреція (викид) у кров великої кількості катехоламінів (адреналіну і норадреналіну).

Успішність професійної діяльності працівників поліції щодо забезпечення громадської безпеки та правопорядку багато в чому залежить від їхньої психологічної готовності до застосування табельної зброї. Застосування табельної зброї – це здійснення умисного прицільного пострілу або інший спосіб використання бойових властивостей вогнепальної зброї з метою ураження живої чи іншої цілі.

Психологічна готовність працівників поліції до застосування і використання вогнепальної зброї – це багатовимірне комплексне утворення, основними компонентами

якого є професійні знання, спеціальні навички, відповідні мотиви та особливості особистості.

Аналіз світової практики застосування вогнепальної зброї персоналом поліції і огляд літератури з даної тематики дозволяє зробити висновки про наявність тісного взаємозв'язку між особистісним потенціалом і психологічною готовністю поліцейських до застосування табельної зброї. На думку ряду авторів (С. Ю. Добряк; В. А. Кулганов та ін.), адаптаційний потенціал є інтегральним утворенням, який об'єднує у складну систему соціально-психологічних, психічних, біологічних властивостей і якості, які актуалізуються особистістю для формування та реалізації нових форм поведінки в складних умовах, що різко міняються.

Офіцери поліції з *високою* психологічною готовністю до застосування табельної зброї рідко знаходяться у стані фрустрації, пред'являють до своєї поведінки підвищені вимоги і дають собі адекватну та об'єктивну оцінку. Поліцейські з високим рівнем психологічної готовності до застосування зброї у ситуації фрустрації володіють комплексом поведінкових реакцій, серед яких виділяються низькі значення екстрапунітивних реакцій (тип реагування особистості на стан фрустрації, що характеризується зовнішньою спрямованістю, виміщенням негативних емоцій на інших і провокацією агресивної форми поведінки), і більш високу вираженість інтрапунітивних і імпунітивних реакцій (на себе і в нікуди).

У поліцейських з *низьким* рівнем психологічної готовності до застосування зброї домінують екстрапунітивні реакції і реакції з фіксацією на задоволенні потреб, при цьому слабо вираженими є інтрапунітивні і імпунітивні реакції.

Психологічна готовність персоналу поліції до застосування вогнепальної зброї тісно пов'язана з особистісною та ситуативною тривожністю. Поліцейські з високим ступенем психологічної готовності до застосування табельної зброї мають низький рівень особистісної та ситуативної тривожності, а їх колеги з низькою психологічною готовністю – помірний рівень тривожності.

Для вогневого бою на близьких відстанях, особливо у міських умовах, характерним є високий темп стрільби з обох протиборчих сторін. Причому, чим менше відстань між ними, тим інтенсивніше темп стрільби. Цей феномен обумовлений природною реакцією стрільців на диспозицію противника: чим ближче він знаходиться, тим більше бажання у нього влучити. При цьому часто сторони прагнуть отримати бажаний результат за рахунок великої кількості пострілів. За таких

обставин вітальна загроза стає реальною (близькість супротивника і наведена зброя) не залишає часу для ретельного прицілювання. У критичних ситуаціях збройного протистояння результативність атакуючих або захисних дій поліцейського буде залежати від рівня його психологічної, тактичної та фізичної підготовки (рис. 4.6).

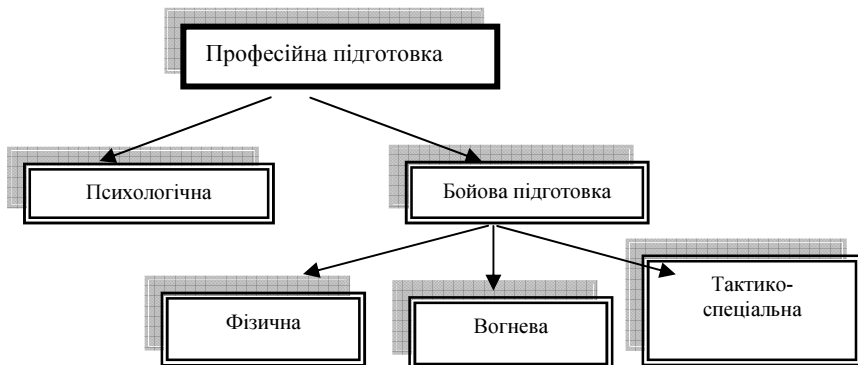

Рис. 4.2. Основні напрямки професійної підготовки поліцейських

Така система професійної підготовки повністю відповідає сучасній концепції «ближнього бою» (Close quarters combat, CQC), тактика якої включає різні варіанти локалізації фізичного або збройного протистояння між поліцією та злочинцями. З метою підвищення професійного рівня поліцейських доцільно використовувати у тренувальному процесі інтерактивні (мультимедійні) стрілецькі тири, завдяки яким можливо моделювати конкретні кризові ситуації та формувати у персоналу поліції відповідний алгоритм дій.

Застосування вогнепальної зброї поліцейським є психотравмуючим стрес-фактором, що призводить до різних психічних розладів особистості і потребує відповідної корекції у найкоротші терміни.

Посттравматичні стресові розлади є однією з найбільш частих і несприятливих форм психічних порушень у осіб, що пережили життєво небезпечні ситуації. Несприятливий вплив на організм поліцейського екстремальних умов діяльності підвищує чутливість до психотравмуючих факторів, які можуть спровокувати суїцидальну поведінку або невинуватого загибель.

На думку авторів (N.Bohl, J.T. Mitchell, G.S.Everly, J.A. Davis, B.P.Gersons, M.Olff), після застосування поліцейськими зброї для ліквідації негативних наслідків виникає необ-

хідність проведення екстрених спеціальних заходів психологічного, медичного або фармакологічного характеру й проведенню комплексних заходів по наданню психологічної допомоги поліцейським за програмою «Дебрифінг стресу критичних інцидентів». Метою таких дебрифінгів є мінімізація психічних страждань учасників травматичних подій, зниження психологічних наслідків пережитого стресу, попередження розвитку ПТСР.

Питання для самоконтролю

1. Що таке вогнепальна зброя?
2. Для чого поліція озброєна вогнепальною зброєю?
3. Які нормативно-правові акти регламентують застосування поліцією вогнепальної зброї?
4. Що таке екстремальна ситуація?
5. Які стресори впливають на ефективність стрільби?
6. Вкажіть психологічні аспекти стрільби поліцейських.
7. Визначте основні характеристики «ближнього» бою.
8. Назвіть особливості стрільби у темряві.
9. Вкажіть основні психотравмуючі фактори застосування зброї поліцією
10. Які наслідки негативного впливу застосування поліцією табельної зброї?

Рекомендована література

1. Каплунов А. И. Применение и использование сотрудниками милиции огнестрельного оружия. Теория и практика: Монография / под ред. В. П. Сальникова. СПб.: Фонд «Университет», 2001. 448 с.
2. Ларин А. Стрелковая подготовка сотрудников спецподразделений. Издательство: Фаир-Пресс, 2000, 256 с.
3. Стрельцов С. Пистолет в ближнем бою. Оружие в системе боевого выживания А. А. Кадочникова. Краснодар. ООО «Кубаньпечать», 2001, 96 с.
4. Hessisches Gesetz über die öffentliche Sicherheit und Ordnung. München: Boorberg. 2008, 1073 p.
5. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Pozycja. 2014. 47 p.

ГЛАВА 5

ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ

5.1. Психологічні аспекти рекрутингу в поліцію

Сьогодні цінність людських ресурсів визнається усіма. Будь-яка організація для досягнення поставлених цілей і завдань зацікавлена в висококваліфікованих, працездатних працівниках, здатних якісно виконувати виробничі функції. Не є винятком і Національна поліція України.

Однією з першочергових цілей Національної поліції є докорінне реформування системи, перехід до нових світових стандартів діяльності поліцейських структур, відмова від радянської каральної міліції, перехід до сервісної служби за зразком провідних країн західного світу.

Будь-яка організація має штат співробітників, що виконують свої професійні обов'язки, співробітники є «двигуном» будь-якої організації і від того, хто працює в поліції залежить успіх у вирішенні професійних завдань, престижу служби, довірі громадян до поліції в цілому. Тому для сучасної України, новій поліції необхідно запозичувати досвід і традиції, що склалися у відборі, оцінці, підготовці і вихованні майбутніх поліцейських-професіоналів у країнах з розвинутою демократією.

«**Рекрутинг**» походить від французького «recruit», «рекрутувати», тобто набирати кого-небудь, вербувати, поповнювати новим особовим складом, наймати на службу за гроші. Рекрутинг персоналу є однією з центральних функцій управління.

Досвід рекрутингу кандидатів у поліцію Великобританії

Відбору та підготовки поліцейських кадрів в Великобританії приділяється велика увага.

До осіб, що надходять на кадрову службу в поліцію Англії та Уельсу, висуваються такі вимоги:

- вік не менше 18 років (верхньої межі віку кандидата немає);

- громадянство Великобританії, країн Співдружності націй, країни Європейського Союзу або іншої держави при наявності дозволу на постійне проживання у Великій Британії;

- фізичне і психічне здоров'я;
- відсутність кримінального минулого;
- відсутність фінансових проблем;

Немає формальних вимог до рівня освіти кандидата – він оцінюється при проведенні конкурсних випробувань. Єдина вимога – вільне і грамотне володіння англійською мовою.

Конкурсний професійний відбір включає три етапи:

- вивчення освітнього рівня і психологічних якостей;
- випробування фізичних якостей і медичний огляд;
- спеціальна перевірка.

Перший етап конкурсного відбору проводиться в центрах відбору, які діють під егідою Національного агентства вдосконалення поліцейської діяльності (НАВПД), і займає у загальній складності близько п'яти годин. Тестові випробування, що розробляються психологами НАВПД, включають:

- структуроване інтерв'ю загальної компетентності (протягом 20 хвилин кандидат повинен дати відповіді на чотири питання, що стосуються таких сфер, як його соціальна компетентність, комунікабельність, особиста відповідальність, вміння вирішувати проблемні ситуації, мотивація, вміння працювати в групі та ін.);

- логічний числовий тест, що складається з 25 завдань, на вирішення яких дається 12 хвилин;

- вербальний тест логічного мислення, що складається з 30 завдань (дається певна ситуація і додаткові дані, пов'язані з нею, а також ряд логічних міркувань, що впливають з цих даних; кандидат повинен розібратися в ситуації і протягом 25 хвилин дати висновок про правильність або хибність логічних висновків);

- дві письмових вправи, у одній з яких кандидат повинен описати певну проблему, а в іншій описати певний інцидент;

- чотири інтерактивних вправи (кандидату послідовно дають чотири письмові завдання. При виконанні кожного завдання він протягом п'яти хвилин готується, а потім повинен зіграти роль певного співробітника, який працює з відвідувачем. Роль відвідувачів грають спеціально навчені актори, що діють за чітко встановленим сценарієм).

Особи, які успішно пройшли перший етап відбору, допускаються до другого. На *другому етапі* вони проходять ви-

пробування фізичних здібностей і ретельне медичне дослідження.

На *третьому етапі* кандидати піддаються спеціальній перевірці, яку здійснюють поліцейські служби. Спеціальна перевірка полягає у вивченні біографічних даних кандидата, виявленні можливого кримінального минулого або асоціальної поведінки та ін.

Кандидати, які успішно пройшли конкурсний відбір і набрали найбільшу кількість балів, приймаються на службу на посаду констебля з дворічним випробувальним терміном, протягом якого вони проходять професійну поліцейську підготовку.

Система рекрутингу в поліцію США

Система професійної підготовки кадрів правоохоронних органів тісно взаємопов'язана з системою відбору – рекрутинг кадрів. У кожному з правоохоронних відомств США існує своя система відбору, яка обумовлена специфікою діяльності, вимогами та ін.

Завдання відбору – вибрати найбільш гідних кандидатів, які за своїми особистими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною та медичними показниками зможуть ефективно виконувати складні функціональні обов'язки по забезпеченню правопорядку в країні, у конкретному штаті або муніципальному окрузі.

Однією з характерних особливостей системи рекрутингу кадрів у правоохоронних органах є високий конкурс. Це пов'язано з тим, що професія поліцейського або співробітника федерального правоохоронного агентства у США є дуже престижною і добре оплачуваною. Конкурс на місце у великому поліцейському департаменті становить 20-40 осіб. А в такому авторитетному агентстві, як ФБР конкурс може доходити до декількох сотень чоловік на одне місце.

Сам процес професійного відбору в ФБР здійснюється протягом *семи етапів*:

1. Подача онлайн-заяви до регіонального офісу ФБР і його розгляд.

Кандидат повинен подати в режимі онлайн (через мережу Інтернет) заяву в регіональний офіс ФБР за місцем проживання, навчання або роботи, де воно буде розглянуто відповідальними співробітниками нарівні з іншими кандидатами. Кандидати, які найбільш задовольняють вимогам ФБР, допускаються до наступного етапу відбору.

2. Тестування (фаза I).

Перша фаза тестування складається з батареї письмових тестів.

Основне завдання – оцінка навичок і здібностей критичного мислення кандидата. Тестування включає три тести:

- біографічний тест;
- тест логічного мислення;
- тест ситуативного мислення.

Біографічний тест оцінює ініціативність і мотивацію кандидата, критичне мислення і інформаційні судження, прийняття рішень, підтримання позитивного іміджу та ін.

Тест логічних міркувань оцінює здатність оцінювати інформацію, робити правильні судження і приймати правильні рішення.

Тест ситуативних міркувань оцінює організаторські та комунікативні здібності, здатність пристосовуватися до мінливих ситуацій та ін.

Кандидати, які вказали в онлайн-заяві спеціалізований досвід (наприклад, володіння іноземною мовою), можуть бути також додатково протестовані в цій області.

3. Тестування (фаза II).

До другої фази тестування допускаються кандидати, які успішно пройшли першу фазу.

Друга фаза тестування складається з двох тестів:

- структуроване інтерв'ю;
- письмова вправа.

Структуроване інтерв'ю складається з 13 стандартних запитань і здійснюється в стандартному форматі. Інтерв'ю проводить група з трьох спеціальних агентів і займає приблизно одну годину. Ці агенти пройшли спеціальне навчання з проведення структурованого інтерв'ю та оцінці кандидатів. Інтерв'юери нічого не знають про кандидатів, крім їхніх імен. Як додатковий захід з контролю якості за проведенням інтерв'ю використовується аудіо запис ходу його проведення. У процесі інтерв'ю оцінюються вербальні і комунікативні навички кандидата, його мотивація, здатність до оцінки інформації, прийняття рішення та ін.

Під час виконання письмової вправи кандидати повинні підготувати письмовий звіт, заснований на матеріалах, наданих керівником тестування. На його виконання дається півтори години. Тут оцінюється здатність кандидата спілкуватися в письмовій формі, проводити аналіз, оцінювати інформацію і приймати на її основі правильні рішення.

4. Повідомлення про умовне призначення.

Кандидати, які успішно пройшли другу фазу тестування, отримують повідомлення про умовне призначення. Це повідомлення означає, що тепер починається спеціальне вивчення особистості кандидатів.

5. Тестування фізичної підготовленості.

Кандидати, що отримали повідомлення про умовне призначення проходять спеціальний тест фізичної підготовленості, який включає в себе:

- максимальна кількість присідань в одну хвилину;
- спринтерський біг на 300 метрів;
- максимальна кількість віджимань в упорі;
- біг на 1, 5 милі.

Якщо кандидат не зміг набрати потрібні бали з першого разу, він має право здавати тест ще два рази: через 60-90 днів після першої спроби і через 90-120 днів після другої спроби. Якщо ж кандидат не склав тест після третьої спроби, то він відсторонюється від участі в конкурсі і не зможе в майбутньому стати спеціальним агентом ФБР.

6. Спеціальна перевірка особи кандидата.

Спеціальна перевірка складається з: перевірки на детекторі брехні; перевірки судимості кандидата; тесту на вживання наркотиків; перевірки його (а також його родичів) кредитоспроможності і боргів; бесід з рідними, сусідами, колегами по роботі і роботодавцями, партнерами по бізнесу, викладачами; перевірки освітніх досягнень кандидата.

Наявність судимості, вживання наркотиків, несплачені борги і кредити, відмова від здачі тесту аналізу сечі (на предмет вживання наркотиків) є підставами для відмови у прийомі на роботу в ФБР.

7. Медичне обстеження.

Кандидати, які пройшли спеціальну перевірку, проходять повне медичне обстеження для визначення, чи могла якась проблема зі здоров'ям потенційно порушити здатність претендента виконувати службові функції.

Сам процес відбору – досить тривала процедура і займає від п'яти тижнів до одного року. Особи, які пройшли сито цього ретельного відбору, направляються для навчання в Академію ФБР, по закінченню якої вони призначаються спеціальними агентами ФБР.

Подібна система відбору діє і в інших федеральних правоохоронних відомствах.

Відбір кадрів в муніципальні поліцейські органи і поліцію штатів здійснюється приблизно за такою ж схемою, хоч і є певні відмінності, зумовлені тим, що в кожному штаті розробляються свої критерії відбору та вимоги до кандидатів.

Після етапів відбору кандидат проходить співбесіду в поліцейському департаменті і в разі його успішного прохо-

дження направляється на медичне і психолого-психіатричне дослідження.

Кандидат, який успішно пройшов відбір, направляється у поліцейську академію для отримання професійної підготовки і після її завершення зараховується в штат.

Як вказує С. В. Асямов, процедура відбору на службу в правоохоронні органи США досить складна, але це обумовлено тим, що під час тривалої процедури легше «відсівати» осіб, які не придатні для роботи в правоохоронних структурах.

У контексті реформування правоохоронних органів держави нагальною є необхідність підвищення вимог до визначення рівня професійної придатності працівника поліції. Це визначає доцільність більш глибокого та всебічного дослідження індивідуально-психологічних характеристик як кандидатів на службу та абітурієнтів відомчих вищих навчальних закладів, так і особистості поліцейського в системі психологічного супроводження.

Враховуючи, що психологічно напружені умови службової діяльності, впливаючи на поліцейського, спричиняють суттєвий деструктивний вплив, слід особливу увагу приділяти діагностиці професійно значущих якостей, які б сприяли професійній адаптації працівника та визначали формування психологічної стійкості і готовності до ефективного вирішення ним службових завдань.

Процес відбору до Національної поліції України регламентований ст. 47-57 Закону України «Про Національну поліцію» та Наказом МВС України № 1631 від 25.12.2015 р., іншими нормативно-правовими документами. Згідно цих документів, конкурс складається з окремих етапів, для кожного з яких встановлено прохідний мінімум. Кандидати запрошуються на наступний етап лише за умови успішного проходження попереднього. Кандидати, які без поважних причин не з'явилися на конкурсний етап в призначений час, не допускаються до подальшої участі в конкурсі.

Послідовність етапів та їх зміст може змінюватись залежно від посади, на яку оголошується конкурс. Процедура проходження конкурсу для конкретної посади описується в оголошенні про проведення конкурсу.

За визначенням психологів, **професійно-психологічний відбір** – це комплексне дослідження особистості з метою прогнозування її професійної придатності на основі наявних у неї фізичних і психічних властивостей. Це спеціально організований дослідницький процес, мета якого – виявити й визначити за допомогою наукового обґрунтованих методів ступінь та можли-

вість психофізіологічної й соціально-психологічної придатності кандидатів на навчання або роботу за складними відповідальними професіями згідно з кваліфікаційними вимогами.

На своєму шляху відбір кандидатів на службу передбачає ряд основних завдань, а саме: виявлення серед кандидатів на службу в поліцію осіб з нервово-психічною нестійкістю та в стані дезадаптації; оцінку психологічної придатності кандидатів до конкретного виду діяльності й прогноз успішності їх професійного навчання; оцінку рівня професійної адаптації кандидатів та виявлення осіб з асоціальними установками, корисливою чи кримінальною мотивацією. Виходячи з цього, *професійно-психологічний відбір кандидатів на службу та навчання здійснюється в три етапи.*

На першому етапі професійно-психологічного відбору фахівцями служби психологічного забезпечення здійснюється комплексне психодіагностичне обстеження кандидатів на службу та навчання з метою структурного аналізу особистості кандидата та оцінки відповідності його особистісних якостей вимогам обраної професії. Обов'язковою складовою процедури професійно-психологічного відбору є те, що він здійснюється у першій половині дня. Якщо перед проведенням психологічного обстеження у кандидата на службу, навчання, працівника поліції виявлено стомлення, психоемоційний стрес чи стан після перенесеного захворювання, то проведення обстежень переноситься на інший день, погоджений з кандидатом.

Індивідуальне обстеження проводиться з метою оцінки професійно важливих якостей, одержання розгорнутої психологічної характеристики особистості, виявлення можливої психічної дезадаптації і здійснюється з використанням основних і додаткових психодіагностичних методів і методик.

Другий етап професійно-психологічного відбору здійснюється структурними підрозділами психологічного забезпечення відомчих навчальних закладів, що готують співробітників поліції України у вигляді психодіагностичного тестування готовності кандидатів на службу та навчання, що є першим з вступних іспитів (екзаменів).

Третій етап професійно-психологічного відбору – професійна адаптація працівника поліції до нових умов службової діяльності, що покликана сприяти входженню особи у службову діяльність, практичній перевірці правильності професійного вибору й успішному професійному становленню молодого працівника.

Українське суспільство очікує, що нові поліцейські повинні бути професійними, стресостійкими, порядними, кому-

нікабельними. Ідеальний кандидат для служби в поліції сьогодні це перш за все – комунікабельний, якій вміє знайти спільну мову з різними людьми, в складній ситуації може мобілізуватися, діяти не імпульсивно, а виважено, у нього є внутрішні етичні норми. Поліцейський повинен вміти довіряти партнеру: людям з надмірною недовірою буде непросто делегувати відповідальність у складній ситуації. Бажано, щоб людина вміла протистояти з несправедливістю, але в той же час міг дотримуватися субординації. Поліцейський працівник в разі необхідності може діяти, а іноді й жорсткими методами проти порушників, не забуваючи при цьому посадові інструкції.

У зв'язку з названими вимогами до майбутнього кандидата на службу у поліцію психологічне обстеження кожного повинно проводитися з позицій комплексного вивчення його особистісних особливостей. При цьому у всіх кандидатів оцінці підлягають такі професійно важливі якості:

- ціннісно-правова орієнтація (цілеспрямованість, професійне почуття обов'язку);
- моральні принципи (гуманність, повагу прав особистості);
- інтенсивність мотивації (добровільна готовність вирішити складну професійну задачу);
- інтелектуальні здібності (загальний інтелект, оперативне, евристичне мислення та ін.);
- рівень домагань, адекватність самооцінки, упевненість в собі;
- соціальна зрілість (відповідальність, рішучість у складній обстановці, реалістичність, гнучкість поведінки).

Таким чином в сучасній українській практиці рекрутингу кандидатів на службу в поліцію стала будуватися нова технологія відбору поліцейських працівників. В загальному вигляді технологія відбору кандидатів в поліцію має такі етапи:

1. Заявка на участь у конкурсі
2. Тестування
3. Медичне обстеження
4. Перевірка рівня фізичної підготовки
5. Тестування особистісних характеристик
6. Співбесіда з поліцейською комісією
7. Спеціальна перевірка.

Виходячи з розгляду загальнотеоретичних аспектів психодіагностичних методів та заходів, вітчизняні психологи дають практичні рекомендації щодо використання психологічних методик, за допомогою яких можна виявити негативні психічні відхилення на перших етапах рекрутингу кандидатів

у поліцію. Слід враховувати, що в ході оцінки оцінюється не вся поведінка «взагалі», а деякі особливі психологічні характеристики, що впливають на подальшу успішну професійну діяльність, що обумовлює приділяти увагу при діагностиці й певних параметрів ділової поведінки – компетенції майбутнього поліцейського.

Компетенцію можна розглядати як набір якостей (знань, навичок, мотивів, установок), що сприяють успішному вирішенню певних завдань. В цілому все безліч можливих компетенцій можна об'єднати в три класи:

- пізнавальні якості людини: прийняття рішень, системне мислення, перспективне мислення, планування та ін;
- якості, пов'язані із здійсненням діяльності: напористість у досягненні мети, мотивація успіху, постановка цілей;
- комунікативні якості людини: вплив, мотивація підлеглих, командність. Серед рекомендованих методик, які використовуються та можуть бути використані на етапах рекрутингу можна визначити наступні:

1. Тест ММРІ – багатофакторний опитувальник особистості. Цю методику використовують за кордоном для відбору в структури, робота в яких пов'язана з високим рівнем відповідальності. Завдяки цьому тесту можна прогнозувати комунікабельність, впевненість у собі, рішучість, відповідальність, мотивацію, лідерські якості, тривожність, стресостійкість, схильність до суїциду, антисоціальні нахили та інші. Важливим моментом є те, що в тесті є шкала «соціальна відповідальність». Вона показує, наскільки у кандидата виражені етичні норми. Шкала авантюризм вказує на схильність до етично-сумнівних вчинків. Є шкали, які виявляють схильність до антисоціальних проявів. За ним ми можемо припускати, керується людина при прийнятті рішень внутрішнім етичним кодексом або її обмежує тільки страх зовнішнього покарання.

2. Тест структури інтелекту Р. Амтхауера. Він містить такі субтести: Логічний відбір, Визначення загальних рис, Аналогії (аналіз комбінаторних здібностей), Класифікація (оцінка здатності виносити судження, узагальнювати), Розвиток практичного математичного мислення, Числові ряди (аналіз індуктивного мислення), 2 субтеста Дослідження просторової уяви (комбінаторних здібностей), Зосередження уваги і пам'яті.

3. Особистісні опитувальники Р. Вудвортса. Опитувальники особистості (наприклад, опитувальники Р. Кеттелла);

- опитувальники типологічні (наприклад, опитувальники Г. Айзенка);

- опитувальники мотивів (наприклад, опитувальники А. Едвардса);
 - опитувальники інтересів (наприклад, опитувальники Г. Кюдера);
 - опитувальники цінностей (наприклад опитувальники Д. Супера);
 - опитувальники установок (наприклад, шкала Л. Терстоуна);
4. Методи діагностики міжособистих відносин;
 5. Методика діагностики психологічної готовності до виконання обов'язків (ДПГ) Каверіна О.В.-Александрова Д.О.;
 6. Методика САН (самопочуття, активність, настрої), спрямовану на визначення конкретно ситуативного функціонального стану;
 7. Методика діагностики ступеня готовності до ризику Шуберта;
 8. Шкала тривожності Дж. Тейлора;
 9. Особистісна шкала тривожності, адаптована за Немчіним Т. А. ;
 10. Тест самооцінки стресостійкості особистості [10].

Підсумкова оцінка результатів професійно-психологічного відбору повинна здійснюватися на підставі всебічного аналізу і узагальнення всіх матеріалів соціально-психологічного вивчення, психологічного та психофізіологічного обстеження кандидата.

При цьому дані професійно-психологічного відбору враховуються поряд із станом здоров'я, фізичного розвитку, рівнем загальноосвітньої та фізичної підготовки та іншими даними, що дозволяють дати всебічну оцінку особистості кандидата на службу (навчання). Така всебічність відбору базується на структурному підході до вивчення здібностей, виявлення складної індивідуальної структури особистісних якостей, ступінь відповідності якої вимогам правоохоронної діяльності й визначає професійну придатність кандидата на службу в поліцію.

Питання для самоконтролю

1. Що являє собою «рекрутинг»?
2. Чому рекрутинг персоналу є однією з центральних функцій управління у поліцейській діяльності?
3. Назвіть основні етапи рекрутингу в поліцію в США?
4. Охарактеризуйте особливості рекрутингу в поліцію Великобританії.
5. Специфіка рекрутингу в Національну поліцію України.
6. Які професійні якості та компетенції повинен мати сучасний український поліцейський працівник?

7. Назвіть основні методики психологічного діагностування, які доцільно використовувати при відборі кандидатів на службу в поліцію? Обґрунтуйте, чому?

Рекомендована література

1. Асямов С. В. Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров. Ташкент, 2010. С.266 – 269.

2. Вахнина В. В. Психологическая диагностика профессиональных качеств сотрудников группы ведения переговоров URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskaya-diagnostika-professionalnyh-kachestv-sotrudnikov-gruppy-vedeniya-peregovorov> (дата звернення: 17.05.2017).

3. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015, № 580-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 26.05.2017).

4. Про запобігання корупції: Закон України від 13.07.2017, № 2136-VIII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 20.04.2017).

5. Про очищення влади: Закон України від 16.09.2014, №1682-VII //База даних «Законодавство України» /Відомості Верховної Ради, 2014, № 49, ст.2056 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1682-18> (дата звернення: 20.05.2017).

6. Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських: Наказ МВС України від 25.12.2015, №1631, URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0049-16>. (дата звернення: 18.05.2017).

7. Про затвердження положень про діяльність медичної (військово-лікарської комісії): Наказ МВС України від 03.04.2017, № 285 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE30427.html. (дата звернення: 14.05.2017).

8. Про затвердження Положення з організації перевірки рівня фізичної підготовленості кандидатів до вступу на службу в Національну поліцію України: Наказ МВС України від 09.02.2016, № 90 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/info/RE28436.html. (дата звернення: 21.05.2017).

9. Мюнстерберг Г. Психология и экономическая жизнь. М., 1914. URL: <http://www.bibliard.ru/vcd-1626-1-1823/goodsinfo.html>. (дата звернення: 21.05.2017).

10. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції. Частина 8. Діагностика особистості працівника ОВС в системі психологічного супроводження. Навч.-метод. посібн. / Д. О. Александров, О. В. Давидова та ін. К.: Національна академія внутрішніх справ, 2015. 130 с.

5.2. Психологічні основи професійного спілкування поліцейських

Ефективне вирішення професійних завдань у процесі виконання службової діяльності поліцейськими потребує наявності у них психологічних знань, вмінь та навичок, а також розвинених професійно важливих рис особистості. Однією з інтегральних особистісних характеристик, що відбиває рівень професіоналізму поліцейського, є його *комунікативна компетентність*, тобто вміння грамотно та ефективно спілкуватися, насамперед, з об'єктом службової діяльності, з громадянами, з колегами.

Для поліцейських спілкування є основним інструментом під час виконання ними професійних завдань, а також виступає основним засобом реалізації всіх інших сторін поліцейської діяльності. Як вже вказувалося у п.1.4, 63% професійних ситуацій поліцейського – це ситуації, пов'язані із комунікативними процесами.

Саме тому поліцейським необхідно знати як загальні закономірності спілкування, так і особливості їх прояву в конкретних умовах службової діяльності, конкретні психотехнології і психотехніки спілкування, тобто бути комунікативно компетентними.

Спілкування – складний процес взаємодії між людьми, що полягає в обміні інформацією пізнавального або афективно-оцінного характеру, а також у сприйнятті й розумінні партнерами один одного.

Спілкування – це *суб'єкт-суб'єктний процес*, де кожний учасник передбачає активність свого партнера. Спрямовуючи інформацію іншій людині, ми обов'язково враховуємо її мотиви, цілі, установки, настрої та ін. (крім аналізу своїх власних цілей, мотивів, установок). Більше того, інформація повинна бути не просто прийнята партнером по спілкуванню, але й зрозуміла, осмислена. А у професійній діяльності поліції спілкування обов'язково передбачає психологічний вплив і протистояння впливу, проведення своєї лінії поведінки, відстоювання своїх інтересів. Успіх спілкування забезпечується умінням ініціатора спілкування – поліцейського – взяти все це до уваги, використати для вирішення професійних завдань.

Професійне спілкування є різновидом ділового спілкування.

Ділове спілкування – це вид спілкування, що є нормативно схваленим, жорстко регламентованим і функціонуючим

у будь-якій сфері для вирішення певних завдань. Ділове спілкування служить засобом організації й оптимізації того чи іншого виду предметної діяльності: виробничої, наукової, комерційної і т. п.

Діловому спілкуванню властиві певні ознаки. Зокрема, воно:

- є строго цілеспрямованим;
- регламентоване нормативними документами (положеннями, наказами, статутами);
- носить функціонально-рольовий характер, обумовлений необхідністю дотримання етикету церемоній, процедур, що виражається у певних правилах «гри», офіційному одязі, професійній лексиці, кастовості, замкнутості, спілкуванні в рамках певних кіл та інших елементах;
- є позиційно оформленим, ієрархічним, субординаційним, що відбивається у позиціях «над» і «під»;
- основне завдання – продуктивне співробітництво;
- виявляється у певних формах спілкування та стилі;
- атрибутивне (проходить у спеціальних приміщеннях, просторово оформлене, припускає відповідне середовище, меблі, оргтехніку, освітлення), що створює оптимальну з погляду психології обстановку.

Партнер у діловому спілкуванні завжди виступає як особистість, значуща для суб'єкта.

Професійне спілкування поліцейських – це такий акт комунікативної поведінки, який здійснюється для вирішення поліцейським певних професійних завдань. Професійні особливості такого спілкування визначаються:

- результатом, який повинен бути досягнутим (отримання показань, встановлення істини, зміна поведінки громадянина та ін.);
- протіканням його у режимі права і правовідносин;
- контактом з різними категоріями людей;
- обстановкою напруженості, конфліктності, протистояння.

Отже, професійне спілкування поліцейського – це різновид спеціально організованої взаємодії людей (керівників і підлеглих; працівників, рівних за посадовим становищем; працівників і громадян; працівників і правопорушників), змістом якого є пізнання, обмін інформацією і вплив учасників комунікативного процесу один на одного з метою вирішення правоохоронних завдань.

Слід зазначити, що формування та розвиток комунікативної компетентності і комунікативної культури в професійній діяльності поліції є одним з основних завдань їх професійно-психологічної підготовки (наказ МВС України «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України» № 50 від 21.01.2016). Тематичний план первинної професійної підготовки поліцейських включає в себе курс «Ефективна комунікація», метою якого є опанування навичок ефективної комунікації, вміння використовувати мовні й позамовні засоби у службовій діяльності офіцера поліції.

Психологічний аналіз спілкування доцільно проводити за його структурними компонентами (сторонами). Зокрема, *структуру спілкування*, в тому числі професійного, можна охарактеризувати шляхом виділення в ньому трьох взаємоз'язаних сторін: перцептивної, комунікативної та інтерактивної. *Перцептивна* сторона спілкування означає процес сприйняття один одного партнерами по спілкуванню і встановлення на цій основі взаєморозуміння. *Комунікативна* сторона полягає в обміні інформацією між суб'єктами, які спілкуються. *Інтерактивна* сторона спілкування полягає в обміні діями. У реальній дійсності кожна з цих сторін не існує ізольовано від двох інших, і виділення їх можливе лише для психологічного аналізу.

Аналіз структури професійного спілкування поліцейських та його динаміки дозволяє виділити чотири основні етапи:

1) психологічне «читання» особливостей поведінки, зовнішнього вигляду, використання наявної інформації про конкретну людину й складання первинного психологічного портрету взаємодіючої особи;

2) пошук психологічних передумов ефективності спілкування й створення сприятливих умов для міжособистісного контакту;

3) взаємодія і вплив у процесі професійного спілкування на інших осіб з боку працівника з метою вирішення службових завдань;

4) оцінка результатів конкретного акту спілкування, планування змісту і процесу подальших контактів з певними особами.

Психологічне «читання» особливостей поведінки, зовнішнього вигляду людини відбиває так звану **перцептивну**

сторону спілкування (міжособистісну перцепцію). З точки зору процесу міжособистісну перцепцію можна зобразити наступним чином (рис. 5.1).

Рис. 5.1. Процес міжособистісної перцепції

Результатом міжособистісної перцепції є образ *іншої людини*, який несе інформаційно-оцінне навантаження («яка вона?») і відіграє регулюючу роль (залежно від образу будуться відносини із цією людиною, обирається стратегія взаємодії, лінія поведінки).

Психологічні механізми та ефекти міжособистісної перцепції наведено у таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Психологічні механізми сприйняття знайомих людей

Ідентифікація	Емпатія	Рефлексія
Ототожнення себе з іншою людиною – постановка себе на місце іншої людини і визначення, як би я діяв у подібних ситуаціях	Емоційне розуміння людиною людини – емоційне співчуття іншій людині, емоційний відгук на її переживання	Усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню

Ще однією стороною спілкування є **комунікативна сторона**, яка відбиває обмін інформацією між людьми, що спі-

лкуються (уявленнями, ідеями, інтересами, настроями, почуттями, установками тощо).

Таблиця 5.2

Ефекти міжособистісного сприйняття

Ефект	Зміст ефекту
Стереотипізація	Схильність сприймати незнайомих людей схематично, спираючись на свій колишній досвід, без роздумів та врахування реальності. При цьому людина сприймається як представник певної соціальної групи, і їй автоматично приписуються типові якості представників цієї групи (національні, професійні, вікові стереотипи та ін..).
Ефект ореолу	Поширення загального оцінного першого враження про людину на сприйняття її окремих вчинків і особистісних якостей.
Ефект первинності	При сприйнятті незнайомої людини перша інформація про неї виявляється найбільш значущою. Перше враження виникає в перші 15-20 с. спілкування.
Ефект новизни	При сприйнятті знайомої людини остання, тобто більш нова, інформація про неї виявляється й найбільш значущою.
Ефект проєкції	Неусвідомлене приписування іншим людям власних відчуттів, бажань, думок, якостей, частіше за все – негативних («злочинця кожного підозрює»; «злочинця свої двері замикає»; «клятвопорушник не вірить клятвам»). Дратівливі, агресивні люди часто приписують ці якості іншим, завидуючі бачать в інших прояви заздрості («що посилено заперечуєш, тим неодмінно володієш сам»).
Каузальна атрибуція	Когнітивний процес, що виражається в причинній інтерпретації вчинків і почуттів іншої людини (їх пояснення, виправдання або засудження).

Комунікація (від лат. *communicatio* – обмін, зв’язок, розмова) = процес передачі інформації, що має свою структуру (адресата, канали, кодування, дешифрування, мету, контекст, ефективність, контроль, ситуацію).

Передача інформації в процесі спілкування відбувається за допомогою спеціальних психологічних засобів. Загальноновизнаним є виділення двох груп засобів спілкування: *вербальних і невербальних*. Зміст інформації передається за допомогою мови, тобто набуває *вербальної, або словесної, форми*. А *невербальні засоби* спілкування виконують функції доповнення або заміщення мови, репрезентації емоційних станів і відносин партнерів по комунікативному процесу. Оцінюючи роль засобів спілкування, А. Мейєрабіан установив, що передача інформації відбувається за допомогою тільки слів на 7 %, звукових засобів (інтонація, сила звуку тощо) – на 38 %, а за рахунок невербальних засобів – на 55 %. Аналогічні дані отри-

мав Р. Бердвісл, згідно з яким розподіл вербальних та невербальних засобів у спілкуванні складає 35 % та 65 % відповідно.

Основними параметрами якісного вербального спілкування є адекватне значення і сенс слів та фраз, які використовуються, їх точність, доступність, дотримання правил побудови фраз, вимова звуків, слів, виразність інтонації.

Мову поліцейського повинні відрізняти:

- грамотність, доступність, зрозумілість смислових висловлювань для будь-якої категорії громадян, послідовність, логічна злагожденість викладення, переконливість, правова аргументованість з посиланням на різні факти доказів, правові норми;

- відповідність морально-етичним нормам поведінки;

- експресивність, широкий діапазон емоційних засобів впливу – від підкреслено нейтральних мовних форм до емоційно виразних висловлювань, які супроводжуються невербальними формами і засобами впливу;

- варіативність висловлювань: від запрошення до участі спілкуванні до використання фраз, які сповнені категоричними вимогами в залежності від різних комунікативних ситуацій;

- висловлення повинне містити рівно стільки інформації, скільки потрібно для досягнення поточних цілей спілкування. Зайва інформація вводить в оману;

- висловлення повинне бути правдивим. Не говорити те, що вважаєте помилковим, те, для чого немає достатніх підстав;

- висловлення повинне бути релевантним, тобто відповідати предмету розмови;

- висловлення повинне бути зрозумілим; необхідно уникати незрозумілих виразів, неоднозначності, непотрібної багатослівності.

Професійне спілкування в діяльності поліції з об'єктом службової діяльності відбувається, насамперед, у вигляді діалогу. Дуже важливим для працівника є вміння правильно задавати питання (табл. 5.3).

Важливо поставити питання у необхідній послідовності, зі збереженням логіки викладення інформації та в адекватній формі. Це важливо навіть тоді, коли справа не стосується правоохоронних дій, а торкається професійної діяльності в цілому. Так, наприклад, коли поліцейський запитує себе «Чи справлюсь я з цією справою?», то він не виключає можливості невдачі. Внаслідок такої постановки питання у нього залишається, щонайменше, сумнів у своїх силах. Кращим було б питання «Як я справлюся з цим?», яке виключає невдачу.

Таблиця 5.3

Види питань

Види питань	Сутність питання	Техніка постановки питання
Відкрите питання	Спонукає на висловлення інформації	Наприклад: «Де Ви були 12-го вересня о 22.00 год?»
Закрите питання	Розраховане на відповідь «так» або «ні»	Наприклад: «Ви проживаєте за адресою...?»
Нейтральне питання	Питання, що не стосується справи і її наслідків	Наприклад: «Ви, звісно, вчилися у школі?»
Дзеркальне питання	Дозволяє виходити за межі смислового поля, що окреслено співрозмовником, звертатися до першооснови думки або переживання, неусвідомленої причини	Повторення із питальною інтонацією частини твердження, яке тільки що було вимовлено співрозмовником. Інтонацією робиться акцент на необхідному слові
Естафетне питання	Робить діалог більш динамічним. Це питання випереджує висловлювання партнера, допомагаючи йому сказати більше	Уважно слухаючи партнера, швидко схоплюємо його репліку і провуємо його сказати ще більше, сказати по-іншому
Питання, що фокусує	Примушує співрозмовника замислитися щодо наслідків певних дій або рішень	Наприклад: «Як Ви гадаєте, що буде, якщо...?» «Чого Ви хочете добитися, коли...?»
Питання, що заповнює мовчання	Заповнення паузи або спрямування розмови в іншому напрямку	Наприклад: «Якщо б Ви були на моєму місці, які б питання задали собі?»
Уточнююче питання	Спрямоване на уточнення раніше висловленої інформації	Наприклад: «Декілька хвилин тому Ви казали, що.... Як це співвідноситься з Вашими останніми словами?»
Маніпулююче питання	Питання, що в завуальованій формі має маніпулятивний вплив на людину	Наприклад, питання типу «вибір без вибору» («Ви будете підписувати протокол своєю ручкою чи моєю?»)
Риторичне питання	Питання, яке не потребує відповіді	Ставиться емоційно, з акцентом на необхідному словосполученні
Альтернативне питання	Дозволяють співбесіднику обрати один і запропонованих варіантів	Надасте співбесіднику право вибору з запропонованих вами варіантів. «Ви хотіли би сплатити карткою чи через банк?». Перевіряєте окремих факт .»Ви бачили одного чи двох нападників?»

Таблиця 5.4

Стандартні комунікативні помилки поліцейських при виконанні питань

Ситуація	Неправильно	Правильно
Паузи	Відсутність пауз після питань.	Витримувати паузу, протягом якої людина встигне знайти відповідь на Ваше питання.
Два питання одночасно. Співрозмовник забуває або обирає для відповіді зручне для себе питання	– Скільки Вас було? Хто перший почав бійку? – Нас було шість чоловік.	– Скільки Вас було? – Нас було шість чоловік. – Хто перший почав бійку? – Сергій.
Підказка правильної відповіді. Особливо обережно з дітьми. Через підвищену навіюваність вони схильні погоджуватись з думкою дорослого.	Ви бачили саме Івана?	Надавайте перевагу відкритим питанням, щоб людина могла самостійно знайти відповідь. Зберігайте нейтральний тон, щоб людина не могла зрозуміти якої саме відповіді ви очікуєте
Передчасне розуміння відповіді	-Я зрозумів відповідь, можете не продовжувати.	Проявляйте повагу, слухайте співрозмовника. Якщо його необхідно перервати через брак часу, робіть це з максимальною повагою
Велика кількість питань, заданих послідовно, одне за одним.	Людина починає почувати себе як на допиті, що не завжди є доречним.	Слід «розбавити» питання, своєю мовою: заспокойте співрозмовника, поясніть навіщо вам потрібна інформація, розкажіть історію з життя

Існують певні *вимоги до постановки питань*:

- питання повинно бути точним, зрозумілим, конкретним і лаконічним;
- питання не повинно містити в собі підказку відповіді;
- в питанні не повинні відбиватися твердження й оцінки поліцейського;
- питання не повинно принижувати або ображати громадянина;
- питання слід формулювати таким чином, щоб можна було отримати визначену і недвозначну відповідь;
- питання не повинні бути спрямовані на залякування допитуваного.

Таблиця 5.5.

Етикет мовлення у професійному спілкуванні поліцейських

Ситуація	З керівником, з колегами	З громадянами
Привітання	Здоров'я бажаю	Добрий ранок, добрий день, добрий вечір
Звертання	Товаришу (спеціальне звання)!	Шановний добродію! Громадянин.... (громадянку, громадяни)
Прохання	Дозвольте, приміть...	Дозвольте, будьте ласкаві, будь ласка, будьте люб'язні, перепрошую
Згода	Так точно	Добре, згоден
Вдячність	Висловлюю подяку	Дякую
Вибачення	Пробачте	Прошу пробачення, вибачте, пробачте, даруйте на слові
Прощання	До побачення	До побачення! Бувайте здорові! На все добре!

Структура професійної бесіди поліцейських*(при зверненні до громадян):*

1. *Представлення* (посада, спеціальне звання, прізвище).
2. *Підстави для звернення* (наприклад: «Ви порушили правила дорожнього руху»).
3. *Сутність звернення* (наприклад: «Пред'явіть, будь ласка, Ваші документи»).
4. *Продовження діалогу в разі необхідності* (наприклад: «Просимо Вас надати пояснення щодо...»).
5. *Закінчення діалогу* (наприклад: «Дякуємо за порозуміння. Гарного дня!»).

Одним з основних чинників ефективного професійного спілкування поліцейського є вміння активно слухати.

Активно слухати – значить віддавати повну увагу іншим у процесі спілкування, а це більше, ніж просто дослуховуватися до слів того, хто говорить. Це не тільки «слухання», а й «бачення» жестів, міміки, змін інтонації голосу, виразу обличчя; це вловлювання психологічного і семантичного підтексту, інтуїтивне відчуття того, що людина не може або не хоче вимовити. Слухаючи, ми віддаємо нашу увагу, зацікавленість та зусилля для того, щоб отримати інформацію, а в повсякденному житті – ще й розуміння, комфорт, задоволення. К. Рудестам визначає активне слухання як прийняття людиною відповідальності за те, що вона відчуває, чує, шляхом підтвердження, уточнення, перевірки значень і мети повідомлення, отриманого від іншого.

Активне слухання потребує певних навичок. Основни-

ми чинниками ефективного сприйняття мови, за І. Атватером є:

- певні показники уваги – стійкість, спрямованість уваги, наявність візуального контакту, позитивної мови поз та жестів;

- нерефлексивне слухання, яке визначається як уміння мовчати, не втручаючись у розмову своїми зауваженнями, з мінімізацією відповідей та обмеженням числа питань;

- рефлексивне слухання, сутність якого полягає в уточненнях, перефразуваннях, вираженні почуттів, резюмуванні;

- основні установки, якими є схвалення, самохвалення, емпатія, міміка; мова невербального спілкування – погляд і візуальний контакт, зміна висоти голосу та інтонації, пози та жести, мова особистого простору;

- розвинена короткочасна та довгострокова пам'ять – точність запам'ятовування, достатній обсяг, швидкість, мобілізаційна готовність згадати необхідну інформацію у необхідний момент.

Конкретні прийоми активного слухання:

- дивитися співрозмовнику в очі;
- слухати його «всім тілом»;
- сконцентрувати увагу на тому, про що йде мова;
- робити позначки;
- не перебивати без необхідності;
- ніколи не закінчувати речення замість іншої людини;
- уникати передчасних висновків;
- намагатися зрозуміти не тільки смисл слів, але й

почуття співрозмовника;

- відповідати на запитання;
- уникати різких, категоричних суджень;
- задавати питання по суті;
- не задавати водночас занадто багато питань;
- робити паузу перед відповіддю.

Активне слухання розглядається як інструмент ефективної комунікації поряд з такими інструментами, як наявність бажання зрозуміти співрозмовника; звертання до людини на його мові (з огляду на вік, стать, професію, національність, індивідуально-психологічні особливості та ін.); збіг змістів вербального й невербального повідомлень тощо.

Найважливішою особливістю **невербальної комунікації** є те, що вона здійснюється за участю різних сенсорних систем: зору, слуху, тактильного почуття, смаку, нюху. В. А. Лабунська пропонує **класифікацію невербальних засобів спілкування** на основі полісенсорної природи невербальної комунікації і виділяє її види (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Невербальні засоби спілкування

Кінетичні засоби	Акустичні засоби	Проксемічні засоби	Такесичні засоби
<ul style="list-style-type: none"> – міміка; – жести; – пози; – погляд; – хода 	<ul style="list-style-type: none"> – паралінгвістичні; – екстралінгвістичні 	<ul style="list-style-type: none"> – дистанція спілкування; – орієнтація у просторі 	<ul style="list-style-type: none"> – рукостискання, – поцілунок; – поплескування, – погладжування; – обійми

Міміка – рухи м'язів обличчя. Міміка – дзеркало душі: якщо обличчя нерухоме або невидиме, – втрачається до 10–15 % інформації. Особливість міміки – її цілісність і динамічність. Це означає, що в мімічному вираженні шести основних емоційних станів (гнів, радість, страх, страждання, подив, презирство) всі рухи м'язів обличчя скоординовані. При цьому основне інформативне навантаження несуть брови й ділянка навколо рота (губи).

Жести – різноманітні рухи руками й головою. Жести можна охарактеризувати з точки зору їх кількісних та якісних ознак. Доведено, що кількість та інтенсивність жестикуляції підвищується під час емоційного збудження людини; при бажанні досягти більш повного розуміння між партнерами, якщо воно утруднено. Є й культуральні відмінності в інтенсивності жестикуляції. Так, наприклад, у дослідженнях М. Аргайла вивчалися частота жестикуляції у різних культурах: протягом однієї години фіні жестикулювали 1 раз, італійці – 80, французи – 20, мексиканці – 180.

Конкретний зміст жестів різниться у різних культурах (наприклад, стверджувальний жест у нашій країні та у Болгарії). Більш детально про психологічний зміст жестів див. у розділі 5.3. Однак у всіх культурах є схожі жести, серед яких можна виділити наступні види (табл. 5.7).

Таблиця 5.7

Види жестів

Комунікативні	Модальні	Описові
жести вітання, прощання, залучення уваги, заборони, стверджувальні, питальні й т. п.	жести, що виражають оцінку й ставлення (схвалення, довіри й недовіри, незадоволення, розгубленості)	жести, які мають сенс тільки в контексті мовного висловлення

Кожному працівнику поліції **важливо знати**, що:

1. Найбільш красномовними є жести, що не усвідомлюються людиною.
2. При розмові на неприємну тему, чуючи неприємне питання, людина буде відхилятися / робити крок назад. Та навпаки.
3. Будь-які жести сприймаються у комплексі.
4. Жестикуляція може бути зумовлена культурними особливостями людини (звичка, традиції).

Поза – це положення людського тіла, типове для даної культури, елементарна одиниця просторової поведінки людини. А. Шефленом та В. Шюбцем було виявлено, що головний смисловий зміст пози полягає у розміщенні індивідом свого тіла відносно співрозмовника. На підставі цього виділяють дві групи поз (табл. 5.8).

Таблиця 5.8

Види поз

Закриті	Відкриті
Людина намагається закрити передню частину тіла й зайняти якнайменше місця в просторі: «наполеонівська» поза стоячи – руки, схрещені на грудях, і сидючи – обидві руки впираються в підборіддя й т. п.	Людина відкриває передню частину тіла: стоячи – руки розкриті долонями нагору, сидючи – руки розкинуті, ноги витягнуті.
Сприймаються як пози недовіри, незгоди, протидії, критики.	Сприймаються як пози довіри, згоди, доброзичливості, психологічного комфорту.

Поза наочно показує, як дана людина сприймає свій статус відносно статусу інших присутніх осіб. Особи з вищим статусом приймають більш невимушені пози, ніж їхні підлеглі.

Специфічна знакова система в комунікативному процесі – це «**контакт очей**», що має місце у візуальному спілкуванні. Американськими психологами Р. Ексліном і Л. Вінтерсом було показано, що погляд убік («у простір») пов'язаний з процесом формування вислову і трудністю цього процесу; коли думка повністю готова, людина дивиться на співрозмовника. Якщо йдеться про складні речі, на співрозмовника дивляться менше, коли трудність долається – більше. Взагалі ж той, хто в даний момент говорить, менше дивиться на партнера – лише аби перевірити реакцію і зацікавленість. Той, хто слухає, більше дивиться у бік того, хто говорить, і «посилає» йому сигнали зворотного зв'язку.

Візуальний контакт свідчить про схильність до спілкування. Якщо на нас дивляться мало, то є всі підстави вважати,

що до нас або до того, що ми говоримо і робимо, ставляться погано, а якщо надто багато, то це або рід виклику, або гарне до нас ставлення. В середньому час візуального контакту складає від 1/3 до 2/3 часу розмови. Існує таке поняття, як очний аутизм, коли людина зовсім не дивиться в очі іншій. Це – один із симптомів шизофренії або шизоїдного розладу особистості.

За своєю специфікою погляд може бути:

– *діловий* – коли він фокусується у межах чола співрозмовника, що передбачає створення серйозної атмосфери ділового партнерства;

– *світський* – коли погляд переміщується нижче рівня очей співрозмовника (до рівня губ), що сприяє створенню атмосфери невимушеності, природності спілкування;

– *інтимний* – коли погляд спрямований не в очі співрозмовнику, а нижче обличчя, на інші частини тіла до рівня грудей; такий погляд свідчить про зацікавленість партнером по спілкуванню;

– *погляд скоса* – свідчить про критичне або підозрюване ставлення до співрозмовника.

До **паралінгвістичних засобів** спілкування належать: інтонація голосу, гучність, тембр (хрипкий, скрипучий, розколистий, оксамитовий), тон, темп мовлення (швидкий, середній, уповільнений), ритм, модуляція висоти голосу (плавний, різкий). Найпривабливішою є плавна, спокійна, розмірена манера мовлення.

Існує прийом, який називається «нав'язування ритму»: постійна зміна характеристик голосу і мовлення поліцейським є найбільш простим засобом задати потрібний ритм розмови. Говорячи то голосно, то тихше, то швидше, то повільніше, то виразніше, «з натиском», то скоромовкою, нейтрально, поліцейський ніби нав'язує свою послідовність переключення уваги, не дає можливості співрозмовнику розслабитися й щось пропустити. У той же час дуже швидкий темп, наприклад, ведення допиту слідчим, розглядається як засіб маніпулятивного впливу на допитуваного.

Екстралінгвістична знакова система – це включення у мову сміху, плачу, кашлю, зітхань, пауз, скреготу зубами, шмигання носом, звуків «е-е..», «м-м...» тощо. Всі ці доповнення виконують функцію фасцинації: збільшують семантично значущу інформацію, але не за допомогою додаткових мовних включень, а «навколомовними» прийомами.

У цілому пара – та екстралінгвістичні засоби регулюють потік мови, економлять мовні засоби спілкування, вони

доповнюють, заміщають і передбачають мовні вислови, виражають емоційні стани.

Проксеміка – це спеціальна галузь, що займається нормами просторової і часової організації спілкування (орієнтація партнерів у момент спілкування і дистанція між ними). На проксемічні характеристики спілкування прямий вплив здійснюють культурні і національні чинники.

Дослідник Е. Холл описав норми наближення людини до людини – дистанції, характерні для північноамериканської культури. Ці норми визначені чотирма зонами спілкування:

Інтимна зона (15 – 45 см) – спілкування з близькими, батьками, родичами. Для такого спілкування характерні довірливість, тихий голос, тактильний контакт, дотик.

Особиста зона (46 – 125 см) – відстань спілкування з друзями і однодумцями. Передбачає тільки візуально-зоровий контакт між партнерами, які підтримують розмову.

Соціальна (1, 2 – 2, 5 м) – відстань на переговорах з приятелями і колегами по роботі;

Публічна (більше 2, 5 м) – ділові переговори, візити до вищих чиновників.

Загальні психологічні поради для поліцейських:

- слід дотримуватись міри у дистанціюванні (не треба надмірно віддалятися і надто наближатись до партнера);
- дистанція між партнерами повинна відповідати ситуації;
- не варто починати спілкування з відстані більш ніж 4 м. Найбільш прийнятними на такій дистанції може бути посмішка чи кивок головою на знак привітання;
- перші фрази краще говорити на відстані соціальної зони;
- відстань треба долати поступово, а не перескакувати через одну чи дві зони. У такому разі легше досягти згоди, виважено розв'язати проблему;

Зрозуміло, що спілкування поліцейського з громадянами повинно відбуватися в межах соціальної відстані. Порушення оптимальної дистанції спілкування частіше за все сприймається негативно й розглядається як засіб маніпуляції. Але якщо «підготувати підґрунтя» й наблизитися до людини на один рівень (наприклад, із соціальної відстані на персональну), це може посилити довіру людини, оскільки свідчить про прихильність поліцейського. Приближення на два рівні є недопустимим.

Орієнтація і кут спілкування. Поворот тіла і носка ноги у напрямі партнера або у бік від нього, сигналізує про напрям думок. Так, розміщення партнерів обличчям один до одного сприяє виникненню контакту, символізує увагу до партнера; окрик у спину може мати певне негативне значення.

Позиції сторін, які спілкуються за столом, визначаються характером спілкування:

- якщо спілкування носить суперницький або оборонний характер, то люди сідають навпроти;

- під час звичайної дружньої бесіди – займають кутову позицію;

- у разі кооперативної поведінки – займають позицію ділової взаємодії з одного боку столу;

- незалежна позиція виражається у розташуванні по діагоналі.

Доцільно використовувати у професійній діяльності поліції правило сприятливих вихідних обставинних умов спілкування. Віддається перевага розмові один-на-один за відсутності сторонніх (коли залучення інших юристів для допомоги задалегідь не враховано). Оптимальною є позиція, коли поліцейський сидить за своїм столом, а запрошений – на стільці перед ним, яка підкреслює статусні та рольові відмінності. Якщо люди сидять поряд, виникає почуття розмови на рівних, неформальності, довірливості.

Цілком зрозуміло, що засоби проксеміки не в змозі забезпечити успіх або неуспіх у проведенні діалогу; його зміст, хід і напрям задаються змістовими рівнями людської діяльності (соціальною приналежністю, позиціями, цілями учасників спілкування). Оптимальна організація простору спілкування відіграє певну роль лише «при інших рівних умовах».

Такесика (тактильна кінестетична система) виявляється під час зустрічі (потиск рук, поплескування, поцілунок тощо). Доведено, що динамічні дотики є біологічно необхідною формою стимуляції, а не просто сентиментальною подробицею людського спілкування. Використання у спілкуванні динамічних дотиків визначається багатьма чинниками. Серед них особливу силу мають статус партнерів, вік, стать, міра їх знайомства.

Рукостискання, наприклад, ділиться на три типи: домінуюче – рука зверху, долоня розгорнута вниз; покірне – рука знизу, долоня розгорнута вверх; рівноправне.

Поплескування по плечу є можливим за умови близьких стосунків, рівності соціального статусу співрозмовника.

Такесичні засоби спілкування здебільшого виконують у спілкуванні функцію індикатора статусно-рольових стосунків, символізують міру близькості партнерів по спілкуванню. Неадекватне використання особою такесичних засобів може призвести до конфліктів у спілкуванні.

Створення довірливих відносин з громадянами. У своїй роботі працівник поліції повинен реалізовувати концепцію Партнерства суспільства та правоохоронних органів, створювати довірливі відносини з громадянами. Створення довірливих відносин відбувається за допомогою невербальної демонстрації та вербальних технік.

Невербальна демонстрація:

- Щира та відкрита позиція при спілкуванні.
- Відкрита жестикуляція, демонстрація відкритих рук.
- Відсутність невербальних бар'єрів між громадянином та поліцейським
- Впевнена поведінка, тон розмови.
- Демонстрація паритету в комунікації
- Повага до комунікативних зон громадянина.
- Посмішка.

Вербальні техніки:

- Уважне вислуховування без переривань.
- Жива зацікавленість у розумінні цілей та способу життя громадянина.
- Демонстрація уваги до слів та почуттів громадянина.
- Використання технік емоційної підтримки, коли це доречно.
- Використання технік резюмування, парафразу та інших технік активного слухання.
- Чіткі та зрозумілі інструкції, прохання та питання при спілкуванні.

Самостійною проблемою у професійному спілкуванні працівників слідчих підрозділів є **виявлення брехні та нещирості громадян**. У психології напрацьовано досить багато матеріалу з цієї проблеми.

Зокрема, В. В. Знаков пропонує розрізняти види нещирості та брехні за наступними критеріями:

- 1) чи є у суб'єкта, який говорить, намір ввести в оману того, хто слухає;
- 2) чи відповідає фактичний зміст повідомлення дійсності;
- 3) чи вірить той, хто говорить, у правдивість того, що сам говорить.

Автор виділяє три феномени, пов'язані з нещирістю (табл. 5.9).

Таблиця 5.9

Види нещирості

Неправда	Брехня	Обман
Висловлювання, що ґрунтується на неповному знанні або жартівливому намірі	Свідоме викривлення істини, яка відома суб'єктові, з метою введення в оману співрозмовника	Така напівправда або правда, яка, на думку обманщика, спровокує обманутого на помилкові висновки із достовірних фактів

Коли людина передає невірну інформацію, не знаючи, що вона є невірною, людина не може розглядатися як брехун. Брехня і обман розрізняються тим, що брехня – це навмисне спотворення інформації безвідносно до результату цього спотворення (у брехню можуть повірити, а можуть і ні), тоді як обман може не містити власне брехні – це ефект спотворення інформації у свідомості жертви обману.

Зупинимось більш детально на **вербальних ознаках нещирості та брехні** (табл. 5.10).

Таблиця 5.10

Вербальні ознаки нещирості

№	Ознака нещирості	Психологічна інтерпретація
1.	Суперечність висловлювань іншій інформації, яку зібрано з даного питання. Суперечність усередині самої інформації	Брехню важко продумати у всіх деталях, тому брехун запам'ятовує те, що вважає найважливішим серед осмислених ним обставин, деякі з них у процесі підготовки до брехні взагалі не осмислюються. До того ж брехня носить ланцюговий характер: одна породжує іншу, що ускладнює процес її запам'ятовування. Основний прийом виявлення – уточнюючі питання з опорою на деталізацію фактів
2.	Невизначеність, неконкретність відомостей, які містяться в дезінформації	Те, що НЕ було пережито, поверхово закріплюється у пам'яті або швидше забувається (хоча і обдумувалося під час підготовки брехні). Відсутність реальної діяльності, яка б включала так чи інакше описувані факти і події, робить викладання брехні позбавленим активного компонента (у тому числі і на граматичному рівні)
3.	Надмірна точність опису подій (особливо – віддалених у часі)	Наслідок завчання інформації, яка заздалегідь підготовлена

4.	Збіг у найменших деталях повідомлень декількох опитуваних	Якщо декілька осіб спостерігали одну і ту ж саму подію, звичайно вони не дають їй однакових описів. Причини: індивідуально-психологічні відмінності людей, відмінності у психічному стані в момент розгортання події, в ступені активної включеності в подію, в точках спостереження за подією, в селективності уваги і сприйняття
5.	Відсутність в описі несуттєвих подробиць та деталей (з урахуванням природного для людини стилю викладання та інтелектуальних особливостей)	Минуле, що вигадано, є пасивним, штучним, не справжнім. Внаслідок цього зникають несуттєві додатки і те, що типове для даної людини за реального переживання подібних подій
6.	Різне (не аргументоване нічим, крім бажання збрехати) пояснення одних і тих самих подій на різних етапах спілкування	Часто трансформація пояснень викликана забуванням людиною деталей своїх минулих вигаданих пояснень, що спонукає її давати нову інтерпретацію подій
7.	Виключно позитивна інформація про себе і відсутність найменших сумнівів у трактуванні подій (не обумовлена відповідними особливостями особистості)	Правдивість людини, як правило, поширюється і на викладання того, що може її невигідно характеризувати (можливе часткове маскування «негативу»). Правдиві люди зазвичай не приховують і сумніви, що виникають у них при поясненні деяких фактів
8.	Наполегливе, неодноразове ініціативне повторення будь-яких тверджень (не обумовлене нейтральними причинами)	Східна мудрість наголошує: «Ти сказав мені перший раз – і я повірив. Ти повторив – і я взяв під сумнів. Ти сказав утретє – і я зрозумів, що ти брешеш»
9.	Обмовки в ході спілкування	Мимовільне повідомлення вірогідної інформації як наслідок конфліктного суперництва у свідомості людини правдивих та нещирих варіантів пояснення або опису події
10.	Не типові для даної людини (з урахуванням рівня її загального розвитку та освіти) висловлювання, терміни і фразеологічні звороти	Свідчення завчання інформації, яка, можливо, підготовлена іншою людиною
11.	Збіднення емоційного фону висловлювань або його неадекватність особистісному сенсу подій (нарочита емоційність)	Наслідок відсутності реальних емоцій у момент розгортання реальної події
12.	Недоречні неодноразові посилення на свою добродіючість	Надмірна демонстрація подібних добродіючостей викликає сумнів у правдивості

	дність, незацікавленість	інформації
13.	Ухил від відповіді на пряме питання, спроби створити враження, що це питання незрозуміле або «забуте»	Не пояснюється психологічним захистом
14.	Приховання того, що не може бути не відоме тому, хто говорить, забудькуватість відносно дуже особистісно-значущих подій	Не пояснюється психологічним захистом

Збіг невербальних параметрів спілкування та мовних висловлювань називається *конгруентністю*. Протиріччя між жестами, позами і сенсом висловлювань (неконгруентність) є *ознакою нещирості*. Виділяють два принципи не конгруентності. Перший принцип базується на тезісі: вербальна інформація є не рівною невербальній. Цей принцип покладено в основу роботи «детектора брехні». Другий принцип проголошує: ліва стереоканальна невербальна інформація є не рівною правій стереоканальній невербальній інформації. Стереоканальна інформація базується на симетричності або асиметричності міміки, зморшок, сторін тіла. За ступенем симетричності можна визначити конгруентність поведінки людини. Зокрема, симетричність усмішки свідчить про щирість людини. Якщо усмішка правостороння, – це штучна, скрита посмішка самому собі.

Що стосується конкретних ***невербальних ознак брехні і нещирості***, то про це можуть свідчити:

- асиметрія лівої та правої половини (усмішки, наприклад);

- усмішка без підйому нижніх повік;
- «бігаючий» погляд;
- посилене моргання;
- жест «прикривання рота рукою»;
- жест «рука до обличчя»;
- жест «доторкання до носа»;
- жест «потирання очей»;
- жест «відтягування коміра»;
- форсування звука;
- постійне покашлювання;
- заїкання (у порівнянні з звичайними ситуаціями);
- поява мовних недоліків;
- напруження губ, покусування їх;
- зміна кольору обличчя;

- нахил тулуба назад («відхід») та інші.

Враховуючи, що кожен жест (та інші невербальні прояви людини) несе в собі багатопланове інформаційне навантаження, рекомендується використовувати наступні «принципи обережності»:

- *необхідність переперевірки*. Звернувши увагу на ту чи іншу обставину, що свідчить про можливу нещирість, не треба одразу ж робити висновки. Треба ще раз перевірити інформацію, достовірність якої викликала підозру;

- *комплексність* в оцінці параметрів поведінки. На підставі аналізу одного невербального чи вербального прояву не можна робити висновків (причина – багатозначність жестів, поз і т. д.); треба враховувати всі поведінкові прояви людини;

- *врахування контексту ситуації*. Обстановка, в якій відбувається спілкування, характер питань, які обговорюються, та інше потребують внесення відповідних корективів у характер оцінки поведінки партнера по спілкуванню;

- *врахування особистісних чинників*, насамперед, ступеня вираженості «макіавеллізму». Нещирість людини з вираженими маніпулятивними тенденціями важко піддається розшифруванню, на відміну від тих осіб, які не звикли до маніпулювання іншими за допомогою викривлення інформації.

Для виявлення нещирості поліцейському треба використовувати *техніку контрольних питань*:

- Постановка декількох контрольних питань, на які найбільш ймовірна відповідь «так», потім питань, на які високо ймовірна відповідь «ні». При цьому фіксуються невербальні реакції людини. При постановці основних питань оцінюється відповідність визначених невербальних характеристик змісту відповідей.

- Уточнення та деталізація обставин, умов, властивостей, дій тощо, у викладенні яких підозрюється неточність. Від людини вимагають максимально докладного опису.

- Постановка неочікуваних, провокаційних питань, які спрямовані на виявлення інформації, що ймовірно приховується.

- Просьба декілька разів розповісти про те, що викликає інтерес у поліцейського. При аналізі цієї інформації важливим є збіг (або його відсутність) різних частин різних розповідей.

Якщо є сумнів у щирості співрозмовника, П. Екман рекомендує використовувати такі засоби:

- дивитися на співрозмовника в очі, з виразом сумніву в правдивості інформації, яку він повідомляє;
- задавати йому прямі питання, дивлячись в очі, і спостерігати за його реакцією;
- з яскравою, але легкою іронією реагувати на його слова;
- як можна більше виявляти свій емоційний стан, активно використовуючи міміку, жестикуляцію, з метою викликати у співрозмовника відповідну реакцію;
- повернути свої долоні вниз;
- зробити так, щоб співрозмовник почував себе некомфортно, наприклад, посадити його спиною до відкритого простору;
- спробувати кілька разів перебити його несподіваним питанням, не даючи можливості виразити брехливе судження до кінця, й попросити терміново відповісти на питання;
- підійти до співрозмовника, порушуючи його особистий простір (за межі інтимної зони).

Поліцейському треба враховувати, що внаслідок різних причин (нестачі життєвого досвіду, освіти) людина може добросовісно помилятися. Тому в разі явної брехливості її висловлювань не можна робити висновок щодо умисного викривлення інформації. Добросовісна омана пов'язана з труднощами сприйняття, переробки, запам'ятовування і відтворення (спогаду) інформації про подію. У зв'язку з цим людина може мимовільно об'єднувати непов'язані факти, перебільшувати розміри, тривалість події, добавляти невластиві ознаки, викривляти форми і структури, ототожнювати несхожі об'єкти і т. д.

Обмін інформацією між людьми можливий лише за умови, що знаки і, головне, закріплені за ними значення відомі всім учасникам комунікативного процесу. Лише прийняття єдиної системи значень забезпечує можливість партнерів розуміти один одного. Іншими словами, «всі повинні говорити на одній мові». Якщо ж цього немає виникають різні комунікативні бар'єри.

Комунікативний бар'єр – це психологічна перешкода на шляху до адекватної передачі інформації між партнерами по спілкуванню. Він не пов'язаний з уразливими місцями в якому-небудь каналі комунікації або з погрішностями кодування й декодування, а частіше за все носить соціальний або психологічний характер (табл. 5.11).

Таблиця 5.11

Характер комунікативних бар'єрів

Соціальний	Психологічний
<p>Бар'єри обумовлені включеністю комунікації в більш широку систему суспільних відносин. Внаслідок цього виникають розходження: соціальні, політичні, релігійні, національні, професійні, вікові.</p> <p>Вони не тільки породжують різну інтерпретацію понять, що вживаються у процесі комунікації, але й різне світовідчуття, світогляд, світорозуміння.</p> <p>Приклад: «ситий голодного не розуміє»</p>	<p>Бар'єри виникають внаслідок: індивідуально-психологічних особливостей людей, що спілкуються (наприклад, агресивність, тривожність, «некомунікабельність», надмірна сором'язливість, скритність, низький рівень інтелекту й ін.); сформованих між людьми певних міжособистісних відносин (ворожості, недовіри, упередженості тощо); недоліку мотивації (у співрозмовників немає особистої зацікавленості в темі бесіди)</p>

Звісно, що у професійному спілкуванні поліцейського з об'єктом службової діяльності можуть виникнути досить різні комунікативні бар'єри, насамперед психологічного характеру. Особливо це трапляється на початку діалогу між поліцейським та підозрюваним (свідком, звинувачуваним), на етапі встановлення психологічного контакту.

Рекомендується використовувати **прийом нейтралізації психологічних бар'єрів**. Цей прийом орієнтований на усунення або зменшення таких бар'єрів, як побоювання, настороженість, недовіра, ворожість, оборонна позиція, які заважають встановленню контакту й які особливо сильно виражені під час спілкування громадян з поліцейським. Об'єктивними і суб'єктивними факторами, що викликають виникнення бар'єрів, є наступні:

- сама справа, щодо суті якої відбувається спілкування (складна, небезпечна, з можливими неприємностями);
- невизначеність ситуації, яка може мати негативні наслідки, що викликає підозрілість, страх;
- нестандартність, новизна ситуації, а звідси – побоювання, схвильованість;
- побоювання зустріти в особі поліцейського ворога, який тільки й хоче, що притягнути до відповідальності;
- розповсюджений завдяки чуткам та ЗМІ негативний образ поліцейського (нечесний, малокультурний, байдужий тощо);
- побоювання допустити промах необережним висловленням, обмовою, що може погіршити ситуацію;
- незвичайна офіційна обстановка, що не спонукає до відвертості;

- погрози з боку криміналітету (реальні або передбачувані), які, можливо, знайдуть реалізацію, якщо громадянин піде на контакт з правоохоронними органами;
- помилкова тактика поліцейського, невірний психологічний підхід до людини, непродумана помилкова фраза, погане перше враження на громадянина.

Успіх у нейтралізації бар'єрів залежить від чіткого, вмілого і послідовного виконання поліцейським загальних правил спілкування. Крім того, треба явно демонструвати свою об'єктивність, відсутність «звинувачувального ухилу», зачитувати відповідні статті кодексів, що зобов'язали правоохоронця до пошуку істини, вказувати на обставини, які можуть допомогти вирішити питання на користь людини або носити характер пом'якшувальних, пропонувати спільно шукати їх.

Правило накопичення згод – добре відомий і успішно вживаний засіб (прийом). Він полягає у початковій постановці таких питань співрозмовникові, на які він природним чином відповідає «так». Враховується така «психологіка», що властива людям: 1) якщо людина спочатку відповіла «ні», то сказати потім «так» йому психологічно важко; 2) якщо людина кілька разів підряд сказала «так», то у неї виникає хоча і слабка, але реальна фіксована психологічна установка продовжувати тенденцію згод і сказати «так» у черговий раз. Тактика вживання прийому полягає в тому, щоб починати з простих, нешкідливих, «нейтральних» питань, які не викликають тривоги і на які, окрім «так», інакше відповісти не можна. Поступово питання ускладнювати, наближаючись до суті обговорюваної проблеми, починати торкатися «хворобливих» точок, але спешу все ж не головних.

Демонстрація спільності поглядів, оцінок, інтересів. Психологічному зближенню і подоланню недовіри сприяє пошук і підкреслення всього спільного між громадянином і поліцейським, протягання особистісних «ниток зв'язку» між ними, що наводять їх до тимчасового зближення і відособлення від всього довколишнього світу (до утворення діади «ми»). Вони можуть виявитися в єдності, схожості, подібності, порівнянності: віку, статі, місця проживання, елементів біографії (виховання в сім'ї без батька, служба в армії або на флоті, виховання в дитячому будинку, тимчасове проживання у минулому в якомусь місті, районі, області, трагічні, неприємні події або, навпаки, успіхи тощо); захоплень, способів проведення дозвілля, культурних інтересів, планів на майбутнє, занять на садовій ділянці, ставлення до спорту, захоплень автомобілями, думок про прочитані книги, переглянуті фільми і телепередачі та ін.; розуміння і ставлення до різних подій,

що відбуваються в країні, тих або інших повідомлень засобів масової інформації; в оцінках людей, цінованих їх якостях, наявності спільних знайомих, зустрічах у різний час із кимсь і ставленні до нього.

Психологічне «погладження» є визнанням позитивних моментів у поведінці й особистості партнера по спілкуванню, наявності правоти в його позиції і словах, вираження його розуміння. Це трохи заспокоює, підвищує відчуття впевненості, формує уявлення, що поліцейський справедливий і не настроєний до всього негативно, що він доброзичливий. Головний розрахунок застосування такого правила – морально-психологічне зобов'язання співрозмовника, згода з твердженнями поліцейського, вираження розуміння його. Коли це робиться, число «точок» психологічного зближення збільшується, контакт наростає.

Інші **засоби встановлення психологічного контакту**:

- приєднання до елементів поведінки партнера по спілкуванню, які не піддаються свідомому контролю (темп, гучність, ритм мови, пози, жести, провідна модальність – візуальна, аудіальна, кінестетична (табл. 5.12)тощо);

- звертання до співрозмовника на його мові (з огляду на вік, стать, професію, національність, індивідуально-психологічні особливості та ін.);

- демонстрація поваги до партнера по спілкуванню;

- наявність інформації про цілі, потреби, інтереси людини і вміння її правильно інтерпретувати;

- висока інтелектуальна та волева активність поліцейського;

- вміння регулювати свої емоційні стани у відповідності з цілями контакту;

- знання стереотипів поведінки, упереджень, мовних і невербальних типових реакцій, що притаманні представникам різних соціальних груп, та вміння їх використовувати;

- дотримання цілісності, гармонійності та адекватності власного іміджу поліцейським (відповідність зовнішнього вигляду, одягу, мови, міміки, жестикуляції й т.п. образу).

Люди неточно розуміють одне одного, якщо обмінюються інформацією в термінах різних модальностей. Урахування провідної модальності співрозмовника підвищує ефективність комунікативного процесу і посилює довіру між партнерами по спілкуванню.

Серед **мовних бар'єрів** частіше за все в професійній діяльності поліції зустрічається **семантичний бар'єр**, насамперед використання жаргонних слів об'єктом службової діяльності.

Таблиця 5.12

Основні індикатори модальності людини

Індикатори модальності	Модальності		
	Візуальна	Аудіальна	Кінестетична
Жести	Швидка жестикуляція, насамперед вверху	Насамперед на рівні груднини, у горизонтальній площині	Насамперед нижче пояса, слабка жестикуляція
Інтонація	Висока	Середньо-монотонна	Низька
Темп мовлення	Швидкий	Рівномірний	Повільний
Тон і тембр	Високий	Середній	Низький
Частота дихання	Часте, поверхове	Середньої глибини і частоти	Глибоке дихання
Предикати	Картина, бачити, перспектива, уява, яскравий, тьмянний, панорама, освітлювати	Послухай, гучно, звучати, тихше, говорити, вислухати, пояснити, оголосити	Відчувати, легкий, добиватися, тяжкий, приємно, торкнутися, держати, завзятий
Очні сигнали доступу	поля зору: направо вверху, наліво вверху, вверху перед собою	поля зору: направо, наліво, вниз наліво	поля зору: направо вниз, вниз

Жаргон використовується злочинцями як засіб спілкування між собою й тому мимовільно може виявлятися у їхній мові під час опитування, одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб.

Використання жаргонних слів особами, які причетні до кримінального середовища, призначено для (за О. М. Столяренком):

- зашифрування думок і, як наслідок, для забезпечення живучості кримінального середовища;
- самоствердження у злочинному середовищі або підкреслення переваги спільноти злочинців над іншими людьми;
- розпізнання «своїх» і виділення їх в особливу касту за спеціалізацією (наприклад, різновиди злодіїв: мийник, барбанщик, охочий, тихушник);
- виявлення осіб, які мають намір проникнути у кримінальну спільноту, що дозволяє «виявляти агентів, які підіслані властями і які знають лише основи цієї «мови»;
- відбиття внутрішньогрупової ієрархічної структури (косматий, валет, взросляк і т. ін.).

При декодуванні «зашифрованої мови» працівники поліції зіштовхуються з певними труднощами.

По-перше, від представників кримінального світу дуже важко добитися будь-яких пояснень тих виразів і слів, які вони використовують. Підозрюваний, який пройшов не один десяток допитів, випрацьовує в себе тактику відпирання. Це робить «кримінальну тарабарщину» малодоступною для розуміння, а відомості щодо жаргонів у словниках, довідниках, енциклопедіях не завжди відбивають реалії злочинного світу, які швидко змінюються.

По-друге, відзначається постійне оновлення словника кримінального жаргону.

По-третє, сенс жаргонного слова може змінюватися в залежності від контексту фрази, конкретної обстановки, зовнішніх обставин. Наприклад, слово «навернути» означає «робити», при цьому можна «навернути скачок» – здійснити крадіжку зі зломом; «навернути малину» – установити тайну квартиру; «навернути бабки» – здобути гроші; «навернути фразера» – одурити кого-небудь.

По-четверте, прослідковується «популяризація» серед усіх верств населення жаргонних слів і виразів. Вони використовуються не тільки правопорушниками, але й законослухняними громадянами (з жарту, з пустування). Це вносить плутанину в процес кримінологічної ідентифікації.

Необхідність поліцейським мати уявлення про жаргон є обґрунтованою. У протилежному випадку спілкування з об'єктом службової діяльності може бути обмеженим, неповним, недовірливим. А незнання або невдале застосування жаргонних слів поліцейським може призвести до появи конфліктних ситуацій, неефективного професійного спілкування.

Подолання фонетичного бар'єра пов'язано з умінням поліцейського говорити виразно, розбірливо, зрозуміло, досить гучно, точно. Все це покращує «прохідність» інформації, оптимізує комунікацію. Є так звані оптимальні значення параметрів мови, за яких існує найбільш повне її сприйняття. Наприклад, оптимальна швидкість мови залежить від багатьох перемінних:

- від ступеня знання мови: чим гірше людина знає мову, тим повільніше треба з нею говорити;
- від ступеня знайомства зі змістом: чим гірше людина знає предмет обговорення, тим повільніше треба розмовляти;
- від освіти: чим вище освіта, тим краще людина розуміє швидку мову;
- від культурних норм: у різних країнах говорять з різною швидкістю;

- від віку: люди похилого віку гірше розуміють швидко мову, а молоді – повільну;
- від індивідуальних особливостей партнерів по спілкуванню.

Ці особливості слід враховувати поліцейським під час службового спілкування.

Подолання стилістичного бар'єра. Стиль – це співвідношення форми повідомлення та його змісту, це спосіб структурування змісту. «Поганий» стиль комунікації (недоречний, занадто важкий, надто легковажний, що не відповідає змісту) ускладнює спілкування.

Для подолання стилістичного бар'єра необхідно вміти правильно структурувати інформацію. Добре структурована інформація не тільки краще розуміється, а й краще запам'ятовується. Існує два основних прийоми структурування інформації:

- правило рамки;
- правило ланцюга.

Правило рамки: вся інформація повинна бути взята у рамку, яка задає структуру. Рамку у спілкуванні задає початок і кінець розмови. На початку повинні бути вказані цілі, перспективи, припущення щодо результатів спілкування; в кінці – підбиті підсумки, показана ретроспектива й відмічена ступінь досягнення цілей. Необхідність використання правила рамки насамперед обґрунтовується простим психологічним законом роботи пам'яті, встановленим Г. Ебінгаузом у кінці XIX ст.: початок і кінець будь-якого інформаційного ряду, з чого б він не складався, зберігається у пам'яті людини краще, ніж середина. У професійному спілкуванні важливим є насамперед кінець розмови, коли з'ясовується ступінь досягнення мети і завдань.

Правило ланцюга ґрунтується на тому, що зміст спілкування не може бути грудю різноманітних відомостей, він повинен бути певним чином побудований, з'єднаний у ланцюг. Якість ланцюга може бути різною:

- просте перерахування: «по-перше, по-друге, по-третє...»;
- ранговий ланцюг: «спочатку про головне... і, нарешті, менш важливе...»;
- логічний ланцюг: «якщо це.., тоді..».

Вибір конкретного виду ланцюга являє собою певне завдання. Необхідно враховувати ситуацію спілкування, індивідуально-психологічні особливості партнера по спілкуванню, його очікування.

Подолання логічного бар'єра пов'язано зі знанням ефективності різних аргументів і засобів аргументації. Виділяють два основних способи побудови аргументації:

– зростаюча аргументація – така побудова послідовності аргументів, коли їх сила зростає від початку до кінця повідомлення;

– зменшувальна аргументація – навпаки, сила аргументів зменшується до кінця повідомлення.

Спосіб найкращої побудови аргументації є прямо пов'язаним зі сприйняттям логіки різними людьми. Так, для осіб з високою зацікавленістю і високим освітнім рівнем найбільш ефективною є зростаюча система аргументації, а для незацікавлених осіб та людей з низьким освітнім рівнем – зменшувальна.

Стосовно однієї і двобічної аргументації можна сказати наступне:

– двобічна аргументація більш ефективна: для освічених осіб; коли є розходження у поглядах, думках, установках партнерів по спілкуванню; коли є ймовірність контрвпливу у майбутньому;

– однієї аргументація є ефективною тоді, коли: вона закріплює вже існуючі погляди людей; у майбутньому не передбачається контрвпливу.

Існують й інші засоби управління мисленням співрозмовника. Один з найбільш відомих прийомів – це риторичне питання. Його суть наступна: той, хто говорить, і той, хто слухає, використовують питання, на які не чекають відповіді, а відповідають на них самі. Мета риторичного запитання – «включити» мислення співрозмовника і спрямувати його в необхідне русло (нав'язати логіку).

Що стосується більш часткових комунікативних бар'єрів, які виявляються у професійному спілкуванні, то можна вказати на наступні:

– смисловий бар'єр – свідомість людини «закрита» для небезпечних тем;

– «тотальний контроль» за своєю мовою в цілому, окремими висловленнями і словами;

– «установка на замикання» – виникає в ситуації програшу або сильної фрустрації, коли опитуваний мовчить або все відкидає.

Існують відповідні прийоми подолання цих бар'єрів:

– прийом розгадування – використовуються автобіографічні дані, психологічне спостереження за особистістю допитуваного, внаслідок чого в нього виникає думка, що полі-

цейський «читає його, як книгу», говорить про нього більше, ніж сам він міг би сказати;

- прийом послаблення цензури – реалізується шляхом посилення емоційного стану аж до афективного збудження. Тільки в цьому випадку можна очікувати зниження контролю завдяки «звуженню свідомості»;

- прийом вільних мовних висловлювань у невизначеній інтерпретації – незакінчені висловлення, які збуджують людину несвідомо для себе вийти на заборонені теми.

Узагальнюючи питання щодо подолання комунікативних бар'єрів, можна сказати, що головною умовою цього процесу є розуміння партнера, адекватне уявлення щодо його точки зору, цілей, індивідуально-психологічних особливостей, вміння і бажання активно слухати.

В цілому, основні вимоги до психологічної культури спілкування поліцейського ґрунтуються не тільки на психологічних знаннях, а й на вимогах загальнолюдської моралі і культурних цінностях сучасного суспільства.

Психологічний практикум

Діагностика домінуючої перцептивної модальності

С. Єфремцева.

Тест С. Єфремцева спрямований на визначення провідного типу сприйняття: аудіального, візуального або кінестетичного.

Інструкція до тесту: *«Прочитайте запропоновані твердження. Поставте знак «+», якщо Ви згодні з цим твердженням, і знак «-», якщо не згодні»*

Тестовий матеріал (питання)

1. Люблю спостерігати за хмарами і зірками.
2. Часто наспівую собі потихеньку.
3. Не визнаю моду, яка незручна.
4. Люблю ходити в сауну.
5. В автомобілі колір для мене має значення.
6. Дізнаюся по кроках, хто увійшов в приміщення.
7. Мене розважає наслідування діалектам.
8. Зовнішньому вигляду надаю серйозного значення.
9. Мені подобається приймати масаж.
10. Коли є час, люблю спостерігати за людьми.
11. Погано себе почуваю, коли не задовольняюся рухом.
12. Бачачи одяг у вітрині, знаю, що мені буде добре в ньому.
13. Коли почую стару мелодію, до мене повертається минуле.

14. Люблю читати під час їжі.
15. Люблю поговорити по телефону.
16. У мене є схильність до повноти.
17. Віддаю перевагу слухати розповідь, яку хтось читає, ніж читати самому.
18. Після поганого дня мій організм у напруженні.
19. Охоче і багато фотографую.
20. Довго пам'ятаю, що мені сказали приятелі або знайомі.
21. Легко можу віддати гроші за квіти, тому що вони прикрашають життя.
22. Увечері люблю прийняти гарячу ванну.
23. Намагаюся записувати свої особисті справи.
24. Часто розмовляю з собою.
25. Після тривалої їзди на машині довго приходжу до тями.
26. Тембр голосу багато мені говорить про людину.
27. Надаю значення манері одягатися, властивій іншим.
28. Люблю потягатися, розправляти кінцівки, розминатися.
29. Занадто тверде або занадто м'яке ліжко для мене мука.
30. Мені нелегко знайти зручне взуття.
31. Люблю дивитися теле- і відеофільми.
32. Навіть через роки можу впізнати людину, яку коли-небудь бачив.
33. Люблю ходити під дощем, коли краплини стукають по парасольці.
34. Люблю слухати, коли говорять.
35. Люблю займатися рухливим спортом або виконувати будь-які рухові вправи, іноді і потанцювати.
36. Коли близько цокає будильник, не можу заснути.
37. У мене непогана стереоапаратура.
38. Коли слухаю музику, відбиваю такт ногою.
39. На відпочинку не люблю оглядати пам'ятники архітектури.
40. Не виношу безлад.
41. Не люблю синтетичних тканин.
42. Вважаю, що атмосфера в приміщенні залежить від освітлення.
43. Часто ходжу на концерти.
44. Потиск руки багато говорить мені про дану особистість.
45. Охоче відвідаю галереї і виставки.
46. Серйозна дискусія – це цікаво.
47. Через дотик можна сказати значно більше, ніж словами.
48. У шумі не можу зосередитися.

Ключ до тесту:

- **Візуальний канал сприйняття:** 1, 5, 8, 10, 12, 14, 19, 21, 23, 27, 31, 32, 39, 40, 42, 45.
 - **Аудіальний канал сприйняття:** 2, 6, 7, 13, 15, 17, 20, 24, 26, 33, 34, 36, 37, 43, 46, 48.
 - **Кінестетичний канал сприйняття:** 3, 4, 9, 11, 16, 18, 22, 25, 28, 29, 30, 35, 38, 41, 44, 47.
- Рівні перцептивної модальності (провідного типу сприйняття):*
- 13 і більше – високий;
 - 8-12 – середній;
 - 7 і менш – низький.

Інтерпретація результатів:

«Підрахуйте, кількість позитивних відповідей в кожному розділі ключа. Визначте, в якому розділі більше відповідей «так» («+»). Це Ваш тип провідної модальності».

Візуал. Провідне – зорове сприйняття. Часто вживаються слова і фрази, які пов'язані із зором, з образами і уявою. Наприклад: «не бачив цього», «це, звичайно, прояснює всю справу», «зауважив прекрасну особливість». Малюнки, образні описи, фотографії значать для даного типу більше, ніж слова. Належать до цього типу люди моментально схоплюють те, що можна побачити: кольори, форми, лінії, гармонію і безлад.

Кінестетик. Провідне – тактильне сприйняття (дотик, запах тощо). Частіше використовує такі слова і визначення: «не можу цього зрозуміти», «атмосфера у квартирі нестерпна», «її слова глибоко мене торкнули», «подарунок був для мене схожим на теплий дощ». Почуття і враження людей цього типу стосуються, головним чином, того, що відноситься до дотику, інтуїції, здогаду. У розмові їх цікавлять внутрішні переживання.

Аудіал. Провідне – слухове сприйняття. «Не розумію що мені кажеш», «ця звістка для мене ...», «не виношу таких голосних мелодій» – ось характерні висловлювання для людей цього типу; величезне значення для них має все, що акустично: звуки, слова, музика, шумові ефекти.

Дискрет (він же дигітал). Провідне – дигітальне сприйняття (логічне). Це своєрідний і рідкий типаж, якому властиве особливе сприйняття світу. Орієнтований, перш за все, на логіку, сенс і функціональність. Вираження емоцій, розмов про почуття, барвистого описів картин природи і т.п. від дискретів дочекатися складно. Він ніби нічого не відчуває, але багато

знає, і ще більше – прагне дізнатися, осмислити, зрозуміти і розкласти по полицях. Але це зовсім не так. Люди з дигітальним каналом сприйняття неймовірно чутливі і вразливі. Серед представників цього типу багато шахістів, програмістів, дослідників і вчених. У їхньому лексиконі часто зустрічаються вирази: «Де тут логіка?», «Треба проаналізувати ситуацію», «Отже, методом виключення ми з'ясуємо...». Оскільки дискрети сприймають світ через логічне осмислення, спілкуватися з ними варто саме за допомогою логічних доказів, з підкріпленням статистичними даними.

Джерело: Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М., Изд-во Института Психотерапии, 2002. С. 490.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте особливості ділового спілкування та наведіть його ознаки.
2. Розкрийте специфіку професійного спілкування поліцейських.
3. Охарактеризуйте психологічні механізми та ефекти міжособистісної перцепції.
4. Назвіть ознаки та прийоми активного слухання.
5. Яку послідовність має структура висловлювання поліцейських при зверненні до громадян?
6. Види питань та типові помилки при постановці запитань поліцейськими.
7. Поясніть суть техніки контрольних питань.
8. Які невербальні засоби спілкування Ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
9. Назвіть ознаки брехні та нещирості.
10. Опишіть характер комунікативних бар'єрів у спілкуванні та техніки їх подолання.
11. Розтлумачте основні індикатори модальності людини.
12. Назвіть та охарактеризуйте засоби встановлення психологічного контакту.

Рекомендована література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. К.: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
2. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений. СПб.: Питер, 2011. 576 с.
3. Куницина В. Н., Казаринова Н. В., Поголыша В. М. Межличностное общение : учебник для вузов. СПб.: Питер, 2001. 544 с.
4. Маховская О. И. Коммуникативный опыт личности. М.: ИПРАН, 2010. 253 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: підручник: у 2 кн. Кн. I: Соціальна психологія особистості і спілкування. К.: Либідь, 2004. 576 с.

6. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / за заг. ред. І. В. Жданової. МВС України, Харків: нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2014. 516 с.

7. Семиченко В. А. Психологія спілкування. К.: «Marictr-S», 1998. 152 с.

8. Тимченко Н. М. Искусство делового общения. ч.1. Харьков: РИП Оригинал, 1992. 180 с.

5.3. Візуальна психодіагностика у професійній діяльності поліції

Сучасна психологія має у своєму розпорядженні великий арсенал засобів, що дозволяють визначати стійкі індивідуально-психологічні особливості людини. Традиційно у психодіагностичних цілях використовуються такі методи як анкетування, бесіда, тести, особистісні опитувальники, які, однак, мають ряд обмежень і недоліків. Тому постає питання про використання підходів, які здатні давати об'єктивну інформацію про людину, оперативну в часі і анонімну для то, кого тестують. Такі можливості надає візуальна психодіагностика, яка заснована на безпосередньому спостереженні та інтерпретації зовнішнього вигляду людини та її невербальної поведінки.

Невербальна поведінка, на думку В. О. Лабунської, є зовнішньою формою існування і прояву психічного світу особистості і є різноманітною як за своїм складом, так і за своїми функціями. Вивчення невербальної поведінки партнера по спілкуванню дозволяє зрозуміти його особливості, скласти психологічний портрет, правильно організувати взаємодію з ним.

Психологічний портрет – систематизований опис стилю поведінки, діяльності, спілкування в соціальному середовищі, зроблений в доступній для розуміння формі. Структура психологічного портрету складається з постійної (опис зовнішності, способу життя, стилю поведінки, спілкування, виду діяльності) і змінної (професійна придатність, трудова мотивація, поведінка у конфлікті й інше) підструктур.

Основні методи візуальної психодіагностики – це спостереження, бесіда, біографічний метод, морфологічний і графологічний аналіз, фізіогноміка, хіромантия і ін. Об'єктом аналізу стають такі особливості людини як статура, риси обличчя, форма рук, пальців, нігтів, міміка, жестикуляція. Розглядаються і такі зовні надані переваги як колір одягу і інтер'єру, оформлення зовнішності, прикраси, домашні тварини, особистий автомобіль та інше.

Методики візуальної діагностики: колірний тест Люшера, Психогеометрія, методика «Словесний портрет» В. П. Кулікова, методика Сонді і ін. Методи візуальної психодіагностики дозволяють досить швидко зібрати інформацію про людину, скласти її психологічний портрет, спрогнозувати ефективність тієї чи іншої діяльності людини.

Існують різні методики (прийоми) візуальної психодіагностики, що дозволяють на підставі зовнішніх ознак зробити висновок про внутрішні властивості і якості особистості. В умовах повсякденного спілкування *обличчя людини* є найдоступнішим для спостереження і найбільш інформативним елементом зовнішності. Психологічний портрет особистості дозволяють скласти морфологічні (риси обличчя) і функціональні (вираз обличчя) ознаки.

Методика ідентифікації особистості за ознаками зовнішності (рисами обличчя) розроблена на основі системи психологічних типів К. Юнга з використанням типологічного опитувальника Майєрс-Бріггс. Методика представляє собою візуальне визначення схильностей людини (екстраверсії або інтроверсії, сенсорики або інтуїції, мислення або відчуття, судження або сприйняття), що утворюють психологічний тип людини, за їх морфологічними проявами. Основу методики становлять отримані в психологічному дослідженні дані – виявлення статистично достовірних асоціацій і зовнішніх ознак (риси обличчя), які можливо достатньо просто розпізнати. Візуальне визначення психологічного типу людини дозволяє успішно вирішувати багато повсякденних і професійних завдань.

Вивчення індивідуально-психологічних особливостей людини можна проводити і за допомогою інших методик невербального тестування, таких як оцінка конституційних особливостей, аналіз колірних і геометричних переваг, аналіз одягу, графологічна експертиза, інтерпретація малюнків і інше. При аналізі особистості людини, інтерпретації її жестів, висловлювань і поведінкових реакцій доцільне комплексне використання методів візуальної психодіагностики, які взаємно доповнюють і підтверджують один одного, дозволяють сформулювати цілісний психологічний портрет.

Методи візуальної психодіагностики активно використовуються в психотерапії, соціально – психологічних тренінгах, рекламі, різних галузях психології. Підвищується інтерес до науково-популярної літератури, присвяченій проблемі діагностики особистості людини за жестами, позою, ходом, мімікою та іншими зовнішніми проявами. Уміння читати візуаль-

ну інформацію надає широкі можливості для ефективної взаємодії з людьми в повсякденному спілкуванні і професійній діяльності.

Істотні зміни в політичній, економічній і соціальній сферах життя спричинили значне ускладнення криміногенної обстановки в країні. У цих умовах протидія злочинності можлива лише на основі якісного поліпшення підготовки фахівців для правоохоронних органів. Посилення в сучасному світі вимог до організації професійної освіти в системі МВС України вимагає розробки інтеграційних дисциплін, що забезпечують високу якість професійної підготовки поліцейських.

Практика останніх десятиліть показала, що традиційний акцент в діяльності працівників поліції і служб безпеки тільки на формальні контрольні заходи і застосування оглядової техніки є необхідною, але недостатньою умовою для запобігання і розкриття злочинів. Засоби захисту, що існують і активно використовуються правоохоронними органами, орієнтовані в основному на виявлення небезпечних предметів і речовин, фальшивих документів, але при цьому дані технології не дозволяють виявити протиправні наміри. Робляться спроби створення технологій, що дозволяють ідентифікувати протиправні наміри за допомогою аналізу психофізіологічних реакцій людини. Як приклад можна привести класичний поліграф (детектор брехні), нові розробки – дистанційні детектори психоемоційного стану біологічних об'єктів, технологія віброзображення (VibraImage), методика психозондування професора І. Смирнова – «Майн рідер», «Мовчазний базіка» (Silent talker), аналізатори брехні по голосу, метод біорадіолокації і інші.

Дані технології можуть бути досить ефективні при виявленні протиправних намірів і допиті підозрюваних осіб. На сьогоднішній день тільки людина з певною часткою ймовірності здатна до зчитування внутрішньої інформації, визначення особливостей і динаміки поведінки інших людей і до оперативного прийняття відповідних рішень.

З метою забезпечення ефективної професійної діяльності поліцейських доцільне використання не тільки класичних методів оперативно-розшукової діяльності, однозначення і технічних засобів відеоспостереження, а й сучасних психологічних методів, таких як профайлінг, який застосовується для виявлення осіб, які виношують протиправні задуми.

Профайлінг є новим напрямком у психологічній науці, який з'явився порівняно недавно і дозволяє розшифровувати невербальні компоненти, що використовуються в міжособис-

тісному спілкуванні. Профайлінг дає можливість отримувати найбільш об'єктивну інформацію про потенційну небезпеку суб'єкта і може бути ефективно використаний для превентивних заходів щодо попередження протиправних дій.

Профайлінг (від англ. *profile* – профіль) – це:

- комплекс методів і методик оцінки та прогнозування поведінки людини на основі аналізу найбільш інформативних ознак, характеристик зовнішності і поведінки;
- технологія спостереження і опитування людей з метою виявлення потенційно небезпечних осіб.

Інформація про індивідуально-психологічні особливості людини може бути отримана на підставі різних зовнішніх ознак. На думку І. М. Сеченова, найважливішими розпізнавальними ознаками людини для сприйняття її іншими людьми є обриси обличчя і загальний силует тіла. Сучасні дослідження вказують на роль таких опорних ознак: ріст, очі (колір), волосся (колір), міміка, ніс, статура. За іншими даними, до числа найбільш інформативних частин тіла відносяться очі, губи, кисті рук, ноги (стопи).

Основними системами відображення невербальної поведінки є:

- акустична (слухове сприйняття);
- оптична (зорове сприйняття);
- тактильно-кінестезична (дотики);
- ольфакторна (сприйняття запахів).

На слух ми можемо сприймати такі характеристики мови як тембр, темп, висота і гучність, а також відзначати особливості інтонації, паузи, кашлю, сміху, плачу. Візуально ми можемо помічати виразні рухи (поза, жест, міміка, хода, контакт очей) і фізіогномічні характеристики (особливості будови тіла і обличчя). Тактильна система відображення надає людині інформацію про особливості рукостискання, дотики, поцілунки. Сприйняття запахів тіла і парфумерії та косметики, що використовуються людиною доповнюють невербальну інформацію про неї.

Невербальна поведінка людини, на думку В. Н. Куніциної, Н. В. Казарінової і В. М. Погольши, виконує такі основні **функції**:

1) дає інформацію про наступні особистісні особливості співрозмовника:

- про темперамент людини;
- про емоційний стан в даній ситуації;
- про «Я» – образ і самооцінку;
- про особистісні властивості та якості;

– про комунікативну компетентність людини (те, як вона вступає в міжособистісний контакт, підтримує його і виходить з нього);

– про соціальний статус;

– про приналежність до певної групи або субкультури;

2) показує особливості ставлення учасників комунікації один до одного:

– бажаний рівень спілкування (соціальна та емоційна близькість або віддаленість);

– характер або тип відносин (домінування – залежність, прихильність – неприхильність);

– динаміку взаємовідносин (прагнення підтримувати спілкування, припинити його, «з'ясувати стосунки»);

3) дає інформацію про ставлення учасників комунікації до ситуації, що дозволяє їм регулювати взаємодію, а також про включеність в цю ситуацію (комфортність, спокій, інтерес) або прагнення вийти з неї (нервозність, нетерпіння).

Невербальна поведінка дозволяє:

– передати інформацію про ознаки расової (національної), соціальної і соціально-демографічної приналежності людини;

– визначити емоційне ставлення людини до чогонебудь, кого-небудь, ступінь впливу на людину тих чи інших подій, заходів, обставин;

– посилити емоційну насиченість сказаного;

– отримати підтвердження, доповнення, пояснення або спростування вербальних повідомлень;

– судити про істинність або хибність повідомляємої співрозмовником інформації;

– сформувати бажаний для людини образ в очах оточуючих за рахунок керування своєю невербальною мовою.

В. О. Лабунська також вказує, що невербальна поведінка несе інформацію про психічний світ особистості: про її дії, стан, відносини, про її статус і соціальну роль, а також розкриває властивості та якості особистості. Основним аспектом у вивченні невербальної поведінки є процес психологічної інтерпретації «проявів» невербальної поведінки – дій, психічних станів, відносин і якостей особистості.

Інтерпретувати невербальну поведінку складно, тому що доводиться враховувати безліч різних чинників, таких як загальна ситуація спілкування, особливості поведінки даної конкретної людини, стать, вік, ступінь значимості партнерів один для одного, культурні та етнічні норми вираження індивідуальних особливостей особистості.

Інтерпретація невербальної поведінки вимагає від її учасників спостережливості, інтересу, уваги до людей. Особливе значення вона має для представників професій типу «людина-людина», (педагогів, психологів, психотерапевтів, журналістів, менеджерів, юристів, слідчих, лікарів, політиків, бізнесменів) і особливо для працівників поліції. Фахівці, що працюють з людьми, повинні вміти об'єктивно оцінювати їх якості, абстрагуючись від емоційно-оцінного ставлення.

Ефективність діяльності працівника поліції часто прямо пов'язана з успішністю розпізнавання осіб, причетних до злочинного середовища, в правоохоронній практиці накопичений певний досвід вивчення особистості з позицій її асоціальної зараженості, досвіду, статусу, дієвості.

Однією з основних вимог до працівника поліції є високий рівень його візуально-психодіагностичних здібностей, тобто умінь і навичок за зовнішніми ознаками людей «прочитувати» їх психічні стани, наміри, виявляти неузгодженість у їх комунікативних системах, виділяти в неорганізованому, на перший погляд, соціальному середовищі взаємодіючих людей і ін.

У юридичній психології візуальні ознаки групуються в три блоки відповідно до прийнятої в криміналістиці класифікації:

I блок – морфологічні: особливості статури; будови обличчя, голови;

II блок – функціональні: мовна поведінка (висловлення), жаргон; невербальна поведінка (рухи), візуальні знаки (мова жестів, поз, міміки, погляду);

III блок – супутні: особливості одягу, взуття; татування; шрами; одяг; волоссяний покрив на тілі, голові.

Морфологічні ознаки. Дослідження ознак першого блоку приводить до висновку про невисоку значимість анатомії особистості, голови, статури при оцінюванні кримінальної належності особистості. Але працівники поліції коли користуються цими даними – посилаються на «вузьке чоло», «приплющений або гачкуватий ніс», «маленькі глибоко посаджені, колючі вічка», «неблагородне вираження обличчя» і інше – це дія не стільки фізіономічних, скільки національних прикмет.

Серед ознак *функціонального блоку* виділяються особливості мовного блоку:

- демонстрація соціальної зрілості й моральної чистоти;
- перевага одноманітних фраз-паразитів;
- більша виразність рук, ніж мови;

– підвищена готовність до самозахисту, що виявляється в постійному й твердому самоконтролі, у миттєвій реакції на небезпечні ситуації;

– гра в «непохитність», корпоративну «чесність», спекуляція на почутті колективізму;

– збудження з незначних приводів (неадекватність реакцій на необразливі слова, зауваження або дії правоохоронця);

– парадоксальне злиття мови щирості й облудності, безвільної впертості, спритності й примітивізму, почуття ненависті до себе і групової згуртованості;

– самовиправдання, що виражається в максималістських, цинічних заявах; типу: «злочинна держава, а ми – її вірні піддані»; «крадуть всі хто може, дай тільки волю»; «всі люди – вороги» й ін.;

– прагнення зберегти дистанцію в відносинах із працівником поліції, бачачи в ньому лише соціальну роль, а не живу людину.

Жаргон використовується злочинцями як засіб спілкування між собою і тому може мимоволі проявлятися в мові під час допитів.

Невербальна поведінка (неусвідомлювані рухи й дії):

– прояв настороженості в бесіді навіть на нейтральні теми: уважний погляд, морщення лоба перед відповіддю;

– прояв підозрливості, скритності (погляд збоку – кутами очей; рухи рук, що закривають обличчя; погляд убік; приховування долонь й ін.);

– прояв нервозності (активний рух рук; часте прочищення горла; прискорене моргання; покусування губ або нігтів; уникання погляду працівника поліції й ін.);

– неприродна веселість чи розв'язність, примітивна безцеремонність (відкрита поза – ноги або стегна широко розставлені; усмішливість) і інше.

Специфіку невербальної поведінки представника кримінального світу пов'язують з загальмованим характером синтаксису, із пропуском підмета і присудка, страхом вимовити зайве, видати себе або інших через говірливість. Тут їм на допомогу і приходять рухи тіла, як результат зняття напруги в мові, у середовищі в якому не терплять багатослівності, де майже все розуміється з півслова, з одного погляду або пози. Ця обставина породжує розуміння необхідності працівником поліції володіти мистецтвом тлумачення цієї мови – мови рухів тіла, прояв яких обумовлений імпульсами підсвідомості.

Супутні ознаки. Серед ознак, що вказують на належність до злочинного середовища, вагоме місце займають татування.

Справжню семантику татувань можна зрозуміти тільки у комплексному вивченні конкретної особистості злочинця. У переліку супутніх ознак зустрічаються: постійне носіння сорочки з довгим рукавом, що приховує татування; манера носити кепку, насуваючи її на очі; модний в кримінальному середовищі одяг (переважно спортивного крою), носіння печаток, сталевих хрестів на ланцюжках.

Для формування найбільш повного уявлення про людину взагалі і її ситуативний стан зокрема, необхідно брати до уваги інформацію, яку можливо отримати з різних невербальних джерел. Невербальне спілкування включає такі форми самовираження, які не спираються на слова та інші мовні символи. Словами передають фактичні знання, певну інформацію, але одних слів часто буває недостатньо, щоб висловити почуття або, наприклад, в рамках спонукальний спілкування, вплинути на людину, підштовхнути її до вчинення будь-яких дій. Почуття, що не піддаються словесному вираженню, передаються на мові невербального спілкування. Невербальне спілкування може багато що сказати про співрозмовника і його дійсне ставлення, у професійній діяльності працівника поліції цінне тим, що воно проявляється, як правило, несвідомо і мимоволі. Тому, незважаючи на те, що люди зважають свої слова і намагаються контролювати свою пантоміму, часто саме через міміку, жест, інтонацію можливий «вітік» приховуваних почуттів. Будь-який елемент невербального спілкування може допомогти працівнику поліції переконатися в правильності того, що сказано словами, або поставити це під сумнів. Техніка невербального спілкування досить складна тим, що в основному спирається на психологічне спостереження та інтроспекцію. Основним правилом, яким необхідно тут керуватися, є звичка спостереження, самоспостереження і аналіз отриманих результатів.

Характеристика різних невербальних джерел значущої для працівника поліції інформації.

1. *Зовнішність.* Доведено, що люди з привабливою зовнішністю оцінюються (сприймаються) більш позитивно порівняно з менш привабливими (красивими). Вони оцінюються як доброзичливі, емоційні, цікаві, їм частіше вибачаються прорахунки в житті. Їм приписується більш успішним як професійне, так і особисте життя. Від того, як оцінюється лю-

дина з точки зору привабливості, залежать експектації (очікування).

2. *Міжособистісний простір і територіальна поведінка* (див. підрозділ 5.2). Це суб'єктивний просторовий критерій емоційної близькості людей. Чим в ближчих стосунках перебувають люди, тим менше відстань між ними, хто спілкується. Ця відстань залежить від багатьох факторів: віку, соціального статусу партнерів і ін. Зазвичай люди відчують себе зручно і справляють сприятливе враження на співрозмовника, коли сидять або стоять на відстані, що на їх думку, відповідає дистанції діалогу.

Міжособистісна дистанція виконує наступні функції:

1. Зміну дистанції можна вважати за метод психологічного впливу.

2. Збереження особистої дистанції служить для безпеки, страхівки від можливого нападу противника, при цьому особиста дистанція у всіх людей різна. Злочинці, невротики і інші люди, у яких переважно ускладнені соціальні контакти обирають більшу дистанцію. Вони розглядають оточуючих недовірливо, оцінюють поведінку інших більш помилково, як загрозу, вони більш підозрілі і у них більш низька соціальна компетенція.

3. Дистанція між людьми не постійна, вона коливається в залежності від взаємовідносин: доброзичливі люди, симпатичні одна одній мають більш тісний контакт, особи з більш низьким статусом, або люди, проти яких є упередження, зберігають велику дистанцію. Більшість людей намагаються не висловлювати відкрито своєї антипатії по відношенню до іншої особи, але несвідомо видають себе: вони не тільки віддаляються психологічно, а й фізично.

3. *Візуальний контакт*. Людина сприймає очима близько 80% інформації. Погляд людини може насторожувати, хвилювати, впливати набагато сильніше, ніж слова. Наприклад, повністю відкриті очі показують високу сприйнятливості почуттів і розуму, постійне беззастережне сприйняття світу, відкритість у разі довіри, прояв наївності. Досвідчені шахраї свідомо «працюють» з невинно відкритими очима, які випромінюють довіру. При візуальному контакті потрібно звертати увагу на частоту змикання повік, що залежить від ступеня хвилювання.

Розширення і звуження зіниць: при позитивних подражниках зіниця розширюється. У більшості випадків розширення зіниць трактується, перш за все, як стан тривоги. Крім того, точні виміри показують, що хвилювання може бути як позитивним, так і негативним. Душевна напруга (рішення

складного завдання) веде до розширення зіниць, втома ж зву-жує. Дуже велике значення в спілкуванні має «контакт очей». Люди, котрі розуміють одна одну, обмінюються поглядами, повними сенсу. Закохані дивляться довго один одному в очі, але якщо потрібно повідомити що-небудь неприємне, то погляд відводять. Контакт очей показує інтенсивність і ступінь інтимності в міжособистісних стосунках. Однак контакт очей має ще й друге значення: чим довше людина дивиться на іншу, тим більш активною, домінантною, самовпевненою вона оцінюється. Тому цей прийом використовується, щоб встановити домінантне ставлення, взяти верх. Таким чином, контакт очей представляє важливу інформацію в міжособистісному спілкуванні, і його точне значення залежить тільки від відповідної ситуації.

4. *Міміка*. Вона є відображенням почуттів і думок, елементарною мовою, що іноді доповнює її або замінює. Міміка є зрозумілою всім спостережливим людям.

Мімічний опис основних емоцій людини:

Подив. 1. Брови підняті так, що зігнулися і перемістилися в верхню частину обличчя. 2. Шкіра під бровами розтягнулася. 3. Вертикальні зморшки піднімаються вгору. 4. Повіки відкриті: верхня вгору, нижня вниз, білок ока показується над райдужною оболонкою. 5. Підборіддя найчастіше опущене вниз так, що зуби і губи не стикаються. Рот не напружений і не розтягнутий.

Страх. 1. Брови підняті вгору і зсунуті. Зморшки зібрані до середини чола. 2. Верхні повіки підняті так, що видно білки очей, нижні повіки напружені і примружені. 3. Рот відкритий, губи злегка напружені і відтягнуті назад.

Лютъ. 1. Брови опущені і зсунуті. 2. Між бровами з'являються вертикальні лінії. 3. Нижні повіки напружені і можуть бути опущені. 4. Верхні повіки примружені і можуть бути опущені. 5. Вираз очей жорсткий, вони здаються вираченими. 6. Губи в одному з двох положень: а) щільно стиснуті, куточки прями або трохи опущені вниз; б) помітно напружені, немов при крику.

Інтерпретація жестів. Жести, як і міміка, мають конкретне знакове значення, і є дуже важливими при інтерпретації та адекватному реагуванні на них працівником поліції. Жести можуть розходитися за своїм значенням з вербальною інформацією, проте вони завжди виявляються більш правдивими. Кожен жест подібний до слову в мові. Розуміння узгодженості жестів дозволяє бачити позицію людини, з якою ви спілкуєтеся.

Певну інформацію про людину може дати *аналіз її ходи*. Люди, які ходять швидко, розмахують руками, мають ясну мету і знають, як її реалізувати і готові це зробити. Люди, які зазвичай тримають руки в кишенях, швидше за все, критичні і потайні. Можливо, їм дуже подобається пригнічувати інших людей (панувати). Однак, ті, хто перебуває в пригніченому стані, теж часто ходять, тримаючи руки в кишенях, тягне ноги, або дивиться собі під ноги. У людей, зайнятих вирішенням проблем, голова опущена, руки зчеплені за спиною, хода повільна, іноді така людина може взяти палицю в руки і креслити щось на землі або розгрібати сміття. *Відкритість*. Розкриті руки. Щирість і відкритість (руки долонями вгору). Люди відкриті і дружньо розташовані часто розстібають чи навіть знімають піджак у присутності інших. Аналіз взаємодії показує, що люди частіше приходять до угоди в розстебнутих піджаках, ніж ті, хто залишався застебнутим. У багатьох, хто схрещував руки на грудях в захисному жесті, піджаки теж були застебнуті. Той, хто змінював своє рішення в сприятливу сторону, розтискає руки і розстібає піджак. Утримати його в цьому положенні – значить полегшити досягнення загальних цілей.

Захист (оборона). Реакція на можливі загрози, на конфліктні ситуації. Руки, схрещені на грудях, – вираз оборони. Це також жест, який впливає на поведінку інших людей. Якщо в групі з чотирьох чи більше осіб хтось схрестив руки в захисній позиції, то незабаром можна чекати, що інші члени групи підуть за його прикладом. Якщо у працівника поліції виникають сумніви, захищається людина або ж вона спокійна, необхідно звернути увагу на її руки: розслаблені вони або стиснуті в кулаки так, що побіліли суглоби.

Нахилена голова. Людина злегка нахилиє голову, коли чує щось цікаве. Почісування підборіддя, цей жест присутній, коли людина зайнята процесом прийняття рішення. Відповідний цьому жесту вираз обличчя – злегка примружені очі. Людина як би намагається знайти рішення проблеми на відстані.

Жест з окулярами. Дуже поширений варіант – це повільно і обережно зняти окуляри і ретельно протерти скло, навіть якщо це не потрібно. Це використовується для того, щоб отримати відстрочку для обміркування свого становища, або якщо людині потрібна додаткова інформація.

Ходіння. Багато людей вдаються до цього способу, намагаючись знайти вирішення важкої задачі. Це дуже позитивний жест. Але з тим, хто ходить, не слід починати розмову, тому що можна порушити хід його думок і перешкодити його рішенням.

Пощипування перенісся. Цей жест, зазвичай поєднується з закритими очима і говорить про глибоку зосередженість і напружене міркування. *Підозра і скритність.* Якщо людина намагається зовсім не дивитися на співрозмовника, вона, швидше за все, щось приховує. Найкращий показник скритності – це неузгодженість у жестовій групі.

Є й інші показники. Наприклад, погляд в сторону – жест недовіри. Ноги (або все тіло), звернені до виходу – явний жест, що людина хоче закінчити зустріч, припинити розмову. Ця поза каже, що вона явно хоче піти. Необхідно змінити тему, зайнятися чимось іншим, щоб людина повернулася і подалася вперед.

Легкий дотик або потирання носа зазвичай вказівним пальцем. Дослідження показують, що дотик до носа або його потирання – знак сумніву. Інші різновиди жесту сумніву – потирання за вухом або перед вухом вказівним пальцем під час обдумування відповіді і потирання очей.

Сидіння на краєчку стільця є сигналом, що людина орієнтована на дію. Опора на стіл широко розставленими руками – демонстрація готовності; якщо людина наближає своє обличчя, можна говорити про приховану агресію.

Невпевненість характеризують переплетені пальці рук, при цьому великі пальці потирають один одного; людина починає гризти або смоктати кінець авторучки; пощипування м'якої тканини руки.

Тісно сплетені руки свідчать про підозру та недовіру. Ті, хто намагаються, зчепивши руки, запевнити оточуючих у своїй щирості, зазвичай не мають успіху. Стискання рук спостерігається, коли хто-небудь потрапив у халепу.

При довірі пальці з'єднуються на зразок купола церкви. Це означає довірливість, часто деяке самовдоволення, упевненість у своїй непогрішності, егоїстичність або гордість. Цей жест означає, що людина дуже впевнена у тому, що вона говорить.

Погойдування, підведення на носках, постійне різке піднімання корпусу, немов людина готова активно рухатися вперед, тобто готова до боротьби або агресії. Врівноважена, стабільна людина ніколи так не робить.

Стійка, широко розставивши ноги відбиває потребу в самоствердженні, великі претензії, надмірну потребу у високій самооцінці, часто є ознакою механізму сверхкомпенсації, почуття неповноцінності.

Орієнтуючись на невербальні канали отриманої інформації, працівник поліції буде мати достовірну і багатофакто-

рну інформацію лише використовуючи в комплексі свої спостереження, беручи до уваги конкретну ситуацію.

Візуальна психодіагностика є важливим елементом, здатним зумовити професійну успішність працівника поліції в розкритті та розслідуванні злочинів, а також при виконанні службових завдань з охорони громадського порядку в процесі проведення масштабних культурно-масових і спортивних змагань та у повсякденній професійній діяльності працівників поліції.

Питання для самоконтролю

1. Що таке візуальна психодіагностика, профайлінг?
2. Назвіть та охарактеризуйте основні методи візуальної психодіагностики.
3. Розкрийте зміст основних блоків візуальних ознак.
4. Дайте мімічну характеристику основних емоцій людини.
5. Наведіть інтерпретацію основних жестів, що використовуються у професійній діяльності поліцейських.

Рекомендована література

1. Аминов И. И. Психологическое изучение собеседника в профессиональном общении сотрудника органов внутренних дел: автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.06. Москва, 2000. 23 с.
2. Еремина Т. И. Визуальная психодиагностика: практическое пособие. Ростов н/Д.: Феникс, 2010. 171 с.
3. Журнал-каталог «Транспортная безопасность и технологии». Москва, 2006. № 4 URL: https://issuu.com/fvra/docs/_4_-/162 (дата звернення 18.05.2017).
4. Лабунская В. А. Введение в психологию невербального поведения Ростов н/Д, 1994. 425 с.
5. Лекции по курсу «Визуальная психодиагностика». URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/11973/2/лекции%20визуальная%20психодиагностика.pdf> (дата звернення 21.05.2017).
6. Прикладная юридическая психология. Под ред. Столяренко А. М. Москва, 2001. 639 с
7. Статный В. М. Основы профайлинга в обеспечении безопасности на транспорте: технология и учебная дисциплина. *Психология и право*. 2013. № 2. URL: <http://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n2/61033.shtml> (дата звернення 20.05.2017)
8. Тупицына А. В., Беркович О. Е. Визуальная психодиагностика личности в профессиональной деятельности сотрудника полиции // *Образование и наука в современных условиях*: материалы VIII Международ. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 26 июня 2016 г.) / редкол.: О. Н. Широков [и др.]. Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. № 3 (8). С. 213–215.

5.4. Юридична психолінгвістика у професійній діяльності поліції

З розвитком науки і техніки зростає інтерес до вивчення функціональних аспектів мови та передбачається активна дослідницька діяльність у галузі прикладної лінгвістики.

Термін «психолінгвістика» вперше був використаний М. Пронко у 1946 році. Проте до наукового вжитку увійшов лише у 1953 році, коли з'явилася книга під назвою «Психолінгвістика», де була підтримана ідея з'єднання підходів і знань двох областей: психології і лінгвістики. Таке з'єднання було здійснено на основі теоретичної порівневої моделі поведінки, запропонованої Ч. Осгудом. Це такі рівні: мотиваційний (його одиниці – пропозиції), семантичний (одиниці – словесні елементи пропозиції), рівень послідовностей (одиниці – фонетично оформлені слова), інтеграційний (одиниці – склади). Тобто, модель охоплює основні етапи мовленнєвого процесу у людини, починаючи зі сприйняття мови, включаючи внутрішню переробку мовного матеріалу і закінчуючи виголошенням промови.

Також цей термін набув популярності завдяки першим дослідженням О. С. Ахманової та О. О. Леонтьєва. Сучасними проблемами цієї науки займаються такі вчені як М. Карп'юк, Л. Засєкіна, О. Уланович та інші.

Психолінгвістика – це наука про відповідність процесів породження і сприйняття текстів, конструкції цих текстів з психічними та психофізіологічними станами людей у процесі комунікації. Психолінгвістика, галузь лінгвістики, що вивчає мову перш за все як феномен психіки. Мова існує в тій мірі, в якій існує внутрішній світ мовця, слухача, письменника та читача. У своєму прикладному аспекті психолінгвістика є корисною для багатьох галузей психології. Ця наука використовується у сфері криміналістики та у юридичній практиці.

Юридична психолінгвістика знаходить своє застосування у:

- психології розслідувань (психології кримінальної діяльності, психології слідства): слідова профілізація, психологічний портрет невстановленого злочинця за текстом його мови;
- судовій психології (під час судово-психологічної експертизи психолог робить заключення щодо змістовного аналізу тексту):

а) комплексної судової психолого-лінгвістичної експертизи (одночасна участь психолога і лінгвіста, кожен з яких відповідає на свої специфічні питання);

б) судової психолінгвістичної експертизи (використання спеціальних психолінгвістичних методик);

в) комплексної судової психолінгвістичної та графологічної експертизи (об'єкт і предмет досліджень одночасно вимагають спеціальних знань в психології, лінгвістиці та графології);

- кримінальній психології – складання психологічного портрету досліджуваної особи за текстом її мови і при безпосередній взаємодії з нею;

- корекційній психології;

- психології професійно-кадрового відбору в правоохоронні органи.

Загальний метод юридичної психолінгвістики полягає в тому, щоб на основі дослідження формальних (лінгвістичних, текстових, фонетичних, стилістичних тощо) і неформальних (змістовних, смислових, інтенціональних та ін.) характеристик тексту (або поведінки, представленої як текст) визначити окремі психологічні риси людини або її цілісний психологічний портрет. При цьому не має значення, в якому вигляді і на якому носії був зафіксований текст: олівцем на брошурі, як комп'ютерний файл чи якимось інакше.

Одне із завдань цієї науки є **атрибуція тексту**, тобто встановлення його автора. Це інше завдання, ніж графологічна експертиза, оскільки тут не звертають увагу на техніку виконання тексту: величину та розмір букв, кута їхнього нахилу, пропорційності різних ділянок аркуша, зайнятого текстом і т.п. Це можна пояснити тим, що іноді автор тексту і його виконавець можуть бути різними людьми, і текст міг бути записаним на прохання чи примусово.

Ще не менш актуальним завданням є **врахування невербальних чинників** при проведенні, наприклад, слідчих дій, коли від розуміння слідчим тілесних сигналів підозрюваного та управління власною невербальною поведінкою залежить як вибір тактичних прийомів, так і успішність комунікації в цілому, отримання об'єктивної інформації.

Юридична психолінгвістика – прикладний напрям досліджень та психопрактики, що розвивається на стику юридичної психології і психолінгвістики, й вивчає зв'язки між процесами породження і сприйняття текстів мови, їх конструкції і змісту, включених в юридично значущу комунікацію.

Сучасна наука стала проводити дослідження, результатами яких змогла скористатися юридична психологія. Так, під час Другої світової війни був розроблений показник (індекс) Флеша (The Flesh Index), який використовувався військовими психологами для встановлення авторства захоплених

ворожих документів. **Індекс Флеша** застосовувався при судових засіданнях на Гамбурзькому і Нюрнберзькому процесах, коли встановлення авторства певних документів було важливо для притягнення до суду конкретних осіб.

Цей індекс розраховується за формулою: $i = 0,39a + 11,80b - 15,59$, де i – індекс Флеша, a – середня довжина речень за кількістю слів, b – середня кількість складів у слові.

Пізніше була створена спеціальна програма підрахунку, нині відома як **індекс Флеша – Кінкейда**, яка є однією з найточніших, достовірніших та обґрунтовано побудованих методик серед сучасних судових досліджень. Для прикладу, урядові документи США перед здачею в друк підлягають обов'язковому тестуванню згідно з індексом Флеша – Кінкейда, за результатами якого до них вносяться корективи.

Деякі методики дозволяють висловлювати вагомі гіпотези щодо психологічного портрета автора досліджуваного тексту. Так, у 1979 р. **К. Р. Шерер** у монографії «Соціальні показники в промові» вказав на можливість виявлення за текстом не тільки соціальних характеристик його автора (вплив регіону, становище в суспільстві, освіта, рід занять і соціальна роль), але і фізичних особливостей (стать, вік, стан здоров'я), а також деяких психологічних рис.

К. Р. Шереро писав різні підходи до виявлення цих характеристик, зокрема, стилometriю (статистичну стилістику), яка базується на:

- 1) підрахунку частоти та природи лексичних, орфографічних, синтаксичних і граматичних помилок;
- 2) дослідженні стилістичних чинників писемного мовлення (довжина слів, довжина речень; кількість складів, приставок і суфіксів на 100 слів);
- 3) відсотку появи в тексті частин мови та показнику TTR (Type Token Ratio) у формі десяткового дробу співвідношення кількості різних слів із загальною кількістю слів у тексті.

У свою чергу Ю. Е. Леві (Levi, 1994) описала різні психолінгвістичні підходи до дослідження мови з опорою на стилometriю. Зокрема, вона виділяє:

- дослідження голосу (акустичні і графічні записи голосу), вживані для ідентифікації особи що говорить, при розслідуванні дзвінків з помилковою загрозою, непристойними домаганнями, шантажу, в справах по захисту авторських прав, встановлення обґрунтованості пізнання особи, що говорить за допомогою свідків;
- лінгвістичну морфологію, що полягає в діалектологічному аналізі старовинних родових договорів, що викликають ро-

збіжності з питання землеволодіння, а також у справах порушення авторських прав або торговельної марки;

- синтаксичний аналіз, який використовують для оцінки легкозрозумілості документу і для виявлення невідповідностей в мові злочинців, які не визнають свою вину;

- семантику, яка використовується для дослідження двозначних слів і фраз, особливо у випадках, коли важлива інформація друкується в документах або контрактах в непомітному місці та дрібним шрифтом. Цей аналіз може привести до розкриття особливостей поведінки особистості;

- прагматику, яка заснована на вивченні змісту спілкування і того, що іноді називається паракомуникацією (виявлення відмінностей в тому, як людина формулює питання). Ця техніка часто застосовується, коли претендентів на фінансову підтримку звинувачують у фальсифікованих відповідях. Останнім часом прагматика часто використовується для встановлення психологічного портрета винних у зґвалтуванні;

- аналіз розмов, іноді званий аналізом дискурсу, який використовують найчастіше при роботі із записаними на плівку розмовами підозрюваних, злочинця з жертвою, слідчого і свідка, слідчого і підозрюваного;

- аналіз легкозрозумілості тексту, що включає деякі описані вище типи психолінгвістичного аналізу, але і використання також аналізу вибору лексики графічного оформлення тексту, що використовує також;

- перевірку юридичної надійності зафіксованого визнання, необхідність в якій з'являється із-за великих труднощів, що виникають при оцінці достовірності письмового визнання в суді.

Одним з найефективніших психолінгвістичних підходів до вирішення юридичних завдань, які застосовуються останнім часом, є *підхід Колгарда*. Він не тільки виявляє перспективні дані для досліджень, але й пропонує нові способи проведення власне текстуального аналізу. В рамках цієї методики психологи зіставляють деякі аспекти досліджуваного тексту з системою тієї мови, якою написаний текст. Крім основного словникового складу мовної системи спеціальні зведення лексики вилучають з текстів різних видів (словникова система передсмертних записок самогубців, листів з погрозами, записів телефонних переговорів злочинців, процесуальних текстів, протоколів допитів тощо. Методика виділяє низку лінгвістичних факторів, за якими може бути проаналізований текст. Наприклад, найбільш частотні лексичні одиниці тексту можуть бути зіставлені з «лідерами» певної мовної системи, а

розбіжності проаналізовані статистично або зіставлені з відповідними одиницями другого тексту. При аналізі одиничного тексту, автор якого стверджує, що його частина була сфальсифікована іншою особою, спірна частина може бути зіставлена з правдиво встановленою.

Н. Реттерстол провів спеціальний аналіз передсмертних записок суїцидентів. У багатьох випадках особа, що зробила самогубство, залишає записку, зазвичай адресовану комусь з близьких. Аналіз таких записок може виявити мотивацію та інші особистісні характеристики автора, необхідні слідству. За допомогою аналізу такої записки може бути з'ясовано, чи мав автор насправді намір піти з життя або ця спроба була чимось на зразок прохання про допомогу або способом маніпулювання «значущими іншими». Кожна з можливостей вимагає індивідуального підходу з боку професіонала. Якщо записка відсутня, потрібний аналіз інших документів, включаючи особистісну кореспонденцію за період передсуїциду і офіційні документи, що стосуються професійної діяльності причетних осіб. Відсутність записки перешкоджає аналізу семантики контексту, який міг би мати вирішальне значення. У дослідженні суїцидальної поведінки психолінгвістичний аналіз завжди грає головну роль, оскільки тільки він може внести ясність до розслідування спірних випадків самогубств. Основне – з'ясування істинних намірів жертви, обвинуваченого і інших причетних осіб.

До однієї з найважливіших характеристик мовлення, що відображає особливості особистості, відносять її лексичний запас і різноманітність словника. Цей показник називається *type-token ratio* і показує співвідношення кількості різних слів із загальною кількістю слів у тексті.

Ще однією характеристикою при аналізі є *порядок сполучуваності слів*, тобто взаємообумовленість появи в тексті двох або більш різних слів в одному поєднанні. Сполучуваність слів – явище дуже персоналізоване, і облік його є важливим при аналізі мовлення.

Інші чинники аналізу: теперішній – минулий час; пасивні – активні запоруки; ствердні – негативні конструкції; опущення – заміна певного артикля і деякі інші характеристики, що дозволяють порівняти структуру тексту з системою мови, а за допомогою цього – і з іншими текстами.

На сьогоднішній день актуальними є також експериментальні дослідження проблеми ідентифікації особистості за голосом. Така проблема стоїть при дослідженні матеріалів телефонних дзвінків або записів розмов, що прослуховуються, а також у разі репродукції бесіди злочинця з жертвою (у записі).

По аудитивному методу в судовій практиці не лише ідентифікують голос. Можливий аналіз і іншої інформації: міра правильності розуміння аудитивного матеріалу (наприклад, офіцерами поліції); заключення про осудність обвинуваченого по аудіозапису, якщо по будь-яким причинам неможливо зробити особистий медичний висновок та інше. Описані випадки аналізу мови злочинців під час скоювання злочинів, що стало основою для складання психологічного портрету викрадача, його ідентифікації і арешту.

Основні характеристики голосу: тембр, висота основного тону, гучність.

Гучність (велика, середня, мала), тривалість, висота тону, висотний діапазон (широкий, середній, вузький), висотний рівень (високий, середній, вузький), висотний контур (плавний, порізаний, монотонний), – напрямок руху тону в завершенні фрази (висхідний – різкий, плавний, рівний; спадний – плавний, різкий), – локалізація вибраного.

З тембру голосу можна дізнатися про такі фізичні стани, як пасивність (втома, важкість, розслабленість, слабкість, млявість, безсилля, депресія, сонливість, стан напівсну, знемога, апатія, байдужість) або збудження (зокрема, хвилювання, нервозність). Можна визначити, чи налаштована людина виконувати дії, тобто чи відчуває вона впевненість (емоційний підйом, гарний настрій, спокій) або розгубленість (непевненість, байдужість, довірливість, співчутливість, пригніченість, безнадійність, роздум). Також можна здогадатися і про емоційний стан людини, як наприклад, про тривогу (переляк, страх, жах), роздратування (невдоволення, гнів, злість, обурення, лють, ненависть, загроза, обурення), радість (задоволення, захоплення, повне задоволення, щастя), сум (смуток, туга, відчай, горе, жаль). Тембр голосу може вказати на те, чи висловлює мовець насмішку (єхидство, глузування), образу або ніжність.

Згідно теорії К. Шерера висока частота основного тону позитивно корелює з компетентністю і домінантністю (прагненням до керівництва іншими). Вона ж вказує на жіночність і соціалізованість. Низька частота основного тону характеризує осіб, орієнтованих не на завдання, а на підпорядкування і тим самим вказує на депресивність. Гучний і сильний голос характерний для екстравертів. Голос з придихом (breathy) вказує на інтроверсію, невротичність і тривожність. Різкий, металевий і звучний голос вказує на емоційну стабільність, екстраверсію і домінантність.

З часу появи комп'ютера дослідники тексту активно стали вивчати його можливості для автоматизованого підра-

хунку різних чинників (лінгвістичних категорій), які вже після цього могли бути піддані аналізу і змістовній інтерпретації. Сьогодні вже майже усі формальні дослідження в юридичній психолінгвістиці можуть бути проведені за допомогою спеціальних комп'ютерних програм. В той же час оскільки круг проблем, що вирішуються юридичною психолінгвістикою, надзвичайно великий, створити програму, яка б відповідала усім вимогам, складно.

Найвдаліша програма на сьогодні – Prostyle (США).

Вона здійснює негайний аналіз будь-якого тексту, що вводиться і впорядковує чинники, що дозволяють провести статистичний аналіз значення будь-яких розбіжностей в двох досліджуваних текстах (наприклад, письмове визнання своєї вини і більш ранній документ, написань обвинуваченим). Серед чинників, що враховуються програмою Prostyle є:

- граничний індекс чіткості (наскільки цей текст легкий або важкий для розуміння);
- індекси FOG і Флеша – Кінкейда;
- показник частотності пасивних конструкцій, що дозволяє досить точно виявити індивідуальні особливості автора;
- кількість використовуваних лексичних одиниць, яке при обчисленні відсотка співвідношення з загальною кількістю слів в тексті дає показник словникового запасу автора;
- відсоток складних слів по префіксам, суфіксам, кількості складів (у Prostyle – тільки поостанньому фактору);
- середня довжина речення, що прямо корелює з рівнем освіти автора;
- «читацький вік», який представляється цим текстом;
- кількість погрешностей письмового стилю в тексті (можливі помилки: неправильне вживання абстрактних іменників; неправильне вживання дієслівних форми прийменників; опущення дієслова; недоречне вживання сленгу і жаргону; використання застарілих, пишномовних слів; порушення пасивних конструкцій; грубі і непристойні слова; слабе знання мови).

Додатково програма має п'ятирівневу систему оцінок від «відмінно» (менше п'яти помилок) до «незадовільно» (більше 50 помилок), що важливо для пошуку автора тексту. Багатофакторний психолінгвістичний аналіз у Prostyle має безперечну перевагу: вірогідні розбіжності можуть бути протестовані кілька разів, а погрешності аналізу зведені до мінімуму.

Ще одна з ***вдалих програм – IEA (Intelligent Essay Assessor)***. Вона дозволяє виявити стилістичні помилки і повноту розкриття теми по заданих семантичних критеріях. Спочатку створена для оцінки студентських робіт – творів на за-

дану тему, ІЕА може мати і ширше застосування, у тому числі в судовій психології.

З найцікавіших програм комп'ютеризованої обробки текстів, які розроблені на пострадянському просторі є програми В. І. Батова з колегами і В. П. Беяніна.

В. І. Батовим з колегами розроблений комп'ютерний метод *ЛІНГВА-ЕКСПРЕС*, за допомогою якого можливо розкрити психологічний зміст тексту як продукту мовної діяльності, тобто визначити особливості мовної поведінки, глибинних психічних властивостей або характеру автора або авторів тексту і станів, що переживаються ним у момент породження тексту.

Комп'ютерна програма В. П. Беяніна ВААЛ дозволяє виявляти акцентуацію автора тексту. *Особливий блок цієї програми – ПАТ* (психіатричний аналіз тексту) – припускає виявлення співвіднесення лексичних елементів тексту з можливою акцентуацією його автора. ПАТ дозволяє визначити вираженість в аналізованому тексті таких акцентуацій як паранойяльна (в термінах автора «світлі» тексти), збудлива, або епілептоїдна («темні» тексти), гіпертимна або манакальна («веселі» тексти), депресивна («сумні» тексти), істероїдна або демонстративна («красиві» тексти) і т.ін. Також програма ВААЛ дозволяє визначити спрямованість тексту, передбачити міру його дії і зробити висновки.

Вивчення юридичної психолінгвістики майбутніми поліцейськими має бути спрямована не тільки на систематизацію і отримання теоретичних знань, але і виконання практичних завдань, до числа яких можуть входити наступні: ознайомлення із зразками експертиз; прослуховування аудіозаписів, читання стенограм і відповіді на поставлені питання (аналіз усного тексту); читання тексту, відповідь на поставлені питання (аналіз письмового тексту). Також систематизувати і поповнити лінгвістичні знання, які необхідні в процесі роботи над матеріалами справ, аналізу текстів допоможуть наступні психолінгвістичні методи: семантична інтерпретація сенсу, метод контент-аналізу, інтент-аналіз, метод дискурсивного аналізу. Особливу увагу необхідно приділяти комплексній експертизі, що проводиться за участю психолога і лінгвіста (в деяких випадках і інших фахівців – юриста, фоноскописта. Тематика комплексних експертиз може бути наступна: захист честі і гідності (образа, наклеп, поширення відомостей, що порочать, неповага до суду); розпалювання міжнародної і релігійної ворожнечі; лінгвокриміналістика (ідентифікація особистості по мовним ознакам, діагностика особистості по продуктам мовної діяльності); мовне маніпулювання та інше.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «юридична психолінгвістика».
2. Де може бути застосована юридична психолінгвістика?
3. Назвіть сучасні спеціальні комп'ютерні програми юридичної психолінгвістики.
4. Розкрийте зміст психолінгвістичних підходів дослідження мови з опорою на стилόμεтрію.
5. Розкрийте зміст методик, які використовуються у судових дослідженнях.
6. Поясніть особливості ідентифікації особистості за голосом.

Рекомендована література

1. Белянин В. П. Основы психолингвистики. Москва. 2004. 232 с.
2. Карп'юк М. Д. Психолінгвістика та її місце серед когнітивно-інформаційних наук. *Психолінгвістика в Україні* : збірка наукових праць; гол. ред. О. М. Холод. Кривий Ріг : ОНЮА, 2007. С. 6-17.
3. Гумовська І. Дослідження юридичної психолінгвістики та атрибуція тексту. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць / [гол. ред. Н. Л. Іваницька]. Вінниця : ТОВ «фірма «Планер», 2016. Вип. 23. С.198-203
4. Засекіна Л. В., Засекін С. В. Вступ до психолінгвістики. Острог: Нац. ун-т Острозька академія, 2002. 168 с.
5. Мамонтова С. Н. Прикладная юридическая психология. Москва. 2001. 509 с.
6. Прикладная юридическая психология / Под ред. А. М. Столяренко. Москва.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 639с.
7. Тарасова Е. Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва, 1987. С. 13-16.
8. Уланович О. И. Психолингвистика : учебное пособие. Минск. Изд-во Гревцова, 2010. 240 с.
9. Энциклопедия юридической психологии / Под ред. проф. А. М. Столяренко. Москва.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 607 с.
10. Garman M. Psycholinguistics. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 91 p.
11. Retterstol N. Suicide. European Perspective. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
12. Scherer K. Social Markers in Speech. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. PP. 33-367.

5.5. Психологічний вплив у професійній діяльності поліції

Психологічний вплив займає особливе місце в системі психологічних знань і пошуку надійних засобів і методів управління психічними явищами. Від психологічного впливу вимагають не пояснень, а дій, які оптимізують ситуацію. Вирішуючи завдання розслідування злочинів та їх профілакти-

ки, поліцейські неминує вступати у взаємодію з учасниками кримінального процесу та іншими громадянами. Кожна сторона при цьому прагне визначити найкращий варіант своєї поведінки і досягти бажаного результату, вирішуючи свої завдання. Навіть при збігу цілей учасників кримінального процесу з цілями осіб, що розслідують злочин, встановлення істини через їх суб'єктивне сприйняття і ставлення до злочину, є складним процесом. І в цьому випадку необхідно надання певного психологічного впливу у вигляді прийомів активізації психічної діяльності цих осіб для відновлення образу сприйнятого у всіх його взаємовідносинах та причинно-наслідкових зв'язках.

Психологічний вплив це складова процесу міжособистісної взаємодії у професійній діяльності поліції, умисне і цілеспрямоване втручання в процеси психічної діяльності об'єкту дій.

Структура та принципи психологічного впливу

Під впливом традиційно розуміється «цілеспрямоване перенесення руху й інформації від одного учасника взаємодії до іншому». Передача руху може здійснюватися безпосередньо у вигляді імпульсу або опосередковано – у вигляді комплексу сигналів, що несуть повідомлення про що-небудь і орієнтують сприймаючу систему щодо сенсу й значення цих сигналів.

Характеризуючи психологічний вплив, О. В. Сидоренко підкреслює значимість психологічних засобів у реалізації даного процесу: «Психологічний вплив – це вплив на психічний стан, думки, почуття й дії іншої людини за допомогою вибірково психологічних засобів (вербальних, паралінгвістичних або невербальних), з наданням йому права й часу відповідати на цей вплив».

Аналізуючи сутність психологічного впливу, В. М. Куліков відзначає: «По своїй сутності психологічний вплив є «проникненням» однієї особистості (або групи осіб) у психіку іншої особистості (або групи осіб)... Метою й результатами цього «проникнення» є зміна, перебудова індивідуальних або групових психічних явищ (поглядів, відносин, мотивів, установок, станів тощо)»

Важливим методологічним принципом вивчення психологічного впливу і взаємовпливу є *системний підхід* до цих явищ.

Психологічний вплив – це системний процес, елементи якого функціонують тільки у взаємозв'язку і не можуть мати відокремленого значення. Вплив однієї особистості (групи) реакція об'єкта психологічного впливу не можлива без впливу на нього суб'єкта.

В інтегративній структурі психологічного впливу виокремлюються: 1) суб'єкт психологічного впливу; 2) об'єкт

психологічного впливу; 3) цілі психологічного впливу; 4) дії в структурі психологічного впливу; 5) результати психологічного впливу.

1. Суб'єкт психологічного впливу – свідомо дійова особа, яка здійснює вплив (слідчий, дізнавач, працівник кримінальної поліції і т.п.).

2. Об'єкт психологічного впливу – психіка людини на яку здійснюють вплив або ж групи осіб (учасники кримінального процесу, особи, які представляють оперативний інтерес, злочинні групи тощо).

3. Мета впливу – певні аспекти або сфери психіки об'єкта впливу (потребово-мотиваційна, інтелектуально-пізнавальна і емоційно-вольова сфери), які при психологічному впливі повинні змінитися, перейти з наявного стану в бажаний.

4. Дії психологічного впливу, які перетворюють можливість зміни об'єкта впливу в дійсність. Ними здійснюється процес впливу, і вони призводять до зміни ходу подій, змінюючи об'єкт, тобто тільки в результаті дій психологічного впливу виникають ті процеси, які призводять до зміни психічних параметрів.

5. Наслідки впливу або його результати – досягнення або недосягнення його мети, а також побічні наслідки, які не входили в наміри впливаючого. Це ті зміни у психіці, які проявляються в його поведінці і діяльності і які сприймаються впливаючим за допомогою зворотного зв'язку.

Таким чином, можна виділити наступні істотні **ознаки психологічного впливу**: 1) цілеспрямований характер психологічного впливу;

2) свідомість психологічного впливу як спрямованість на досягнення планованого результату;

3) спрямованість психологічного впливу на зміну психологічних регуляторів конкретної активності іншої людини;

4) інформаційний характер психологічного впливу;

5) вплив на психічний стан, думки, почуття й дії іншої людини за допомогою винятково психологічних засобів (як вербальних так і невербальних);

6) технологічність психологічного впливу;

7) наявність певних вольових зусиль суб'єкта в процесі реалізації психологічного впливу.

Види психологічного впливу і протистояння впливу

Щодо психологічного впливу в спілкуванні розглянемо деякі види впливу, що можуть бути застосовані у професійній діяльності поліції.

Таблиці 5.13

Види психологічного впливу (за О. В. Сидоренко)

Вид впливу	Визначення
Переконання	Свідомий аргументований вплив на іншу людину або групу людей, що має своєю метою зміну їх судження, ставлення, наміру або рішення.
Самопросування	Оголошення своїх цілей та пред'явлення свідчень своєї компетентності і кваліфікації для того, щоб бути оціненим по достоїнству і завдяки цьому отримати певну перевагу, при призначенні на посаду та інше.
Навіювання	Свідомий неаргументований вплив на людину або групу людей, що має своєю метою зміна їх стану, ставлення до чого-небудь і схильності до певних дій.
Зараження	Передача свого стану або відношення іншій людині або групі людей, які якимось чином переймають цей стан або відношення. Передаватися стан може як мимоволі, так і довільно, засвоюватися – також мимоволі або довільно.
Пробудження імпульсу до подразнення	Здатність викликати прагнення бути подібним собі. Ця здатність може проявлятися мимоволі, так і довільно використовуватися. Прагнення наслідувати і наслідування (копіювання чужої поведінки і способу думок) також може бути як довільним, так і мимовільним.
Прохання	Звернення до адресата із закликом задовольнити потреби чи бажання ініціатора впливу.
Примус	Загроза застосування своїх контролюючих можливостей для того, щоб домогтися від адресата необхідної поведінки. Контролюючі можливості – це повноваження у позбавленні адресата будь-яких благ чи в зміні умов його життя і роботи. У найбільш грубих формах примусу можуть використовуватися погрози фізичної розправи. Суб'єктивно примус переживається як тиск: ініціатором – як власне тиск, адресатом – як тиск на нього з боку ініціатора або «обставин».
Деструктивна критика	Вислів з верхніх або образливих суджень про особистість людини або грубий агресивний осуд, докір або осміяння його справ і вчинків. Руїнівність такої критики – в тому, що вона не дозволяє людині «зберегти обличчя», відволікає його сили на боротьбу з негативними емоціями, забирає в нього віру в себе.
Маніпуляція	Приховане спонукання адресата до переживання певних станів, прийняття рішень чи виконання дій, необхідних для досягнення поліцейським своїх власних цілей.
Формування благоприхильності	Залучення до себе мимовільної уваги адресата шляхом прояву власної незвичайності і привабливості, висловлювання сприятливих суджень про адресата, наслідування йому або надання йому послуги.

Типології стратегій психологічного впливу

Сучасні психологи пропонують декілька типологій стратегій впливу на людину, основними критеріями в яких є ставлення до партнера за спілкуванням як до суб'єкта або як до об'єкта.

Г. О. Балл та М. С. Бургін описують два основних типи стратегій психологічного впливу – **монологічний і діалогічний**. Суб'єкт впливу, який керується монологічною стратегією, веде собі таким чином, ніби тільки повноправний суб'єкт і носій істини, а реципієнт – лише об'єкт впливу. Він сам, як правило, не враховуючи бажань реципієнта, установлює мету впливу. У межах монологічного типу стратегії виділяються два підтипи – імперативний і маніпулятивний. При імперативній стратегії бажаний результат впливу прямо вказується суб'єктом на розуміння і виконання певних завдань, на виконання яких спрямована активність реципієнта. При маніпулятивній стратегії мета впливу відкрито не проголошується, а досягається засобом формування суб'єктом впливу активності реципієнта таким чином, щоб вона розгорталася в бажаному для нього напрямі. **Діалогічна стратегія** витікає з визнання суб'єктом повноцінності й принципової рівності взаємодіючих партнерів. і в цьому сенсі прагне абстрагуватися від можливих відмінностей в їх соціальному статусі.

Зокрема, Г. А. Ковальов виокремлює такі три основних стратегії впливу: *імперативна, маніпулятивна, розвиваюча*.

1. **Імперативна**. Її основою є розгляд психіки людини як пасивного об'єкта впливу зовнішніх умов та результат цих умов. Використання імперативних методів впливу частіше приводить до зовнішнього короточасного підкорення з боку об'єкта впливу і не торкається глибинних структур його психічної організації. Така стратегія найефективніша в екстремальних ситуаціях, де необхідне прийняття та виконання важливих для збереження системи рішень в умовах дефіциту часу, а також при регламентації ієрархічних відносин у таких системах.

2. **Маніпулятивна** стратегія опирається на твердження про активність та вибірковість психічного відображення зовнішніх впливів, у якому суб'єкт особисто здійснює перетворюючий вплив на інформацію, що надходить ззовні. Ця стратегія реалізується за допомогою прийомів підсвідомого стимулювання, а також так званих конверсійних та маскувальних технік, які блокують систему психологічного захисту об'єкта впливу або взагалі руйнують її. Замість цієї системи відбудовується нова суб'єктивна модель сприйняття світу.

3. **Розвиваюча** стратегія базується на тому, що психіка людини виступає як відкрита система, така, що знаходиться у постійній взаємодії з умовами існування та має внутрішні і зовнішні контури регулювання. Розвиваюча стратегія забезпечує актуалізацію потенціалів особистого саморозвитку кожної із взаємодіючих систем. Психологічними умовами реалізації цієї стратегії виступає діалог та обопільна відвертість. Це передбачає, що обидві системи утворюють спільний простір, у якому факт впливу (у традиційному «суб'єкт-об'єктному» змісті) перестає існувати, а формується просторово-часове об'єднання цих систем. Діалог, як відкритий з обох боків процес, передбачає не тільки високий рівень психологічної культури сторін, але й той факт, що ведення діалогу необхідно постійно навчатися кожній стороні. Крім цього, повинні бути організовані умови для такої діалогічної взаємодії, які передбачають спонтанність та природність у вираженні суб'єктивних емоцій та почуттів між партнерами по спілкуванню; безумовне позитивне ставлення до інших людей взагалі та партнера по спілкуванню зокрема, що є умовою для рівноправної взаємодії; емпатичне розуміння один одного протягом взаємодії.

Від типології Г. А. Ковальова конструктивно відштовхується й Є. Л. Доценко, який пропонує особисту шкалу рівнів установок на взаємодію від об'єктивного полюса до суб'єктивного. Об'єктивний полюс характеризується ставленням до партнера по спілкуванню як до засобу, об'єкта, знаряддя досягнення особистісних цілей. Суб'єктивний полюс констатує ставлення до партнера по спілкуванню як до цінності та характеризується установкою, що спрямована на розвиток діалогу та співпраці. Автор виокремлює п'ять рівнів установок на взаємодію у міжособистісних відносинах: *домінування, маніпуляцію, суперництво, партнерство і співдружність*.

1. **Домінування** характеризується формуванням ставлення до партнерів по спілкуванню як до засобу досягнення особистих цілей, ігнорування їхніх інтересів та намірів. Відносинам між учасниками взаємодії на такому рівні притаманні відверті, без маскуванню, потяги до одержання однобічної користі та наміри оволодіння, пригнічення опонента, формування покори з його боку. Застосовуються як відверте навіювання, так і накази.

2. **Маніпулювання** – це прихована форма впливу, що

використовується для досягнення однобічного виграшу. Найчастішими способами впливу на цьому рівні стають провокування, обман, інтрига та натяк. Кінцева спрямованість маніпулятивного впливу диктується прагненням маніпулятора перекласти відповідальність за ситуацію на свою жертву. Засоби маніпулятивного впливу Є. Л. Доценко групує у відповідності до головних ознак маніпуляції:

- таємний характер маніпулятивного впливу забезпечується багатовекторністю впливу, тобто вирішенням одночасно декількох завдань. Наприклад, відволікання уваги об'єкта впливу, підвищення особистої значущості у його очах, ізолювання об'єкта з боку інших людей та ін.;

- для здійснення психологічного тиску можуть бути використані такі засоби: перехоплювання ініціативи, введення своєї теми бесіди, скорочення часу для прийняття рішення, особисте рекламування та натяк на поширені зв'язки і можливості, апелювання до присутніх та ін.;

- проникнення до психічної сфери об'єкта маніпулювання здійснюється за допомогою використання психічного автоматизму – такої структурно-динамічної будови, активізація якої може призвести до стандартного наслідку, будь-то мотиваційна напруга чи якась дія. Так, «струнами душі» можуть бути будь-які значущі мотиви: невисокий зріст, хвороби, повнота, хобі, цікавість та ін. Зачіпляючи різні інтереси та потреби адресата, маніпулятор достатньо довгий час тримає його у межах своїх можливостей та здійснює на нього вплив;

- експлуатація особистих якостей об'єкта маніпуляції передбачає імітацію процесу прийняття рішення ним самим. Перший крок – створювання стану конкуренції мотивів. Другий – зміна збуджувальної сили конкуруючих мотивів, тобто зміна цінностей одного з них, керування оцінкою вірогідності досягнення мети.

3. **Суперництво.** Партнер по взаємодії уявляється небезпечним та непередбуваним, силу якого необхідно враховувати. Інтереси другого враховуються в тій мірі, у якій це диктується завданнями боротьби з ним. Засобами ведення такої боротьби можуть бути окремі види «тонкої» маніпуляції, чергування відкритих та закритих прийомів впливу, тимчасові тактичні угоди.

4. **Партнерство** базується на формуванні ставлення до

партнера по спілкуванню як до рівного, думку якого необхідно враховувати. Це рівноправні відносини або відносини, що оберігають, в яких узгоджено інтереси та наміри партнерів. Головні засоби впливу базуються на договорі, який, з одного боку, виступає засобом об'єднання, а з іншого – засобом здійснення тиску.

5. **Співдружність.** На цьому рівні взаємодії формується позитивне ставлення до партнера як до самоцінності. Виявляються потяги до сумісної діяльності, об'єднання зусиль для досягнення близьких або цілей, що співпадають. Головним інструментарієм взаємодії виступає згода (консенсус).

О. В. Сидоренко відстоює своє бачення впливу на особистість і виділяє такі його види.

Психологічний вплив може бути:

- конструктивним;
- неконструктивним;
- спірним з точки зору конструктивності.

Психологічно конструктивний вплив повинен відповідати трьом критеріям:

- 1) він не руйнує особистості людей, які беруть в ньому участь, та їх відносин;
- 2) він психологічно коректний (грамотний, безпомилковий);
- 3) він задовольняє потреби обох сторін.

Психологічно коректною (грамотною, безпомилковою) буде така спроба впливу, в якій: а) враховуються психологічні особливості партнера і поточної ситуації; б) застосовуються «правильні» психологічні прийоми впливу.

Для того, щоб вплив був визнаний психологічно конструктивним, повинно бути дотримано всіх трьох критеріїв.

Серед психологічних засобів впливу О. В. Сидоренко виділяє переконання, контраргументацію і конфронтацію. Вона також відзначає, що, незалежно від виду і способу впливу, останній завжди диктується власними потребами людини.

Деякі види впливу можуть використовуватися учасниками деструктивно, щоб нейтралізувати деструктивний вплив, поліцейський повинен мати певні знання і навички протистояння впливу. Кожному виду впливу можуть бути протиставлені різні види психологічного протистояння (контрвпливу), і, крім того, той самий вид протистояння може використовуватися стосовно різних видів впливу.

Таблиця 5.14

Види психологічного протистояння впливу (О. В. Сидоренко)

Вид протистояння впливу	Визначення
Контраргументація	Свідома аргументована відповідь на спробу переконання, що спростовує або оспорує докази ініціатора впливу.
Відмова	Висловлення своєї незгоди виконати прохання ініціатора впливу.
Енергетична мобілізація	Навмисна активація чинників, що живлять, відновлюють і підсилюють енергію; опір спробам, що здійснюють інші учасники процесу розслідування злочину, передати йому певний стан, ставлення, намір або спосіб дії.
Психологічна самооборона	Застосування мовних формул та інтонаційних засобів, що дозволяють зберегти цілковите самовладання і виграти час для обмірковування подальших кроків у ситуації деструктивної критики, примушення і маніпуляції.
Інформаційний діалог	Прояснення позиції партнера по взаємодії і власної позиції шляхом обміну запитаннями і відповідями.
Конструктивна критика	Підкріплене фактами обговорення показань (цілей, засобів або дій) учасників розслідування злочинів та обґрунтування їхньої невідповідності фактичним даним.
Конфронтація	Відкрите і послідовне протиставлення своєї позиції і своїх вимог особі, яка здійснює протидію.
Творчість	Застосування творчого підходу щодо прийняття рішення відносно поведінкових проявів особи; створення нового зразка, прикладу, що зневажає впливом або долає його.
Відхилення	Прагнення уникати будь-яких форм взаємодії з ініціатором впливу (наприклад, свідомий невиклик на допит протягом деякого часу).
Ігнорування	Дії спрямовані на свідоме несприйняття слів, дій, почуттів з боку особи, яка намагається вплинути на вас.

Методи психологічного впливу – це методи впливу на психіку правопорушника, потерпілого чи свідка з метою спонукання їх до давання показань із приводу обставин правопорушення.

Класифікації методів психологічного впливу. Аналіз досліджень і теоретичні узагальнення в сфері психологічного впливу вказують на можливості використання як підстави для їхньої класифікації самих загальних критеріїв взаємодії. До їхнього числа Т. С. Кабаченко відносить наступні:

1) за критерієм цілеспрямованості взаємодіючих сторін розрізняють довільний і мимовільний психологічний вплив;

2) за критерієм стратегії взаємодії суб'єкта й об'єкта психологічного впливу – прямий і непрямий психологічний вплив;

3) за критерієм наявності безпосереднього контакту між взаємодіючими сторонами або використання яких-небудь каналів передачі інформації – безпосередній і опосередкований психологічний вплив;

4) за критерієм ступеня приховування факту впливу від реципієнта – очевидний, неприхований й неочевидний, прихований психологічний вплив;

5) за критерієм тривалості результатів психологічного впливу – короткочасний і довгостроковий психологічний вплив.

А. В. Дулов рекомендує до застосування у професійній діяльності наступні методи **реалізації психологічного впливу**: надання інформації, переконання, постановка та варіювання розумових завдань, навіювання.

Метод надання інформації – цілеспрямоване передавання повідомлень про факти, події з метою збагачення іншої людини знаннями та задоволення її допитливості. Сутність методу полягає в тому, що заздалегідь зібрана інформація включає інтелектуальні, емоційні, вольові процеси в особи, на яку здійснюється вплив. Ця інформація обмірковується та переробляється особою, що сприяє досягненню конкретної, запланованої мети впливу.

Зворотною стороною методу передавання інформації є її **приховування**. Працівник правоохоронних органів, володіючи даними, що викривають правопорушника, свідка чи потерпілого та свідчать про їхню брехню, не використовує ці знання до певного часу. У перелічених вище осіб складається ілюзія та хибне уявлення про справжню мету слідчого, що, у свою чергу, може породжувати переоцінку своїх можливостей, а також прояви необережності зі свого боку. Протидіюча сторона у цьому випадку стає більш відвертою та вразливою, що допомагає слідчому виявити необхідну інформацію. При використанні цього методу впливу необхідно враховувати такі фактори: умови передавання інформації, які повинні забезпечувати концентрацію уваги особистості конкретно на цій інформації; способи передавання інформації. Для цього можуть бути використані усна й письмова мови; різноманітні документи, рисунки, схеми, графіки тощо; форма передавання інформації. Відомо, що форма передання інформації по-різному збуджує розумову діяльність, тому й використовується для індивідуального впливу на особистість. Інформація може бути

передана різними граматичними формами: питальною, стверджувальною, заперечною; визначений порядок, швидкість та послідовність надання інформації. Встановлено, що сила впливу інформації визначається її логічною послідовністю, несподіваністю пред'явлення, роллю у розумових процесах конкретної особи та ставленням до цієї інформації.

Метод передачі інформації тісно пов'язаний з методом **переконання**. Необхідність взаємодоповнення цих методів завжди виникає у ситуаціях, коли після надання інформації об'єкту впливу в нього наступає стан розгублення. У цьому випадку переконання допомагає прийняттю необхідного рішення. Під переконанням розуміють, з одного боку, різнорівневий вплив на особистість з метою формування у неї окремих якостей та викоренення інших, з другого – спонукання до певної діяльності. Головними складовими переконання є інформування (розповідь), роз'яснення, доказ, спростування та бесіда.

Вплив здійснюється не тільки за допомогою надання позитивної інформації, але й у вигляді питання – розумового завдання. Тоді йдеться про застосування такого методу психологічного впливу, як **постановка та варіювання розумових завдань**. Головним змістом цього методу є постановка певних завдань з метою спрямування розвитку розумових процесів осіб, на яких працівники правоохоронних органів спрямовують вплив. Вплив здійснюється: 1) засобами визначення завдання (питання); 2) спрямованістю розумових процесів унаслідок визначення та постановки питання; 3) здійсненням допомоги у вирішенні визначеного розумового завдання. За допомогою постановки розумових завдань збуджується процес аналізу своїх вчинків, дій, що є неодмінною умовою для прийняття певних вольових рішень, зміни ставлення до своєї поведінки, дії. Цей метод використовується у разі викриття хибних показань.

Дотепер у юридичній психології та інших науках суперечним залишається питання про можливість застосування протягом розслідування методу **навіювання**. Такі автори, як А. В. Дулов, О. Р. Ратінов, Ю. В. Чуфаровський, вважають за можливе залучення навіювання до психологічного арсеналу правоохоронців. Навіювання як метод впливу на особистість – це психологічний вплив, що сприймається об'єктом без належного контролю свідомості. Такий вплив засновано на специфічній якості людської психіки в сугестивності, тобто здатності сприймати навіювання. Особливість сугестії виявляється в тому, що вона впливає на поведінку об'єкта впливу непомітно

для нього. Безконтрольно проникнувши в психіку, навіювана ідея реалізується у вигляді вчинку. Разом з тим сама людина оцінює свої дії як звичайні і звичні. Для того, щоб застосовувати засоби навіювання, необхідним є вміння виокремлювати людей, сприйнятливих до навіювання, та виявлення стану, в якому результат навіювання буде максимальним. За І. П. Павловим, ефект навіювання полягає в концентрації сильних змін у певній ділянці головного мозку за умови загальмованості інших ділянок головного мозку. Виходячи з цього вчення, модель навіювання виявляється такою: введення спонукальної ідеї на тлі притуплення свідомості і зниження критичності з боку об'єкта. Щоб забезпечити навіювання, «необхідно помістити» особу в специфічний фоновий стан, у якому б вона була глухою до всього, крім слів того, хто навіює.

Дослідники Б. Ф. Водолажський, М. П. Гутерман, М. В. Костицький, Ю. В. Чуфаровський з метою впливу на особистість правопорушника, окрім вище перелічених, вважають виправданим використання поліцейськими таких методів: **рефлексії, прикладу та психологічних «пасток»**. Вони вказують на те, що ці методи найбільш прийнятні і дієві у практиці розслідування злочинів.

Метод рефлексії – особистий самоаналіз, міркування людини про особисту поведінку та душевний стан. Суттю цього методу є те, що правоохоронець, намагаючись уявити себе на місці правопорушника або іншої зацікавленої особи, аналізує їхні дії та формулює висновки, виходячи зі свого сприйняття ситуації. Цей метод має достатньо високий рівень результативності тоді, коли слідчий володіє необхідною інформацією про особистість правопорушника та вчинений ним злочин.

Метод прикладу має на меті збудження думок, бажань об'єкта впливу змінитися та стати в чомусь таким, як його «опонент», тобто слідчий. Таке явище має психологічне підґрунтя, що базується на одній з особливостей психіки людини – особливості наслідування. Тобто під час взаємодії коректні дії слідчого можуть справити дисциплінуючий вплив на супротивну сторону.

Метод психологічних «пасток». У психологічній та юридичній літературі досі з'являються неоднозначні висловлювання щодо допустимості й правомірності такого роду прийомів, проте багато авторів вважають їхнє застосування можливим та доцільним. Ця проблема ускладнена тим, що у поняття «психологічні «пастки»» вкладається різний зміст. Так, О. Я. Баєв визначає їх як специфічний науковий експеримент.

М. В. Костицький вважає, що цей метод полягає в постановці до підозрюваного, несумлінного свідка чи потерпілого контрольних питань. А. М. Ларін вказує, що використання цих методів базується на неповному чи помилковому уявленні обвинувачуваного про докази, що є в розпорядженні слідчого, і про плани останнього. Тому застосування психологічних «пасток» з боку поліцейського повинно бути дуже вибірковим та обережним, таким, що переслідує конкретну мету та не порушує вимоги законодавства.

У своїх працях Ю. В. Чуфаровський також вказує на використання поліцейськими перелічених вище методів впливу, але, крім цього, він зазначає, що не завжди можна досягти успіху, впливаючи на людину шляхом задобрювання, поданням надії, обіцянням чогось. Часто доводиться вдаватися і до **примушування**. Однак, підкреслимо, «голе» примушування, ізольоване від переконання, у багатьох випадках шкідливе. Важливо, щоб об'єкт впливу якоюсь мірою усвідомлює неминучість вжитих до нього примусових заходів. А досягти цього, як підкреслює автор, можна лише у тому випадку, коли примушуванню передують переконання.

Психологічне примушування виступає як спонукування особи до певної діяльності всупереч її бажанням. Сам факт примушування присутній і при переконанні. Однак тут об'єкт інтересу після проведення з ним роз'яснювальної роботи свідомо, без емоційного натиску з боку правоохоронців виконує запропоноване. У процесі психологічного примушування об'єкт виконує розпорядження в стані сильного внутрішнього протесту. І тільки зовнішні обставини змушують його коритися. Найважливішою умовою застосування методу примушування є зовнішня передумова. Якщо такої передумови немає, примушування є безглуздом. В умовах професійної діяльності працівників органів досудового розслідування передумовою для психологічного примушування виступає почуття страху, яке у його примітивній формі пов'язане з безумовним оборонним рефлексом і найбільш елементарно виявляється в механізмах інституту самозбереження. Відомо, що страх викликається і підсилюється, коли людина усвідомлює, а іноді й гостро переживає свою слабкість. Працівник повинен знати цю закономірність і чітко уявляти, що на сильну людину страх впливає мало, до неї досить важко застосовувати примушування. З метою психологічного впливу на цих осіб застосовується метод навіювання. Для людини хитливої страх виступає найсильнішим попередженням. А це означає, що примушування пов'язане не тільки з зовнішніми факторами, а й, безумовно, з внутрішніми, психо-

логічними. У такий спосіб для виникнення в особи, яка нас цікавить, почуття страху, треба, щоб ситуація усвідомлювалася й оцінювалася нею як небезпечна. Тоді вона буде шукати вихід з цієї ситуації, і тільки тоді примушування спрацює в потрібному для слідчого напрямку.

У професійній діяльності поліції основними прийомами психологічного примушування є **заборона, категорична вимога, попередження і погроза.**

Заборона припускає гальмуючий вплив на особистість у вигляді заперечення імпульсивних дій та недозвolenої поведінки.

Категорична вимога полягає у силі наказу та може бути ефективною тільки у випадку, коли слідчий має певний авторитет перед об'єктом впливу.

Попередження. Слідчий викликає в об'єкта впливу тривогу та на її основі – бажання запобігти негативним для об'єкта впливу наслідкам.

Погроза. Її застосування призводить об'єкт впливу до стану напруженого переживання, що породжує почуття страху.

Зокрема, В. Ю. Шепітько класифікує методи психологічного впливу у слідчій діяльності за такими підставами:

– за *цільовою спрямованістю* (вплив, пов'язаний з діагностикою психічного стану будь-якого учасника процесу; вплив, що сприяє активізації дій окремих учасників кримінального судочинства; вплив, що передбачає зміну поведінки і позиції суб'єкта спілкування; вплив, що має на меті одержання інформації, вплив; якому притаманна виховна спрямованість);

– за *засобом здійснення* (вербальний або невербальний);

– за *інтенсивністю* (насиченість емоціями, тривалість тощо);

– за *складністю* (психологічно слабкий або, навпаки, вплив, що має сильну фіксацію);

– за *інформаційно-пізнавальним призначенням* (збуджуючий, стимулюючий, примушуючий, коригуючий).

Інший підхід до класифікації методів психологічного впливу пропонують Ю. А. Черненілов, В. В. Юстицький, Л. І. Андрасюк, зокрема:

– за *службами, у діяльності яких вони найбільш інтенсивно використовуються*. З цієї точки зору різноманітні психологічні методи можна поділити на ті, що застосовуються в основному в діяльності працівників карного розшуку, слідства, служби у справах дитини, системи ВТУ тощо;

– за *типовими завданнями, які вирішують поліцейські*. Саме тут необхідно виділити прийоми, які застосовують-

ся для вирішення виховних завдань (наприклад, діяльність працівників виправно-трудових колоній), для розкриття і розслідування злочинів (у діяльності оперативних працівників і слідства), у процесі виконання організаційно-управлінських заходів (мають значення для діяльності усіх підрозділів і служб), для використання у засобах масової інформації.

– *за позиціями індивіда, на якого чиниться вплив.* У цьому випадку в основу класифікації покладено ставлення громадянина до завдання, яке стоїть перед працівником (чи то співробітництво, чи конфронтація). Залежно від характеру взаємовідносин між працівником та об'єктом впливу і обираються відповідні методи;

– *за психічним явищем, на яке спрямовано вплив.* Виділяються такі методи: методи впливу на мотиваційну сферу особистості; на пізнавально-інтелектуальну сферу особистості; на емоційно-вольову сферу особистості. Подана класифікація особливо необхідна поліцейському у випадках, якщо він уже добре знає, на які психологічні особливості особистості йому необхідно впливати.

Правова спрямованість юридичної психології повинна відштовхуватись від потреб практики, які обумовлюють її ефективність та наукову обґрунтованість. Вона передбачає таке використання положень психології, яке сприятиме належному розумінню психічних процесів, які лежать в основі різноманітних видів діяльності людини у сфері застосування права. Дослідження цих процесів сприятиме обґрунтуванню рекомендацій, що забезпечуватимуть найдосконалішу організацію професійної діяльності поліції.

Однією з найважливіших характеристик психологічного впливу є його розподіл на правомірний (що допускається законом) і неправомірний (протизаконний).

Межі допустимості психологічного впливу, як стверджує В. О. Коновалова, визначаються кримінально-процесуальними гарантіями, загальними і професійними етичними правилами, науковою значимістю та можливостями застосування психологічного впливу. За своїм характером та способами здійснення прийоми психологічного впливу не повинні спотворювати перспективу встановлення істини в процесі розслідування.

А. Р. Ратінов і Н. І. Сфімова сформулювали загальні **критерії допустимості засобів впливу:**

– юридичний (відповідність духу і букві закону, дотримання прав громадян і виконання обов'язків);

– етичний (моральна прийнятність з погляду моралі і норм професійної етики);

– гносеологічний (пізнавальна цінність і наукова обґрунтованість);

– психологічний (урахування психологічних особливостей ситуації спілкування й індивідуальних особливостей її учасників).

Усі критерії допустимості застосування методів психологічного впливу В. Г. Лукашевич поділяє на змістовні і праксеологічні. До перших він відносить:

1. Правовий – пов'язаний з необхідністю керуватися при розробці і виборі тактичних засобів впливу, з одного боку, загальними вимогами кримінально-процесуального закону, з іншого – конкретними приписами КПК України, що регламентують порядок (правила) проведення окремих слідчих дій і встановлюють їх особливий процесуальний режим.

2. Гносеологічний – призначений для визначення пізнавальної придатності (цінності) прийомів впливу, кінцевою метою яких є одержання повної і достовірної інформації – встановлення істини у справі.

3. Інформаційний – його введення обумовлене інформативним характером змісту прийомів скеровуючого впливу.

4. Етичний – пов'язаний з вимогами дотримання загальних принципів моралі, що діють у суспільстві, а також специфічних приписів щодо норм професійної етики.

5. Тактичний – передбачає при конструюванні тактичних прийомів дотримання певних правил.

6. Психологічний – покликаний визначати і якоюсь мірою обмежувати межі й цільову спрямованість скеровуючого впливу.

До інших учений відносить доцільність, надійність, продуктивність, рентабельність, безпечність і раптовість.

На думку Р. С. Белкіна, слід виокремити такі критерії (умови) допустимості засобів і прийомів: а) законність, тобто несуперечливість букві й духу закону; б) вибірковість дії, тобто спрямованість впливу тільки на певних осіб і нейтральність стосовно інших; в) моральність, тобто відповідність принципам моралі.

Межа між правомірним психологічним впливом та психічним насильством визначається свободою вибору особою того чи іншого варіанту поведінки. В умовах психічного насильства альтернативи у можливих діях та рішеннях немає. Правомірний психологічний вплив сам по собі не диктує конкретної дії, не вимагає показань того чи іншого змісту, але, втручаючись у психічні процеси, формує правильну позицію людини, свідоме ставлення до своїх громадських обов'язків і лише опосе-

редковано приводить до вибору певної лінії поведінки. При психічному насильстві людина істотно обмежена або зовсім позбавлена можливості обирати для себе лінію поведінки.

Приймаючи рішення про вибір конкретного прийому психологічного впливу, слідчому необхідно враховувати й сам механізм такого впливу на учасників кримінального судочинства.

При цьому важливе значення мають такі складові механізму психологічного впливу, як: *особливості особистості*, тобто достатній розвиток пізнавальної, емоційної та вольової сфер, спроможність діагностувати індивідуальні особливості й емоційний стан партнера по спілкуванню, знання й уміння вибирати необхідний метод впливу й грамотно його застосовувати; *специфіка об'єкта впливу як конкретної соціальної одиниці* (підозрюваного, обвинувачуваного, свідка, потерпілого); *особливості каналу проходження стимулів від суб'єкта до об'єкта й реалізації обраного методу*, тобто вміння розпізнавати й впливати на психологічні бар'єри, що виникають у процесі психологічного впливу; *прогнозування можливих змін і наслідків застосування обраного методу* і корекція подальших кроків.

У цьому сенсі В. І. Левонець відзначає, що припустимий тактичний вплив на процесуального партнера може здійснюватися по декількох каналах: *інтелектуальному* (за рахунок завантаження контакт формуючою інформацією); *емоційному* (за рахунок посилення бажаних і ослаблення небажаних емоцій партнера); *вольовому* (за рахунок порушення і посилення вольових зусиль партнера для виконання бажаної дії-бездіяльності у визначеній сфері діяльності).

Так, недопустимими є такі методи психічного впливу як: обман (наприклад, заява слідчого обвинуваченому, що інший співучасник вже зізнався, хоча насправді це не так), незаконні обіцянки (наприклад, звільнити з-під варти у випадку визнання своєї вини), використання низьких мотивів (наприклад, бажання помститися комусь), загроза або демонстрація катувань, загроза позбавлення матеріальних благ і т. п. Єдиний шлях, що дозволяє виконати обіцянку або уникнути погрози слідчого, особа вбачає в тому, щоб виконати продиктоване ним.

Таким чином, допустимість використання психологічного впливу в професійній діяльності поліції визначається наступними принципами: законності, науковості, доцільності.

Принцип законності вимагає, щоб здійснюваний психологічний вплив відповідав українському законодавству, міжнародним правовим документам у сфері захисту прав і свобод людини.

Принцип науковості передбачає, що всі методи, прийоми та спеціальні психологічні техніки впливу на особистість науково обґрунтовані та апробовані.

Згідно з принципом доцільності вплив не повинен бути надмірним. З одного боку, він має бути адекватним фізичному та психологічному стану людини, яка піддається впливу, а з іншого – завданням конкретного використання.

Отже, у професійній діяльності поліції психологічний вплив – це здійснювана в суспільних інтересах активна діяльність осіб, що розслідують злочини, спрямована на зміну параметрів психіки, що визначають позиції, діяльність і поведінку протидіючих їм учасників кримінального процесу з метою встановлення істини, об'єктивного, всебічного і повного розслідування злочинів.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «психологічний вплив»
2. Поясніть особливості структури психологічного впливу
3. Поясніть особливості основних прийомів психологічного примушування у професійній діяльності поліції.
4. Назвіть методи впливу на мотиваційну сферу особистості, пізнавально-інтелектуальну емоційно-вольову сферу особистості.
5. Розкрийте зміст стратегій психологічного впливу (Г. А. Ковальов та Є. Л. Доценко).
6. Розкрийте зміст видів впливу і протистояння впливу за ознакою психологічної конструктивності / неконструктивності.
7. Дайте характеристику видів психологічного протистояння впливу за Є. В. Сидоренко.
8. Надайте змістовну характеристику методів та прийомів психологічного впливу.
9. Які методи психічного впливу є недопустимими у професійній діяльності поліцейського.

Рекомендована література

1. Бедь В. В. Юридична психологія: Навч. посіб. Львів «Новий Світ 2000», Київ: «Каравела», 2002. 376 с.
2. Гуменюк О. Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль : Екон. думка, 2003. 304 с.
3. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва : ЧеРо ; Изд-во МГУ, 2000. 342 с.
4. Еникеев М. И. Юридическая психология : учеб. для вузов / М. И. Еникеев. Москва. : Норма – Инфра, 1999. – 517 с.
5. Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия : учеб. пособие / Москва. : Пед. о-во России, 2000. 544 с.
6. Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции : учеб. Пособие. Харьков: Гриф, 1997. 256 с.

7. Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Юридична психологія: академічний курс. Київ: Ін Юре, 2004. 424 с.
8. Куликов В. Н. Прикладное исследование социально- психологического воздействия. Прикладные проблемы социальной психологии. Москва. : Наука, 1983. С. 158–172.
9. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования. К. : УАВД, 1993. 194 с.
10. Луцик А. Межі психологічного впливу на допитих. Вісник прокуратури. 2002. № 3 (15). С. 93–95.
11. Методи та прийоми цілеспрямованого психологічного впливу при оперативному опитуванні : метод. рек. / В. Д. Берназ, С. М. Мельник, Г. В. Подройко, О. М. Хлівний, О. М. Цільмак. О. : РВВ ОДУВС, 2007. 71 с.
12. Мілорадова Н. Е., Л. М. Балабанова. Методи психологічного впливу в процесі розслідування злочинів : навч. посіб. Харків. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2007. 72 с.
13. Морозов А. В. Психология влияния. СПб. : Питер, 2001. 512 с.
14. Прикладная юридическая психология : учеб. пособие для вузов / под ред. А. М. Столяренко. Москва. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 639 с.
15. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. [І. В. Жданова, П. В. Макаренко, Н. Е. Мілорадова та ін.] ; за заг. ред. І. В. Жданової ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків. : ХНУВС, 2014. 516 с.
16. Психология. Словарь. под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. [2-е изд., испр. и доп.]. Москва. : Политиздат, 1990. 494 с.
17. Ратинов А. Р., Ефимова Н. И. Психология допроса обвиняемого : метод. пособие. Москва. : Свет-М, 1988. 114 с.
18. Сидоренко Е. В. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию. Психологические проблемы самореализации личности. СПб. : СПбГУ, 1997. С. 123–142
19. Смоков С. М. Психологічний вплив як необхідний елемент слідчої діяльності. Південноукраїнський правничий часопис. 2015. № 1. С. 148–152.
20. Столяренко А. М. Психологические приемы в работе юриста : практ. пособие / Москва. : Юрайт, 2000. 288 с.
21. Чалдини Р. Психология влияния. СПб.: Питер, 2000. 272 с.
22. Чуфаровский Ю. В. Психология оперативно-розыскной деятельности. 2-е изд., доп. Москва: МЗ-Пресс, 2001. 208 с.

5.6 Психологічний портрет та підходи до його складання

Поняття «Психологічний портрет» використовується в суспільному житті для позначення деякої сукупності інформації про людину, однак не існує єдиного підходу до визначення цього поняття та його змісту.

Під **психологічним портретом** (ПП) розуміють *цілісний, систематизований, вибірковий, але досить об'єктивний комплекс відомостей про психологію осіб (груп)*. Скласти ПП – означає визначити психологічну своєрідність конкретної особи.

Існує велика кількість різновидів ПП (табл. 5.15).

Таблиця 5.15

Класифікація психологічних портретів

Підходи до класифікації	Види психологічних портретів
За способом отримання даних про осіб	1) об'єктивний портрет, який базується на документальних, фактичних, достовірних даних; 2) суб'єктивний портрет, який складається на основі особистих вражень інших осіб.
За формою вираження	1) образний, виражений в наочній (фотографії, малюнки, фоторобот і ін.) або іншій образотворчій формі; 2) формалізований, виражений в цифрових даних чи інших закодованих символічних знаках; 3) виражений в словах (усно або письмово); 4) уявний, тобто, уявлення про конкретну людину, яке існує в свідомості співробітника.
За змістом відображених у портреті відомостей про особу	1) соціально-демографічний портрет; 2) зовнішній портрет; 3) внутрішній портрет.
За кількістю осіб	1) індивідуальний (особистий) і 2) груповий портрети.

В даний час ПП все більш широко використовується в тих сферах суспільного життя, де важливою є роль «людського фактору» – в кадровій роботі: консалтингу, управлінні, оцінці, навчанні та розвитку персоналу; в діловій комунікації – продажах, переговорах і презентаціях; у зв'язках з громадськістю та масових комунікаціях, у створенні відносин і сімейного життя.

Для складання ПП успішно застосовується **профайлінг** (від англ. «profile» – профіль) – *сукупність психологічних методів оцінки і прогнозування поведінки людини на основі аналізу її зовнішності, невербальних і вербальних ознак*. Інструменти профайлінгу вперше почали використовувати американські спецслужби для вирішення завдань складання ПП злочинця та прогнозування його подальшої поведінки. Профайлінг надає істотну допомогу в оцінці ділових і особистісних якостей партнерів, їх благонадійності і лояльності, справжніх мотивів і планів.

Узагальнено весь інструментарій профайлінгу можна розподілити на три складових:

А) Оцінка невербальної поведінки людини.

Б) Оцінка вербальної поведінки людини.

В) Оцінка особливостей контексту, в якому відбувається профілювання, і чинників, що впливають на нього.

Повний профіль особистості розкриває інформацію майже про всі аспекти життя людини і містить в собі такі відомості:

– Індивідуальні звички мислення, поведінки і сприйняття інформації з прогнозом поведінки людини в значущих контекстах і ситуаціях.

– Список базових особистісних якостей і актуальних цінностей.

– Емоційний профіль особистості: які події будуть її емоційно зачіпати, а які – ні. В які емоційні переживання вона більше схильна занурюватися? Які її «робочі» емоційні стани?

– Розгорнутий опис картини світу людини і її базових переконань. Те, у що вона вірить, і те, в чому сумнівається. Основні вірування і забобони, які впливають на її щоденну діяльність та інтереси.

– Актуальні цілі і звичні способи їх досягнення. Які її справжні цілі і чи відрізняються вони від заявлених?

– Звичні стратегії брехні і приховування інформації. Як людина обманює інших і чи не обманює вона вас?

– Особливості характеру людини, її основні і другорядні властивості. Яка вона насправді і як видається в суспільстві? Основні внутрішньо особистісні конфлікти і комплекси, як і де вони проявляються.

– Звичні способи прийняття рішень, навчання, самомотивації і творчості. Як вона буде вести себе в конфліктних ситуаціях?

– Провідні стратегії створення і підтримки особистих і професійних відносин.

– Рівень лояльності і фактори ризику. Наскільки вона лояльна системі, в якій існує, і що потрібно зробити, щоб вона з неї пішла?

– Перспективи її професійної діяльності в цікавій для вас області. Професійний потенціал і кар'єрні перспективи.

Отже, ПП все більш широко використовується в тих сферах суспільного життя, де є важливою роль «людського фактору», з метою прогнозування та оцінки ділових і особистісних якостей партнерів.

В той же час, в діяльності поліції призначення ПП дещо інше: найчастіше він використовується для пошуку, ідентифікації та прогнозування поведінки злочинців. В нашому посібнику

особливу увагу ми будемо приділяти складанню **ППЗ осіб, які підозрюються у скоєнні злочинів**, що є одним з пріоритетних завдань психологічного супроводження оперативно-службових заходів у діяльності поліції.

Психологічний портрет злочинця. У криміналістиці і оперативно-розшуковій діяльності під **психологічним портретом злочинця (ППЗ)** традиційно розуміють систему відомостей про психологічні та інші ознаки особи (правові, соціально-демографічні), важливі з погляду її виявлення та ідентифікації. Згідно В. О. Образцову та С. М. Богомолівій, ППЗ складається з **трьох типів інформаційних моделей**. Одні з них містять **достовірне (позитивне) знання про ознаки суб'єкта**, якого розшуковують (такі моделі формуються на основі свідчень потерпілих, очевидців злочину, інших даних, зібраних на процесуальній основі). Інші складаються з **можливого знання, що потребує перевірки**. І, нарешті, існують комбіновані моделі, що містять у собі **достовірні знання (інформацію) про одні і можливе знання про інші ознаки злочину**.

В юридичній психології існують різні види ППЗ, які представлені в таблиці 5.16.

Таблиця 5.16

Класифікація психологічних портретів злочинців

Підхід до класифікації	Види психологічних портретів
1. За змістом і визначенням вихідної інформації	1) ПП відомого злочинця; 2) ПП невідомого (невстановленого) злочинця.
2. За підставою призначення	1) пошуковий, для використання в розслідуванні злочинів: а) пошуковий; б) ідентифікаційний; 2) прогностичний, прогноз поведінки злочинця (при його затримці або звільненні заручників); 3) слідчий (доказовий), для ефективної тактики проведення слідчих дій із підозрюваним (обвинувачуванним, судового розгляду); 4) пенітенціарний у ВТУ, для виправно-виховного впливу (завдання); 5) пост пенітенціарний прогноз ступеня кримінальної готовності до злочинів.

Особлива необхідність у розробці ППЗ виникає при розслідуванні певної категорії злочинів, що характеризуються **істотною або повною відсутністю відомостей про конкретну винну особу**: вбивств на сексуальному підґрунті з ознаками садистського катування жертви; вбивств із посмертними коленими і різаними пораненнями; вбивств, що містять ознаки маніпуляцій злочинця із трупом жертви; «безмотивних» під-

палів і вибухів; звалтувань та ін. У цьому випадку мова йде про створення психологічного портрета особистості невідомого злочинця – ППНЗ.

Психологічний портрет невідомого злочинця.

У науковій криміналістичній літературі існує декілька підходів до визначення поняття і процесу створення ППНЗ. Деякі вчені розглядають ППНЗ як пошуково-реконструктивний метод або метод психологічного аналізу із застосуванням поетапної реконструкції.

З точки зору І. М. Лузгіна, при створенні ППНЗ мова йде не про реконструкцію (не про відновлення втраченого образу), а про ретроспективне моделювання, що дозволяє подумки відтворити картину події. Чуттєві образи в структурі цієї моделі виникають в результаті ознайомлення слідчого з місцем події, знаряддями злочину та його слідами. Представники іншого підходу, визначаючи поняття ППНЗ як «психологічний профіль», розглядають його як сукупність даних про невідому особу злочинця, які мають пошукове значення, або як сукупність її статевовікових, характерологічних та інших психологічних властивостей до, в процесі та після скоєння злочину. В. А. Образцов і С. М. Богомолова відзначають, що «профіль» (або «портрет») розшукуваного злочинця є однією з різновидів криміналістичних уявних моделей. І, оскільки «профіль» являє собою систему відомостей не тільки про психологічні характеристики злочинця, але і про правові, соціально-демографічні та інші істотні для виявлення злочинця ознаки, то авторам видасться більш точним визначати «профіль» як пошуковий «портрет» або ***психолого – криміналістичну характеристику злочинця***

Як ми бачимо, в науковій літературі використовують різні терміни для позначення ППНЗ. Наприклад, А. І. Анфиногенов вживає одночасно такі поняття, як «психологічний портрет невстановленого злочинця» і «психологічний портрет злочинця». Л. П. Ижнина і Д. Т. Рязанова, вважають синонімами категорії «психологічний профіль», «психологічний портрет», «психіатричний портрет», «психолого-криміналістичний портрет», «пошуковий портрет», «розшуковий портрет невідомого злочинця», «модель невідомого злочинця». В. І. Алексейчук для позначення терміну «психологічний профіль» застосовує поняття «соціально-психологічні ознаки». Важливо підкрес-

лити, що, оскільки **ППНЗ** являє собою сукупність інформації про особистість злочинця, яка за перевагою, отримана внаслідок **загального психологічного аналізу кримінальної події**, деяким авторам видається більш точним визначати ППНЗ як психолого-криміналістичну характеристику злочинця, або психолого-криміналістичний портрет злочинця. Ми погоджуємося з останнім автором та надалі, замість терміну «психологічний портрет особистості невідомого злочинця» (ППНЗ) будемо використовувати **термін «психолого-криміналістичний портрет злочинця» – ПКП.**

Таким чином, моделювання особистості невідомого злочинця, або складання ПКП, здійснюється в умовах гострого дефіциту інформації, на основі ретельного вивчення місця злочину, матеріалів кримінального провадження, результатів проведених експертних досліджень поведінкового аналізу наявних слідів і відомих обставин скоєння злочину. Така модель дозволяє також на основі відомих взаємозв'язків і кореляційних залежностей прогнозувати і не встановлені властивості та особливості розшукуваних злочинців, для того щоб зробити портрет більш детальним.

Отже, **основна функція ПКП** – бути засобом пошуку та виявлення злочинця, особа якого не встановлена. Психологічний портрет формується не на основі достовірних знань, а на відомостях імовірнісного характеру. Істотно і те, що цей метод «працює» далеко не в кожному випадку розкриття злочинів. Сферою його застосування є лише деякі групи справ і, насамперед, ті, що пов'язані з розкриттям тяжких злочинів проти особистості. Відомо ще одне важливе обмеження можливостей застосування ПКП. Метод психологічного портрета реалізується в тих випадках, коли місце події і стан жертви дозволяють припустити наявність у невідомого злочинця будь-яких відхилень у поведінці, психіці, емоційному стані. І навпаки, злочини, в яких немає виразу фантазії злочинця, значно обмежують можливість використання методу побудови ПКП через відсутність віддзеркалення у злочинній події яскраво виражених індивідуалізуючих психічних параметрів.

Теоретична основа даного методу базується на твердженні, що особа злочинця виявляється в його поведінці. Уважається, що деякі способи поведінки, що часто повторюються, доводяться до рівня автоматизму, непідвладного свідо-

мому контролю. Сліди, які залишені на місці злочину, є своєрідними «психологічними маркерами», що дозволяють судити про звичні способи поведінки, а через них про особу злочинця.

Завдання побудови ПКП – на основі психологічного аналізу злочинної події зробити припущення про психологічні особливості злочинця і визначити його особистісні характеристики.

Існує поширена серед науковців думка, що методика побудови ПКП на сьогоднішній день не можна назвати повноцінно науковою через фактичну відсутність у ній систематики. Дійсно, найбільш загальні характеристики особи, яка здійснила злочин, встановлюються виходячи з наявних науково обґрунтованих статистичних закономірностей, однак наступна деталізація ПКП злочинця в основному орієнтується на досвід, знання і здоровий глузд особи, яка складає портрет.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство та існуючі нормативні документи безпосередньо не регламентують діяльність зі складання психологічних портретів і їх використання в діяльності поліції. Проте юридична практика все більше стала вдаватися до цієї діяльності у важких випадках розкриття і розслідування злочинів. Психологічний портрет і його використання не є доказами у справі, але можуть успішно застосовуватися при пошуку доказів, а також здійсненні оперативних і слідчих дій з викривання винних. В умовах відсутності достатньої інформації за допомогою нього можна уточнити, звзити коло підозрюваних, висунути і здійснити перевірку версій, які виникають тільки при його використанні.

У складанні ПКП повинні брати участь досвідчені працівники поліції та експертних установ: слідчі, працівники оперативних підрозділів, експерти-криміналісти, експерти-психологи, судові медики. Результатом їхньої спільної діяльності може бути висновок із складеним ПКП, що має рекомендаційний характер.

Ідея відтворення психологічного і фізичного вигляду людини за слідами, залишеними на місці злочину, не є новою. Однак в якості методу розшуку невідомого злочинця «психологічний профіль» став використовуватися лише з 50-х років минулого століття.

На даний час, метод кримінального «профілю» отримав міжнародне визнання і впроваджується в ряді країн Європи і Америки.

Психопрофілювання злочинця в цих країнах рекомендоване у таких випадках:

1. Злочин вчинений, злочинець не встановлений.
2. Злочин вчинений, злочинець установлений, але переховується.
3. Злочин вчинений, злочинець установлений, затриманий, але не вступає в контакт. Дані про його особистість обмежені (мотивація вчиненого злочину не визначена).
4. Злочин вчинений, злочинець установлений, але він мертвий (убивство, самогубство, нещасний випадок, природна смерть).
5. Злочин вчинений, але жертва невпізнана; розчленована; спотворена; труп відсутній.
6. Злочин вчинений, жертва жива, але відмовляється від контактів зі слідчим, не дає показання стосовно справи; не може давати показання у зв'язку з пораненням, захворюванням.
7. Злочин вчинений, але єдиний свідок відмовляється давати показання за невстановленими мотивами.

Варто зазначити, що існують види злочинів, які ускладнюють можливість складання ПКП злочинця:

- убивство, вчинене з метою пограбування. (жертва – лише засіб у досягненні мети);

- Злочини, які пов'язані з прийомом наркотиків (важко розмежувати стійкі особистісні риси від станів порушеної свідомості, що обумовлені наркотичним отруєнням).

Із самого початку методика складання психологічного профілю створювалася як один із засобів боротьби із серійними убивствами, але надалі стала використовуватися для боротьби і з іншими злочинами. Психологічний портрет невідомого злочинця розробляється не за кожним злочином, звичайно – при вчиненні резонансних, особливо жорстоких і масових злочинів, наприклад, багато епізод них убивств, тероризму, злочинів, здійснених через національну і релігійну ворожнечу.

Технологія складання психолого-криміналістичного портрета злочинця.

Матеріал, необхідний для побудови ПКП, збирають шляхом ретельного вивчення жертви і місця злочину. Судовий патолог дає відповідь на питання, як було скоєно вбивство; слідчий, спираючись на повні дані про місце злочину і жертву, відповідає на питання: до якого типу особистості належить людина, яка зробила цей злочин. Докладний опис матеріалів, які використовують для складання ПКП представлено в таблиці 5.17

**Матеріали, що використовуються для складання
психолого-криміналістичного портрета**

1. Фотографії	<ul style="list-style-type: none"> • фотографії місця злочину; • збільшені фотографії наявних на тілі жертв поранень, • фотографії жертви, зроблені з різних позицій і під різними кутами.
<p>Вивчаються й аналізуються фотографії, карти, плани, схеми, а також всі об'єкти, виявлені безпосередньо на місці злочину і довкола нього.</p> <p>При цьому максимум уваги приділяється кожній деталі, кожному зафіксованому на знімках портретові або положенню, у якому було знайдене тіло, визначається логічний зв'язок об'єктів із передбачуваним ходом злочину. Якщо до місця злочину в процесі його огляду було внесено які-небудь зміни, їх ретельно документують і повідомляють про них, щоб уникнути помилкових висновків про механізм злочину в подальшій роботі.</p> <p>Поряд із виявленням слідів на місці події, завдання експертної служби полягає у створенні великої і докладної фотодокументації. Важливо, щоб як близькі, так і віддалені від місця події околиці були представлені достатньою кількістю фотографій.</p> <p>Так, при здійсненні убивства усередині будинку інтерес представляє не тільки приміщення, де було знайдене тіло, але і фотографічні знімки всіх інших приміщень будинку і прилеглих ділянок. Поряд з оглядовими знімками бажані також фотографії деталей, зафіксованих із різних напрямків і під різними кутами.</p>	
2. Матеріали розтину трупа і дослідження результатів розтину	Часто необхідно, щоб медик, якому прийдеться робити розтин, був попередньо викликаний на місце злочину, щоб він міг мати уявлення про те, що трапилося, і зробити певні висновки.
<p>Процес розтину має фіксуватися за допомогою фотоапарата. Аналіз розтину орієнтований на одержання відповідей на наступні питання: яким знаряддям, де, у якій послідовності і з якою силою були нанесені ушкодження, що є причиною смерті.</p> <p>Точна локалізація ушкоджень на тілі жертви дозволяє зробити припущення про те, чи була жертва захоплена убивцею несподівано або убивству передувала боротьба.</p> <p>Інтерес представляє також кількість ушкоджень, які ушкодження нанесені посмертно, чи були поранення нанесені крізь одяг або на ділянку неприкритої шкіри тіла.</p> <p>Загальна картина ушкоджень дозволяє зробити висновок про психологічний стан убивці в момент злочину і про те, чи існували між ним і жертвою які-небудь стосунки.</p>	

3. План переміщень жертви до смерті	<ul style="list-style-type: none"> • місце роботи; • місце проживання; • де останній раз бачили жертву перед тим, як вона була виявлена на місці злочину.
4. Документи з інформацією про особистість жертви	Для одержання ПКП злочинця необхідно мати психолого-криміналістичний портрет жертви.

На виконання цієї роботи мають виділятися додаткові працівники, що спеціалізуються у галузі криміналістичної віктимології (галузь кримінології, що досліджує психологічні особливості жертви). Вони займаються винятково жертвою, щоб одержати «точну картину жертви». Ця картина складається із таких даних: вік, стать, фізичні особливості, у тому числі й одяг під час інциденту, сімейний статус, соціальна адаптованість, інтелект, успішність у школі, взаємини у школі (іншому навчальному закладі), стиль життя і недавні зміни у стилі життя, особливості особистості й темпераменту, манера поведінки, місце проживання (колишнє і на сьогодні), взаємозв'язок місця проживання і місця злочину, сексуальна адаптованість, рід занять (колишній і дійсний), репутація вдома і на роботі, історія хвороби (фізичні і психічні особливості), особистісні звички (вживання алкоголю, наркотиків), соціальні звички, захоплення, пристрасті, друзі і вороги, матеріали ОВС.

5. Інформація про повну картину злочину і реконструкція механізму вчиненого	<ul style="list-style-type: none"> • дані про місце, час і дату події; • показання свідків; • вид зброї, за допомогою якої був вчинений злочин, і т. ін.
---	---

За допомогою характеристики жертви, аналізу місця злочину, характеру поранень і ушкоджень на тілі жертви можна реконструювати приблизну послідовність подій злочину. Це часто допомагає з'ясуванню, чому злочинець вибрав той або інший спосіб дій.

Реконструкція механізму вчиненого дозволяє діагностувати психологічний стан злочинця у момент здійснення злочину, скласти уявлення про рівень інтелектуальності й освіченості злочинця.

Особливий інтерес представляє поведінка злочинця у так називаній ситуації після убивства (чи сховав тіло жертви, чи знищив інші речові докази або в паніці залишив місце злочину, залишивши різні сліди, і т. ін.).

Наявність даних, про які говорилося вище, дозволяє відповісти на питання: ЦО відбулося на місці злочину і ЧОМУ це відбулося?

Основна передумова, на якій базується метод психологічного профілю, полягає в тому, що відповідь на перші два питання підводить до відповіді на третє — ХТО міг зробити такий злочин, тобто до складання психологічного профілю, що відображає істотні для характеристики особистості і поведінки убивці ознаки. Цей профіль описує особу злочинця так, начебто мова йде про добре відому, знайому людину. Однак профіль не «називає» конкретних імен. Дані, що містяться в ньому, однаково можуть застосовуватися до великої кількості людей визначеної категорії.

Психолого-криміналістичний портрет невідомого злочинця складається не хаотично, а згідно з розробленими ета-

пами. Розроблена в ФБР процедура створення «психологічного профілю» складається з п'яти кроків, або етапів, які представлені в таблиці 5.18.

Таблиця 5.18

Етапи складання «психологічного профілю»

Етап	Завдання етапу
1	Ґрунтовне вивчення, аналіз природи і сутності злочину і кримінальних типів осіб (психолого-психіатрична типологія осіб, які вчинили подібні діяння в минулому).
2	Вичерпний аналіз місця розслідуваного злочину.
3	Поглиблене вивчення найближчого оточення, ... занять і захоплень жертви (жертв, якщо їх декілька) та підозрюваного (підозрюваних).
4	Формування можливих мотивуючих факторів всіх задіяних у розслідуванні осіб.
5	Опис злочинця (на основі зовнішніх поведінкових проявів його ймовірнісної психологічної сутності).

Найчастіше у ПКП описуються і оцінюються наступні характеристики злочинця: стать і вікові межі; сімейний статус, освітній рівень, рід занять (загальні відомості про роботу), як реагуватиме на ситуацію розслідування і допит, рівень сексуальної зрілості, чи зможе зробити знов щось подібне, ймовірність того, що шуканий злочинець міг скоювати у минулому аналогічні злочини, чи є на нього відповідні матеріали в ОВС.

Можна виділити **2 основних підходи до складання ПКП: індуктивний та дедуктивний**. Переваги та недоліки кожного з цих підходів представлені в таблиці 5.19.

Таблиця 5.19

Підходи до складання ПКП

1. Індуктивний підхід	Джерела для складання профілю: 1) офіційне і неофіційне вивчення відомих злочинців; 2) практичний досвід; 3) дані із засобів масової інформації
Переваги: Профіль дуже простий у використанні, не вимагає спеціальних судово-медичних знань, фахової освіти і досвіду, крім того, узагальнені профілі складаються досить швидко. Недоліки: Інформація, що надається, стосується лише обмеженої частини населення, не відноситься безпосередньо до якої-небудь кримінальної справи і не може використовуватися для скла-	При складанні профілю враховуються наступні особливості: • злочинці, які здійснили злочини раніше, існують у тому ж культурному середовищі, що і теперішні злочинці, тому що вони знаходяться під впливом того ж навколишнього середовища і мають схожу мотивацію; • невеликі групи відомих злочинців, що здійснюють такі ж злочини, як і невідомі злочинці, мають схожі характеристики, які можуть бути застосовані до невідомих злочинців при синтезі інформації;

<p>дання психологічного портрета окремої людини, крім того, містить неточності, що можуть сприяти обвинуваченню невинного.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • поведінку людини можна прогнозувати на основі первинного статистичного аналізу наявних характеристик; поведінка і мотиви не змінюються згодом, тобто є статичними, передбачуваними явищами.
<p>2. Дедуктивний підхід</p>	<p>Процес інтерпретації доказів з урахуванням речових доказів, фотографій місця злочину, результатів судово-медичної експертизи трупа, а також ретельного вивчення жертв конкретного злочинця й аналізу місця злочину.</p> <p>Мета — відновлення специфічної моделі поведінки злочинця на місці злочину, з якої можливо вивести його психологічні і демографічні риси, мотиви й емоційний стан.</p>
<p>Переваги: Застосування дозволяє установити <i>modus operandi</i> (спосіб дії) тобто почерк злочинця.</p> <p>Недоліки: Витрати великої кількості часу, необхідність застосування знань у багатьох галузях науки, залучення фахівців, наявності спеціальної підготовки і навичок у галузі криміналістики, судової медицини, відтворення місця злочину.</p> <p>Крім того, «ПКП» не може вказати на конкретну існуючу особу і довести, що саме вона винна в скоєнні злочину доти, поки не буде встановлений унікальний почерк злочинця.</p>	<p>Базою побудови є наступне:</p> <ul style="list-style-type: none"> •кожен злочин має бути розслідуваний окремо з виділенням мотивації і поведінкових особливостей особи, яка вчинила його; •жоден зі злочинців не діє без мотивації; •злочинці мають особливу мотивацію, що відрізняє їх від інших; •поведінка кожної людини індивідуальна і формується в часі під впливом біологічних і соціальних чинників; •злочинний спосіб дії може «еволюціонувати» в часі зі вчиненням нових злочинів; • один злочинець може керуватися кількома мотивами в момент вчинення, як одного, так і декількох злочинів (полімотивованість).

Після ретельного вивчення всієї необхідної інформації можна братися до складання ПКП згідно однієї із обраних схем вивчення особистості. Докладною є схема, яка розроблена під завдання оперативно-розшукової діяльності для вивчення об'єкта оперативного інтересу. Дана «схема» розроблена з урахуванням особливостей оцінки об'єктів інтересу поліції в умовах дотримання конспірації. Її змістовна частина забезпечує збір інформації про особистість, яка необхідна для прийняття рішень за різними аспектами оперативно-розшукової діяльності. Схема вивчення особистості в оперативно-розшуковій діяльності представлена в таблиці 5.20.

Схема вивчення особистості в оперативно-розшуковій діяльності

1. Загальні дані:	
1.1. Час і місце народження.	
1.2. Національність.	
1.3. Освіта.	
1.4. Спеціальність, посада і характер колишньої роботи.	
1.5. Відношення до політичних рухів і партій.	
1.6. Місце проживання, родинний стан.	
2. Зовнішні ознаки:	
2.1. Обличчя	загальне враження, короткий словесний портрет,
2.2. Ріст	високий, середній, низький, можливі фізичні аномалії;
2.3. Вага і статура	повний, гладкий, стрункий, сухорлявий, дуже худий;
2.4. Одяг	охайний – неохайний, за модою стежить – не стежить;
2.5. Манери	складає приємне – неприємне враження;
2.6. Виразність	бідність міміки і жестів; спритність – скутість у рухах;
2.7. Хода	плавна, що скаче, напружена, розслаблена, м'яка;
2.8. Голос	приємний – неприємний; дзвінкий, приглушений, сиплий, гугнявий, рівний.
3. Життєвий шлях:	
3.1. Батьки	національність, час і місце народження, місця проживання, соціальний стан, відношення до політичних течій і партій, освіта, професія, їхні взаємини, відношення до дітей, захоплення, забезпеченість життя, постійне заняття, проведення вільного часу;
3.2. Характеристика місця народження	місто, село; особливості місця народження;
3.3. Раннє дитинство	життя в родині, яка дитина за рахунком, життя поза родиною; брати і сестри, їхні взаємини, характерні події в житті;
3.4. Школа	дошкільні установи, спеціалізація школи, улюблені предмети, взаємини з однолітками, порушення шкільної дисципліни, успіхи, оцінка навчальної діяльності;
3.5. Інші навчальні заклади, у яких учився	причини вступу, плани на майбутнє, успіхи, отримані навички та уміння, характерні події в 17 – 18 років;

3.6. Трудова діяльність у молодості і служба в армії	характер праці і служби, відношення до праці і служби, становище серед інших людей, задоволеність, вплив трудової діяльності на особистість;
3.7. Шлюб, народження дітей	особливості сексуальної сфери (сексуальна орієнтація, біологічні і соціальні детермінанти можливих сексуальних проблем), із ким живе в даний час.
4. Життєві сфери:	
4.1. Родина	стосунки між людьми, відношення до дітей, відношення до батьків, залежність від дружини (чоловіка);
4.2. Професія і спеціальність	мотиви вибору професії і роботи, задоволеність роботою і професією, просування по роботі, соціальний статус на роботі – авторитетність, популярність і т. ін.;
4.3. Суспільна і політична активність	активний – неактивний, скільки витрачає часу на суспільну діяльність;
4.4. Проведення вільного часу	кіно, театр, музика, спорт, спиртне, азартні ігри, коло знайомих;
4.5. Матеріальні умови життя	яка квартира, обстановка в ній, бюджет родини, задоволеність своїм матеріальним становищем;
4.6. Здоров'я	загальний стан здоров'я, відношення до свого здоров'я, наявність серйозних захворювань.
5. Поведінка:	
5.1. Домінуючий емоційний тонус	настрій – піднятий, рівний, пригноблений; в іграх азартний – неазартний; реакція на труднощі – енергійність, розгубленість, байдужність;
5.2. Особливості прояву емоцій і почуттів	збуджується легко, середньо, швидко; придушує роздратування легко, важко; переживає невдачі помітно – непомітно, довго – недовго; образи пам'ятає довго – недовго; засмучується за дріб'язками – не засмучується; прихильність зберігає довго – недовго;
5.3. Прояв волі	самостійний – несамостійний, наполегливий – ненаполегливий, дисциплінований – недисциплінований, рішучий – нерішучий, сміливий – боягузливий, ініціативний – безініціативний;
5.4. Поведінка особистості у складній ситуації	зберігає логічність і розважливість мовлення і вчинків – утрачає їх, зберігає спокій – губиться;
5.5. Поведінка у стані сп'яніння	спокійний, дратівливий, агресивний, утрачає контроль над собою, стає дуже товариським, замикається в собі, усамітнюється; п'є мало, середньо, багато;
5.6. Моральна поведінка	чесність і правдивість, дотримання моральних

	норм, відношення до жінки і дітей, прояв мужності у складних відносинах зі старшими і рівними.
6. Темперамент і характер:	
6.1. Комунікативність	товариський, нетовариський, замкнутий; обережний – рішучий; соромливий – несоромливий; виявляє схильність до лідерства – схильність до лідерства не виявляє;
6.2. Емоційність	незворушний – ранимий, спокійний – дратівливий, оптимістичний – песимістичний;
6.3. Властивості характеру, що виражають відношення:	до людей – чуйність, доброта, вимогливість, зарозумілість, недовіра і т. ін.; до речей – акуратність, неохайність, відношення до речей і т. ін.; до самого себе – марнославство, честолюбство, самолюбство, гордість, зарозумілість, скромність і т. ін.;
6.4. Домінуючі риси характеру	первинні риси, вторинні риси, кардинальні риси.
7. Мотивація поведінки:	
7.1. Домінуючі потреби	який вид потреб превалює в особистості: потреба в самозбереженні, фізіологічні потреби, у належності до колективу і соціальної групи, потреба у повазі до своєї особистості, потреба в самовираженні;
7.2. Цінності й установки:	а) особистісні, б) соціальні, в) матеріальні, г) політичні, д) ідейні;
7.3. Інтереси	
7.4. Ідеали	
8. Соціальна адаптація:	
8.1. Соціальне оточення	зв'язок із родичами, взаємини з друзями і знайомими, визнання з боку навколишніх;
8.2. Сприйняття соціальної ситуації	як правило, виходить із реальної обстановки; адаптується швидко – повільно; у діях переважає логічність і т. ін.;
8.3. Самооцінка	оцінка своєї соціальної ролі, відношення до думки інших про свої можливості, рівень домагань, впевненість – непевність у собі, почуття власного достоїнства – комплекс неповноцінності.
9. Здібності:	
9.1. Загальні здібності	швидкість і плавність мовлення, рівень оперування цифрами, легкість запам'ятовування, багатство уяви, повнота узагальнень, особливості вирішення проблемних завдань;
9.2. Спеціальні здібності	організаторські, педагогічні, лінгвістичні й ін.; здатність установлювати знайомство і розвивати контакти, впливати на людей, привертати їх до себе; здатність розбиратися в людях.

Ця «схема» є основою для складання планів цілеспрямованих спостережень і бесід, вона допомагає оперативним працівникам поліції підбирати конкретні прийоми для вирішення специфічних завдань вивчення об'єкта. Разом із тим запропонована «схема» відкрита для доповнень і змінювань, пов'язаних зі змінами умов і завдань вивчення особистості.

Таким чином, ПКП невідомого злочинця є важливим інструментом в діяльності поліції. В умовах відсутності достатньої інформації за допомогою нього можна уточнити та звузити коло підозрюваних, висунути і здійснити перевірку робочих версій, які виникають тільки при його використанні. ПКП може бути створений лише на основі цілого комплексу отриманої з різних джерел інформації, що характеризує ті чи інші прояви злочинця (соціально-демографічні, психолого-психіатричні, біологічні та ін.). Вирішення досить складного завдання відтворення відсутньої інформації та властивостей розшукуваної особи можливо тільки на основі встановлення і дослідження кореляційних зв'язків між окремими групами проявів особистості злочинця. Практична реалізація зазначеного положення може бути здійснена лише при використанні інформаційно-аналітичної пошукової системи.

Питання для самоконтролю

1. Визначте зміст понять «психологічний портрет» та «психологічний портрет особистості невідомого злочинця» і поясніть, як вони співвідносяться між собою.
2. Розкрийте поняття «профайлінг» и охарактеризуйте повний профіль особистості.
3. У чому полягає теоретична основа та суть методики складання психолого-криміналістичного портрету невідомого злочинця?
4. Охарактеризуйте доцільність та обмеження використання методики створення психолого-криміналістичного портрету невідомого злочинця?
5. Охарактеризуйте схему вивчення особистості в оперативно-розшуковій діяльності, яку використовують для складання ПКП.

Рекомендована література

1. Алексейчук В. І. Проблеми моделювання при огляді місця події. *Пробл. законності: республ. міжвід. наук. зб./відп. ред. В. Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2005. Вип. 71. С. 170-172.*
2. Анфиногенов А. И. Психологический портрет преступника, его разработка в процес се расследования преступления: дис....канд. психол. наук: 19.00.06. Москва, 1997. 183 с.
3. Ахмедшин Р. Л., Кубрак Р. Л. Содержание стадий методики построения психологического портрета неизвестного пре ступника. *Проблема познания в уголовном судопроизводстве.* Иркутск: Изд-во ИГЭА, 2000. С. 98 – 105.

4. Гетьман Г.Н. Психологический профиль: проблемы моделирования личности неизвестного преступника. *Проблемы законности*. 2013. № 123. Cyberleninka: сайт. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskij-profil-problemy-modelirovaniya-lichnosti-neizvestnogo-prestupnika>. (дата звернення: 14.05.2017).
5. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза: Навчальний посібник. Х.: ХНУВС, 2012. 300 с.
6. Ижнина Л. П. Значение криминалистических следов и психологического портрета неизвестного преступника в расследовании серийных сексуальных преступлений. *Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского*. Н. Новгород: Нижегород. гос. ун-т, 2009. № 4. С. 232-236.
7. Наказ МВС України від 28.07.2004 № 842 «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» (Із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства внутрішніх справ № 652 (з1311-13) від 08.07.2013) // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1365-04https://www.litres.ru/aleksey-vladimirovich-filatov/profayling-kak-razbiratsya-v-ludyah-i-prognozirovat-ih-povedenie/> (дата звернення: 13.05.2017).
8. Образцов В. А., Богомолова С. Н. Криминалистическая психология: Учеб. пособие для вузов. М.: ЮНТЪТ-ДАНА, Закон и право, 2002. 447 с.
9. Психолого-криміналістичний портрет невстановленого злочинця: М-во внутр. справ України; Експертна служба/авт.-уклад.: С. О. Шевцов, А. І. Тимошенко, С. М. Лозова. Х., 2011. 84 с.
10. Психология общения. Энциклопедический словарь / Под общей редакцией А. А. Бодалева. М.: Когито-Центр, 2011. 2280 с.
11. Сафуанов Ф. С. Сравнительный анализ различных методов составления психологического портрета предполагаемого преступника. *Психология и право*. 2011. № 3 С. 1-11.
12. Столяренко А. М. Прикладная юридическая психология. М.: Изд-во «Юнити – Дана», 2001. 639с.
13. Филатов А. Профайлинг. Как разбираться в людях и прогнозировать их поведение. 2017. 420 с. // ЛитРес: сайт. URL: <https://www.litres.ru/aleksey-vladimirovich-filatov/profayling-kak-razbiratsya-v-ludyah-i-prognozirovat-ih-povedenie/> (дата звернення: 11.05.2017).
14. Чуфаровский Ю. Ф. Психология оперативно-розыскной и следственной деятельности: Учеб. пособие. М.: Изд-во Проспект, ТК Велби, 2006. 208 с.

5.7. Психотехнології опанування професійним стресом у діяльності поліції

Феномен стресу відноситься до числа фундаментальних проявів життя, тому що дозволяє організмам пристосовуватися до різних факторів середовища за рахунок універсального комплексу нейрогуморальних реакцій. Цей термін став одним із символів медицини ХХ століття, а потім вийшов за межі цієї науки в суміжні галузі біології, психології, соціології, та й просто буденної свідомості, ставши модним, поширеним і багатозначним.

Цьому сприяло збільшення кількості стресів у людей, яке обумовлене урбанізацією, прискоренням темпу життя, зростанням числа міжособистісних взаємодій (в тому числі конфліктних), а також все більш явною невідповідністю між біологічною природою людини та умовами її соціального існування.

У найбільш загальному та класичному значенні термін «**стрес**» (від англ. **Stress** – тиск, напруга) використовується для позначення станів людини, які характеризуються сильним напруженням і виникають у відповідь на дію різноманітних несприятливих чинників (стресорів), що порушують гомеостаз організму.

Психофізіологія стресу

Спочатку термін «стрес» використовували в науці для позначення «нервово-психічної» напруги при синдромі «боротися або бігти», але в 1946 році відомий канадський фізіолог Г. Сельє почав використовувати цей термін для позначення загального адаптаційного синдрому, що виникає як неспецифічна відповідь організму на будь-який вплив. Згідно Сельє, загальний адаптаційний синдром включає три стадії (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Стадії розвитку загального адаптаційного синдрому (стресу) по Г. Сельє.

1) **стадія тривоги** – в організмі виникають сигнали про незбалансованість стресогенних вимог середовища і відповідей організму на ці вимоги. У цей момент відбувається розкриття

резервів організму. Однак, якщо агент надто потужний, його вплив може стати несумісним з життям;

2) **стадія резистентності** – організм адаптується до ситуації, що склалася і економно витрачає свій потенціал. Якщо протягом тривалого часу дія стресорів не закінчується, починається третя стадія;

3) **стадія виснаження** – подальша дія стресогенних факторів призводить до виснаження адаптивних резервів організму. Допомога може прийти тільки ззовні – або у вигляді підтримки, або у формі усунення стресора.

Якщо сам засновник вчення про стрес спочатку розглядав його фізіологічні та біохімічні аспекти, то згодом все більше число дослідників стали звертати увагу на психічну складову стресу, яку назвали «психологічний стрес». Р. Лазарус та спів-автори, розвиваючи в своїх роботах психологічний підхід до стресу, визначали стрес як процес, в якому вимоги середовища розглядаються особистістю, виходячи з її ресурсів і ймовірності вирішення проблемної ситуації, що визначає індивідуальні відмінності в реакції на стресову ситуацію. Стресори викликають порушення адаптації тільки в поєднанні з різними внутрішніми та зовнішніми чинниками. До них відносять: особистісні властивості, компетентність у подоланні навантажень, тенденції копіюгу (англ. *Coping* від *to cope with* – щоб впоратися з...) і соціальні чинники. Властивості особистості та соціальні фактори можуть сприяти як посиленню, так і ослабленню стресової реакції, впливаючи на її тип, інтенсивність і тривалість.

Крім терміну «психологічний стрес» в літературі також застосовується термін «емоційний стрес» і «психоемоційний стрес». Різні дослідники (соціологи, психологи, фізіологи, психіатри) вкладають свій зміст в цей термін, що, ускладнює створення єдиної концепції психоемоційного стресу.

Професійний стрес: сутність та причини виникнення.

Окрім фізіологічного та психологічного підходу до стресу існує ще і інженерний, в межах якого виділяють ще один вид стресу – професійний.

Професійний стрес являє собою багатовимірний феномен, що виражається у фізіологічних і психологічних реакціях на складну робочу ситуацію. Причинами професійного стресу можуть бути як фізичні, так і психологічні чинники, причому як реально існуючі, так і уявні. Фізичними стресорами можуть бути несприятливі зовнішні впливи трудової діяльності: підвищене фізичне навантаження, погана розробка ергономічних складових і т.ін. До психологічних стресорів відносяться: підвищена відповідальність, недолік або надлишок

інформації, невизначеність ситуації, підвищена мотивація, дефіцит часу, часта або швидка перебудова стратегій поведінки в процесі розвитку ситуації, незадоволеність кар'єрним зростанням, підвищена конфліктність в колективі і т.і.

У професійному стресі виділяють певного роду **стрес-синдроми**, під якими розуміють *сукупність відносно стійких проявів стресового реагування у професійно важких ситуаціях*. Визначають кілька рівнів опису синдромів стресу професійної діяльності, які охарактеризовані в таблиці 5.21.

Таблиця 5.21

Рівні опису синдромів стресу професійної діяльності

Рівні опису синдромів стресу	Зміст рівнів
Перший рівень	– опис суб'єктивних репрезентацій окремих стрес-факторів або стресових ситуацій, які суб'єкт сприймає як такі, що ускладнюють успішне виконання професійної діяльності і це негативно позначається на якості життя і душевному комфорті;
Другий рівень	– симптоми переживань стресу у вигляді гострих короточасних, хронічних, домінуючих стресових чи постстресових станів. Прикладами таких станів є стани зниженої працездатності (монотонія, психічне пересичення, напруженість, стрес, стомлення);
Третій рівень	– симптоми стійких особистісних і поведінкових деструкції та деформацій. Професійні деструкції – це негативні наслідки робочих стресів, які накопичуються поступово у вигляді стійких змін структури та змісту професійної діяльності, а також структури особистості суб'єкта. Професійні деструкції негативно позначаються на продуктивності, задоволеності працею, на розвитку особистості суб'єкта праці.

Професійний стрес у діяльності поліції.

Згідно деяким дослідженням, серед 150 професій, які найбільш пов'язані з професійним стресом, одне з перших місць за ступенем стресу займають поліцейські. Професійна діяльність, в умовах якої знаходяться працівники поліції є джерелом різного роду стресових ситуацій, які виходять за рамки звичайного людського досвіду.

Згідно дослідженням О. В. Тимченка, професійний стрес працівників правоохоронних органів є *багатомірним феноменом, що детермінований інтраорганізаційними факторами трьох рівнів (індивідуальним, груповим і організаційним) і екстраорганізаційними стрес-факторами, що залежать від особистісних характеристик*. Професійний стрес виражається у фізіологічних і психологічних реакціях на конкретну оперативно-службову ситуацію. Ефективність

роботи щодо зниження рівня психічних витрат і профілактики психічної неадаптованості серед такої специфічної групи осіб, як працівники поліції, залежить від ретельного аналізу розвитку їх професійного стресу, схему якого запропонував О. В. Тимченко:

Таблиця 5.22.

Схема аналізу розвитку професійного стресу у працівників правоохоронних органів

Рівень макроаналізу	– дозволяє одержувати цілісний опис факторів ризику оперативно-службової діяльності в категоріях причинно-наслідкових відносин;
Рівень проміжного опосередкування стресу	– дозволяє врахувати індивідуально-психологічні особливості працівника і його особистий досвід подолання стресових ситуацій;
Рівень мікроаналізу	– відбиває психологічні механізми адаптації конкретного працівника до стресогенних умов та дозволяє виділити основні (продуктивні) підходи щодо прогнозування виконання конкретних оперативно-службових задач і поведінкових актів

Важливим джерелом розвитку професійного стресу працівника поліції можуть виступати **фактори соціального середовища**. Незважаючи на специфіку кожного виду діяльності, основними психологічними детермінантами, що зумовлюють високу напруженість роботи працівника поліції, є:

- ✓ *тривале перебування на службі*, що виражається в ненормованому робочому дні, скорочені можливості для улюблених занять, обмежені кола спілкування, утруднені або припинені зав'язків з рідними і близькими, відмови від деяких звичок заради інтересів служби і виконання вимог колективу;

- ✓ *значні емоційні навантаження*, які пов'язані з високою відповідальністю за результати виконуваної діяльності, ризиком для власного життя і відповідальністю за безпеку інших людей, дефіцитом часу при прийнятті рішень і здійсненні оперативно-службових дій; непевністю у надійності зброї; відсутністю довіри до командування; факторами ізоляції при виконанні деяких завдань;

- ✓ *часті стресові ситуації*, підґрунтям яких є: психо-соціальний вплив кримінальної субкультури; ступінь відповідності професійної діяльності працівника його здібностям, пристрастям і упередженням щодо робочого середовища; недостатня «включеність» у роботу і слабка організаційна підтримка, що виявляється в неадекватному для конкретної ситу-

ації стилі керівництва і відсутності умов для професійного зростання; темп роботи, поспіх, трудовий конфлікт, непевність ролі, гіпертрофована підзвітність; варіативність завдання, ясність (плутаність), спірність і складність завдання; відсутність психологічної підготовки, необхідних навичок, здібностей і рівня професійної активності для успішного виконання завдання.

Відзначено, що реакції на психотравмуючі фактори ризиконебезпечних ситуацій оперативно-службової діяльності часто лишають після себе постреактивну астеною, що виявляється у підвищеній стомлюваності, слабості, виснаженості, зниженні працездатності, підвищеній дратівливості. Ці розлади, крім того, викликають фрустраційну напруженість, професійний стрес і дезадаптивні форми поведінки.

Дезадаптивні поведінкові реакції виявляються в інтерперсональних відносинах (наростання міжособистісних конфліктів або обмеження сфери контактів), грубих дисциплінарних порушеннях, зловживанні спиртними напоями. Іноді дезадаптивні девіації – це своєрідна стратегія поведінки, спрямована на зменшення впливу професійного стресу.

О. В. Тимченко відмічає, що *значущість впливу на психіку працівника поліції тих або інших професійних стресорів в ризиконебезпечних ситуаціях оперативно-службової діяльності визначається:*

- його індивідуально-психологічними особливостями і особистісними властивостями;
- психологічною і професійною готовністю до виконання оперативно-службових задач;
- характером і рівнем мотивації;
- особливостями сприйняття працівником поліції місця і ролі своєї праці в суспільстві і перспективи його системи життєдіяльності.

Кожне утруднення, з яким стикається працівник поліції, є стресовим тільки в тому випадку, якщо воно оцінюється негативно і/або не має адекватної стратегії його подолання, тобто якщо вимоги ситуації перевищують відповідні можливості людини.

Індивідуальну варіабельність реакцій на стрес варто розглядати на основі психофізіологічних, психологічних та поведінкових особливостей особистості:

✓ **на психофізіологічному рівні** характер розвитку професійного стресу визначатиметься конституціональними особливостями працівника, типом його нервової діяльності,

циклічністью протікання фізіологічних функцій, наявністю хвороб (у тому числі, викликаних даною професією) і ін.;

✓ **на психологічному рівні** до таких факторів відносяться ступінь розвитку основних психічних функцій, наявність певних спроможностей, рівень сформованості вольових якостей, особливості організації мотиваційної сфери, що у комплексі визначають індивідуально-психологічні властивості особистості;

✓ **на поведінковому рівні** розвиток професійного стресу буде залежати від наявності у конкретного індивіда специфічних поведінкових схем або патернів поведінки.

На характер індивідуальної варіабельності реакцій на стрес впливає також низка опосередкованих факторів, до яких можна віднести: вікові, генетичні (наприклад, статеві) розбіжності, ступінь тренуваності і рівень індивідуальної професійної підготовки.

Отже, екстремальні обставини професійної діяльності працівників поліції висувають високі вимоги до їх стресостійкості, витримки в ситуаціях високого психічного напруження. Тривалий вплив стресових факторів може призвести до вираженої особистісної деформації. Найбільш часто в літературі згадуються такі негативні характеристики, як агресивність, цинізм, професійна індіферентність, психологічне виснаження, байдужість до службових обов'язків, емоційні порушення (тривога, депресія, емоційна нестійкість, імпульсивність, дратівливість і ін.). Наслідком тривалого впливу професійного стресу може з'явитися розвиток синдрому емоційного вигорання.

У зв'язку з цим, високу актуальність набуває профілактика і подолання професійного стресу у працівників поліції, які здійснюються в процесі соціально-психологічного супроводу.

Засоби опанування професійним стресом у діяльності поліції.

Психопрофілактичні і психокорекційні заходи з подолання стресу мають бути спрямовані на зняття робочої напруги, підвищення адекватної професійної мотивації, вирівнювання балансу між працею і відпочинком, витраченими зусиллями і одержуваною винагородою. При появі і розвитку ознак емоційного вигорання у працівника необхідно звернути увагу на поліпшення умов його праці (організаційний рівень), характер складних взаємин в колективі (міжособистісний рівень), особистісні реакції і захворюваність (індивідуальний рівень).

Згідно розробкам А. В. Полякова, програма психологічного супроводу працівника поліції може містити наступні блоки:

1. Формування уявлень про стрес та емоційне вигорання.
2. Розвиток комунікативної компетентності.
3. Навчання конструктивній поведінці в конфліктах.
4. Розвиток навичок саморегуляції.
5. Аутогенне тренування.
6. Розвиток цілепокладання і управління часом.

Розробники даної програми рекомендують для досягнення зазначених цілей використовувати дихальні техніки, прогресивну м'язову релаксацію за Джекобсоном, аутотренінг за методом Шульца, медитації, психотехнічні вправи, арт-терапію, методи візуалізації і сенсорну інтеграцію. Для підвищення ефективності корекційних заходів, рекомендують використовувати тренінги: впевненості в собі, резистентності до перевантажень, саморегуляції та ін.. Важливим є оптимальний підбір методів, які в максимальній мірі відповідають характеру стресу і індивідуальним особливостям людини.

Ю. В. Щербатих пропонує все різноманіття методів «нейтралізації» стресів класифікувати, враховуючи природу антистресової дії: фізичну, хімічну або психологічну. Ця класифікація представлена у таблиці 5.23.

Таблиця 5.23

Методи «нейтралізації» стресів

Природа антистресової дії методів	Зміст методів
<i>Фізичні методи</i>	вплив високими або низькими температурами, світлом різного спектрального складу і інтенсивності, водою різної температури (загартовування, сауна) і т.і.
<i>Біохімічні методи</i>	фармакологічні препарати, лікарські рослини, ароматерапія і т.ін.
<i>Фізіологічні методи</i>	безпосередній вплив на фізіологічні процеси в організмі, зокрема, на серцево-судинну, дихальну та м'язову системи (масаж, акупунктура, фізичні вправи, м'язова релаксація і дихальні техніки).
<i>Психологічні методи</i>	когнітивно-поведінкова терапія, тілесно-орієнтована терапія, арт-терапія, екзистенційна терапія, тощо.

В залежності від часу настання стресу, Ю. В. Щербатих пропонує використовувати різну тактику боротьби зі стресом: в минулому, сьогодні або майбутньому, як це представлено в таблиці 5.24.

Таблиця 5.24

Тактика боротьби зі стресом в залежності від часу його настання

<p>Якщо стрес очікується в майбутньому і саме це очікування вже починає запускати нервогуморальну реакцію розвитку стресу, то необхідно:</p>	<ul style="list-style-type: none"> – на першому етапі – знизити рівень хвилювання за допомогою аутотренінгу або концентрації на процесі дихання; – наступним етапом буде формування впевненості в собі за допомогою прийомів раціональної психотерапії або нейролінгвістичного програмування; – третій етап – пошук ресурсів, необхідних для подолання майбутньої потенційно стресової ситуації (як об'єктивних – грошей, матеріальних засобів, часу і т. і., так і суб'єктивних – почуття спокою, рішучості або впевненості); – потім слід приступити до моделювання в свідомості бажаного результату і багаторазового опрацювання «ідеального» сценарію в свідомості.
<p>Якщо людина перебуває в епіцентрі події, що викликає стрес, то алгоритм дій буде іншим:</p>	<ul style="list-style-type: none"> – необхідно знизити рівень негативних емоцій за допомогою повного дихання; – за допомогою аутотренінгу або прийомів НЛП потрібно посилити почуття впевненості в собі; – каузальний аналіз стресу, який допоможе знайти адекватні засоби для його подолання; – пошук ресурсів для подолання стресу і складання оперативного плану дій; – початок практичних дій по виходу з стресової ситуації.
<p>Якщо стресова подія знаходиться в минулому, однак людина періодично повертається до неї в своїх думках, відчуваючи негативні емоції, необхідно:</p>	<ul style="list-style-type: none"> – дисоціюватися від ситуації; – підібрати необхідні суб'єктивні ресурси (байдужість, спокій або мудрість) і актуалізувати їх методами НЛП; – на третьому етапі можна використовувати раціональну психотерапію та завершити роботу моделюванням бажаного майбутнього.

Основні способи саморегуляції під час стресу.

Аутогенне тренування (аутотренінг) є одним з варіантів самонавіювання. З його допомогою людина може робити істотний вплив на психічні і вегетативні процеси в організмі, в тому числі на ті, що непідвладні довільній свідомої регуляції. Воно є поєднанням м'язового розслаблення з самонавіюванням у вигляді «формул», які вимовляються подумки. Запропоноване німецьким психотерапевтом Шульцом в 1930-і рр.

Біологічний зворотний зв'язок (БОС, Biofeedback, BFB) – методика саморегуляції, при використанні якої людина

здійснює довільний контроль функціонування центральної нервової системи (нейроБОС, Neurofeedback, NF) або внутрішніх органів на основі інформації про їх стан, яка постійно оновлюється (зворотного зв'язку). Ця інформація одержується від датчиків біологічних сигналів і подається в графічній, звуковий або змішаній формі. Метод БОС може з успіхом застосовуватися для нормалізації підвищеного артеріального тиску, що провокується хронічним психоемоційним напруженням, свідомого зниження частоти серцевих скорочень або шляхом активації парасимпатичної нервової системи, або ж за рахунок гальмування симпатичної.

Використання позитивних образів (візуалізація). Для того щоб позбутися від стресу, потрібно фіксуватися не на своїх негативних емоціях, а на позитивних переживаннях, і слід думати не про проблеми, а шляхи виходу з них. Перший крок до цього – створення відповідної словесної формули, яка символізувала б майбутню мету. Потім – створення в свідомості переконливого, яскравого, потужного чуттєвого образу, відповідного цієї мети. Для одних людей краще підходять зорові образи, для інших – слухові, для третіх – тілесні, але найкраще стимулюють і надихають комбіновані образи, в яких беруть участь всі модальності. Позитивний ефект даного методу заснований на тому, що кожен яскравий образ, який створює людина всередині себе, прагне до втілення. Існують спеціальні техніки психотерапії, які дозволяють на символічному рівні створювати та відновлювати образ внутрішньої константності, безпечності та надійності. Достатньо ефективною в цьому виявилася катагимно-імагінативна психотерапія, зокрема застосування таких її мотивів, як «Безпечне місце», «Місце, де мені добре», «Могутнє дерево», «Квітка, яку пересаджують у інше місце».

Дихальні техніки. Наш психологічний стан відбивається на характері дихання, з іншого боку, змінюючи характер дихання, ми можемо змінювати свій стан. Ці факти пояснюють, чому у всіх східних духовних і тілесних практиках дихальні вправи обов'язково входять до базових навичок як учнів-початківців, так і досвідчених майстрів.

У даний час дихальні вправи широко застосовуються в різних комплексах вправ, спрямованих на зменшення рівня стресу. Одним з найбільш простих способів використання антистресового потенціалу дихання є концентрація уваги на ньому. Існує декілька простих технік дихання: для заспокоєння, для активізації психофізіологічного стану, «Вогненне ди-

ханья» для звільненні від тривожності, гніву і агресії, «Квадратне дихання» для ритмізації діяльності тощо.

Ідеомоторне тренування. Дана техніка також складається з послідовного напруження й розслаблення м'язів тіла, але вправи виконуються не реально, а подумки. Метод заснований на експериментально встановлених фактах подібності стану м'язової тканини при реальному і уявному русі. Ці факти затверджуються в дослідженнях І. П. Павлова, а також підтверджуються «ефектом Карпентера»: потенціал електричної активності м'яза при уявному відтворенні руху такий же, як і при виконанні реального руху. До того ж експериментально доведено, що при уявному русі виникає внутрішній зворотний зв'язок, що несе інформацію про результати дії, як зворотна сигналізація при виконанні реального руху. Ідеомоторне тренування може використовуватися як самостійний метод зниження тону м'язів і як прийом уявного самопрограмування в стані релаксації.

М'язова релаксація – стан спокійного неспання і відпочинку, що досягається за рахунок спеціального розслаблення м'язів, контролю дихання і розумових процесів, заспокоєння емоцій (психічна релаксація). Едмунд Джекобсон показав, що наші психічні проблеми і тіло взаємно пов'язані: тривога і занепокоєння викликають м'язову напругу, а напруга м'язів, в свою чергу, посилює негативні емоції. В результаті у людини, яка часто переживає стреси, формується так званий «м'язовий корсет», який він постійно носить і який є причиною психічної напруги. Розслаблення м'язів несумісне з тривогою. Тому Джекобсон запропонував навчатися м'язовому розслабленню для того, щоб розслабити свою напружену свідомість. Ним була розроблена техніка довільного розслаблення м'язів при афективних станах, яка сприяла зняттю емоційної напруженості, а також використовувалася для попередження виникнення цих станів.

Нейролінгвістичне програмування (НЛП) як метод психотерапії базується на дослідженні оптимальних способів досягнення успіху в найрізноманітніших сферах життя – міжособистісної комунікації, терапії, освіти, бізнесі, особистісному зростанні – і являє собою синтез методик Ф. Перлза (гештальт-терапія), В. Сатир (сімейна терапія) і М. Еріксона (гіпнотерапія), до яких засновники НЛП Дж. Гріндер і Р. Бендлер додали своє уявлення про структуру людської мови. Засновники НЛП підкреслювали важливість мови як основного засобу комунікації і структурування індивідуального життєвого досвіду, а також припускали можливість «програмування» поведінки індивідуума шляхом підбору оптимальних стратегій

організації внутрішнього досвіду. Грунтуючись на мовних шаблонах і сигналах тіла, практикуючи НЛП вважають, що нашу суб'єктивну реальність визначають переконання, сприйняття і поведінка, тому, змінюючи поведінку і трансформуючи переконання, можна лікувати травми. НЛП з успіхом використовуються для купірування різних страхів, зокрема, пов'язаних з проблемами навчання – «шкільні фобії», страх іспитів і т. ін.

Фізичні вправи. Заняття фізкультурою і спортом є істотним фактором профілактики та корекції психологічного стресу. В першу чергу, це обумовлено тим, що фізична активність – це природна, генетично зумовлена відповідь організму на стресор (стратегія «боротьби або втечі»). Крім того, заняття фізкультурою і спортом відволікають свідомість людини від проблемної ситуації, перемикають її увагу на нові подразники, знижуючи тим самим значущість актуальної проблеми. Додатково спорт активізує роботу серцево-судинної і нервової системи, спалює надлишок адреналіну, підвищує активність імунної системи.

Trauma releasing exercises (TRE) – вправи, спрямовані на зняття стресу. Часто, відчуваючи стрес, людина не може уникнути цієї ситуації (реалізувати програму боротьби або втечі) і змушена терпіти і «завмирати». Це викликає звичну рефлекторну напругу, міофасціальні болі, судоми. Одним з генетично запрограмованих механізмів звільнення від травматичного досвіду в тваринному світі є нейрогенне тремтіння. Однак ця здатність тіла звільнитися від напруги в м'язах, які залучені в реакції на стрес, була ослаблена в ході процесу соціалізації внаслідок осуду тілесних проявів страху. Тому важливою умовою успішного відновлення від травми є активація природних механізмів саморегуляції. Одним з таких методів є ініціація реакції м'язового тремору за допомогою системи фізичних вправ TRE, яку розробив Девід Берселі – американський психотерапевт, міжнародний експерт з відновлення від травми. Прості вправи спрямовані на ініціацію м'язового тремору. Вібрація сприяє розслабленню глибоких м'язів, які хронічно або остаточно напружені в результаті травми. Також TRE допомагає ліквідувати дисбаланс між парасимпатичною і симпатичною ланками НС, який є причиною фізіологічних і психологічних дисфункцій в організмі людини, що пережила травму.

Вправа «Квадратне дихання» для відновлення рівноваги та заспокоєння. Можна виконувати самостійно.

Зробіть плавний, досить глибокий вдих – за чотири секунди.

Потім затримайте дихання – на чотири секунди.

Потім зробіть плавний видих – за чотири секунди.

І після видиху знову зупиніть дихання – на чотири секунди, за які постарайтеся максимально розслабити всі м'язи тіла.

Потім знову вдих наступного циклу.

Вам необхідно про себе, подумки рахувати секунди і давати собі команди за наступною схемою:

Вдих – «один ... два ... три ... чотири ...»

Пауза – «п'ять ... шість ... сім ... вісім ...»

Видих – «дев'ять ... десять ... одинадцять ... дванадцять ...»

Пауза – «розслабитися ... «

Дихати за вищенаведеною схемою можна від кількох разів до декількох хвилин.

Антистресова релаксація.

(Рекомендована Всесвітньою організацією охорони здоров'я).

1) Лягайте (в крайньому випадку – присядьте) зручніше в тихому, слабо освітленому приміщенні; одяг не повинен обмежувати ваших рухів.

2) Закрийте очі, дихайте повільно і глибоко. Зробіть вдих і приблизно на десять секунд затримайте дихання. Видих робіть повільно, стежте за розслабленням і подумки говоріть собі: «Вдих і видих, як прилив і відлив». Повторіть цю процедуру п'ять-шість разів. Потім відпочиньте близько двадцяти секунд.

3) Вольовим зусиллям скорочуйте окремі м'язи або їх групи (м'язи ніг, сідниць, черевного преса, грудної клітки, рук, плечей, обличчя). Скорочення утримуйте до десяти секунд, потім розслабте м'язи. Таким чином пройдіться по всьому тілу. При цьому уважно стежте за тим, що з ним відбувається. Повторіть дану процедуру тричі, розслабтеся, ні про що не думайте.

4) Спробуйте якомога конкретніше уявити собі відчуття розслабленості, що пронизує вас знизу доверху: від пальців ніг через ікри, стегна, тулуб до голови.

Повторюйте про себе: «Я заспокоююсь, мені приємно, мене ніщо не турбує».

5) Уявіть собі, що відчуття розслабленості проникає в усі частини вашого тіла. Ви відчуваєте, як напруга залишає вас. Відчуваєте, що розслаблені ваші плечі, шия, м'язи обличчя (рот може бути відкритий). Лежите спокійно, як «ганчірна лялька». Насолоджуйтесь розслабленням близько тридцяти секунд.

6) Порахуйте до десяти, подумки кажучи собі, що з кожною наступною цифрою ваші м'язи все більше розслабляються.

7) Настає «пробудження». Порахуйте до двадцяти. Говоріть собі: «Коли я дорахую до двадцяти, мої очі відкриються, я буду відчувати себе бадьорим. Неприємне напруження в кінцівках зникне».

Дану вправу рекомендується виконувати два-три рази в тиждень. Спочатку воно займає близько чверті години, але при достатньому оволодінні їм релаксація досягається швидше.

Мотиви символдрами для звільнення від стресу.

Мотив «Безпечне місце».

Мотив можна задавати як у індивідуальній, так і в груповій формі. Коли мотив задається індивідуально, психотерапевт постійно підтримує діалогічний зв'язок з клієнтом. При груповій формі імагінації можливе як мовчазне уявлення образу, так і спільне, при якому учасники по черзі озвучують свої фантазії. Супроводжуючи імагінацію, психотерапевт говорить такі слова:

- Зручно влаштуйтесь, можна заплющити очі, відчуйте, як дихання вирівнюється, а тіло поступово набуває приємної розслабленості.

- Уявіть собі безпечне місце, будь-яке безпечне місце, яке ви бачили, або яке малює вам ваша уява.

- Яка погода в образі? Який час доби? Пора року? Який ви маєте вигляд у цьому образі? В якому віці ви себе відчуваєте? Який у вас настрій?

- Роздивіться уважніше безпечне місце. Наскільки воно є надійним? Як ви відчуваєте себе тут? Чи потрібно посилювати безпечність цього місця? Якщо так, то як ви це зробите? Що вам хотілося б зробити у цьому місці? Як ви себе почуваете? (запитання про посилення надійності безпечного місця слід повторювати доти, доки клієнт відчує повну безпеку, спокій та відчує себе розслаблено).

- Уявлення образу добігає кінця – чи є щось важливе, що ви ще не встигли зробити? Чи можете ви зараз закінчити уявлення цього образу? Виберіть місце у образі, де вам було б

комфортно завершити цю фантазію. Запам'ятайте все добре і, коли будете готові, потягніться, як після сну і відкрийте очі.

Після уявлення образу доречно розпитати про таке:

- Як ви себе почуваете?
 - Що вам сподобалось у образі?
 - Були моменти, які вам не сподобались?
 - Були моменти, які вас здивували, неочікувані для вас?
- Далі слід попросити намалювати уявлене.

Мотив «Могутнє дерево»

Мотив можна задавати як у індивідуальній формі, так і у груповій.

Супроводжуючи імагінацію, психотерапевт говорить такі слова:

- Зручно влаштуйтесь, можна заплющити очі, відчуйте, як дихання вирівнюється, а тіло поступово набуває приємної розслабленості.

- Уявіть собі могутнє дерево. Це може бути будь-яке дерево, яке ви бачили, або яке малює вам ваша уява. Все, що уявляється – добре, з будь-яким образом можна працювати. Як тільки ви щось уявите, скажіть про це.

- Роздивіться уважно дерево. Яку назву воно має? Якої воно висоти? Ширини? Яке в нього коріння? (Якщо коріння слабке, психотерапевт запитує про те, як можна було б його зміцнити).

- Який у дерева стовбур? (Якщо стовбур слабкий, хиткий, психотерапевт запитує про те, як можна його зміцнити).

- Якої форми крона? Яке у дерева листя? (Якщо є якісь пошкодження, психотерапевт запитує про те, що можна було б зробити).

- Як рухаються поживні речовини від землі до крони дерева? Прослідкуйте, як поживні речовини рухаються від коріння по його стовбуру, наповнюючи гілля дерева та листочки.

- Погляньте на дерево знову – наскільки воно міцне? Як би вам хотілося доглянути за деревом? Що вам хотілося б зробити поряд з деревом?

- Відчуйте силу і міць цього дерева, його красу та самодостатність. Розглядайте дерево стільки, скільки вам потрібно, і коли будете готові, завершити цю фантазію, виберіть зручний момент, в який це доречно зробити. Запам'ятайте добре, що ви уявили, і коли будете готові, потягніться, як після сну, та відкрийте очі.

Після уявлення образу доречно розпитати про таке:

- Як ви себе почуваете?

- Що вам сподобалось у образі?
- Чи були моменти, які вам не сподобались?
- Чи були моменти, які вас здивували, були неочікувані для вас?

Далі слід попросити намалювати уявлене.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття «стрес».
2. Які стадії, згідно Г. Сельє, включає загальний адаптаційний синдром?
3. У чому сутність та причини виникнення професійного стресу?
4. Охарактеризуйте специфіку професійного стресу в діяльності поліції.
5. Охарактеризуйте основні підходи до опанування професійного стресу в діяльності поліції.
6. Охарактеризуйте основні способи саморегуляції під час стресу.

Рекомендована література

1. Каппони В., Новак Т. Сам себе психолог. СПб.: Питер, 2001. 224 с.
2. Леонова А. Б. Основные подходы к изучению профессионального стресса. *Вестник МГУ, Сер. Психология*. 2000, № 3. С. 4 – 21.
3. Лейнер Х. Кататимное переживание образов. М.: Эйдос, 1997. 286 с.
4. Психология труда: учебник и практикум для академического бакалавриата / под. общ. ред. С. Ю. Манухиной. М.: Издательство Юрайт, 2015. 485 с.
5. Поляков. А. В. Психологическое сопровождение сотрудников полиции. *Ученые записки СПбГИПСР*. 2014. Выпуск 2. Том 22. С. 53-57.
6. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник /за ред. З. Г. Кісарчук; Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Л. Г. Царенко Л. Г. К.: ТОВ «Видавництво»Логос», 2015 р. 207 с.
7. Сандомирский М. Е. Защита от стресса. Физиологически-ориентированный подход к решению психологических проблем (Метод РЕТРИ). М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001 г. 336 с.
8. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. М.: Медгиз, 1960. 255 с.
9. Стогленд Э. Стресс. Психологическая энциклопедия. 2-е изд. / Под ред. Р. Карсини, А. Ауэрбаха. СПб.: Питер, 2006. С. 869-870.
10. Табурца В. А. Стресс в служебной деятельности сотрудника правоохранительных органов. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2015. Т. 13. С. 3126–3130. URL: <http://e-koncept.ru/2015/85626.htm>. (дата звернення: 07.05.2017).
11. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.06. Нац. ун-т внутр. справ. Х., 2003. 31 с.
12. Щербатых Ю. В. Использование методов саморегуляции и нейрорлингвистического программирования для снижения уровня стресса у сту-

дентов. *Профилактика правонарушений в студенческой среде*. Воронеж, 2003. С.105-107.

13. Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции. СПб.: Питер, 2006. 256 с.

14. Эверли Дж. С., Розенфельд Р. Стресс. Природа и лечение: пер. с англ. М.: Медицина, 1985. 224 с.

15. Lazarus R. S., Folkman S. Transactional theory and research on emotions and coping. *European Journal of Personality*. 1987. Vol. 1, № 3. P. 141–169. DOI: 10.1002/per.2410010304.

5.8. Психотехніки надання екстреної психологічної допомоги працівниками поліції

Досить часто працівникам поліції треба спілкуватися і вирішувати службові завдання з людьми, які стали учасниками травматичної події, надзвичайної ситуації (жертвою або свідком ДТП, насильства тощо). Ефективне спілкування у цьому випадку може ускладнюватися емоційним станом, у якому знаходиться людина (кризовий стан). Отже, поліцейському-професіоналу важливо знати теорію та мати навички екстреної психологічної допомоги таким людям.

Екстрена психологічна допомога надається людям у гострому стресовому стані. Цей стан характеризується, насамперед, емоційною і розумовою дезорганізацією і проявлятися певними симптомами: маренням, галюцинаціями, ступором, руховим збудженням, агресією, страхом, істерикою, нервовим тремтінням, плачем, апатією та іншими станами.

Допомога поліцейського у даних ситуаціях може полягати, у першу чергу, в створенні умов для нервової «розрядки», купірування гострого емоційного стану та забезпеченні умов для надання професійної психологічної (за необхідності – медичної) допомоги.

Екстрена психологічна допомога базується на **принципах** невідкладності, наближеності до місця події, короткостроковості, реалістичності, простоті психотехнік впливу, очікування, що нормальний стан відновиться; особистісної залученості професіонала і симптомо-центрованим контролем.

Розглянемо симптоми, їх ознаки і техніки опанування емоційним станом.

Марення і галюцинації. Критична ситуація може викликати у людини сильний стрес, призвести до сильного нервового напруження, порушення рівноваги в організмі, негативно позначитися на здоров'ї в цілому – не тільки фізичному, а

й психічному. Це може загострити вже наявне психічне захворювання.

До основних ознак *марення* відносяться неправильні уявлення або умо-укладення, у помилковості яких потерпілого неможливо переконати.

Галюцинації проявляються в тому, що потерпілий переживає присутність уявних об'єктів, які в даний момент не впливають на відповідні органи чуття (чує голоси, бачить людей, відчуває запахи та інше).

Що треба робити у даному випадку:

1. Звернутися до медичних працівників, викликати бригаду швидкої психіатричної допомоги.

2. До прибуття фахівців стежити за тим, щоб потерпілий не нашкодив собі і оточуючим. Приберіть від нього предмети, що представляють потенційну соціальну небезпеку (гострі, колочі, важкі тощо).

3. Ізолювати потерпілого і не залишати його одного.

4. Говорити з потерпілим спокійним голосом. Погоджуватися з ним, не намагатися його переконати. Пам'ятайте, що у такій ситуації переконати постраждалого неможливо.

Ступор – одна з найсильніших захисних реакцій організму. Вона настає після найсильніших нервових потрясінь (вибух, напад, жорстоке на-насильство), коли людина витратила на виживання стільки енергії, що сил на контакт з навколишнім світом вже немає.

Ступор може тривати від декількох хвилин до декількох годин. Тому, якщо не надати допомогу і потерпілий пробуде в такому стані досить довго, це призведе до його фізичного виснаження. Так як контакту з оточуючим світом немає, потерпілий не помітить небезпеку і не зробить дій, щоб її уникнути.

Основними ознаками *ступору* є:

- різке зниження або відсутність довільних рухів і мови;
- відсутність реакцій на зовнішні подразники (шум, світло, дотики, щипки);
- «застигання» у певній позі, заціпеніння (numbing), стан повної нерухомості;
- можлива напруга окремих груп м'язів.

Перша допомога при ступорі:

1. Зігніть потерпілому пальці на обох руках і притисніть їх до основань долоні. Великі пальці повинні бути виставлені назовні.

2. Кінчиками великого і вказівного пальців масажуйте постраждалому точки, які розташовані на лобі, над очима рів-

но посередині між лінією росту волосся і бровами, чітко над зіницями.

3. Долонь вільної руки покладіть на груди потерпілого. Підстройте своє дихання під ритм його дихання.

4. Людина, яка перебуває у ступорі, може чути і бачити. Тому говорите їй на вухо тихо, повільно і чітко те, що може викликати сильні емоції (краще негативні). Необхідно будь-якими засобами домогтися реакції потерпілого, вивести його із заціпеніння.

Рухове збудження. Іноді потрясіння від критичної ситуації (вибухи, стихійні лиха) настільки сильне, що людина просто перестає розуміти, що відбувається навколо неї. Вона не в змозі визначити, де вороги, а де помічники, де небезпека, а де порятунк. Людина втрачає здатність логічно мислити і приймати рішення, стає схожою на тварину, метається у клітці.

Основними ознаками рухового збудження є:

- різкі рухи, часто безцільні і безглузді дії;
- ненормально голосна мова або підвищена мовна активність (людина говорить без зупинки, іноді абсолютно безглузді речі);
- часто відсутня реакція на оточуючих (на зауваження, прохання, накази).

Перша допомога при руховому збудженні:

1. Використовуйте прийом «захоплення»: перебуваючи позаду, просуньте свої руки постраждалому під пахви, притисніть його до себе і злегка перекиньте на себе.

2. Ізолюйте потерпілого від оточуючих.

3. Масажуйте «позитивні» точки (які розташовані на лобі, над очима рівно посередині між лінією росту волосся і бровами, чітко над зіницями). Говоріть спокійним голосом про почуття, які людина відчуває («Тобі хочеться щось зробити, щоб це припинилося? Ти хочеш втекти, сховатися від того, що відбувається?»).

4. Не сперечайтесь з потерпілим, не ставте запитань, в розмові уникайте фраз з часткою «не», що відносяться до небажаних дій (наприклад: «Не біжи», «Не розмахуй руками», «Не кричи»).

5. Пам'ятайте, що потерпілий може заподіяти шкоду собі та іншим.

6. Рухове порушення зазвичай триває недовго і може змінитися нервовим тремтінням, плачем, а також агресивною поведінкою.

Агресія. Агресивна поведінка – один з мимовільних способів, яким організм людини «намагається» знизити високе внутрішнє напруження. Прояв злості або агресії може збері-

гатися досить тривалий час і заважати самому потерпілому і оточуючим.

Основними ознаками агресії є:

- роздратування, невдоволення, гнів (за будь-яким, навіть незначним приводом);
- нанесення оточуючим ударів руками або будь-якими предметами;
- словесна образа, лайка;
- м'язова напруга;
- підвищення кров'яного тиску.

Опанування агресією:

1. Зведіть до мінімуму кількість оточуючих.
2. Дайте постраждалому можливість «випустити пар» (наприклад, виговоритися або «побити» подушку).

3. Доручіть йому роботу, пов'язану з високим фізичним навантаженням.

4. Демонструйте доброзичливість. Навіть якщо ви не згодні з постраждалим, не звинувачуйте його самого, а висловлюйтеся з приводу його дій. Інакше агресивна поведінка буде спрямована на вас. Не можна говорити: «Що ж ти за людина!» Слід сказати: «Ти жакливо злишся, тобі хочеться все рознести вщент. Давай разом спробуємо знайти вихід з цієї ситуації».

5. Намагайтеся розрядити обстановку смішними коментарями або діями.

6. Агресія може бути погашена страхом покарання:

- якщо немає мети отримати вигоду від агресивної поведінки;
- якщо покарання суворе і ймовірність його здійснення велика.

7. Якщо не надати допомогу розлюченій людині, це призведе до небезпечних наслідків: через зниження контролю за своїми діями людина буде чинити необдумані вчинки, може нанести каліцтва собі та іншим.

Страх – одна із базових емоцій людини. До основних ознак страху відносяться: напруга м'язів (особливо лицьових); сильне серцебиття; прискорене поверхневе дихання; знижений контроль над власною поведінкою.

Панічний страх, жах може спонукати до втечі, викликати заціпеніння або, навпаки, збудження, агресивну поведінку. При цьому людина погано контролює себе, не усвідомлює, що вона робить і що відбувається навколо.

Перша допомога:

1. Покладіть руку потерпілого собі на зап'ястя, щоб він відчув ваш спокійний пульс. Це буде для нього сигналом: «Я зараз поруч, ти не один!».

2. Дихайте глибоко і рівно. Спонукайте потерпілого дихати в одному з вами ритмі.

3. Якщо потерпілий говорить, слухайте його, виявляйте зацікавленість, розуміння, співчуття.

4. Зробіть потерпілому легкий масаж найбільш напружених м'язів тіла.

Нервове тремтіння. Після екстремальної ситуації з'являється неконтрольоване нервово тремтіння (людина не може за власним бажанням припинити цю реакцію). Так організм «скидає» напруга.

Якщо цю реакцію зупинити, то напруга залишиться всередині, в тілі, і викличе м'язові болі, а в подальшому може призвести до розвитку таких серйозних захворювань, як гіпертонія, виразка та ін.

Основні ознаки нервового тремтіння:

- тремтіння починається раптово – відразу після інциденту або через якийсь час;
- виникає сильне тремтіння всього тіла або окремих його частин (людина не може утримати в руках дрібні предмети, запалити сигарету);
- реакція триває досить довго (до декількох годин);
- потім людина відчуває сильну втому і потребує відпочинку.

У даному випадку:

1. Потрібно посилити тремтіння.
2. Візьміть потерпілого за плечі і сильно, різко потрясіть протягом 10-15 секунд.
3. Продовжуйте розмовляти з ним, інакше він може сприйняти ваші дії як напад.
4. Після завершення реакції необхідно дати потерпілому можливість відпочити. Бажано укласти його спати.
5. Не можна:
 - обіймати потерпілого або притискати його до себе;
 - вкривати потерпілого чимось теплим;
 - заспокоювати постраждалого, говорити, щоб він взяв себе в руки.

Плач. Коли людина плаче, всередині у неї виділяються речовини, які мають заспокійливу дію. Добре, якщо поруч є хтось, з ким можна розділити горе.

Основні ознаки даного стану:

- людина вже плаче або готова розридатися;

- тремтять губи;
- спостерігається відчуття пригніченості;
- на відміну від істерики, немає ознак порушення.

Якщо людина стримує сльози, то не відбувається емоційної розрядки, полегшення. Коли ситуація затягується, внутрішнє напруження може нанести шкоди фізичному та психічному здоров'ю людини.

У даному випадку:

1. Не залишайте постраждалого одного.
2. Встановіть фізичний контакт з потерпілим (візьміть за руку, покладіть свою руку йому на плече або спину, погладьте його по голові). Дайте йому відчуття, що ви поруч.

3. Застосовуйте прийоми «активного слухання», вони допоможуть постраждалому виплеснути своє горе: періодично вимовляєте «ага», «так», кивайте головою, тобто підтверджуйте, що слухаєте і співчуваєте; повторюйте за постражданим деякі уривки фраз, у яких він висловлює свої почуття; говорите про свої почуття і почуття потерпілого.

4. Не намагайтеся заспокоїти постраждалого. Дайте йому можливість виплакати і виговоритися, «виплеснути» з себе горе, страх, образи.

5. Не ставте питань, не давайте порад. Ваше завдання – вислухати.

Істерика. Істеричний припадок триває кілька хвилин або кілька годин.

Основні ознаки:

- зберігається свідомість;
- надмірне збудження, безліч рухів, театральні пози;
- мова емоційно насичена, швидка;
- крики, ридання.

У даному випадку:

1. Видаліть глядачів, створіть спокійну обстановку. Сидіть з постражданим наодинці, якщо це не небезпечно для вас.

2. Несподівано зробіть дію, яке може сильно здивувати (можна дати ляпсусу, облити водою, з гуркотом упустити предмет, різко крикнути на потерпілого).

3. Говоріть з потерпілим короткими фразами, впевненим тоном («Випий води», «Умийся»).

4. Після істерики у потерпілого настає сил. Покладіть постраждалого спати. До прибуття фахівця спостерігайте за його станом.

5. Не потурайте бажанням потерпілого.

Апатія може виникнути після тривалої напруженої, безуспішної роботи; в ситуації, коли людина терпить серйозну

невдачу, перестає бачити сенс своєї діяльності; коли не вдалося когось врятувати, і близька людина загинула. На людину навалюється відчуття втоми – таке, що не хочеться ні рухатися, ні говорити, рухи і слова даються з великими труднощами. В душі – пороженча, байдужість, немає сил навіть на прояв почуттів. Якщо людину залишити без підтримки і не допомоги у такому стані, то апатія може перейти у депресію (важкі і болісні емоції, душевна біль, пасивність поведінки, почуття провини, відчуття безпорадності перед обличчям життєвих труднощів, безперспективність і т.д.).

У стані апатії людина може перебувати від кількох годин до кількох тижнів.

Основними ознаками апатії є:

- байдуже ставлення до навколишнього;
- млявість, загальмованість;
- повільна, з довгими паузами, мова.

У даному випадку:

1. Поговоріть з потерпілим. Задайте йому кілька простих запитань: «Як тебе звуть?»; «Як ти себе відчуваєш?»; «Хочеш їсти?».

2. Проводьте потерпілого до місця відпочинку, допоможіть зручно влаштуватися (обов'язково зняти взуття).

3. Візьміть потерпілого за руку або покладіть свою руку йому на чоло.

4. Дайте постраждалому можливість поспати або просто полежати.

5. Якщо немає можливості відпочити (подія на вулиці, у громадському транспорті, в установі), то більше говорите з потерпілим, залучайте його в будь-яку спільну діяльність (прогулятися, сходити випити чаю або кави, допомогти оточуючим, які потребують допомоги).

Питання для самоконтролю:

1. Що таке екстрена психологічна допомога?
2. Як допомогти потерпілому у стані марення та галюцинацій?
3. Що таке ступор і як його подолати?
4. Охарактеризуйте суть екстреної психологічної допомоги поліцейського при руховому збудженні людини.
5. Які є психологічні техніки опанування поліцейським агресивної поведінки людини.
6. Як допомогти людині у стані страху в екстремальній ситуації?
7. Охарактеризуйте прояви нервового тремтіння та техніки його подолання.
8. В чому полягає суть екстреної психологічної допомоги при плачі?

9. Охарактеризуйте дії поліцейського щодо опанування істерикою постраждалого.

10. Що таке апатія, які її причини та ознаки? В чому полягає суть першої психологічної допомоги при апатії?

Рекомендована література

1. Кризова психологія: Навчальний посібник. За заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Х.: НУЦЗУ, 2010. 401 с.

2. Крюкова М. А. Экстренная психологическая помощь: практическое пособие. М.: НЦ ЭНАС, 2003. 64 с.

3. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. М.: Изд-во Эксмо, 2005. 960 с.

4. Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях. Ростов н/Д: Феникс, 2005. 315 с.

5. Пергаменщик Л. А. Кризисная психология. Учебное пособие. Мн.: Выш. шк., 2004. 288 с.

6. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник /за ред. З. Г. Кісарчук; Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Л. Г. Царенко Л. Г. К.: ТОВ «Видавництво»Логос», 2015 р. 207 с.

7. Ромек В. Г., Конторович В. А., Крукович Е. И. Психологическая помощь в кризисной ситуации. М., 2004. 256 с.

8. Экстренная психологическая помощь пострадавшим в чрезвычайных ситуациях. Книга первая, часть первая. Издание четвертое, переработанное и дополненное, с цветными фотоиллюстрациями. Авторы Бордик И. В., Матафонова Т. Ю. с коллективом соавторов: Кучер А. А., Алексеенко О. В., Беленчук И. В., Елокова И. С., Левко О. В., Лернер Т. В., Харбедия К. О. Москва: 2009. 238 с.

5.9. Психотехнології самоменеджменту у професійній діяльності поліції

Сьогоднішнє життя висуває до професійного розвитку працівників поліції України багато вимог у залежності з особливостями професійної діяльності: це не просто наявність освіти, а володіння професійними знаннями і навичками, знання кримінально-процесуального законодавства, високі комунікативні навички, а також хороша фізична форма, працездатність, витривалість, стійкість до стресів та ін. Для виконання службових обов'язків поліцейським потрібно постійно підтримувати свою професійну майстерність, а також забезпечувати особистісний ріст і розвиток. Вирішальними для поставлених завдань факторами є самомотивація, постійний саморозвиток і самоорганізація персоналу. Допомогти в організації свого часу, регуляції свого стану і розвитку, майбутньому поліцейському допоможуть навички самоменеджменту.

Поняття та цілі самоменеджменту. *Самоменеджмент*

– це досить новий напрямок у менеджменті, який виник у середині 90-х років ХХ-го сторіччя. Саме поняття у науковий обіг ввів Л. Зайверт, але розглядав він його виключно як сукупність технологій управління часом. Сьогодні існує багато визначень самоменеджменту, але головним для нас буде зрозуміти суть цього поняття. Так, М. Вудкок і Д. Френсіс пропонують такі орієнтири для самоврядування менеджера: здорове тіло; відсутність шкідливих звичок; енергійність і життєстійкість; спокійний і збалансований підхід до життя і роботи; здатність справлятися зі стресом; ефективно використання часу.

На сьогодні найбільш ємним є наступне визначення **само менеджменту** або особистісного самоврядування – це здатність ставити цілі і планомірно їх досягати, діяти на основі аналізу ситуації, прогнозувати хід подій, адекватно реагувати на зміни ситуації, оцінювати свої можливості, регулювати емоції, контролювати процес досягнення цілей.

Іншими словами, **самоменеджмент** – це управління власними ресурсами, тобто вміння їх здобувати, зберігати, розвивати і раціонально використовувати для того, щоб бути успішною і самодостатньою людиною.

Основні **цілі самоменеджменту**: максимально ефективно використання часу і своїх можливостей, свідоме управління перебігом власного життя, подолання зовнішніх обставин як на роботі, так і в особистому житті. До найбільш важливих переваг самоменеджменту відносять:

- виконання роботи з меншими витратами;
- кращу організацію і результати праці;
- зменшення поспіху і стресів;
- велику мотивацію і більше задоволення від роботи;
- зростання кваліфікації, зменшення помилок при виконанні функціональних обов'язків;
- меншу завантаженість роботою;
- досягнення життєвих і професійних цілей найкоротшим шляхом.

В літературі описані декілька концепцій самоменеджменту, де визначена своя провідна ідея, навколо якої формуються методики роботи над собою. Провідні концепції наведені у таблиці 5.25.

Таблиця 5.25

Провідні концепції самоменеджменту

<i>Концепція самоменеджменту</i>	<i>Провідна ідея концепції</i>
Л.Зайверт	Економія свого часу
М.Вудкок і Д.Френсіс	подолання власних обмежень
В. А. Андрєєв	саморозвиток творчої особистості
А.Т. Хроленко	підвищення особистої культури ділового життя
Б. і Х. Швальбе	досягнення особистого ділового успіху

Отже, для того, щоб стати самому собі керівником, менеджером, ефективно використовувати свій час та планувати власну службову кар'єру, працівнику поліції потрібно прийняти на себе відповідальність за свій розвиток та навчитися певним психотехнологіям, які допоможуть стати більш ефективним та успішним.

Функції самоменеджменту. Для реалізації цілей самоменеджменту поліцейському необхідно усвідомити, що всі інформаційні потоки вимагають своєчасного осмислення. Вся інформація, яка надходить ззовні, повинна бути оброблена з точки зору постановки і реалізації власних – робочих та особистих – цілей.

Основні функції самоменеджменту можна відобразити графічно як своєрідне «коло правил», за допомогою яких щоденно вирішуються безліч завдань. Функції знаходяться у визначеній залежності між собою і здійснюються у визначеній послідовності.

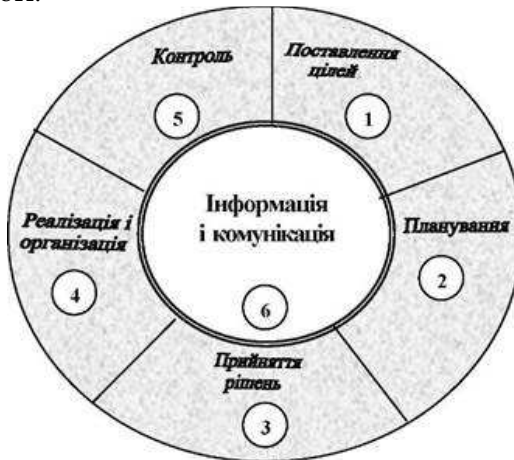

Рис. 5.3. «Коло правил»: функції самоменеджменту.

У зовнішньому колі позначені наступні 5 функцій:

- 1) Постановка цілей–формулювання особистих цілей.
- 2) Планування – розробка планів і альтернативних варіантів своєї діяльності.
- 3) Прийняття рішень – по завданням, що виконуються.
- 4) Реалізація і організація діяльності – складання розкладу особистої праці.
- 5) Контроль – самоконтроль підсумків, за необхідністю – корегування цілей.

Шоста функція – «Інформація і комунікації» – розміщена у внутрішньому колі. Навколо неї обертаються всі інші функції, тому що пошук та обмін інформацією здійснюються на всіх етапах процесу самоменеджменту.

Для кожної функції самоменеджменту розроблені робочі прийоми і методи їх реалізації, а також очікуваний результат у вигляді виграшу в часі, що складають техніку самоменеджменту.

Психотехнології самоменеджменту.

Щоб добре виконувати свої службові обов'язки та побудувати успішну кар'єру, поліцейському необхідно наступне:

- визначити свої особливості та оцінити можливості;
- поставити адекватні цілі та сформувані відповідні задачі розвитку;
- періодично уточнювати свій тип особистості, корегуючи отримання необхідних знань, умінь та навичок.

Згідно цього підходу, важливим фактором саморозвитку поліцейського є подолання власних обмежень, що стримують потенціал і результати роботи. Відповідно до концепції М.Вудкока і Д.Френсіса, це:

- нездатність керувати собою;
- розмиті особисті цінності;
- неясні особисті цілі;
- зупинений саморозвиток;
- недостатність навичок вирішувати проблеми;
- відсутність творчого підходу;
- невміння впливати на людей;
- слабкі навички керівництва;
- невміння навчати;
- низька здатність формувати колектив.

Для того, щоб подолати власні обмеження, необхідно їх дослідити – продіагностувати за допомогою спеціально розроблених методик та розробити заходи щодо їх усунення. Наприклад, для «нездатності керування собою» ці заходи можуть складатись з отримання навичок з підтримки фізичного здоров'я, раціонального розподілу сил та часу, виходу зі стресів.

Отже, для планування та організації діяльності насамперед треба оволодіти методами впорядкування планів робочого часу та іншими психотехнологіями організації власної діяльності (табл. 5.26).

Таблиця 5.26

Методи організації діяльності

<i>Функція</i>	<i>Методи/психотехнології</i>	<i>Результат</i>
Постановка цілей	Визначення мети, ситуаційний аналіз, цільові стратегії та методи досягнення успіху, формулювання мети	Мотивація, усунення слабких сторін, розпізнання переваг, концентрація зусиль на вузьких місцях, фіксація термінів і найближчих кроків
Планування	Термінове планування; принципи тимчасового менеджменту, метод «Альпи», щоденник часу	Підготовка до реалізації мети, оптимальний розподіл і використання часу, скорочення термінів виконання
Прийняття рішень	Установка пріоритетів, принцип Парето, АВС-аналіз, принцип Ейзенхауера, делегування справ	Успішна організація праці, першочергове вирішення життєво важливих проблем, упорядкування справ по їх важливості, продуктивність праці
Реалізація і організація діяльності	Розпорядок дня, графік продуктивності, денний робочий план, врахування біоритмів, самовиявлення	Концентрація на значущих завданнях, використання піку продуктивності, становлення індивідуального робочого графіка
Контроль	Контролювання процесу роботи, його підсумків (досягнення поставлених цілей і проміжних результатів), самоконтроль минулого дня	Забезпечення запланованих результатів, позитивний вплив на побудову службової кар'єри
Інформація і комунікації	Раціоналізація читання, ведення бесід, нарад, кореспонденції; листки-пам'ятки, формуляри	Швидке читання, ефективна організація переговорів і нарад, відгородження від можливих перешкод

Розглянемо більш детально деякі з представлених у таблиці методів, з допомогою яких можна організувати свій робочий та особистий час.

Метод планування «Альпи», який включає п'ять стадій:

1. Складання переліку завдань;
2. Оцінка тривалості дій щодо виконання кожного завдання;
3. Резервування часу – варто використовувати пропорцію 60: 40, тобто основне правило планування часу: 60% – запланований час, 20% – непередбачений час, 20% – спонтанний час;
4. Прийняття рішення про пріоритети і делегування роботи;
5. Контроль виконання.

Принцип Парето, за допомогою якого можна встановлювати черговість виконання справ (у співвідношенні 80: 20). Цей принцип щодо використання робочого часу фахівця означає, що за перші 20% витраченого часу досягається 80% результату. Решта – 80% витраченого часу дають лише 20% загального результату.

Техніка «АВС-аналіз», що допомагає встановлювати пріоритети в діяльності. Цей аналіз необхідний для того, щоб людині стало видно, які справи слід виконувати в першу чергу, які завдання другорядні і що найменш важливо у процесі роботи. Всі завдання поділяються на три класи відповідно до їх значимості. Для використання АВС-аналізу необхідно дотримуватись наступних правил:

- скласти список всіх майбутніх завдань;
- систематизувати їх за важливістю та встановити черговість;
- пронумерувати ці завдання;
- оцінити завдання відповідно за категоріями А, В і С, а саме:

Завдання «А» – це базові, першорядні і невідкладні справи, які мають більш трудомісткий характер та мають найбільшу значимість для виконання ваших функцій. Для досягнення максимальної продуктивності, слід виконувати 1-2 базових задач на день.

Завдання «В» – важливі справи, загальне виконання яких не займе більше однієї години.

Завдання «С» – найменш потрібні справи у процесі роботи, однак несуть обов'язковий характер, а час їх проведення за день не має перевищувати ліміт у 45 хвилин.

З точки зору делегування завдань підлеглим, завдання А, В і С розподіляються наступним чином:

- завдання категорії А (15% загальної їх кількості) вирішує сам керівник;
- завдання категорії В (20%) підлягають передорученню;
- завдання категорії С в силу своєї меншовартості підлягають обов'язковому передорученню.

Прискорений аналіз за принципом Ейзенхауера. Цей принцип є допоміжним у тих випадках, коли необхідно терміново прийняти рішення про пріоритетність виконання завдань. Пріоритети встановлюються за такими критеріями, як терміновість і важливість завдання. Вони підрозділяються на чотири групи:

1. Термінові / важливі завдання;
2. Термінові / не важливі завдання;
3. Не термінові / важливі завдання;
4. Не термінові / не важливі завдання.

Слід починати роботу з найважливіших завдань категорії «термінові/важливі» і послідовно їх виконувати. Також слід утримуватися від виконання завданнями категорії «не термінові / не важливі» в збиток більш значущим.

Отже, узагальнюючи усе вищевикладене, можна зробити висновок, що самоменеджмент – це самостійна організація працівником свого власного часу, яка потребує певних знань та навичок. Основні навички самоменеджменту, які допомагають успішному виконанню своїх функцій – це щоденний перелік дій, їх сортування за значимістю та планування їх виконання, адже час ресурс не відновлюваний. Також варто підкреслити, що сучасні психотехнології сприяють значному особистісно-професійному розвитку особистості поліцейсько-го, наповнюючи цей процес новим змістом.

Психологічний практикум

Тест «Чи організована Ви людина?»

Усі організовані люди завжди дуже надійні, результативні, точні та уважні. Організована людина робить втричі більше, ніж неорганізована, і проживає нібито три життя. Неорганізована людина йде на повіді у часу і справ; організована, навпаки, вмє ними управляти, про що свідчать і стиль, і результати роботи. Організована людина – це величезна сила.

Даний тест є не лише перевіркою особистої організованості, а й засобом, який зможе спонукати до розуміння секретів самоорганізації, набуття організаційних навичок і звичок.

Щодо кожного запитання виберіть один варіант відповіді. Відповідно до ключа, який вміщений наприкінці тесту, знайдіть кількісні оцінки обраних варіантів відповідей. Складіть усі оцінки та одержаний добуток порівняйте з оцінками результатів, які Ви знайдете після ключа до тесту.

1. Чи маєте Ви найголовніші цілі у житті, яких Ви прагнете досягти?

А. У мене є такі цілі.

Б. Хіба можна мати якісь цілі, адже життя таке мінливе?

В. У мене є головні цілі, і я підпорядковуюю своє життя досягненню їх.

Г. Цілі у мене є, проте моя діяльність мало сприяє їх досягненню.

2. Чи складаєте Ви план роботи, справ на тиждень, використовуючи для цього тижневик, спеціальний блокнот тощо?

А. Так.

Б. Ні.

В. Не можу сказати «так» чи «ні», оскільки «тримаю» важливі справи у голові, а плани поточні – у голові чи на аркуші паперу.

Г. Намагався складати план, використовуючи для цього тижневик, але потім зрозумів, що це нічого не дасть.

Д. Складати плани – це гра в організованість.

3. Чи «картаєте» Ви себе за невиконання запланованого на тиждень, на день?

А. «Картаю» в тому разі, коли бачу свою провину, лінь і неповороткість.

Б. «Картаю», незважаючи на жодні суб'єктивні чи об'єктивні причини.

В. Нині й так усі сварять один одного, навіщо ще «картати» самого себе?

Г. Дотримуюся такого принципу: що вдалося зробити сьогодні – добре, а що не вдалося – виконаю, можливо, наступного разу.

4. Як Ви ведете свою записну книжку, де Ви занотовуєте номери телефонів ділових людей чи знайомих, родичів, приятелів тощо?

А. Я – хазяйка (хазяїн) своєї записної книжки, як хочу, так і веду записи телефонів, прізвищ, імен. Потрібний номер телефону я обов'язково знайду.

Б. Часто міняю записні книжки з номерами телефонів, оскільки нещадно їх «експлуатую». Переписуючи телефони, намагаюся все зробити «згідно з наукою», однак при подальшому користуванні знову збиваюся на вільний запис.

В. Записи телефонів, прізвищ, імен веду «рукою на-строю». Вважаю, були б записані номер телефону, прізвище, ім'я, по батькові, а на якій сторінці записано, прямо чи криво, це не має особливого значення.

Г. Використовуючи узвичаєну систему, відповідно до алфавіту, записую прізвище, ім'я, по батькові, номер телефону, а якщо потрібно, то і додаткові відомості (адресу, місце роботи, посаду).

5. Вас оточують речі, що Ви ними часто користуєтесь. Якими є Ваші принципи розміщення речей?

А. Кожна річ лежить будь-де.

Б. Дотримуюсь принципу: кожній речі – своє місце.

В. Періодично впорядковую свої речі, предмети. Потім кладу їх де завгодно. Через деякий час знову наводжу лад і т. д.

Г. Вважаю, що це запитання не стосується самоорганізації.

6. Чи можете Ви наприкінці дня сказати: де, скільки та з яких причин Вам довелося марно витратити час?

А. Можу сказати про загублений час.

Б. Можу сказати лише про місце, де був марно витрачений час.

В. Якщо б загублений час перетворився на гроші, тоді я рахував би його.

Г. Не лише добре уявляю: де, скільки і чому було марно витрачено час, а й відшукую способи скорочення втрат у тих самих ситуаціях.

7. Які Ваші дії, коли на нараді, на зборах починають переливати з пустого у порожнє?

А. Пропоную зосередитись на сутності питання.

Б. На будь-якій нараді чи зборах буває і щось потрібне, і щось пусте. І нічого тут не вдієш – доводиться слухати.

В. Занурююсь у «небуття».

Г. Починаю займатися тими справами, які взяв (взяла) із собою, розраховуючи на переливання з пустого у порожнє.

8. Скажімо, Ви маєте виступити з доповіддю. Чи надаєте Ви значення не лише змісту доповіді, а й її тривалості?

А. Надаю найсерйознішої уваги змісту доповіді. Думаю, що тривалість треба визначати приблизно. Якщо доповідь цікава, необхідно давати час, щоб її закінчити.

Б. Надаю однакову увагу змісту і тривалості доповіді, так само його варіантам, залежно від часу.

9. Чи намагаєтесь Ви використати майже кожну хвилину для виконання задуманого?

А. Намагаюсь, однак у мене не завжди виходить через особисті причини (знесилення, поганий настрій тощо).

Б. Не прагну до цього, оскільки вважаю, що не треба бути дріб'язковим щодо цього.

В. Навіщо прагнути, якщо час все одно не випередиш?

Г. Намагаюся, незважаючи ні на що.

10. Яку систему занотовування доручень, завдань і прохань Ви використовуєте?

А. Записую у своєму тижневику, що треба виконати і в який строк.

Б. Занотовую найважливіші доручення, прохання, завдання у своєму тижневику. «Дріб'язок» намагаюся запам'ятати. Якщо забуваю про «дріб'язок», не вважаю це за недолік.

В. Намагаюся запам'ятати доручення, завдання і прохання, оскільки це тренує пам'ять. Однак маю зізнатися, що пам'ять часто підводить мене.

Г. Дотримуюся принципу «зворотної пам'яті»: нехай пам'ятає про доручення і завдання той, хто їх дає. Якщо доручення важливе, про нього не забудуть і викличуть мене для термінового виконання.

11. Чи точно Ви приходите на ділові зустрічі, збори, наради, засідання?

А. Приходжу раніше на 5 – 7 хв.

Б. Приходжу своєчасно, до початку зборів, засідань, нарад.

В. Як правило, запізнююсь.

Г. Завжди запізнююсь, хоча намагаюся прийти раніше або своєчасно.

Д. Якщо було б видано науково-популярний посібник «Як не запізнюватись», я, мабуть, навчився б не запізнюватись.

12. Якого значення Ви надаєте своєчасності виконання завдань, доручень, прохань?

А. Вважаю, що своєчасне виконання – це один з важливих показників мого вміння працювати, тріумф організованості. Однак мені не вдається виконати щось своєчасно.

Б. Своєчасне виконання – це «звір», який може «вкусити» саме в ту хвилину, коли завдання виконано. Краще трохи затягти виконання завдань.

В. Я вважаю за краще поменше міркувати про своєчасність, а виконати завдання і доручення в строк.

Г. Своєчасно виконати завдання чи доручення – це прямий шанс одержати нове. Ретельність завжди своєрідно карається.

13. Скажімо, Ви пообіцяли щось зробити або у чомусь допомогти іншій людині. Проте обставини змінилися так, що виконати обіцяне досить важко. Як Ви будете поводитися?

А. Повідомлю людині про зміну обставин і про неможливість виконати обіцяне.

Б. Подбаю сказати людині, що обставини змінилися і виконати обіцяне важко. Водночас повідомлю, що не треба втрачати надію на обіцяне.

В. Буду намагатися виконати обіцяне. Якщо виконаю – добре, не виконаю – теж не біда, оскільки я досить рідко не дотримувався своїх обіцянок.

Г. Нічого не буду обіцяти людині.

Д. Виконаю обіцяне, не дивлячись ні на що.

Оцінка результатів:

1. а – 4, б – 0, в – 6, г – 2;
2. а – 6, б – 0, в – 3, г – 0, д – 0;
3. а – 4, б – 6, в – 0, г – 0;
4. а – 0, б – 0, в – 0, г – 6;
5. а – 0, б – 6, в – 0, г – 0;
6. а – 2, б – 1, в – 0, г – 4;
7. а – 3, б – 0, в – 0, г – 6;
8. а – 2, б – 6;
9. а – 3, б – 0, в – 0, г – 6;
10. а – 6, б – 1, в – 1, г – 0;
11. а – 6, б – 6, в – 0, г – 0, д – 0;
12. а – 3, б – 0, в – 6, г – 0;
13. а – 2, б – 0, в – 0, г – 6, д – 6.

Оцінка результатів:

Від 72 до 78 балів. Ви організована людина. Єдине, що можна поради: не зупиняйтеся на досягнутому рівні, розвивайте і надалі самоорганізацію. Не вважайте, що Ви досягли межі. Організація на відміну від природи дає найбільший ефект тому, хто вважає її ресурси невичерпними.

Від 63 до 71 бала. Ви вважаєте організацію невід'ємною частиною роботи. Це дає Вам незаперечну перевагу перед тими, хто закликає організацію «під зброю», на випадок крайньої необхідності. Проте Вам слід уважніше придивитися до самоорганізації, покращити її.

Менше 63 балів. Ваш спосіб життя, Ваше оточення навчили Вас бути більш-менш організованим. Організованість то виявляється у Ваших діях, то зникає. Це ознака відсутності чіткої системи самоорганізації. Існують об'єктивні організа-

ційні закони та принципи. Спробуйте проаналізувати свої дії, витрати часу, техніку роботи. Ви побачите те, що і не підозрювали. Щоб стати організованою людиною, треба подолати себе, мати волю та завзятість.

Питання для самоконтролю

1. Що таке самоменеджмент?
2. Які переваги майбутньому поліцейському надає володіння методами самоменеджменту?
3. Які цілі самоменеджменту?
4. Які функції самоменеджменту? Що таке «коло правил» менеджера?
5. Які погляди на основні ідеї самоменеджменту ви поділяєте? Чому?
6. Які власні обмеження людини стримують потенціал розвитку і результати роботи?
7. Що таке принцип Парето? Чим він допомагає поліцейському у організації власного робочого часу?
8. Що таке метод «Альпи»? Які переваги надає поліцейському його застосування?
9. Як користуватися методом «АВС-аналізу» у роботі? Якою є його роль у підвищенні продуктивності роботи поліцейського?
10. Надайте відповіді на запропонований тест; оцініть рівень власної організованості та надайте пропозиції щодо її поліпшення, якщо це потрібно.
11. Проаналізуйте провідні ідеї різних підходів до самоменеджменту та складіть свій план саморозвитку та побудови власної працівника поліції.

Рекомендована література

1. Бурцева Е. В. Развитие самоменеджмента сотрудников органов внутренних дел. *Профессионализация личности в образовательных институтах и практической деятельности: теоретические и прикладные проблемы социологии и психологии труда и профессионального образования*: материалы международной научно-практической конференции 10–11 февраля 2012 года. Пенза – Витебск – Москва: «Социосфера», 2012. 124 с.
2. Зайверт Л. Ваше время – в Ваших руках. М.: ИНФРА-М, Интерэксперт 1995. 267 с.
3. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: монографія. К.: Міленіум, 2004. 265с.
4. Колпаков В. М. Методы управления: учебное пособие. 2-е изд. К.: МАУП, 2003.368с.
5. Кузьмин И. А. Психотехнологии и эффективный менеджмент. М.: Технологическая школа бизнеса, 1992. 190 с.
6. Лукашевич Н. П. Самоменеджмент: теория и практика: учебник. К.: Ника-Центр, 2007. 339 с.

7. Мищенко В. Планирование и управление временем. Изд-е 2-е, перераб. и дополн. Харьков: Клуб «Гармония», 2006. 43с.
8. Моргенстерн Дж. Тайм менеджмент. Искусство планирования и управления своим временем и своей жизнью. М.: ООО «Добрая книга», 2006. 256 с.
9. Основи менеджменту: Навч. посіб. Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв, 2006. 375 с.
10. Мацко Л. А., Прицак М. Д., Первушина Т. В. Основи психології та педагогіки. Психологія: лабораторний практикум. Вінниця: ВНТУ, 2011. 139 с.
11. Сакур А. А. Самоменеджмент: учеб. пособ. для бак. Одесса: ОНАС им. А. С. Попова, 2012. 144 с.
12. Кинан К. Самоменеджмент [пер. с англ. Л. В. Кваснищко]. М.: Эксмо, 2006. 80 с.
13. Трейс Б. Управляй своим временем и удвой результаты: Пер с англ. М.: Изд. дом «Вильямс», 2006. 64 с.
14. Щербатых Ю. В. Психология успеха. М.: Эксмо, 2004. 560 с.

5.10. Сутність, основні принципи і технології діяльності поліції по зв'язках з громадськістю

Громадянське суспільство в Україні як окрема підсистема українського суспільства останнім часом активно розвивається, реформуючи свої соціальні інститути. За цих обставин політичної підсистемі українського суспільства, до якої належать і система Міністерства внутрішніх справ, при виконанні службових обов'язків необхідно встановлювати і розвивати стійкі двосторонні соціальні зв'язки з організаціями громадянського суспільства, з громадськістю, що безпосередньо передбачено у відповідних законодавчих актах. Так «Закон України про Національну поліцію», підтверджуючи ці соціальні реалії в країні, в низці норм Закону декларує обов'язок встановлення зв'язків і безпосередньої взаємодії з громадськістю. А саме:

Стаття 5. Взаємодія поліції з органами державної влади та органами місцевого самоврядування,

Стаття 9. Відкритість та прозорість,

Стаття 11. Взаємодія з населенням на засадах партнерства,

Пункти 14, 15, 17, 18 статті 23. Основні повноваження поліції.

Стаття 41. Поліцейське піклування.

Розділ VIII Закону «ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ПОЛІЦІЇ», який включає статті:

Стаття 86. Звіт про поліцейську діяльність,

Стаття 87. Прийняття резолюції недовіри керівникам органів поліції,

Стаття 88. Взаємодія між керівниками територіальних органів поліції та представниками органів місцевого самоврядування,

Стаття 89. Спільні проекти з громадськістю,

Стаття 90. Залучення громадськості до розгляду скарг на дії чи бездіяльність поліцейських.

Реалізація цього Закону в повній мірі вимагає від української поліції необхідних знань та навичок для створення стійких зв'язків з громадськістю і взаємодії з нею на різних рівнях.

Головні визначення та мета діяльності із зв'язків з громадськістю (паблік рілейшнз)

В нашій країні зв'язки з громадськістю є порівняно новою сферою діяльності, що бере свій початок наприкінці 80-х років минулого століття. Професійно зв'язками з громадськістю як окремою діяльністю почали займатися у США з другої чверті ХІХ ст. Її виникнення пояснюється тим, що демократизація суспільства, індустріалізація та концентрація і монополізація капіталу в США почалися раніш, ніж у Європі – це стимулювало розвиток діяльності з встановлення зв'язків із громадськістю як одного з необхідних інструментів прийняття рішень і управління. З того часу закріпилася назва зв'язків із громадськістю англійською мовою як public relations (паблік рілейшнз). Іноді для назви зв'язків із громадськістю (паблік рілейшнз) використовують її англійську аббревіатуру PR, яка читається як «пйар».

Зараз існує близько 500 дефініцій (визначень) PR. Вкажемо на деякі з них:

1. Паблік рілейшнз – це наука і мистецтво встановлення взаємного розуміння і доброзичливості між особистістю, або фірмою чи установою і громадськістю.

2. Паблік рілейшнз – мистецтво формування позитивної громадської думки і привабливого іміджу організації.

3. Паблік рілейшнз – спеціальна система управління інформацією (процесом виробництва інформації і поширенням готової інформаційної продукції) для цілеспрямованого формування громадської думки, що забезпечує довіру до організації.

Тут під «організацією» в широкому сенсі мається на увазі фірма, установа, організація, або окрема особистість, яка безпосередньо встановлює зв'язки із громадськістю. В нашому випадку це органи внутрішніх справ, що здійснюються зв'язки

із громадськістю **з метою** встановлення взаємного розуміння, доброзичливості і довіри.

Таким чином, громадськість виступає головним об'єктом діяльності паблік рілейшнз, а надана їй організацією достовірна інформація є практично єдиний інструмент психологічного впливу на громадськість для досягнення мети організації.

Громадськість і громадська думка

Німецький філософ і соціолог Юрген Габермас вважає, що **громадськість** – це ті зрізи соціального в культурі, котрі зароджені були ще в Древній Греції. Суть її у відкритості і спільності людської життєдіяльності, здатності людей встановлювати багатомірні комунікації. Зазначимо, що в українській традиції слово *громада* до другої половини ХХ століття у більшості населення України ототожнювалося в першу чергу з поняттям спільноти, з сукупністю жителів певного поселення – міста, села. Ця ідея відносно самостійної спільноти, громади дуже стара – згадаємо грецькі поліси та міські і сільські громади часів Риму. Саме від слова «громада» в українській мові походять такі важливі поняття як *громадянин*, *громадянське суспільство*, *громадськість*, *громадянська думка*.

Паблік рілейшнз в своїй практичній діяльності здійснює *ситуативний підхід* до розгляду громадськості: вона розглядається як «активна аудиторія», тобто як активна частина населення, що залучена до соціальної діяльності, як група людей, які за певних обставин так або інакше згуртувалася навколо конкретних спільних інтересів, або переживань.. Частина населення, що залишилася, слід трактувати як латентну, тобто ще нереалізовану, не «включену» в соціальне життя громадськість. Важливим є те, що стосовно певної організації існує *зовнішня громадськість* – люди та їх організаційні утворення, від яких залежить діяльність і розвиток організації; та й *внутрішня*, або «своя» *громадськість*.

Для випадку поліції, що нами розглядається, це поліцейські, члени їх сімей, близькі до них люди. Можна сподіватися, що в основному ця група громадськості прихильно ставиться до діяльності організації і, що головне, є транслятором позитивної інформації про діяльність органів внутрішніх справ при створенні громадської думки щодо поліції.

Нормальне функціонування будь-якої соціальної чи соціально-територіальної групи (роду, спільноти, класу) неможливо без вироблення колективних уявлень та суджень про її загальні справи, без суспільно вироблюваних оцінок яких-небудь подій, встановлення норм поведінки, визначення прак-

тичних шляхів рішення нагальних проблем. Таку сукупність поглядів індивідів щодо визначеної проблеми, що сформована на основі їхньої спільності, називають громадською думкою. Практично, громадська думка – це такий прояв суспільної свідомості, у якому відбивається відношення (оцінка) великих соціальних груп до актуальних явищ і суспільно важливих питань.

Громадська думка в демократичному суспільстві має великий вплив на державну політику, законодавчі процеси, на прийняття управлінських рішень, поведінку політичних діячів та політичних партій і через це має й велику суспільну силу. Громадська думка також висвітлює емоційне та раціональне ставлення населення до правоохоронців і їх діяльності, до можливостей взаємодії населення та поліції при забезпеченні порядку у суспільстві, є одним із критеріїв оцінки діяльності органів внутрішніх справ на місцях. Крім того позитивна громадська думка відносно діяльності поліції свідчить про наявність громадської довіри до них і сприяє наданню правоохоронцям допомоги і підтримки з боку громадськості. Саме через це органи внутрішніх справ край зацікавлені в створенні і зміцненні позитивної громадської думки щодо своєї діяльності.

Зазначимо, що громадська думка є динамічний процес, що змінює в часі як ставлення громадськості до об'єкту її уваги, так і саму громадськість. Так, наприклад, соціологічні опитування показують, що за останні десятиліття позитивні оцінки з боку громадськості діяльності правоохоронців зростають дуже повільно (незважаючи на зусилля ОВС з покращення своєї роботи), і критичний рівень громадської думки не знижується. Цей факт пояснюється тим, що з часом змінюються в кращій бік не тільки ОВС, але і «зростає» й сама громадськість – стає більш демократичною, освіченою, підвищуються її критичний рівень і вимоги до діяльності правоохоронців.

Формування громадської думки щодо органів внутрішніх справ як технологія.

Головні напрямки створення позитивної громадської думки про органи внутрішніх справ фактично зазначені у «Законі України про Національну поліцію». Це відкритість та прозорість діяльності правоохоронців, спілкування і взаємодія з громадськістю на рівноправних партнерських засадах, звітність перед нею і забезпечення можливості громадського контролю своєї діяльності.

Початковим етапом технології формування громадської думки про діяльність поліції і стан криміногенної обстановки є вивчення стану громадської думки та її подальшої дина-

міки під впливом різних факторів, серед яких найважливішим є цілеспрямоване інформування громадськості. Інструментом вивчення громадської думки є, в першу чергу, звичайні соціологічні методи: масові опитування, експертні інтерв'ю та контент-аналіз інформації, що надається ЗМІ, або є в документах.

При вивченні громадської думки щодо поліції увага приділяється:

- оцінці ефективності діяльності поліції;
- причинам, з яких населення уникає контактів з працівниками поліції;
- інформації про діяльність поліції, якою володіє населення, та основним каналам надходження цієї інформації;
- оцінці населенням характеру висвітлення діяльності поліції у ЗМІ;
- рівню довіри населення до поліції;
- формам участі населення в забезпеченні правопорядку і боротьбі зі злочинністю та в профілактиці злочинів;
- основним потребам населення в правоохоронній сфері.

Вивчення даних аспектів дозволить оцінити стан і компетентність громадської думки щодо діяльності поліції як критерія оцінки її ефективності, та намітити шляхи формування громадської думки для створення сприятливого образу правоохоронної системи в суспільстві. Фактично, на поточний момент будь-яка громадська думка щодо поліції вже існує і практична справа полягає в необхідній її корекції та доповненні для створення позитивної громадської думки щодо діяльності поліції. Цей подальший технологічний етап мусить спиратися на потужну інформаційну систему, що формує довіру до поліції.

У загальному вигляді будь-яка інформаційна система складається з інформаторів – тих, хто інформує; каналів інформування (канали інформаційного впливу): ЗМІ, виступи та інформація відповідальних осіб, виставки, презентації, «дні відкритих дверей», чутки й т.п.; та рециєнта: сторони, яка сприймає інформацію і вступає у взаємодію з організацією. У залежності від поставленої інформатором цілі нею може бути масова аудиторія, або окрема група чи групи громадськості, на які безпосередньо спрямовується інформаційний вплив.

Щодо поліції, то громадська думка про них зараз формується головним чином, під впливом ЗМІ: телебачення, газет, журналів, радіо. Менший вплив на громадську думку щодо поліції мають такі інформаційні канали, як спілкування з друзями, знайомими, випадкові розмови в транспорті та громад-

ських місцях, особисті зустрічі з представниками поліцейських підрозділів. Безпосередні розмови населення з поліцейськими, на жаль, ще не відіграють майже жодної ролі в формуванні громадських стереотипів стосовно діяльності поліції. Однак, здійснення у різноманітних формах регулярного і безпосереднього спілкування поліції з населенням є потужним, але прихованим і таким, що не використовується зараз, потенціалом спрямованого впливу на громадську думку щодо діяльності поліції.

Зазначимо, що на етапі корекції та формування громадської думки є необхідним постійне вивчення її динаміки (соціологічний моніторинг). Таке здійснення *інформаційного зворотного зв'язку* дозволяє оцінювати ефективність здійснення існуючого інформаційного впливу та корегувати його подальший рівень і напрямки.

Поняття іміджу

Разом з цими раціональними методами впливу на громадську думку, існує й окремий напрямок – створення і закріплення привабливого іміджу – особливого психічного образу організації, що сильно й певним чином впливає на емоції, поведінку й відносини особистості або групи.

Одним із найважливіших аспектів загального сприйняття і оцінки організації є психічне уявлення, яке вона призводить, тобто її імідж (образ). Поняття «імідж» (англ. *image*) походить від латинського *imago, imitari* – «імітувати» – штучна імітація або подання зовнішньої форми будь-якого об'єкту, особливо особи. Тобто імідж є мислене уявлення про організацію, що формується у масовій свідомості стихійно або цілеспрямовано за допомогою засобів масової інформації та методів PR. Імідж представляє собою вид певної соціальної установки, і за своєю суттю та за механізмами свого виникнення він близький до соціального стереотипу – стійкої, емоційно забарвленої і спрощеної моделі об'єктивної реальності. В практичному оперуванні поняттям іміджу акцентується увага перш за все на тому, що імідж є своєрідною оцінкою організації (людини, установи, товару, події), яка виникла на ґрунті стереотипів, що склалися.

Зазначимо, що імідж як такий не є сучасним винаходом. Наприклад, попереду військ Чингісхана поширювалася чутки про них як про жорстоких воєнк. Так повідомлялося, що вони вбивають усіх мешканців міста, якщо місто не здається їм ще до застосування облогових приладів. Такий імідж допомагав Чингісхану завойовувати міста. В наш час інформаційних технологій значення іміджу зростає тому, що він є приро-

днім продуктом обробки великих масивів інформації. Від того, що ми не в змозі зберегти весь цей об'єм, ми починаємо користуватися ярличками, що відсилають нас до відповідних ним ситуацій. Вдало обрані ярлички закріплюються, і у будь-якої ситуації ми користуємося такими ярличками-іміджами.

В останні роки термін «імідж» став незвичайно популярним, стали звичним такі визначення, як «імідж політика», «імідж організації», «імідж проекту», «імідж міста або регіону» та ін. У процес формування привабливого іміджу активно ввімкнулася наука, насамперед психологія. Це природно, тому що імідж – не що інше, як особливий психічний образ і склад його суцього психологічний. З погляду психологів **імідж – це маніпулятивний, привабливий, легко сприйнятий психічний образ, що впливає на емоційну сферу людини (іноді на її підсвідомість), а через це – на пояснювальні механізми свідомості й поведінки, на вибір, здійснюваний людиною.**

Дія іміджу заснована на сильному емоційному враженні, коли знижуються механізми свідомого контролю. У цьому головна відмінність іміджу від психічного образу, що відображає характеристики кого-небудь або чого-небудь. Можна стверджувати, що репутація, престиж – категорії розумові, коли відношення виникає в результаті усвідомленого вибору, раціонального аргументованого порівняння. Імідж же скоріше дає ілюзію якостей і властивостей. Тому зараз багато організацій почали боротися саме за формування свого привабливого іміджу, а не за свою репутацію або престиж.

На відміну від вчених-психологів, соціальних психологів або соціологів, які здебільшого досліджують об'єктивну природу стереотипів, психологічних образів (іміджів), фахівці паблік рілейшнз розглядають концепцію іміджу організації насамперед з точки зору того, як остання сприймається людьми у соціальному сенсі, в якості впливового суб'єкта суспільства. Імідж для організації потрібен для того, щоб люди розуміли і оцінювали її роль у економічному, політичному та соціальному житті конкретного регіону або країни в цілому. За допомогою іміджу організація прагне справити сприятливе враження про себе не лише серед своїх службовців, а у більш широкому масштабі – серед людей, які взагалі не мають ніякого відношення до неї або її діяльності.

Загальна структура іміджу організації

На ґрунті інтеграції різноманітної інформації про організацію – про її діяльність, ділове спілкування, поведінку співробітників і т.п., створюється узагальнене уявлення людей про неї, тобто її імідж. Загальна структура іміджу будь-якої

організації **складається з наступних компонентів:**

- *візуальний імідж організації* – це уявлення про організацію, яке спирається на зорові відчуття, що фіксують інформацію про інтер'єр офісу, приймальною керівника, кабінет, символіку організації, одяг людини і т.п.;
- *рекламний імідж* (пабліситі) – рекламні відомості («добрі відгуки», «добра реклама»);
- *імідж керівника* або основних керівників організації – уявлення про можливості, ціннісні орієнтації, психологічні характеристики та зовнішність керівників;
- *імідж персоналу* – збірне, узагальнене уявлення про персонал організації, що включає: мобільність (швидкість і якість обслуговування); акуратність у виконанні посадових обов'язків; точність виконання роботи; інформованість; висококваліфікована фахова підготовка; культура спілкування – комунікабельність, приязність у спілкуванні; а також уявлення про стиль життя, суспільний статус і деякі особистісні (психологічні) характеристики працівників організації;
- *імідж продукції (товару, послуги)* – відображає наскільки якісну та потрібну людям продукцію організація вироблює;
- *імідж управлінський та фінансовий* – чи ефективно організація управляється, чи варто бути її акціонером або партнером;
- *імідж соціальний* – чи активна й корисна організація як член суспільства;
- *імідж організації як роботодавця* - як організація ставиться до своїх робітників: чи добра в них зарплата та «соціальний пакет», чи є можливість кар'єрного зростання й т.п.

Ці узагальнені компоненти іміджу достатньо легко можуть бути інтерпретовані як структурні складові іміджу підрозділу поліції або його керівника.

Технології цілеспрямованого формування іміджу

Наведемо узагальнену технологію, яка може бути використана для формування індивідуального та корпоративного іміджу. Вона включає наступні етапи:

1. Аналіз цільової групи (іміджевої аудиторії) – проведення її кількісних та якісних досліджень.
2. Чітке формулювання іміджевих цілей як посилення до цільової групи.
3. Складання списку наявних і бажаних іміджевих характеристик керівника (організації) та якостей, які необхідно транслювати цільовій групі. У результаті їх аналізу формується три списки характеристик:

- характеристики, які притаманні керівникові (організації) і які «працюють» на створюваний імідж – їх необхідно посилювати і активно демонструвати;
- характеристики, які є у керівника (організації), але знижують або руйнують створюваний імідж; від них необхідно позбавлятися або ж не афішувати їх;
- характеристики, які необхідні для створення бажаного іміджу, але відсутні у людини (організації), і їх слід напрацьовувати і демонструвати.

На цьому етапі завершується складання іміджу – образу керівника чи організації, в якому системно відображені необхідні якості і характеристики.

4. Втілення іміджу в реальній дійсності. Етапи входження в образ:

а) створення імітаційного образу: він малюється у власній уяві керівника або члена організації, програється в розумі, апробується в соціальному оточенні; людина втілюється в образ і уявляє, що вже володіє бажаними якостями та вміннями;

б) створення рольового образу: здійснюється практичне освоєння образу, створюється його «зовнішня оболонка»; аналізуються оцінки оточуючих;

в) створення життєвого образу (тобто злиття особистості з образом): виробляється стереотип поведінки в створеному образі, і у підсумку образ сприймається оточуючими як реальна особистість.

Техніки формування позитивного іміджу поділяються на три групи в залежності від іміджевої мети:

1. *Піднесення іміджу*: мета – підвищити значущість, силу, авторитетність, переконливість образу. Техніки:

- приєднання до безумовних соціальних цінностей – включення в ключове повідомлення для громадськості цінностей, що поділяються цільовими групами громадськості;
- демонстрація заслуг, досягнень, нагород;
- місіонерство – покладання на себе зобов'язань у вирішенні актуальних соціальних завдань (благодійність, спонсорство тощо);
- приєднання до загальноприйнятих авторитетів (контакти і демонстрація добрих й близьких відносин з авторитетними людьми та організаціями).

2. *Створення впізнаваного образу*: мета – привернути увагу, запам'ятатися, стати впізнаваним. Техніки:

- типізація і стилізація іміджу – вибір стилю та оформлення, що відповідають цілям і місії організації;

- міфологізація образу – створення міфологічного контексту із залученням архетипових образів колективного несвідомого. Найбільш ефективними у формуванні іміджу поліцейського є архетипи «героя», «захисника», «помічника». Елементи міфодизайну використовуються як при створенні іміджу керівника, так і при розробці корпоративного іміджу. Архетип несе потужний емоційний заряд і його використання в іміджі створює магнетичний вплив на аудиторію. Типовими рисами первинного міфу про героя є складні життєві випробування; подвиги, перемоги; заслужене піднесення;

- підбір відповідного імені, назви, що несе інформацію про місію організації;

- використання іміджевої символіки: герб, логотип, слоган, що у емній формі повідомляють про цілі та цінності організації.

3. *Створення позитивного ставлення до організації:* мета – викликати у цільової групи позитивні почуття: довіру і симпатію. Техніки:

- підвищення зовнішньої привабливості. Привабливі зовні люди психологічно оцінюються вище, ніж за іншими значущими для реципієнта параметрами. Зовнішня привабливість має велике значення і для формування позитивного ставлення до організації: це привабливі однострої або елементи одягу, фірмові кольори, логотипи, фірмові бланки, дизайн приміщень і т.п.;

- позитивний настрій. Відома закономірність: привабливі ті люди, які добре ставляться до нас. Отже, позитивне ставлення правоохоронців до різних груп громадськості забезпечує у відповідь позитивну думку про них;

- створення бездоганної репутації – вона забезпечується корисною і конструктивною діяльністю, ефективним виконанням своїх функцій;

- позитивні посилення групам громадськості – висловлення подяки, прояви поваги, привітання і т.п., а також прояви щирого інтересу до людей, надання їм підтримки і реальної допомоги;

- дистанціювання від негативних символів (компрометуючих факторів, подій, груп).

Канали втілення іміджевої стратегії є практично ті ж самі, що й при формуванні громадської думки, але, враховуючи те, що при створенні іміджу здійснюється помітне проникнення у емоційну сферу реципієнта, безпосередні контакти з цільовими групами тут набувають значної ваги.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні напрямки встановлення поліцією зв'язків і безпосередньої взаємодії з громадськістю, що визначені у Законі України «Про Національну поліцію».
2. Що є метою діяльності із зв'язків з громадськістю (паблік рілейшнз)?
3. В чому полягає сутність громадської думки як невід'ємного атрибуту громадськості?
4. Визначте основні технологічні етапи формування громадської думки щодо поліції.
5. Розкрийте зміст іміджу як психічного образу соціального об'єкту, що впливає на емоційну сферу людини, та мету його створення.
6. Інтерпретуйте узагальнені компоненти іміджу як структурні складові іміджу підрозділу поліції або його керівника.
7. Вкажіть основні технологічні етапи цілеспрямованого формування іміджу будь-якої організації.

Рекомендована література

1. Бандурка О. М., Соболев В. О., Московец В. І. Партнерські взаємовідносини між населенням і міліцією. Х.: Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2003. 352 с.
2. Змановская Е. В. Руководство по управлению личным имиджем. СПб.: Речь, 2005. 144 с.
3. Казанчук І. Д. Паблік рілейшнз в діяльності органів внутрішніх справ. Х.: Основа, 2002. 198 с.
4. Королько В. Г. Паблік рілейшнз. Наукові основи, методика, практика. Підручник. К.: Видавничий дім «Скарби», 2001. 400 с.
5. Мальцев В. В. Методологічні проблеми вивчення громадської думки щодо діяльності органів внутрішніх справ. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць*. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2003. С.341-344.
6. Сапша М. М. До питання про становлення і розвиток паблік рілейшнз в Україні. *Український соціум*. 2006. №6. С.55-61.
7. Сапша М. М. Суб'єкти PR в ОВС. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наукових праць*. Харків: Вид. Центр Харківського національного університету, 2003. С. 345-347.

РОЗДІЛ 6

Психопрофілактика у професійній діяльності поліції

6.1. Професійне здоров'я поліцейського та шляхи його збереження

Дослідження проблематики здоров'я є одним з пріоритетних напрямків зарубіжної та вітчизняної психології і складає основу самостійної психологічної дисципліни – психології здоров'я. В межах останньої розвивається такий науковий напрям як професійне здоров'я, інтерес до якого з кожним роком стає все більш помітним.

Перш, ніж давати визначення поняттю «професійне здоров'я», проаналізуємо, що таке «**здоров'я**».

Згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) «**здоров'я** – це такий стан людини, якому властиве не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів, але й повне фізичне, душевне та соціальне благополуччя». Такий стан людини передбачає:

- 1) збереження структурних та функціональних характеристик організму;
- 2) високу адаптивність до змін у звичному природному та соціальному середовищі;
- 3) збереження емоційного та соціального благополуччя.

З позицій *мультимодального інтегративного підходу* В. О. Ананьєва «**здоров'я**» – це інтегральна, системна властивість людини, що полягає у здатності реалізовувати свої життєво важливі функції (фізичні, репродуктивні, психічні, соціальні, професійні, духовні) у різних сферах життєдіяльності.

Більшість сучасних дослідників, що вивчають проблему здоров'я, визначають його як складний цілісний феномен, що включає в себе наступні компоненти: фізичне, психічне, соціальне, духовне здоров'я (В. Ананьєв, Л. Куліков, А. Разумов, В. Пономаренко, В. Піскунов).

Поняття *фізичного здоров'я* частіше за все розкривається через наступні його характеристики:

- 1) рівень фізичного розвитку;
- 2) рівень фізичної підготовленості;
- 3) рівень функціональної підготовленості організму до виконання фізичних навантажень;
- 4) рівень та здатність до мобілізації адаптаційних резервів організму, які забезпечують його пристосування до впливу різних факторів навколишнього середовища.

Психічне (душевне) здоров'я – це стан душевного благополуччя, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів і забезпечує адекватну умовам навколишньої дійсності регуляцію поведінки, діяльності. Основними критеріями психічного здоров'я є наступні:

1. Відповідність суб'єктивних образів об'єктам дійсності, характеру реакцій – зовнішніми подразниками, значенню життєвих подій;
2. Адекватний віку рівень зрілості емоційно-вольової та пізнавальної сфер особистості;
3. Адаптивність у мікросоціальних відносинах;
4. Здатність до самоуправління поведінкою, розумного планування життєвих цілей, підтримці активності у їх досягненні.

Про психічне здоров'я можна говорити лише при наявності всіх чотирьох критеріїв.

Соціальне здоров'я – це сукупність потенційних і реальних можливостей людини у здійсненні своїх соціальних дій без погіршення фізичного і духовного стану, без втрат адаптації до життєвої середовищі. Соціальне здоров'я характеризується рівнем соціалізації особистості, ставленням до норм і правил, прийнятих у суспільстві, соціальними зв'язками з людьми і соціальними інститутами, набутим соціальним статусом та прагненням до його підвищення у межах діючих законів і моральних традицій, джерелами і рівнем доходів і витрат тощо.

Духовне здоров'я людини ґрунтується на базових світоглядних моральних засадах і тісно пов'язане з багатством духовного світу особистості, знанням і сприйняттям духовної культури (цінностей освіти, науки, мистецтва, релігії, моралі, етики тощо). Воно включає рівень свідомості, особливості світогляду, життєвої самоідентифікації, ставлення до сенсу життя, оцінку власних здібностей і можливостей, особливості життєвих цілей, загалом ментальність людини.

Поняття «професійне здоров'я» як предмет наукового дослідження вперше з'явилося у психологічній науці у 1986 р. у праці Дж. Еверлі, присвяченій проблемі інтеграції гігієни праці та психології у практику організаційної діяльності.

Професійне здоров'я визначається як узагальнена характеристика здоров'я індивіда, взята у конкретних умовах його трудової діяльності й яка є мірою узгодженості соціальних потреб суспільства і можливостей людини в умовах професійної діяльності. Професійне здоров'я розглядається як складний феномен, що інтегрує взаємовідносини людини з професійним середовищем і виступає однією з умов професійної придатності людини.

Поняття «професійне здоров'я» тісно пов'язане із такими феноменами як (табл. 6.1):

Таблиця 6.1

Поняття, суміжні з поняттям «професійне здоров'я»

Поняття	Сутність
Ефективність діяльності	результат порівняння підсумків діяльності (зовнішня або стратегічна ефективність) і ресурсів, витрачених на отримання цих підсумків (внутрішня або тактична ефективність); здоров'я при цьому відноситься до ресурсів особистості
Якість праці	інтегральна характеристика, що фіксує показники кількості і якості продукції, взяті в відношенні до психічної і фізіологічної «ціни» трудових зусиль, а також по відношенню до показників здоров'я і розвитку особистості працівника
Професійне самозбереження	наявність у професіонала не тільки актуалізованої потреби і особистої відповідальності за своє здоров'я, але і наявність відповідних здібностей до саморегуляції, самовідновлення у професійній діяльності
Професійна придатність	характеризує стан здоров'я (як фізичного, так і психічного) необхідний для здійснення тієї чи іншої професійної діяльності
Працездатність	максимально можлива ефективність діяльності спеціаліста, що зумовлена функціональним станом організму з урахуванням величини затрачених фізичних і психічних резервів організму в процесі діяльності.
Професійна надійність	безпомилковість виконання особистістю професійних обов'язків (функцій) протягом необхідного часу та при заданих умовах діяльності.

Аналогічними поняттями оперують науковці в межах проблеми професійного здоров'я.

У концепції Р. С. Нікіфорова **професійне здоров'я** визначається як властивість організму зберігати необхідні компенсаторні і захисні механізми, що забезпечують професійну надійність і працездатність в усіх умовах професійної діяльності.

Суть професійного здоров'я, на думку Р. А. Березовської, В. П. Бобровницького, В. А. Пономаренко, В. А. Піскунова полягає у збереженні і розвитку регуляторних властивостей організму, його фізичного, психічного і соціального благополуччя, що забезпечує високу надійність та ефективність трудової діяльності, а також максимальну тривалість професійного життя.

Спільним для багатьох визначень є розгляд професійного здоров'я як інтегральної якості в цілісній системі «здоров'я – працездатність – ефективність». Отже, основним показником професійного здоров'я є професійна працездатність людини.

Працездатність – це максимальні можливості людини у виконанні певної діяльності; можливість і здатність виконувати роботу з граничною віддачею фізичних і духовних сил.

Розрізняють два *рівні працездатності*:

– актуалізована, або та, що реально існує у даний момент;

– резервна, меншу частину якої складає «тренований резерв», який може стати частиною актуалізованої працездатності, а більшу – захисний резерв, що буде задіяний в екстремальних ситуаціях.

Працездатність у нормі постійно змінюється, тобто це динамічний процес.

За даними різних авторів можна виділити наступні **показники (критерії оцінки) професійного здоров'я особистості**:

- професійна працездатність людини;
- психофізіологічна, операціональна та соціально-психологічна адаптованість;

- задоволеність змістом і умовами праці;
- стресостійкість і психологічна стійкість особистості.

Умови професійного здоров'я спеціалістів:

- продуктивність копінг-стратегій,
- зрілість механізмів психологічного захисту,
- адекватна оцінка своїх можливостей як професіонала;
- відчуття відповідності між власними можливостями і вимогами професійного середовища;
- високий рівень саморегуляції,
- потреба у професійній самоактуалізації;
- почуття власної значущості та ефективності своїх професійних дій.

Професійне здоров'я є одним з основних показників «якості професійного життя», а також важливою умовою ефективності трудової діяльності, яка включає в себе не тільки високу продуктивність і якість праці, але й їх співвідношення із затраченими зусиллями працівника. В умовах праці здоров'я стає суб'єктивною самоцінністю для працюючої людини і є економічним механізмом підвищення результативності та якості праці.

Компоненти професійного здоров'я особистості.

В. В. Грандт виділяє наступні структурні компоненти професійного здоров'я особистості:

- *соматопсихологічне здоров'я працівника* – це оптимальне співвідношення між психічними процесами і фізіологічними явищами організму працівника в контексті професійної діяльності (під час, до і після).

- *соціально-психологічне здоров'я працівника* – особливості взаємодії «працівник – професійне середовище» яке визначається через такі характеристики: адекватне сприйняття соціальної дійсності; адаптація до професійного середовища; спрямованість на суспільну справу; відповідальність перед іншими; безкорисливість та ін.

- *морально-етичне здоров'я працівника* – вид професійного здоров'я, яке характеризується слідуванням нормам, принципам, кодексу або уставу професії працюючого без шкоди для його здоров'я в цілому.

Бугров С. А. із співавторами пропонують представляти професійне здоров'я у вигляді системи, основними структурними компонентами якої є клінічний, психічний і фізичний статус, певний рівень функціонального стану, психічних і фізичних якостей професіонала, функціональна стійкість професіонала.

У ст. 49 *Закону України «Про Національну поліцію»* вказано на існування вимог щодо рівня фізичної підготовки для поліцейських і кандидатів, які вступають на службу в поліції, які затверджує Міністерство внутрішніх справ України. Згідно ст. 61 цього Закону, не може бути поліцейським особа, яка має захворювання, що перешкоджає проходженню служби в поліції. Перелік захворювань, що перешкоджають проходженню служби в поліції, затверджується Міністерством внутрішніх справ України спільно з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я.

Отже, можна вважати, що на службу у поліцію приходять здорові у фізичному та психічному відношенні молоді люди. Враховуючи специфіку професійної діяльності поліцейського, її стресогенність, ненормованість, підвищену відповідальність тощо, її вплив на професійне здоров'я людини, основними завданнями у сфері професійного здоров'я поліцейського стають наступні:

- збереження і зміцнення професійного здоров'я поліцейського;
- мотивація поліцейського на творення власного здоров'я, здоровий спосіб життя та праці;
- формування і підвищення професійної компетентності поліцейських в галузі здоров'я;
- формування у поліцейських навичок здорової поведінки, оволодіння засобами самооздоровлення.

Реалізація цих завдань є актуальною для всіх етапів професіогенезу поліцейського, починаючи з усвідомленого вибору професії і закінчуючи виходом з професії.

Психологічний практикум

Завдання 1

Визначення адаптаційного потенціалу.

За визначенням І. І. Брехмана, здоров'я – це здатність людини зберігати відповідну віку стійкість в умовах різних змін триєдиного потоку сенсорної, вербальної і структурної інформації. Іншими словами, здоров'я можна розглядати як ступінь вираженості адаптаційних (приспосувальних) реакцій, обумовлених розвитком функціональних резервів організму.

Р. М. Баєвський запропонував методiku оцінки так званого адаптаційного потенціалу (АП), що відображає можливість організму до адаптації і відбиває рівень фізичного здоров'я людини. Якщо в результаті адаптації організм вичерпав свої резервні можливості, то адаптаційний механізм порушується і з'являються стійкі патологічні зміни.

Для оцінки адаптаційного потенціалу вимірюються: рівень артеріального тиску і частота серцевих скорочень. За формулою визначається чисельне значення показника:

$$AP = 0,011 \times ЧСС + 0,014 \times AT_{\text{сист}} + 0,008 \times AT_{\text{діаст}} + 0,014 \times V + 0,009 \times t - 0,009 \times h - 0,27,$$

де ЧСС – частота серцевих скорочень (уд / хв.)

AT сист і діаст – систолічний та діастолічний артеріальний тиск;

V – вік (роки),

t – маса тіла (кг),

h – зріст (см).

Отримані результати інтерпретуються згідно з даними, наведеними у табл. 6.2

Таблиця 6.2.

Характеристика значень адаптаційного потенціалу

Адаптаційний потенціал	Характер адаптації	Характеристика рівня функціонального стану
Менше 2, 1	Задовільна адаптація	Високі або достатні функціональні можливості організму
2,11 – 3, 2	Напруга механізмів адаптації	Достатні функціональні можливості забезпечуються за рахунок функціональних резервів
3, 21 – 4, 3	Незадовільна адаптація	Зниження функціональних можливостей організму
Більше 4, 3	Зрив адаптації	Різка зниження функціональних можливостей організму

Завдання 2

Опитувальник САН (самопочуття, активність, настрої)

Тест призначений для оперативної оцінки самопочуття, активності і настрою (за першими літерами цих функціональних станів і названий опитувальник).

Інструкція.

Співвіднесіть свій стан з рядом ознак за багатоступеневою шкалою. Шкала складається з індексів (3 2 1 0 1 2 3) і розташована між тридцятьма парами слів протилежного значення, що відбивають рухливість, швидкість і темп протікання функцій (активність), силу, здоров'я, стомлення (самопочуття), а також характеристики емоційного стану (настрої). Вам необхідно вибрати і відзначити цифру, яка найбільш точно відображає Ваш стан у момент обстеження.

3 бали – цей стан є найбільш типовим;

2 бали – цей стан є досить типовим;

1 бал – цей стан зустрічається частіше, ніж протилежний;

0 балів – важко сказати, який з протилежних станів є більш типовим.

		3	2	1	0	1	2	3	
1	Самопочуття гарне								Самопочуття погане
2	Почуваю сильним								Почуваю себе слабким
3	Пасивний								Активний
4	Малорухомий								Рухомий
5	Веселий								Сумний
6	Гарний настій								Поганий настій
7	Працездатний								Розбитий
8	Повний сил								Знесилений
9	Повільний								Швидкий
10	Бездіяльний								Діяльний
11	Щасливий								Нещасний
12	Життєрадісний								Похмурий
13	Напружений								Розслаблений
14	Здоровий								Хворий
15	Незахоплений								Захоплений

16	Байдужий								Схвильований
17	Восторжений								Сумовитий
18	Радісний								Сумний
19	Відпочив								Втомлений
20	Свіжий								Виснажений
21	Сонливий								Збуджений
22	Бажання відпочити								Бажання працювати
23	Спокійний								Заклопотаний
24	Оптимістичний								Песимістичний
25	Витривалий								Стомлюваний
26	Бадьорий								Млявий
27	Міркувати важко								Міркувати легко
28	Розсіяний								Уважний
29	Повний надій								Розчарований
30	Задоволений								Незадоволений

Обробка результатів та їх інтерпретація

При обробці цифри перекодуються наступним чином: індекс 3, відповідний незадовільному самопочуттю, низькій активності і поганому настрою, приймається за 1 бал; наступний за ним індекс 2 – за 2; індекс 1 – за 3 бали і так до індексу 3 з протилежного боку шкали, який відповідно приймається за 7 балів (врахуйте, що полюса шкали постійно змінюються). Отже, позитивні стани завжди отримують високі бали, а негативні – низькі.

Розрахунок суми балів проводиться згідно ключа до тесту.

Ключ

- **Самопочуття** сума балів на питання: 1, 2, 7, 8, 13, 14, 19, 20, 25, 26.
- **Активність** сума балів на питання: 3, 4, 9, 10, 15, 16, 21, 22, 27, 28.
- **Настрій** сума балів на питання: 5, 6, 11, 12, 17, 18, 23, 24, 29, 30.

Отримана за кожною шкалою сума знаходиться в межах від 10 до 70 балів і дозволяє виявити функціональний стан індивіда в даний момент часу за принципом.

<30 балів – низька оцінка;

30 – 50 балів – середня оцінка;

> 50 балів – висока оцінка.

Величина 50 – 55 балів відповідає нормі.

Слід згадати, що при аналізі функціонального стану важливі не тільки значення окремих його показників, а й їх співвідношення. Справа в тому, що у здорової людини, що відпочила, оцінки активності, настрою і самопочуття зазвичай приблизно рівні. А в міру наростання втоми співвідношення між ними змінюється за рахунок відносного зниження самопочуття і активності в порівнянні з настроєм.

Завдання 3

Методики зняття втоми

Напруженість, висока інтенсивність праці, з якою стикається поліцейський у сучасних умовах, призводить до втоми, що накопичується з часом; від неї не рятує навіть тривалий відпочинок. Не випадково синдром «хронічної втоми» (СХВ) у кінці ХХ ст. був офіційно визнаний хворобою. Його виникнення викликається багатьма факторами, головна причина = робота імунної системи у режимі тривалої напруги. У профілактиці розумової та фізичної перевтоми, поліпшенні кровообігу головного мозку істотна роль відводиться фізичним вправам. Наведемо окремі вправи.

Для профілактики явищ гіподинамії та зняття емоційної напруги рекомендується кілька вправ, пов'язаних з періодичним напруженням і розслабленням м'язів:

1. Сядьте, випрямити корпус, плечі відведіть назад і опустіть, сильно напружте м'язи спини, зведіть лопатки. Залишайтеся в такому положенні, подумки рахуючи до 10, потім повільно розслабте м'язи (дихання довільне)!

2. Сядьте, зробіть повний видих, скорочуючи м'язи живота і втягуючи черевну стінку всередину. Залишайтеся в такому положенні 5-7 с, потім повільно зробіть вдих, випинаючи черевну стінку вперед (повторіть вправу 7-10 разів).

3. Сядьте, сильно скоротите сідничні м'язи і за рахунок цього злегка підніміть. Зберігайте цю позу протягом 7-10 с, потім повільно розслабтеся (дихання вільне, повторіть вправу 5-7 разів).

4. Сядьте, випряміть ноги і сильно напружте їх, не відриваючи від підлоги. Залишайтеся в цьому положенні 7-10 с, потім повільно розслабтеся (дихання вільне).

5. На рахунок раз – зробіть глибокий вдих, руки підніміть вгору в сторони, пальці випрямити, потягніться. Два – напружте м'язи всього тіла, дихання затримайте; три, чотири, п'ять, шість – розслабте м'язи, низько присядьте, голову вільно опустіть на груди, повністю видихніть повітря (завершуючи

вправу, зробить кілька вдихів і тривалих спокійних видихів). Ця вправа виконується у положенні стоячи або сидячи.

6. Напружте руки, тримаючи на колінах, і потім, опускаючи вниз, розслабте їх. Вправа виконується в положенні сидячи (дихання довільне).

7. Спокійні ритмічні, чіткі рухи у положенні стоячи або сидячи:

1) Раз – підніміть плечі. Два – плечі відведіть назад, зведіть лопатки (вдих). Три, чотири – плечі опустіть вниз, голову – на груди (тривалий видих).

2) Раз – кисті рук розслабте і підійміть до ключиць (лікті опустіть вниз), корпус злегка відведіть назад (вдих). Два, три – руки вільно падають, йдуть назад, а потім за інерцією вперед (видих).

3) Спокійно переступати ноги на ногу і одночасно ритмічно трохи нахиляйте корпус з боку в бік.

8. Максимально розслабтеся. Раз – глибоко вдихніть, м'язи тіла напружте. Два – десять – затримайте напруга м'язів і дихання. Одинадцять – видих, максимально розслабте м'язи (зробіть кілька глибоких вдихів і видихів, встановіть спокійне дихання, ще більше розслабте м'язи).

9. Сидячи, руки на поясі. Натискайте правою рукою на голову, прагнучи її покласти. Чинити опір 8-10 с, потім займіть вихідне положення, розслабте м'язи і відпочиньте 5-10 с. Те ж зробити лівою рукою. Повторити 2-3 рази.

10. Сидячи, напружте м'язи лівої руки, лівого боку тулуба і лівої ноги. Напругу утримуйте 6-10 с. Потім розслабте м'язи і спокійно посидіте 10-15 с. Те ж саме зробити з правою стороною. Повторить вправу 2-4 рази.

11. Займіть вихідне положення: сидячи, корпус випрямлений, руки на колінах. На повільний вдих руки зчепите «в замок», виверніть долонями вперед і витягніть над головою. При руках, піднятих 1 високо вгору, дихання затримайте. Потім, скидаючи напругу з плечей (корпус нахиляється вперед, спина згинається), одночасно і різко видихніть через рот; руки повинні впасти на коліні. Вправу повторить 2-3 рази.

Зняти емоційне напруження можливо за допомогою методів дихання.

1. Зробити глибокий вдих, затримати подих на 10-15 с, стиснути руки в кулаки, напружити м'язи рук, спини, живота. Потім різко видихнути, розслабити всі м'язи, струснути руками. Повторити вправу кілька разів.

2. При затримці дихання можна злегка надути щоки і зробити ковтальні рухи. Треба пам'ятати і про вираз обличчя («внутрішнє дзеркало», тобто вміння подивитися на себе з боку, допоможе позбутися непотрібних м'язових затисків). На-

приклад, вдихнувши, провести по обличчю рукою, немов би прибираючи залишки тривоги, роздратування. Посміхнутися.

3. Провести рукою по м'язах шиї. Якщо вони напружені, нахилити голову вперед, назад, зробити кілька обертальних рухів. Злегка помасажувати шию і погладити м'язи від плеча до вуха. Потерти подушечками пальців заушні бутри (це покращує приплив крові до голови і полегшує нервову розрядку).

4. У положенні стоячи або сидячи зробити повний вдих. Потім, затримавши подих, уявити коло і повільно видихнути в нього. Повторити крок 4 рази. Після цього знову вдихнути, уявити трикутник і видихнути в нього 3 рази. Потім таким же чином двічі видихнути у квадрат.

За оцінкою фахівців, *позіхання* дозволяє майже миттєво збагатити кров киснем і звільнитися від надлишку вуглекислоти. Напружуються під час позіхання м'язи шиї, обличчя, ротової порожнини прискорюють кровообіг у судинах головного мозку. Таким чином поліпшується кровопостачання легенів, виштовхується кров з печінки, підвищується тонус організму, створюється імпульс позитивних емоцій. Наприклад, в Японії працівники електротехнічної промисловості організовано позіхають через кожні 30 хв.

Для виконання даної вправи потрібно закрити очі, як можна ширше відкрити рот, напружити ротову порожнину, немов би вимовляючи низьке розтягнуте «у-у-у». У цей час необхідно представити, що в роті утворюється порожнина, дно якої опускається вниз. При позіханні потягуються м'язи всього тіла. Ефект вправи підсилює посмішка, що сприяє розслабленню м'язів обличчя і формує позитивний емоційний імпульс. Після позіхання м'язи обличчя, глотки, гортані розслабляються, з'являється почуття спокою.

Емоційний розрядці сприяє ходьба. Спочатку треба 3-5 хв пройти у швидкому темпі. Це допоможе відволіктися, максимально включити в роботу м'язовий і серцево-судинний апарати організму. Йти треба вільно, розмашисто ходую, зберігаючи правильну поставу. Дихати рівно, спокійно, лише трохи більше інтенсивніше дихати. Потім 1-1, 5 хв пройти у більш повільному темпі і знову його прискорити. Через 3-5 хв можна знову зменшити темп. В цей час корисно у такт крокам злегка напружити м'язи рук, спини, живота, потім їх розслабити і час від часу робити встряхиваючі рухи, наприклад, на 4 кроки – напружитися, на 6-10 кроків – розслабитися. Ноги при цьому не повинні бути напружені. Йти слід легкою, вільною ходюю.

У процесі ходьби можна використовувати деякі форми самопереконавання і самонаказів. Наприклад: «Я заспоко-

ююся. З кожним кроком все погане йде. Повертаються впененість, спокій, гарний настрій».

Джерело: Практикум по психології здоров'я / Под ред. Г. С. Никифорова. Спб.: Питер, 2012. 351 с.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю здоров'я.
2. Охарактеризуйте різновиди здоров'я (фізичне, психічне, соціальне, духовне, психологічне).
3. Що таке професійне здоров'я?
4. Що таке працездатність, від чого вона залежить?
5. За якими показниками (критеріями) можна оцінити професійне здоров'я особистості?
6. Назвіть умови професійного здоров'я спеціаліста.
7. З яких компонентів складається професійне здоров'я?
8. Які основні завдання постають у сфері професійного здоров'я поліцейського?
9. Визначте свій адаптаційний потенціал.
10. Які методи зняття емоційної напруги Ви знаєте?

Рекомендована література

1. Ананьев В. А. Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья. СПб.: Речь, 2006. 384 с.
2. Ананьев В. А. Практикум по психологии здоровья. Методическое пособие по первичной специфической и неспецифической профилактике. СПб.: Речь СПб, 2007. 320с.
3. Вербина Г. Г. Качество жизни и профессиональное здоровье специалиста. *Альманах современной науки и образования*. 2011. № 4 (47). С. 118 -120.
4. Вербина Г. Г. Психолого-акмеологическая концепция развития профессионального здоровья специалиста: автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.13. Тамбов, 2011. 53 с.
5. Жданова І. В. Професійне здоров'я правоохоронців як предмет наукового дослідження. *Право і безпека*. №4. Харків : ХНУВС, 2015.
6. Маклаков А. Г. Основы психологического обеспечения профессионального здоровья военнослужащих : автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра психол.наук : спец. 19.00.03. СПб.: СПбГУ, 1996. 37 с.
7. Никифоров Г. С., Августова Л. И. Проблемы профессионального здоровья: исторический аспект. *Психология здоровья: Учебник для вузов / Под ред. Г. С. Никифорова*. СПб. : Питер, 2003. С. 481–507.
8. Психология профессионального здоровья / Под ред. Г. С. Никифорова. СПб.: Речь, 2006. 480 с.

6.2. Психопрофілактика професійного вигорання працівників поліції

Складний та відповідальний характер професійної діяльності працівників поліції обумовлює наявність різноманітних стресогенних ситуацій, які створюють передумови для виникнення синдрому психічного вигорання. Для адекватної побудови програм профілактики вигорання необхідно знати його причини, вміти діагностувати його ознаки, враховувати і мінімізувати його негативні наслідки.

У найбільш загальному вигляді **психічне вигорання** розглядається як *довгострокова стресова реакція або синдром, що виникає внаслідок тривалих професійних стресів середньої інтенсивності*. У зв'язку з цим синдром психічного вигорання позначається рядом авторів як «професійне вигорання», що дозволяє розглядати це явище в аспекті особистої деформації професіонала під впливом професійних стресів.

Вперше термін був введений американським психіатром Х. Френденбергером у 1974 р. для характеристики психологічного стану здорових людей, що знаходяться в інтенсивному і тісному спілкуванні з клієнтами в емоційно навантаженої атмосфері при наданні професійної допомоги.

Професійне вигорання являє собою стрес-синдром як сукупність симптомів, які негативно позначаються на працездатності, самопочутті та інтерперсональних відносинах суб'єкта професійної діяльності. Відповідно до моделі К. Маслач, синдром психічного вигорання являє собою **тривимірний конструкт**, що включає в себе емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукування особистих досягнень:

емоційне виснаження – основна складова професійного вигорання і проявляється в переживанні зниженого емоційного тону, у втраті інтересу до навколишнього, байдужості або емоційному перенасиченні, в появі агресивних реакцій, спалахів гніву, симптомів депресії;

деперсоналізація проявляється у деформації (знеособленні) відносин з іншими людьми. В одних випадках це може бути підвищення залежності від оточуючих, в інших – підвищення негативізму, цинічності установок і почуттів по відношенню до пацієнтів, клієнтів, підлеглих, учнів тощо;

редукування особистих досягнень проявляється у тенденції до негативного оцінювання себе, редукації значущості

власних досягнень та успіхів, в обмеженні своїх можливостей, негативізмі щодо службових обов'язків, в зниженні самооцінки та професійної мотивації, в редукуванні власної гідності, в знятті з себе відповідальності, у відстороненні від обов'язків по відношенню до інших і своєї справи.

Дослідження останніх років не тільки підтвердили правомірність цієї структури, а й дозволили істотно розширити сферу її розповсюдження на професії, не пов'язані із соціальною сферою. Це призвело до певної модифікації поняття «вигоряння» та його структури. *Психічне вигоряння* розуміється як професійна криза, пов'язана з роботою в цілому, а не тільки з міжособистісними відносинами в рамках роботи. Таке розуміння дещо змінило і його основні компоненти: емоційне виснаження; цинізм; професійна неефективність. З цих позицій поняття деперсоналізації має більш широке значення і означає негативне ставлення не тільки до клієнтів, але і до праці та предмету труда в цілому.

З метою коректного складання програм діагностики та корекції професійного вигоряння правоохоронців необхідно визначити співвідношення таких понять, як «стрес» і «вигоряння». Аналізуючи роботи зарубіжних дослідників, Н. Є. Водоп'янова зазначає, що, незважаючи на спільність механізмів виникнення і схожу картину протікання, існують певні **відмінності між стресом і вигорянням**, які проявляються:

– в тривалості цього процесу. Вигоряння є тривалим процесом вичерпання ресурсів індивідуума без можливості їх адекватного відновлення. Цикли втрати ресурсів при вигорянні є повільними, ілюзорними і навіть навмисно приховуються працівниками, професійними спілками, робочими правилами і властивою людям потребою вірити в те, що їх робота ціниться.

– в специфіці впливу на поведінку та діяльність суб'єкта. Стрес може не тільки знижувати показники ефективності професійної діяльності, а й покращувати їх, мобілізуючи всі сторони психіки людини. В той же час, вигоряння призводить до зниження самооцінки в області професійної успішності і в подальшому до погіршення показників діяльності.

– в ступені поширеності. На відміну від стресу, що виникає в безлічі соціальних ситуацій (війна, стихійні лиха, безробіття, хвороба, сімейні проблеми тощо), вигоряння являє

собою професійний синдром, який найбільш яскраво проявляється в соціально орієнтованих професіях.

На відміну від стресу, який може викликати тимчасові порушення розумової та фізичної активності індивіда, вигорання є хронічним дисфункціонуванням та відносно самостійним феноменом, особливостями якого є його дезадаптаційний характер та професійна спрямованість.

Л. О. Кітаєв-Смик зазначає **помилкові підходи до розуміння вигорання**.

1) Підходи до вигорання, коли розглядається виключно емоційна його складова, без урахування інших компонентів (так з'явилося вираз емоційне вигорання). Ще більш безперспективним він вважає погляд на вигорання лише з оцінкою втрати професійних успіхів людини (так званого професійного вигорання).

2) Підхід, при якому синдром вигорання ототожнюють з симптоматикою «стресу життя», при цьому зникає чітке уявлення про вигорання як про специфічний самостійний стан, що дезорієнтує психотерапевтів, які надають допомогу особам з синдромом вигорання.

3) Підхід, при якому синдром вигорання розглядається як механізм психологічного захисту від психотравмуючих впливів. Спираючись на дослідження О. Г. Луніної, він зазначає, що негативні особистісні зміни (в тому числі спотворення моральних норм), які виникли в ході професійної діяльності – це не захист, а порушення захисних систем людської психіки. В їх основі – ослаблення адаптаційних можливостей організму. І головним стає не професійна деформація, а руйнування особистості.

4) Вигоранням не треба називати деякі захисні стани, що виникають при стресі. Так, інтровертовані індивіди при стресі ще більше замикаються в собі і здаються ще більш байдужими до інших людей, до роботи, але при цьому у них посилюється інтерес до своїх внутрішньо особистісних проблем. Їх емоції не згасли, але вони не звернені до інших людей. Це не вигорання, а психологічний захист. Після вичерпання екстремальної ситуації такі інтроверти стають як і раніше помірно товариськими.

До факторів, що збільшують ризик виникнення вигорання, відносять особистісні, ситуативні і професійні (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Фактори ризику професійного вигорання

Особистісні	Ситуативні	Професійні вимоги
Переживання несправедливості	Соціальне порівняння та оцінки оточуючих	Когнітивно-складні комунікації
Хронічне переживання самотності	Несправедливість, нерівність взаємовідносин	Емоційно насичене ділове спілкування
Переживання соціальної незахищеності	Негативні або «холодні», бездушні взаємовідносини з колегами та підлеглими	Необхідність постійного саморозвитку та підвищення професійної компетентності
Переживання соціально-економічної нестабільності	«Складні» ученики, клієнти, партнери	Адаптація до нових людей, професійних ситуацій, які змінюються
Переживання соціальної та міжособистісної ізоляції	Відсутність корпоративної згуртованості, низька організаційна культура	Пошук нових рішень
Неконструктивні моделі поведінки подолання	Внутрішньо фірмові та міжособистісні конфлікти	Висока відповідальність за свою справу та за інших людей
Висока мотивація влади, висока мотивація афіліації	Рольові конфлікти	Самоконтроль та вольові рішення
«Трудоголізм», поведінка «типу А»	Дефіцит адміністративної, дружньої, соціальної, професійної та інших видів підтримки	Нецікава або нелюбима робота
Слабка «Я-концепція», низька самооцінки		Бюрократизм та робота з документацією
Низька емпатія та соціальний інтелект		Відсутність готових рішень, необхідність творчого пошуку
Низька професійна мотивація, мотивація уникнення невдач		

У розвитку синдрому професійного вигорання М. Буріш виділяє наступні **фазы**:

1. **Попереджувальна фаза:**

1) надмірна участь: надмірна активність; відмова від потреб, не пов'язаних з роботою, витіснення зі свідомості переживань невдач і розчарувань; обмеження соціальних контактів;

2) виснаження: почуття втоми; безсоння; переживання загрози нещасних випадків.

2. **Зниження рівня власної участі:**

1) по відношенню до співробітників, реципієнтів: втрата позитивного сприйняття колег; перехід від допомоги до на-

гляду і контролю; приписування вини за власні невдачі іншим людям; прояв негуманного підходу до колег та реципієнтів;

2) по відношенню до решти оточуючих: відсутність емпатії; байдужість; цинічні оцінки;

3) по відношенню до професійної діяльності: небажання виконувати свої обов'язки; штучне продовження перерв в роботі, запізнення, вихід на пенсію завчасно; акцент на матеріальний аспект при одночасній незадоволеності роботою;

4) зростання вимог: втрата життєвого ідеалу, концентрація на власних потребах; відчуття того, що інші люди використовують тебе; заздрість.

3. Емоційні реакції:

1) депресія: постійне почуття провини, зниження самооцінки; безпідставні страхи, лабільність настрою, апатії;

2) агресія: захисні установки, звинувачення інших, ігнорування своєї участі в невдачах; відсутність толерантності і здатності до компромісу; підозрілість, конфлікти з оточенням.

4. Фаза деструктивної поведінки:

1) сфера інтелекту: зниження концентрації уваги, відсутність здатності виконати складні завдання; ригідність мислення, відсутність уяви;

2) мотиваційна сфера: відсутність власної ініціативи; зниження ефективності діяльності; виконання завдань строго за інструкцією;

3) емоційно-соціальна сфера: байдужість, уникнення неформальних контактів; відсутність участі в житті інших людей або надмірна прихильність до конкретної особи; уникнення тем, пов'язаних з роботою; самотність, відмова від хобі, нудьга.

5. Психосоматичні реакції: зниження імунітету; нездатність до релаксації у вільний час; безсоння, сексуальні розлади; підвищення тиску, тахікардія, головний біль; розлади травлення, залежність від кофеїну, нікотину, алкоголю.

6. Розчарування: негативна життєва установка, почуття безпорадності і безглуздості життя, екзистенціальне відчай.

Слід, однак, відзначити, що генезис вигорання індивідуальний і визначається відмінностями в емоційно-мотиваційній сфері, а також умовами, в яких протікає професійна діяльність людини.

Профілактика та подолання синдрому вигорання можуть здійснюватися в декількох напрямках (за Н.Е. Водопьянковою):

Перший напрямок заснований на екологічній парадигмі управління стресами на роботі – усунення потенційних джерел стресу в робочому середовищі. Це шлях пом'якшення

дії організаційних і статусно-рольових стресів на рівні всієї організації і в кожному підрозділі.

Другий напрямок ґрунтується на процесуально-когнітивній парадигмі та фокусується на розвитку раціонального оцінювання стресових ситуацій, актуалізації особистісних ресурсів стресостійкості та конструктивних моделей подолання стресів (копінг-стратегій).

Третій напрям базується на парадигмі регуляції стресових станів шляхом підвищення умінь управляти стресами, розвитку навичок саморегуляції психічних станів і відновлення психоенергетичних потенціалів, що дозволяє зберігати загальний рівень преездатності особистості і ефективно відновлювати витрачені психічні ресурси.

Серед **практичних заходів** щодо профілактики професійного вигорання, О. В. Змановська і В. Ю. Рибников виділяють три групи: організаційно-управлінські, групові, індивідуально-особистісні.

До *організаційно-управлінських* заходів відносяться:

1. Підвищення статусу та поліпшення іміджу працівників правоохоронних органів в суспільстві;
2. Тривале професійне навчання, що включає в себе психологічні і професійні тренінги;
3. Просвітництво працівників щодо проблем професійного вигорання;
4. Орієнтація на суворе дотримання правил професійної етики;
5. Введення чітких критеріїв професійного оцінювання;
6. Створення можливостей для кар'єрного зростання;
7. Професійний розвиток: тренінги, обмін досвідом, дискусійні семінари;
8. Створення кімнат психологічного розвантаження, а також кабінетів психотерапевтичної допомоги.

Групові заходи включають:

1. Посилення групової згуртованості та здорової корпоративної культури – традицій, цінностей;
2. Підвищення впевненості співробітників у важливості їх діяльності та позитивності їх цілей;
3. Створення в підрозділах здорового психологічного клімату та взаємної підтримки;
4. Створення груп професійної підтримки в формі групового обговорення важких випадків, обміну досвідом;
5. Спільне проведення дозвілля відповідно до принципів здорового способу життя.

До *індивідуальних заходів* профілактики відносяться:

1. Своєчасна соціальна підтримка та кваліфікована психологічна допомога;

2. Навчання ефективним технікам вирішення типових проблемних ситуацій, технікам саморегуляції, способам конструктивного вирішення конфліктів;

3. Планування професійного зростання;

4. Вироблення індивідуальних стандартів власної ефективності.

При розробці програм протидії вигоранню важливо враховувати, що відносно легше мінімізувати організаційні (середовищні), статусно-рольові (посадові) стрес-фактори, ніж коригувати особистісні детермінанти низької стресостійкості і вигорання (Т. І. Рогінська). Для підвищення психологічної стійкості особистості до організаційних і професійних стресів потрібна більш тривала і індивідуалізована психокорекційна робота, що стосується багатьох глибинних особистісних конструктів. Синдром вигорання має складну багаторівневу детермінацію професійними стресами та особистісними факторами, а його переживання пов'язані з втратою сенсу життя і незадоволеністю в самореалізації, надання психологічної допомоги має здійснюватися в аспекті екзистенційно-гуманістичного підходу. Головним вектором як в індивідуальній, так і в груповій роботі з профілактики вигорання повинна стати допомога в усвідомленні та активізації ними своїх ресурсів, реалізації їх життєвих орієнтирів, які сприяють особистісному зростанню, самореалізації в професійній сфері та особистому житті.

Ефективність різних програм психологічних тренінгів в профілактиці вигорання правоохоронців показана в багатьох роботах українських психологів (Г. О. Литвинова, В. О. Лефтеров, О. М. Хайрулін). Професійно значущі знання, навички та вміння, набуті під час тренінгу, розвиваються й активно застосовуються у практичному житті поліцейських протягом тривалого часу після тренінгу, що загалом сприяє зростанню їх особистісної та професійної ефективності.

Психологічний практикум

Опитувальник професійного вигорання К. Маслач

(в адаптації Н. Є. Водоп'янової)

Вам пропонується 22 твердження про почуття та переживання, які пов'язані з роботою. Будь ласка, прочитайте уважно кожне твердження і вирішіть, чи відчуваєте Ви себе таким чином на роботі. Якщо у Вас ніколи не було такого відчуття, у аркуші для відповідей позначте позицію 0 – «ніколи». Якщо у Вас було таке відчуття, позначте, як часто Ви його відчували, позиція 6 – «кожного дня».

Твердження	Ніколи	Дуже рідко	Рідко	Інколи	Часто	Дуже часто	Кожного дня
1. К кінцю робочого тижня я відчуваю себе емоційно виснаженим (ою) та роздратованим (ою) .							
2. К кінцю робочого дня я відчуваю себе як вичавлений лимон.							
3. Я відчуваю втому, коли прокидаюся вранці та мушу йти на роботу.							
4. Результати моєї роботи відповідають тим зусиллям, які я докладаю кожен день.							
5. Мене дратують (виводять із душевної рівноваги) ті люди, з якими мені доводиться працювати.							
6. Я відчуваю себе енергійним (ою) та емоційно натхненним (ою).							
7. Я вмю знаходити правильне рішення у складних (екстремальних) ситуаціях.							
8. Я відчуваю пригніченість та апатію.							
9. Я маю позитивний вплив на продуктивність роботи співробітників нашої організації (моїх підлеглих та колег).							
10. Останнім часом я вважаю за краще бути більш відстороненим (ою) та байдужим (ою) по відношенню до тих, з ким мені доводиться працювати.							
11. Люди, з якими мені доводиться працювати, нецікаві для мене. Вони радше дратують, аніж радують мене.							
12. Я маю багато планів на майбутнє та вірю в їх здійснення.							

13. Я відчуваю все більше життєвих розчарувань.							
14. Я відчуваю байдужість та втрату інтересу до багатьох речей, які радували мене раніше.							
15. В організації, де я працюю, я надаю перевагу формальному спілкуванню, без зайвих емоцій, та прагну звести спілкування із співробітниками до мінімуму.							
16. Мені хочеться усамітнитися і відпочити від усього і всіх.							
17. Я легко можу створити атмосферу доброзичливості та співпраці в колективі.							
18. Я без напруги і дратівливості спілкуюся з правопорушниками незалежно від їх соціального статусу (положення), статі, віку і характеру.							
19. Я задоволений (задоволена) своїми життєвими успіхами (досягненнями).							
20. Я відчуваю себе на межі можливостей.							
21. Я зможу ще багато чого досягти в своєму житті.							
22. Люди, з ким я працюю (начальство, підлеглі, колеги), перекладають на мене тягар своїх проблем та обов'язків.							

Відповіді досліджуваних оцінюються наступним чином:

- 0 балів – «Ніколи»;
- 1 бал – «Дуже рідко»;
- 2 бала – «Рідко»
- 3 бали – «Інколи»;
- 4 бали – «Часто»;

- 5 балів – «Дуже часто»;
- 6 балів – «Кожного дня».

Шкала	Пункти в прямих значеннях	Пункти з зворотних значеннях	Максимальна сума балів
Емоційне виснаження	1, 2, 3, 8, 13, 14, 16, 20	6	54
Деперсоналізація	5, 10, 11, 15, 22		30
Редукція професійності	4, 7, 9, 12, 17, 18, 19, 21		48

Оцінка рівнів вигорання

Субшкала	Низький рівень L	Середній рівень M	Високий рівень H
Емоційне виснаження (середнє – 19, 73)	0-15	16-24	25 і більше
Деперсоналізація (середнє – 7, 78)	0-5	6-10	11 і більше
Редукція професійності (середнє – 32, 93)	37 і більше	31-36	30 і менше

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте особливості професійної діяльності працівників поліції, що сприяють формуванню симптомів професійного вигорання.
2. Дайте визначення поняттю психічного вигорання, розкрийте структуру синдрому психічного вигорання.
3. Визначте співвідношення таких понять, як стрес, вигорання, стан зниженої працездатності та стомлення.
4. У чому полягають помилкові підходи до розуміння вигорання?
5. Охарактеризуйте особистісні, ситуативні та професійні чинники, що збільшують ризик виникнення вигорання.
6. Розкрийте зміст фаз розвитку синдрому професійного вигорання.
7. Назвіть основні напрямки профілактики синдрому вигорання.
8. Розкрийте зміст організаційно-управлінських, групових, індивідуально-особистісних заходів з профілактики професійного вигорання.

Рекомендована література

1. Александров Ю. В. Психологические особенности профессиональной деятельности руководителей правоохранительных органов. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2012. Вип. 12, ч. 1. С.11-20.
2. Бандурка О. М. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу ОВС України: наук.-практ. посіб. Харків: Изд-во НУВС, 2005. 319 с.
3. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. СПб.: Питер, 2008. 336 с.
4. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса. СПб.: Питер, 2009. 336 с.
5. Змановская Е. В., Рыбников В. Ю. Девиантное поведение личности и группы: учебное пособие. СПб.: Питер, 2016. 352 с.

6. Китаев-Смык Л. А. Выгорание персонала. Выгорание личности. Выгорание души. *Вопросы психологи экстремальных ситуаций*. 2007. № 4. С. 2-21.
7. Леженіна Л. М. Синдром емоційного вигорання у слідчих Служби безпеки України: питання теорії та практики: монографія. Харків: «Оберіг», 2011. 156 с.
8. Лефтеров В. О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.09. Харків, 2008. 25 с.
9. Литвинова Г. О. Особливості функціонування емоційної сфери працівників ППСМ в умовах професійної діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2008. 21 с.
10. Медведєв В. С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти): монографія. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 1996. 192 с.
11. Орел В. Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2001. №3. URL: <https://new.psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2901> (дата звернення 22.04.2017 р).
12. Психология менеджмента: учебник для вузов / под. ред. Г. С. Никифорова. СПб.: Питер, 2004. 639 с.
13. Ронгинская Т. И. Специфика синдрома выгорания в профессиях с высоким уровнем стресса. *Вестник СПбГУ*. Серия 16: Психология. Педагогика, 2016. С.107-121.
14. Сафін О. Д., Андрух І. В. Про результати психодіагностування емоційного вигорання оперативних співробітників. *Збірник наукових праць НА ДПСУ*. Серія Педагогіка та психологія. 2015. №1. С.137-148.
15. Хайрулін О. М. Психологія професійного вигорання військовослужбовців: монографія / під. ред. А. В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 220 с.

6.3. Психопрофілактика професійної деформації особистості поліцейського

Працівники Національної поліції України служать суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Започатковані реформи системи МВС України були викликані невідповідністю існуючої системи політичним, економічним та соціальним реаліям сучасної України. Реформування системи МВС України, розширення процесу її інтеграції у цивілізоване співтовариство правоохоронних органів зумовлює необхідність нових оцінок проблеми професійної деформації працівників Національної поліції України, новітніх підходів до її вирішення.

Професійна деформація особистості – це комплекс специфічних і взаємопов'язаних змін у її структурі, що вини-

кають внаслідок здійснення трудової діяльності. Частіше за все реєструється у представників комунікативних професій: педагогів, управлінців, юристів, працівників Національної поліції. Професійна деформація працівника Національної поліції обумовлена виконанням протягом певного часу правоохоронної діяльності як основної професії, насамперед, її змістом, організацією та умовами здійснення (змістом та інтенсивністю комунікативних контактів, необхідністю психологічного впливу на інших людей, попаданням під контр вплив тощо).

Зміни особистості в процесі розвитку професійної деформації відбуваються за наступними напрямками (за В. С. Медведим):

1. Гіпертрофія професійно важливих рис, подальша їх трансформація у свою протилежність (пильність перетворюється в підозрілість, впевненість – у самовпевненість, стійкість – у байдужість, вимогливість – у прискіпливість тощо);

2. Актуалізація і розвиток соціально негативних рис (жорстокості, мстивості, брутальності, всюдозволеності, цинізму), поява певних психічних станів (розчарування, нудьга, дратівливість), що не сприяють ефективному виконанню службових обов'язків

3. Пригнічення та подальша атрофія рис, що суб'єктивно починають оцінюватись як другорядні, зайві (емпатії, самооцінки, професійної мотивації), перекручення правосвідомості;

4. Неузгоджене, дисгармонійне, спотворене співвідношення окремих рис та їх груп (гнучкість і шаблонність професійного мислення, службові і позаслужбові інтереси, об'єктивність та упередженість у сприйнятті та розумінні інших людей).

Основними показниками професійної деформації правоохоронців є:

- Упереджене ставлення до громадян, які виступають об'єктами службової діяльності працівника.

- Довільно суб'єктивне тлумачення правослужняної поведінки (вважається припустимим і навіть доцільним порушення службових норми, вимог, дисципліни для досягнення професійного результату).

- Перенесення стилю службового спілкування, поведінки у позаслужбові сфери.

- Професійне «огрубіння» особистості працівника (звуженість інтересів тільки на сфері професійної діяльності).

- Зміни в образі «Я» (стійке завищення професійної самооцінки, підвищення критичності щодо колег на фоні зниження самокритики, неадекватне реагування на контроль і критику на свою адресу, переконаність у власній безпомилковості, виключності та незамінності тощо).

Рівні професійної деформації працівника Національної поліції:

Початковий рівень – характеризується акцентуацією професійно важливих якостей, актуалізацією соціально негативних індивідуальних рис працівника, елементами стійкої дисгармонії між окремими якостями та їх групами в структурі особистості, проявляється за першим та другим показниками. У більшості випадків працівник не помічає цих проявів і не відчуває їх деструктивного впливу.

Середній рівень – характеризується гіпертрофією професійно важливих рис, розвитком соціально негативних якостей, виразною дисгармонією між окремими якостями. Стабільні прояви деформації по першому та другому показниках й нестабільні прояви (із тенденцією до стабільності) по решті показників.

Глибинний рівень – характеризується трансформацією професійно важливих рис у свою протилежність, формуванням соціально негативних якостей, стійкою дисгармонією між окремими якостями. Ззовні це стабільна наявність від трьох до п'яти показників деформації. Працівник потрапляє у повну залежність від професійної діяльності.

Професійна деформація працівника Національної поліції може проявлятися в різних сферах професійної діяльності, а саме: у професійно-моральній, професійно-інтелектуальній, емоційно-вольовій, у сфері професійної діяльності.

У професійно-моральній сфері професійна деформація може проявлятися в втраті та підміні моральних норм професійної діяльності, що веде в кінцевому результаті до порушення дисципліни та законності.

У професійно-інтелектуальній сфері професійна деформація проявляється в шаблонності мислення працівника при виконанні службових обов'язків, поступовій втраті широти, глибини, критичності мислення, відсутності творчого підходу при вирішенні службових задач, у перебільшенні значущості своєї власної професійної думки і досвіду, віра в непогрішимість своїх дій а іноді – їх абсолютизації

У емоційно-вольовій сфері професійна деформація проявляється у розбалансованості і огрубіння емоційно-вольової сфери, тривалих депресивних станах, «накопиченні хронічної втоми». При цьому зростає внутрішня і зовнішня конфліктність, з'являється агресивність до оточуючих, ослаблення вольових якостей, втрачається здатність до самоконтролю та саморегуляції.

В сфері професійної діяльності деформація проявляється у прагненні працівника до формалізму при вирішенні службових завдань, діловий підхід змінюється на псевдодіяльність, з'являється гіпертрофована увага до зовнішньої атрибутики,

допускається правовий нігілізм (усвідомлене ігнорування вимог закону, цінності права, зневажливе ставлення до правових принципів і традицій, що виключає злочинний намір).

Ігнорування закону зі злочинною метою – самостійна форма деформації правосвідомості. Разом з тим правовий нігілізм породжує правопорушення, у тому числі кримінальні злочини. Допускається довільне тлумачення законів, зверх підозрілість, обвинувальний ухил при розслідуванні справ, проявляється «надтаємність», прагнення до силових методів вирішення завдань.

Дослідженням причин, які обумовлюють виникнення та розвиток професійної деформації правоохоронців, займалися чимало вчених: О. М. Бандурка, С.П. Бочарова, О. В. Землянська, В. С. Медведєв, О. О. Молчанов, Б.Д. Новиков, В. В. Бедь, О.Ю. Синявська, Ю. В. Александров, А. М. Столяренко, А. В. Буданов та інші.

Так, Ю. В. Александров проаналізувавши погляди вчених на основні причини виникнення професійної деформації визначає декілька підходів, а саме:

- один із них зводиться до того, що головною причиною виникнення професійної деформації виступає вплив специфіки професійної діяльності при тривалому професійному стажі;

- інші дослідники основну причину професійної деформації знаходять у невідповідності індивідуально-психологічних характеристик особистості рівню потреб, які пред'являє до неї професійна діяльність;

- деякі дослідники стверджують, що професійна деформація – це результат взаємного впливу службової діяльності та індивідуальних особливостей особистості.

За класифікацією, А. В. Буданова, можна визначити три групи **чинників професійної деформації** (табл. 6.3):

1. *Чинники, які обумовлено специфікою діяльності у підрозділах поліції* (функціональними обов'язками, правами працівника поліції, об'єктами професійної діяльності та ін.):

А) *детальна правова регламентація або «нормативний» характер діяльності працівників поліції*, що означає необхідність керуватися точно фіксованими та заздалегідь наказаними правилами (наприклад, службовими інструкціями, наказами та ін.). Проте цей чинник може також сприяти виникненню проявів професійної деформації, наприклад, тенденції діяти за шаблоном, не вникаючи глибоко у зміст тієї або іншої правової норми.

Б) *владні повноваження, психічні та фізичні перевантаження, організаційний чинник*, який припускає існування офіційних норм (наприклад, правової бази) та неформальних традицій і правил (наприклад, стилю керівництва), які прийн-

яті в поліції, а також наявність матеріальних засобів, які необхідні для успішного виконання професійних функцій.

В) *правовий характер, що передбачає суворе додержання законодавства*. Однак, як зазначають деякі дослідники, законодавство, що регулює діяльність поліції характеризується недосконалістю, а саме, неповнотою, неясністю й суперечністю. Тому при виникненні деяких службових ситуацій робітники поліції часто зіштовхуються з тим, що ці ситуації або не урегульовані законом, або не узгоджуються із чинними нормами.

Г) *підвищена відповідальність за характер і результати своєї діяльності*, коли успіхи стають непоміченими, а майже кожна помилка стає об'єктом пильної уваги з боку суспільства та може бути покарана законом.

Д) *чинник екстремальності*. Служба в підрозділах поліції часто зв'язана з певним ризиком і постійним чеканням небезпеки. Працівники поліції постійно спілкуються з найрізноманітнішим контингентом громадян, який відрізняється різним соціальним станом, культурним та інтелектуальним рівнем, має різний життєвий досвід, індивідуальні особливості та рівень соціалізації. Ці люди бувають, наприклад, у збудженому або безпорадному стані, можуть мати високий ступінь схвилювання або сп'яніння, що нерідко стає приводом для конфліктів із оточенням та опору поліції. Часті зіткнення правоохоронців з подібними явищами не є актом односпрямованої дії. Саме тому наступний чинник *визначається об'єктом професійної діяльності*.

Е) *корпоративність* також може виступати як один із чинників професійної деформації особистості. Це явище визначається, наприклад, в ухиленні від «відкритості» інформації перед суспільством, щоб запобігти з її боку критики.

2. *Чинники особистісного характеру*, що складаються з деяких особистісних особливостей працівників поліції (рішучість, підвищений самоконтроль, сміливість та ін.):

А) *професійно важливі якості особистості*, які у деяких випадках виступають чинником професійної деформації працівника поліції. Наприклад, рішучість як уміння самостійно приймати та реалізувати відповідальні рішення виявляється важливою умовою успішності виконання службових завдань. Але якщо у працівника знижений самоконтроль і самокритичність, то рішучість у процесі подальшої служби може розвинутися до надмірної віри у безпомилковість своїх рішень і виразитися в переоцінці свого професійного досвіду.

Б) *нереалістично високі особистісні очікування*. Людина постійно очікує від себе більшого, працює у повну силу, але застається невдоволеною результатами. Для професіонала, який глибоко занурений у роботу, сумніви в його профе-

сійній компетентності рівноцінні сумнівам у його особистісній цінності, тому вони сприймаються як речі, що викликають стрес. Такі люди стають дуже агресивними або займають оборонну позицію, коли зачіпають їхню професійну гордість.

В) *випереджене формування трудових навичок по відношенню до професійно значущих якостей особистості.* Можна визначити як мінімум дві групи професій за ознакою значущості професійно важливих особливостей особистості. В одній групі домінуюче значення має формування вузько спеціалізованих професійних знань, вмінь і навичок технічного рівня. У другій – важливішим компонентом успішного професійного становлення стає наявність визначених якостей особистості. На думку ряду дослідників, такими якостями особистості працівника поліції є, наприклад, *емпатійність, гуманні риси, критичність.* У зв'язку з цим випереджаюче формування трудових навичок по відношенню до професійно значущих особливостей особистості виступає чинником, який викликає професійну деформацію працівників органів правопорядку.

Г) *недостатня професійна підготовка працівників поліції та професійні настанови.* Одна з таких настанов працівників поліції характеризується сприйняттям подій, що відбуваються, як можливих соціальних аномалій і порушень закону. У сполученні з некритичним мисленням і підвищеною імпульсивністю вона може сприяти утворенню обвинувальної настанови, що також виступає проявом професійної деформації працівників міліції.

Д) *професійний вік (професійний досвід) працівників поліції.* Так, за даними досліджень, у працівників із десятилітнім стажем роботи відбувається підсилення функції самоконтролю та наростання емоційної напруги, що призводить до зниження стресостійкості. У поведінці це проявляється як втомленість від служби та емоційне вигорання. Разом із цим розвивається підвищена комунікативна та поведінкова сторожкість.

Е) *наявність соціально-психологічної дезадаптації особистості працівника поліції.* Такі особи не роблять висновки з власного досвіду та не завжди можуть нести відповідальність за свою поведінку.

Ж) *деякі особистісні зміни, які викликано процесом професійної адаптації працівників поліції.* Період професійної адаптації виступає одним із найбільш сприятливих до виникнення передумов професійної адаптації. Наприклад, представники поліції, які мали проблеми на перших стадіях своєї кар'єри, потім стають схильними до насильства та надмірного застосування сили.

3. Чинники соціально-психологічного характеру, під якими розуміється соціально-психологічний клімат, стиль керівництва в колективі, ступінь соціально-психологічної захищеності особистості тощо. Третя група чинників, за класифікацією А. В. Буданова, представлена такими соціально-психологічними особливостями виконання професійної діяльності, як неадекватний стиль керівництва та конфліктні стосунки у колективі, а також особливим впливом на працівника міліції соціального оточення поза роботою.

Таблиця 6.3

Чинники, які приводять до професійної деформації		
Чинники, які обумовлено специфікою діяльності у підрозділах поліції	Чинники особистісного характеру, що складаються з деяких особистісних особливостей працівників поліції	Чинники соціально-психологічного характеру
<ol style="list-style-type: none"> 1. Детальна правова регламентація або «нормативний» характер діяльності працівників поліції 2. Владні повноваження 3. Психічні та фізичні перевантаження 4. Організаційний чинник 5. Правовий характер та суворе додержання за законодавства 6. Підвищена відповідальність за характер і результати своєї діяльності 7. Чинник екстремальності 8. Корпоративність 9. Правовий нігілізм 10. Надмірна формалізація та правовий нігілізм 11. Об'єкт професійної діяльності 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Рішучість 2. Підвищений самоконтроль 3. Сміливість 4. Професійно важливі якості особистості 5. Нереалістично високі особистісні очікування 6. Випереджене формування трудових навичок по відношенню до професійно значущих якостей особистості 7. Низький рівень емпатійності, гуманних рис та критичності 8. Недостатня професійна підготовка працівників поліції 9. Професійні настанови 10. Професійний вік (професійний досвід) працівників поліції 11. Наявність соціально-психологічної дезадаптації особистості працівника поліції 12. Особистісні зміни, які викликано процесом професійної адаптації працівників поліції 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Соціально-психологічний клімат у підрозділі 2. Стиль керівництва 3. Ступінь соціально-психологічної захищеності особистості 4. Неадекватний стиль керівництва 5. Конфліктні стосунки в колективі 6. Особливий вплив на працівника міліції соціального оточення поза роботою

Однією з актуальних проблем, що стоїть перед керівниками правоохоронних органів та психологічних служб підроз-

ділів поліції, є раннє виявлення проявів та **попередження професійної деформації** серед працівників.

Можна вказати на наявність, як мінімум, декілька груп чинників, що *перешкоджають розвитку професійної деформації правоохоронця*.

По-перше, це спрямованість особистості. Чим вище у працівника поліції рівень професійної підготовки, чим більший досвід роботи він має, чим вище рівень освіти та культури, тим ширше у нього набір альтернативних моделей поведінки, що дозволяють залишитися в загальних рамках при будь-якому загостренні обстановки, тим легше йому прийняти вірне рішення.

По-друге, це моральне та естетичне виховання працівників Національної поліції. Моральне виховання – це цілеспрямований процес формування етичних знань, моральних потреб, ідейно-моральних переконань, моральних якостей і почуттів, стійких та звичних норм поведінки, які відповідають моральному ідеалу на основі засвоєння норм і принципів моралі та участі в практичній діяльності.

По-третє, це розвиток професійно значущих особистісних якостей. Стійка спрямованість особистості працівника, розвинені вольові якості і комунікативні здібності є базою протидії будь-яким професійно – деформуючим умовам.

Під **профілактикою професійної деформації працівника Національної поліції** розуміється система запобіжних заходів, які спрямовано на зниження вірогідності розвитку передумов проявлення деформації. У цій системі визначаються заходи *непсихологічного та психологічного характеру*. До першої групи заходів відноситься *організаційно-управлінська робота та відновлювально-реабілітаційні заходи в підрозділах поліції*. Ця робота виконується переважно кадровими апаратами, інспекцією з роботи з особовим складом і начальниками підрозділів поліції.

Реалізацію *першої групи заходів* із попередження професійної деформації можна виконувати, використовуючи *адміністративно-організаційні заходи*.

Основну контрольно-рекомендаційну функцію в організації цих заходів виконує психолог, який надає свої пропозиції керівнику підрозділу поліції. Ці рішення можуть стосуватися закріплення за новоприбулим робітником наставника, адаптації працівника до діяльності, посади, службового колективу, комплектування груп для виконання службових завдань, розстановки працівників із урахуванням їхніх психологічних особливостей, зокрема, рівня професійних здібностей, досвіду роботи та професійної деформації. На позитивний результат впливає тимчасове послаблення режиму роботи, надання ко-

роткчасної відпустки, надання чергової відпустки частинами, своєчасне вирішення житлово-побутових проблем та інші.

У цю ж групу входять *відновно-реабілітаційні заходи*. Цей напрям запроваджує такі заходи:

- уживання стимулюючих відновних препаратів (фітотерапія, кисневі коктейлі, чаї, соки та ін.) у поєднанні з оздоровчими процедурами;

- санаторно-курортне лікування та активний відпочинок із частковою або повною зміною соціального оточення;

- регулярні заняття бойовою, тактико-спеціальною підготовкою, спортом, фізичною культурою;

- створення спеціальних умов у службовий і позаслужбовий час для розширення соціальних контактів, збільшення позитивних емоцій від спілкування (зустрічі з цікавими людьми, виїзди на відпочинок, відвідування розважальних заходів і таке інше).

Значну роль у відновно-реабілітаційних та психолого-виховних заходах може відіграти близьке позаслужбове оточення працівника – його сім'я, родичі, друзі.

Заходи психологічного характеру можна запровадити в системі психолого-виховного напрямку роботи. Головну організаційно-виконавчу функцію тут виконує психолог. В ній беруть участь і керівники підрозділів поліції. В цей напрям входять такі заходи:

- індивідуальне консультування та корекційні бесіди зі працівниками;

- проведення сеансів регуляції та подальшої саморегуляції загального психічного стану, поведінки. Важливим питанням у цій роботі стає вироблення в кожного працівника звички до самоаналізу, адекватної професійної самооцінки, критичного відношення до професійної деформації. На жаль, серед практичних працівників поліції домінує тенденція сприймати деформацію як фатальний атрибут діяльності та розповсюджено поблажливе відношення до її проявів і наслідків;

- регулярні заняття з професійно-психологічної підготовки, пропаганда психологічних знань як елементу соціально-психологічної культури особистості;

- психологічне стимулювання кожного працівника до професійного, загальноособистісного зростання. Ефективним прийомом цього виявляється загальне обговорення можливостей службового зростання. До психолого-виховного напрямку також відносяться заходи, які стосуються службового колективу. В цілому вони повинні охоплювати всі основні характеристики колективу, завдяки яким стає можливим деформуючий вплив. При цьому пріоритетними стають такі заходи:

- формування стійкого позитивного соціально-

психологічного клімату, обстановки змагальності, доброзичливо-вимогливого ставлення до кожного члена колективу, критичного узагальнення індивідуального професійного досвіду;

– забезпечення домінування здорових колективних традицій та звичаїв;

Ефективність профілактики та корекції професійної деформації працівників поліції залежить від планомірного систематичного проведення заходів за всіма напрямками. Ці напрямки повинні поєднувати колективну, диференціально-групову та індивідуальну форми проведення. При виконванні власне корекційної роботи треба надавати переваги індивідуальній формі, тому що саме вона дозволяє в повній мірі реалізувати особистісний підхід до особи правоохоронця.

Ефективним засобом психологічної профілактики досліджуваного феномена виступає і *соціально-психологічний тренінг*. Соціально-психологічний тренінг – це практика психологічного впливу, яку засновано на методах групової роботи. Ефективність цього напрямку в роботі з профілактики професійної деформації пояснюється тим, що в процесі СПТ відбувається оволодіння певними соціально-психологічними знаннями та корекція поведінки особистості, формуються навички міжособистісної взаємодії та рефлексії (наприклад, здібність аналізувати ситуацію та власну поведінку), розвивається здібність гнучко реагувати на ситуацію та швидко перебудовуватися в різних умовах.

Використання ділової гри в процесі соціально-психологічного тренінгу дозволяє відтворити предметний та соціальний зміст професійної діяльності завдяки ігровому імітаційному моделюванню та рішенню професійно-орієнтованих ситуацій. Умови ділової гри виявляються вельми схожими на умови реальної службової діяльності, що дає можливість формування у поліцейських навичок конструктивної рольової поведінки, яка зв'язана з виконанням певних професійних обов'язків. Під час соціально-психологічного тренінгу методом ділової гри працівники навчаються справлятися з утрудненими професійними ситуаціями, які виникають в процесі служби. Наявність таких навичок та вмій належним чином перешкоджає розвитку професійної деформації.

Питання для самоконтролю

1. Розкрити поняття професійної деформації.
2. Назвіть основні чинники, які обумовлюють професійну деформацію працівника Національної поліції.
3. Які основні напрямки змін особистості в процесі розвитку професійної деформації?

4. Назвіть основні показники професійної деформації працівника Національної поліції.
5. Рівні професійної деформації працівника Національної поліції.
6. У яких сферах особистості проявляється професійна деформація?
7. Які наслідки розвитку професійної деформації у працівника Національної поліції?
8. Охарактеризуйте чинники професійної деформації, які обумовлено специфікою діяльності у підрозділах поліції.
9. Назвіть чинники соціально-психологічного характеру.
10. Що розуміється під профілактикою професійної деформації працівників Національної поліції?
11. Які складові містить система запобіжних заходів, які направлено на зниження вірогідності розвитку передумов проявлення професійної деформації непсихологічного характеру.
12. Система запобіжних заходів, які направлено на зниження вірогідності розвитку передумов проявлення професійної деформації психологічного характеру.

Рекомендована література

1. Александров Ю. В. Професійна деформація співробітників органів внутрішніх справ і шляхи її корекції: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.06. Харків, 2004. 179 с.
2. Боднарчук О. Г. Професійна деформація персоналу як передумова виникнення корупції в Державній податковій службі України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2012. №2 (6). С. 6.
3. Кісіль З. Р. Професійна деформація працівників органів внутрішніх справ України: історіографія та феноменологія. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна. 2014. № 2. С. 33.
4. Коновалова В.О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2008. 240 с.
5. Маклахов А. Г. Общая психология.: учебник для вузов. СПб.: Питер, 2007. 583с. (Серия «Учебник нового века»).
6. Медведев В. С. Профессиональная деформация личности как проблема органов внутренних дел. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 1996. № 1 (3). С. 17.

6.4. Психопрофілактика девіантної поведінки працівників поліції

Поняття «девіантність» і «девіантна поведінка» мають різні формулювання і до сих пір недостатньо конкретизовані у науці. Єдина класифікація видів девіантної поведінки і міждисциплінарна типологія девіантних особистостей ще не визначені.

Серед великої кількості класифікацій девіантної поведінки можна виділити три основні групи відхилення у поведінці: антисоціальна (делінквентна) поведінка, асоціальна (аморальна) поведінка, аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка.

Антисоціальна (делінквентна) поведінка – це поведінка, що суперечить правовим нормам, що загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей. Вона включає будь-які дії або бездіяльності, заборонені законодавством.

Асоціальна поведінка – це поведінка, що уникає виконання морально-етичних норм, безпосередньо загрожує благополуччю міжособистісних відносин. Вона може проявлятися як агресивна поведінка, сексуальні девіації, залученість в азартні ігри на гроші, бродяжництво, утриманство.

Аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка – це поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм, що загрожує цілісності і розвитку самої особистості. Саморуйнівна поведінка в сучасному світі виступає у наступних основних формах: суїцидальна поведінка, харчова залежність, хімічна залежність (зловживання психоактивними речовинами), фанатична поведінка (наприклад, залученість у деструктивно-релігійний культ), аутична поведінка, віктимна поведінка (поведінка жертви), діяльність з вираженим ризиком для життя (екстремальні види спорту, суттєве перевищення швидкості при їзді на автомобілі та ін.).

Загалом до **психологічних проявів девіантної поведінки** особистості відносять такі:

– духовні проблеми, зокрема, відсутність або втрату сенсу життя, переживання внутрішньої порожнечі, блокування самореалізації духовного потенціалу тощо;

– деформацію ціннісно-мотиваційної сфери – несформовані або редуковані моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переважання девіантних цінностей, ситуативно-егоцентричну орієнтацію, фрустрованість вищих потреб, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;

– емоційні проблеми – тривогу, депресію, переважання негативних емоцій, алекситимію (ускладнення в розумінні своїх переживань і невміння сформулювати їх у словах), емоційне огрубіння (втрата здатності визначати доцільність, доцільність тих чи інших емоційних реакцій, дозувати їх), афективність тощо;

– проблеми саморегуляції – неадекватні самооцінка і рівень домагань, слабкий розвиток рефлексії, надмірний або недостатній самоконтроль, низький рівень адаптивних можливостей;

– викривлення у когнітивній сфері – стереотипність, ригідність мислення, неадекватні настановлення, обмеженість знань, наявність забобонів;

– негативний життєвий досвід – наявність шкідливих звичок, психічних травм, досвіду насильства, соціальна некомпетентність тощо.

Виділення окремих видів девіантної поведінки і їх систематизація за схожими ознаками є досить умовним. У реальному житті окремі форми нерідко поєднуються або перетинаються, а кожен конкретний випадок відхилення виявляється індивідуально забарвленим і неповторним.

Всі прояви девіантної поведінки цілком характерні для поліцейських. Це пояснюється не тільки загальними причинами девіантної поведінки, характерними для всього суспільства, а й особливостями служби в поліції, це: відсутність соціального захисту, ненормований робочий день, велика кількість завдань, які потрібно вирішувати, відповідальність за прийняття рішень, наявність владних повноважень та ін. Ці умови праці і є, підґрунтям для виникнення девіантних проявів поведінки у працівників поліції.

Умовою нормального розвитку людини є її прагнення до максимального самовираження, реалізації прихованих здібностей і потенційних можливостей. Нереалістичні, викривлені уявлення про себе, суперечливий досвід, внутрішній конфлікт між потребою у самореалізації та залежністю від оцінок ззовні призводять до порушень поведінки, викривлено-го сприйняття довкілля.

Залучення до девіантних субкультур, висока напруженість професійної діяльності, недостатньо високий рівень життя, переважно негативна оцінка діяльності поліцейських – ці та інші чинники сприяють поширенню всередині правоохоронних органів таких деструктивних феноменів, як агресія, алкоголізація, вживання наркотиків, ігрова залежність, самогубства, корупція, протиправні дії. Підвищення якості знань поліцейських про детермінацію та механізми поведінкових відхилень можна розглядати як один з важливих напрямків профілактики девіантної поведінки.

Проблема діагностики та профілактики негативних проявів з боку працівників поліції є однією з найголовніших задач служби психологічного забезпечення діяльності поліції України.

Психологічна діагностика девіантності і девіантної поведінки пов'язана з низкою суб'єктивних і об'єктивних труднощів. До суб'єктивних бар'єрів можна віднести те, що люди прагнуть справити гарне враження, заперечують наявність у себе девіації або приховують її від оточуючих людей. Головна

об'єктивна проблема пов'язана з дефіцитом спеціальних методик, орієнтованих на оцінку ступеня сформованості девіантності.

В умовах професійної діяльності поліції **психопрофілактика включає наступні етапи діяльності**:

- ретельний кадровий і медико-психологічний відбір осіб для служби в поліції;
- визначення основної сфери діяльності поліцейських з урахуванням їх психологічних особливостей, установок і стану нервово-психічного здоров'я;
- проведення заходів щодо професійної орієнтації;
- формування згуртованих, працездатних службових колективів;
- своєчасне вирішення конфліктних ситуацій на службі і в побуті;
- раннє виявлення осіб з нервово-психічними розладами або нестійкістю, віднесення їх до «групи ризику», постановка на облік, динамічне спостереження; обстеження, лікування і експертиза відповідно до медичних показань.

У міру зміни життя людей з'являються нові форми девіантної поведінки, в той же час деякі форми поступово втрачають ярлик девіантності. Профілактика нових форм девіантної поведінки ще не зовсім вивчена і нормативно оформлена. Однак сам механізм виникнення даних форм поведінки в цілому зрозумілий.

Адиктивна поведінка як вид девіантної поведінки особистості, має безліч підвидів, диференційованих переважно за об'єктом адикції. Теоретично (за певних умов) це можуть бути будь-які об'єкти або форми активності – хімічна речовина, гроші, робота, ігри, фізичні вправи або секс.

У широкому розумінні до **адиктивної поведінки** відносять поведінку, що відхиляється з прагненням до відходу від реальності за допомогою прийому психоактивних речовин або надмірної фіксацією на певних видах діяльності. Найчастіше виділяють наркотичну, алкогольну, тютюнову адикцію та адикцію у формі втечі від реальності шляхом зосередження на вузьконаправленій сфері діяльності. Останній тип адикції проявляється в заміщенні традиційних форм життєдіяльності виключно власним психічним або фізичним «вдосконаленням» («втеча в тіло»), виключно службовими обов'язками («втеча в роботу»), постійним (перебільшеним) прагненням до спілкування або, навпаки, усамітнення («втеча в контакти» або «втеча в самотність»), життям в світі ілюзій і фантазій («втеча у фантазії») й інше.

Фактори, що сприяють або перешкоджають переходу адиктивної поведінки у хворобу, підрозділяються на три групи:

- *соціальні* чинники – доступність речовини, «мода» на неї, ступінь небезпеки, відповідальності, вплив групи, до якої належить адикт;

- *психологічні* – тип акцентуації характеру, привабливість виникаючих відчуттів і переживань, гедоністична установка, страх заподіяти собі шкоду;

- *біологічні* фактори – ступінь початкової толерантності (наприклад, індивідуальна непереносимість або, навпаки, висока стійкість). До них також відносяться обтяжена алкоголізмом спадковість, органічне ураження головного мозку, хронічні хвороби печінки.

Ознаками високого ризику формування адиктивної поведінки вважаються:

- алкоголізм або наркоманія батьків, особливо, що розвинулися до народження адикта;
- психічні захворювання, патологічний характер або асоціальна поведінка близьких родичів;
- виховання у неповній сім'ї (або в умовах гіперопіки);
- постійна зайнятість одного з батьків;
- патологія вагітності або пологів, перенесені нейроінфекції, що спричинили органічне ураження головного мозку;
- черепно-мозкові травми з втратою свідомості в анамнезі;
- зловживання інгалянтами;
- істероїдний, нестійкий, астероїдний або гіпертимний тип акцентуації характеру;
- використання внутрішньовенного способу введення наркотику;
- поєднання низької початкової толерантності до алкоголю з швидким її наростанням у міру зловживання;
- перевага міцних напоїв слабким, додавання до алкоголю різних засобів, що підсилюють сп'яніння, перехід від менш наркогенних засобів до більш потужних;
- початок алкоголізації або вживання гашишу в ранньому підлітковому віці.

Наявність хоча б однієї з перерахованих ознак у працівника поліції, поміченого у вживанні наркотиків або алкоголю, має бути для керівника сигналом для встановлення жорсткого контролю за адиктом і за можливістю ретельного огляду психіатром.

Адиктивна поведінка являє собою спробу втечі від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, що забезпечує уявну безпеку і емоційний комфорт. Це псевдожиття

поступово починає домінувати над реальним, витісняючи його. Воля людини слабшає і перестає працювати гальмом на шляху до отримання найпростішого задоволення.

- Для залежної людини характерна низька переносимість напруги і стресових ситуацій, вона може цілодобово вносити будь-яку напругу і стрес, якщо вони необхідні для реалізації залежної поведінки.

- Людина весь час балансує між прагненням до домінування в силу жорсткості відстоювання своїх інтересів і невизнання з боку оточуючих, що призводить до великої кількості конфліктів.

- Вихід у «інші світи» використовується людиною в якості ілюзорного способу вирішення конфліктів, з якими їй доводиться стикатися в реальному житті.

- Залежна особистість віддає перевагу уникненню проблем як головному способу їх подолання.

- Людина не може існувати без своєї пристрасті, вона замінює нею все: друзів, реальні емоції, стає центром її існування; пристрасть поглинає особистість цілком, займає всі думки, час, сили, енергію і емоції до такого ступеня, що вона вже не може адаптуватися до життя і займатися чимось іншим, отримувати задоволення будь-яким іншим способом. Світ реального життя виявляється для неї закритим.

- Залежність проявляється певною вузькістю і вибірковістю свідомості, оскільки все, що з нею не пов'язане, просто не потрапляє в поле зору людини, відторгається як нічого не значуща і емоційно нейтральна інформація.

- У ході розвитку залежності у особистості виникає певний емоційний дефект. Сфера почуттів близьких людей і їхні емоції розбиваються об глуху стіну нерозуміння й образи у відповідь на постійні спроби перервати стан залежності. Зникає можливість аналізу і самоаналізу ситуації.

Можна виділити наступні **критерії залежності**:

- 1) ігнорування подій і дій, які раніше були значущими;
- 2) розпад колишніх відносин і зв'язків, зміна значущого оточення;
- 3) вороже ставлення і нерозуміння з боку значущих для залежної людини людей;
- 4) скритність або дратівливість, коли оточуючі критикують поведінку;
- 5) почуття провини або занепокоєння щодо власної залежності;
- 6) безуспішні спроби зменшувати залежну поведінку.

Підвищена *суїцидальна небезпека* спостерігається у осіб зі схильністю до деяких видів адиктивної поведінки, наприклад, алкоголізму, наркоманії, токсикоманії і ін.

Самогубства працівників поліції відносяться до категорії найбільш тяжких надзвичайних подій. З психологічної точки зору суїцидальна поведінка може бути охарактеризована як різновид поведінкових реакцій людини в екстремальних умовах. З метою вдосконалення профілактичної роботи, спрямованої на зведення до мінімуму кількості випадків загибелі і травматизму працівників поліції, курсантів вищих навчальних закладів МВС України розробляються методичні рекомендації щодо профілактики самогубств, які призначаються, в першу чергу, для керівників усіх рівнів та фахівців структурних підрозділів служби психологічного забезпечення.

Суїцидальна поведінка часто базується на нездатності особистості розв'язати якусь життєву ситуацію, внутрішньоособистісний конфлікт і протікає, як правило, на фоні депресивного настрою. Внаслідок цього, корекція й терапія суїцидальної поведінки повинна бути комплексними. *Психологічна допомога щодо суїциду* має два ведучих напрямки: психологічна превенція (попередження, психопрофілактика) і психологічна інтервенція (подолання, корекція, реабілітація).

Психологічна превенція суїциду вирішує наступні основні проблеми:

1. Встановлення суїцидо небезпечного контингенту;
2. Пошуки оптимальних профілактичних засобів.

Встановлення суїцидо небезпечного контингенту й вивчення його є лише однією стороною теоретико-методологічного обґрунтування суїцидологічної превенції. Друга стосується визначення засобів і методів превенції. Вибір адекватних профілактичних засобів залежить від розуміння причин виникнення суїцидального феномена. Серед цих факторів можна виділити чинники, що є загальними для багатьох видів соціальних відхилень, і чинники, найбільш типові для суїцидальної поведінки.

Розрізняють наступні **види профілактики суїцидальної поведінки**, за змістом:

1. Спеціалізовані психіатричні (суїцидологічні) – медикаментозні й психотерапевтичні методи впливу, спрямовані на лікування психічних і поведінкових розладів і на профілактику формування й рецидивів суїцидальної активності.

2. Психологічні – психокорекційні програми, направлені на формування антисуїцидальних бар'єрів і антисуїцидальних особистісних чинників.

3. Загальномедичні – лікувальні заходи, спрямовані на усунення сомато-неврологічних наслідків здійсненої суїцидальної спроби.

4. Соціальні – заходи, спрямовані на зміну соціально-економічного статусу потенційних і реальних суїцидентів.

5. Інформаційно-освітні – заходи спрямовані на інформування всіх груп населення про необхідність і способи укріплення психічного здоров'я, про переваги здорового способу життя, про перші ознаки суїцидонебезпечних станів і стратегій поведінки в цій ситуації.

За послідовністю виділяють наступні види профілактики суїцидальної поведінки:

1. Первинна профілактика: втручання, спрямовані на попередження суїцидальних дій серед всіх категорій населення.

2. Вторинна профілактика: заходи, які проводяться із суїцидентами, що вчинили суїцидальну спробу, з метою запобігання рецидивів суїцидів.

3. Третинна профілактика: втручання, направлені на запобігання інвалідизуючих наслідків суїциду й на запобігання повторних суїцидальних спроб, а також заходи, які проводять з близьким оточенням суїцидентів, спрямовані на превенцію формування суїцидальної поведінки імітаційного характеру у такому оточенні.

Психологічну допомогу людині із уже сформованою суїцидальною поведінкою прийнято називати *кризовою інтервенцією*. Провідним методом у цьому випадку виступає кризове консультування, а його метою – утримання людини від смерті.

Для практично здорових і осіб із граничними розладами призначена телефонна служба медико-психологічної допомоги: Телефон Довіри, кабінети соціально – психологічної допомоги, кризове відділення. Для страждаючих психічними захворюваннями у складі служби є суїцидологічні кабінети й спеціалізовані відділення психіатричної лікарні. Серед профілактичних заходів, спрямованих на попередження самогубств у практично здорових осіб і з граничними психічними розладами, найважливіше місце займають психотерапевтичні впливи. У багатьох випадках психотерапія представляє собою єдино необхідний вид допомоги пацієнтам, що пережили кризові й суїцидонебезпечні стани.

Робота з попередження суїцидальних випадків проводиться в загальній системі заходів профілактики надзвичайних подій і травматизму працівників поліції, а також в системі психопрофілактики. Труднощі даної проблеми, особливо її профілактичний напрямок, пов'язаний з відсутністю специфічності суїцидальних проявів. Немає такої людини, яка за своїми індивідуальними якостями обов'язково повинна покінчити життя самогубством, немає такої ситуації, а також психопатологічних порушень, які неодмінно привели б людину до суїциду.

Практичне розв'язання проблеми профілактики суїцидальної поведінки серед правоохоронців можливо лише на основі комплексного підходу, що забезпечує знання особисто-

сті суїцидента, особливостей мікросоціального клімату в формальній і неформальній сферах спілкування, а також професійного, матеріального і побутового статусів. Основною метою такої роботи має бути запобігання самої можливості появи суїцидальних переживань, своєчасне розпізнавання і купірування станів, що несуть потенційну загрозу суїциду і ліквідацію умов, що їх породжують.

Психологічна профілактика девіантної поведінки має на увазі превентивну діяльність, спрямовану на запобігання проявам даного явища.

Заходи психопрофілактичного характеру можуть здійснюватися в процесі індивідуального консультування, проведення соціально-психологічних та психокорекційних тренінгів. Професійний психологічний відбір кандидатів на службу в поліцію не може бути достатньою мірою в роботі з профілактики виникнення і розвитку девіантної поведінки. Особистісні методики, що застосовуються в даний час центрами психодіагностики, не дозволяють досить точно будувати прогнози щодо особистісної схильності конкретного кандидата на службу в поліцію до розвитку у нього ознак девіантної поведінки. В. С. Медведєв говорить про доцільність періодичного переогляду працівників поліції з метою виявлення ознак несприятливого розвитку особистості та надання психологічної допомоги.

Види психологічної допомоги:

Індивідуальне психологічне консультування. У процесі такого консультування психолог на основі попереднього психологічного обстеження надає працівнику інформацію про його особистісні особливості, в рекомендаційному порядку пропонуються раціональні способи подолання труднощів, які виникають в процесі виконання службових обов'язків.

Проведення навчання методам саморегуляції, в процесі якого працівники поліції освоюють вправи аутотренінгу. Ці вправи допомагають здійснювати регуляцію свого стану, що особливо важливо при виконанні службових обов'язків у складних та екстремальних ситуаціях професійної діяльності. Володіння технікою саморегуляції перешкоджає виникненню перевтоми і проявів професійної деформації у діючих на майбутніх працівників поліції, підвищує адаптаційні можливості психіки.

Психокорекційний тренінг. Під психокорекційним тренінгом (ПКТ) розуміється практика психологічного впливу, заснована на методах групової роботи. Ефективність даного напрямку в роботі з профілактики девіантної поведінки пояснюється тим, що в ході ПКТ відбувається оволодіння певними психологічними знаннями про природу власних проблем і корекція поведінки особистості, формуються навички міжособи-

стісної взаємодії і рефлексивні навички (наприклад, здатність аналізувати ситуацію і власну поведінку), розвивається здатність гнучко реагувати на ситуацію і швидко перебудовуватися в різних умовах. Перевага цього способу психологічної профілактики девіантної поведінки пояснюється тим, що умови ПКТ є наближеними до умов реальних відносин у службовому колективі. У подібних ігрових умовах стає можливим формування у працівника поліції навичок конструктивної поведінки. Позитивною характеристикою ПКТ є і те, що він часто передбачає наявність проблемних ситуацій, які підвищують інтерес і мотивацію працівників до продуктивної діяльності.

Інша особливість психокорекційного тренінгу полягає в груповій, а, отже, і в більш інтенсивній взаємодії його учасників. Для того, щоб виявити і змінити свої не адаптивні установки і виробити нові форми поведінки, люди повинні вчитися бачити себе такими, якими їх бачать інші. ПКТ виконує не тільки мотиваційні, навчальні, розвиваючі і психокорекційні функції. Завдяки цьому методу можлива діагностика деяких психологічних явищ (наприклад, актуального рівня розвитку учасників тренінгу та їх готовності до роботи в екстремальних умовах, саморозвитку і самозміни).

Проблема девіантної поведінки поліцейських вимагає професійного підходу до її вирішення. Причому не тільки з боку командирів підрозділів, а й за участю багатьох фахівців: психологів, соціальних і медичних працівників. Застосування методів діагностики для виявлення відхилень (девіантної) поведінки у поліцейських, оцінки їх гостроти, постановки кваліфікованого діагнозу і достовірного прогнозу можливо на основі наукових знань про сутність, зміст, причини, чинники і особливості девіантної поведінки у різних категорій поліцейських, а також принципах і техніці застосування методичного інструментарію діагностичного обстеження. Важливою умовою успішності діагностики відхилень у поведінці є цілеспрямована високо мотивована індивідуально-виховна та психолого-педагогічна діяльність командирів і начальників з підлеглими. Поряд з перерахованими вище методами роботи важливе місце в профілактиці девіантної поведінки займає система практичних заходів (організаційних, виховних, правових, культурних, соціально-психологічних), метою яких є створення сприятливих умов служби, навчання, відпочинку та взаємовідносин поліцейських.

Психологічний практикум

Методика «Кассандра» (скорочений варіант).

Методика «Кассандра» містить 116 тверджень (скорочений варіант). В ході тестування випробовувані роблять вибір між варіантами відповідей «вірно» або «невірно» в залеж-

ності від того, згодні або не згодні вони з кожним із тверджень.

1. Мені не важливо, який спосіб життя веде людина, головне чи є у нас з нею спільні інтереси.

2. Зараз я задоволений своїм життям.

3. Бували випадки, що я не стримував своїх обіцянок.

4. Багато в чому я намагаюся брати приклад зі своїх старших товаришів.

5. Мені кажуть, що я занадто близько все приймаю до серця.

6. Коли обговорюються питання, пов'язані з наркоманією, я відмовчуюся, хоча і засуджую це.

7. Я зростав і виховувався без батька.

8. Думаю, що дорослі погано знають, чим займаються їхні діти в свій вільний час.

9. Бувало, що я говорив про речі, в яких не розбираюся.

10. Вважаю, що існують легкі наркотики, вживання яких не призводить до формування залежності.

11. Я часто злюся на себе.

12. Я побоююся відкрито критикувати наркоманів, хоча внутрішньо засуджую їх спосіб життя.

13. Щоб тебе приймали в компанію друзів, обов'язково треба бути схожим на них і наслідувати їх спосіб життя.

14. Мої друзі є для мене прикладом у всьому.

15. У моїй родині є проблеми.

16. Якщо мені зрадить кохана дівчина (юнак), я цього не переживу.

17. Я проти будь-якого виправдання наркоманів.

18. Для будь-якої людини дістати наркотик не становить труднощів.

19. Мене часто карали батьки.

20. Наркоманія – це зло, з яким всім потрібно активно боротися.

21. Мені доводилося брати участь у вуличних бійках.

22. Якщо я стану свідком вживання наркотику моїми знайомими, то постараюся переконати їх.

23. Серед моїх знайомих є люди, які мені не подобаються.

24. Наркотизація суспільства підриває здоров'я нації.

25. Я задоволений тим, як проводять свій вільний час мої друзі.

26. Останнім часом мені сильно не щастить.

27. Припускаю, що однієї дози наркоману вистачає на кілька прийомів.

28. Суспільство не повинно допомагати наркоманам більше, ніж іншим нужденним.

29. У мене бувають такі хвилини, що не хочеться жити.

30. Я впевнений, що ніхто серед моїх друзів не буде вживати наркотики.
31. Бувало, що я відповідав на листи не відразу після прочитання.
32. У мене були приводи в поліцію.
33. Деякі мої родичі страждають нервовими захворюваннями.
34. Людина, яка допустила вживання наркотику, повинна бути строго покарана.
35. Точно знаю, що «прихід» – це стан наркотичного сп'яніння.
36. З будь-якого складного становища можна знайти вихід.
37. Наркомани, мені особисто, нічого поганого не зробили.
38. У мене був струс мозку з втратою свідомості.
39. Серед моїх близьких є люди з трагічною долею.
40. Іноді я кажу неправду.
41. Суспільству варто більш активно включитися в боротьбу з наркотиками.
42. Вважаю, що з наркоманом нема про що поговорити.
43. Я не задоволений тим, як до мене ставляться мої друзі.
44. У моєї компанії люблять пожартувати над деякими людьми.
45. Навчання в школі давалося мені важко.
46. Мені доводилося приймати наркотики.
47. Якщо я побачу, що мої знайомі вживають наркотичні речовини, то втручатися не буду.
48. Припускаю, що «гера» – це героїн.
49. Буває, що я відкладаю на завтра те, що можна зробити сьогодні.
50. Я не буду доносити на мого знайомого, який вжив наркотик.
51. Часом мені хочеться втекти від вирішення своїх проблем.
52. Мені доводилося часто вживати алкоголь.
53. Я не стану відкрито виступати проти поширення наркоманії, тому що не хочу ні з ким сваритися.
54. Я ріс і виховувався без матері.
55. Деякі мої знайомі пробували наркотик.
56. Нічого страшного, якщо хтось періодично вживає наркотики.
57. Можна виростити гашиш де завгодно, навіть на дачній ділянці.
58. Серед моїх знайомих є люди, які мене дратують.

59. У грі я волю вигравати.
60. Поширення наркотиків – це зло, але боротися з ним марно.
61. Наркомани думають тільки про своє задоволення, не зважаючи на інтереси інших людей.
62. Я припиняю спроби вживання наркотичних речовин в своєму оточенні.
63. Всі суспільні сили повинні бути звернені, в першу чергу, до проблем, які відчувають наркомани.
64. Я бачив наркомана в «ломці».
65. У суспільстві необхідно заохочувати людей, які ведуть здоровий спосіб життя.
66. Я проходив лікування в зв'язку з нервовим розладом.
67. У мене немає знайомих, які вживають наркотики.
68. Допустити можливість залучення до наркотиків вважаю нижче своєї гідності.
69. Думаю, що суспільство недостатньо наполегливо у використанні проявів наркотизації.
70. Шкода від вживання різних видів наркотиків дещо перебільшена.
71. Іноді, коли я погано себе відчуваю, я буваю дратівливим.
72. Мій батько зловживав алкоголем.
73. У моєї сім'ї до моєї думки прислухаються.
74. Припускаю, що «нахлобучка» – це стан передчуття перед прийомом наркотику.
75. Наркоманові можна пробачити будь-які дії, навіть такі, що шкодять іншим людям, якщо це виправдовується його фізичним станом.
76. Я проти того, щоб за зберігання або вживання наркотичних речовин строго карали.
77. Спочатку слід знайти стабільне джерело фінансового благополуччя, а потім можна дозволити собі будь-який спосіб життя.
78. У мене було нічне нетримання сечі.
79. У моїй компанії не люблять тих, хто критикує поведінку інших.
80. Буває, що я серджуся.
81. Вважаю, що наркоман може домогтися успіху в житті.
82. У мене багато друзів.
83. Майбутнє мені здається настільки невизначеним, що я не буду ніяких планів.
84. Моя мати зловживала алкоголем.
85. Старшокласники намагалися змусити мене пробувати наркотик.

86. Причина поширення наркотизації – в байдужості суспільства та відсутності законодавчої бази, що дозволяє контролювати ситуацію зі споживанням психоактивних речовин в країні.

87. Я з задоволенням проводжу свій вільний час.

88. Я завжди підкоряюся авторитетній особистості.

89. Якщо я бачу, що когось на моїх очах долучають до вживання наркотику, то у мене псується настрій.

90. У мене ставалися випадки і судоми.

91. Я зможу перерахувати понад п'ять назв наркотиків.

92. Бувало, що я ходив у сні.

93. Краще беззастережно виконувати всі доручення старших товаришів.

94. Себе вважаю невдахою.

95. Мене обурює, що проблема наркоманії хвилює не всіх.

96. Наркомани вправі вимагати поваги до їх вибору.

97. Вживання наркотиків я засуджую, але боротьба з ними – справа суспільства.

98. Медичні огляди потрібно проводити частіше і уважніше.

99. Припускаю, що героїн продається загорнутим в маленький пакетик, який називається «чек».

100. Я б став по-іншому відповідати на всі поставлені в анкеті питання, якби вона була анонімною.

101. Кожна людина має право вибору, вживати або не вживати наркотики.

102. Наркомани не зобов'язані боротися з поширенням наркотизації в країні.

103. Я не стану втручатися, якщо побачу, що хтось вживає наркотики, нехай це зроблять інші.

104. Я не люблю читати книги.

105. Вважаю, буде справедливим, якщо легалізують наркотики в нашій країні.

106. Я проти вільного поширення наркотиків.

107. У наркоманів слово «торчать» означає дуже сильно захоплюватися чим-небудь.

108. Я завжди і скрізь виступаю проти споживання наркотиків, навіть якщо це загрожує конфліктом з близькими мені людьми.

109. В дитинстві я був дуже нервовим.

110. Моя сім'я дуже дружна.

111. Мене легко спровокувати на конфлікт (я легко виходжу з себе).

112. Мені часто здається, що я гірше інших (не такий, як усі).

113. Не варто втручатися, якщо бачиш, що хтось вживає наркотики, нехай це роблять ті, хто за це відповідає.

114. Я завжди легко ладнав з людьми.

115. Думаю, що стан після прийому екстазі і марихуани однаковий.

116. Пізнати наркомана дуже легко по слідах від уколів на руках.

Ключ (скорочений варіант)

Назва шкали	Зміст відповіді	Номер твердження
Проінформованість	Так	10, 18, 35, 64, 74, 81, 91
	Ні	27, 42, 48, 57, 99, 107, 115, 116,
Відношення	Так	6, 12, 17, 20, 22, 24, 28, 41, 60, 62, 65, 68, 69, 77, 86, 89, 95, 97, 106, 108
	Ні	13, 47, 53, 63, 70, 75, 76, 88, 93, 96, 101, 102, 103, 105
Біогенетичні передумови	Так	7, 15, 21, 32, 33, 38, 43, 45, 46, 52, 54, 66, 72, 78, 84, 90, 92, 109
	Ні	2, 114
Психосоціальні передумови	Так	8, 19, 29, 39, 41, 43, 44, 50, 51, 55, 61, 79, 85, 98, 104
	Ні	1, 4, 14, 25, 30, 37, 67, 73, 82, 110
Ризик нервово-психічного зриву	Так	5, 11, 15, 16, 26, 29, 39, 43, 46, 51, 56, 58, 83, 94, 111, 112
	Ні	36, 82, 84
Шкала брехні	Ні	5, 9, 23, 31, 40, 49, 59, 71, 80, 100

Нормативні оцінки показників методики «Кассандра»

Шкали	Оцінка в балах в залежності від значення показника та рівень розвитку якості (властивості)								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Дуже низький	Низький	Нижче середнього	Нижня межа середнього	Середній	Верхня межа середнього	Вище середнього	Високий	Дуже високий
Проінформованість	0-1	1-2	3	4-5	6-8	9-10	11	12-14	15
Відношення	35	34-33	32-31	30-26	27-20	19-17	16-9	8-7	6
Біогенетичні перед-	0-1	2-3	4-5	6-8	9-12	13-15	16-17	18-19	20

умови									
Психосоціальні передумови	0-1	2-3	4-5	6-8	9-12	13-15	16-17	18-19	20
Ризик нервово-психічного зриву	0-1	2	3-4	5-6	7-12	13-14	15-16	17	18-20
Шкала брехні	0	1	2	3	4-5	6	8	9	10

Інтерпретація шкал

Шкала «Проінформованість» (Os) – відображає знаньомство обстежуваних з питаннями, пов'язаними з проблемою наркоманії.

Шкала «Відношення» (Ot) – характеризує особистісне ставлення обстежуваного до цінностей і норм даного способу життя, формулює ступінь психологічної готовності до його прийняття або протидії.

Шкала «Біогенетичні передумови» (Bgr) – вказує на наявність в анамнезі різного роду факторів, які можуть при певних умовах стати базою для негативних змін поведінки, особистісних властивостей і станів, в тому числі формування адиктивної поведінки (залежність від наркотиків).

Шкала «Психосоціальні передумови» (PSp) – відображає наявність несприятливих соціально-середовищних факторів, стандартів поведінки, які передбачають можливість асоціального вибору.

Шкала «Ризик нервово-психічного зриву» (RN) – сформована з тверджень, що відбивають ступінь задоволеності життєвою ситуацією, яка за певних умов може стати причиною неадекватного емоційного реагування, включаючи нервові зриви або аутоагресію, а також причиною адиктивної (залежного) поведінки. Шкала «Брехня» (L) – включає твердження, які виявляють тенденцію випробуваного уявити себе в максимально вигідному світлі, продемонструвавши дуже суворе дотримання соціальних норм.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст основних понять: девіація, соціальна девіація, девіантність.
2. Дайте повне визначення поняттю «девіантна поведінка особистості (групи)».
3. Назвіть основні групи девіантної поведінки.
4. Назвіть психологічні прояви девіантної поведінки.

5. Що таке адиктивна поведінка і які її основні ознаки? Чим відрізняється залежна поведінка від шкідливої звички?
6. Назвіть найбільш поширені об'єкти і відповідні їм форми залежної поведінки.
7. Охарактеризуйте види профілактики суїцидальної поведінки.
8. Що перешкоджає здійсненню самогубств?

Рекомендована література

1. Змановская Е. В., Рыбников В. Ю. Девиантное поведение личности и группы: Учебное пособие. СПб.: Питер, 2010. 352 с.
2. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ. Либідь, 2011. 520 с.
3. Медведев В. С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти): монографія. Київ. НАВСУ, 1996. 192 с.
4. Меркулова Ю. В. Прояви девіантної поведінки у працівників міліції як проблема. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія*. 2014. Т. 19. Вип. 2 (32). С. 214-223.
5. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів: навч. посіб. / [І. В. Жданова, П. В. Макаренко, Н. Е. Мілорадова та ін.]; за заг. ред. І. В. Жданової; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків. ХНУВС, 2014. 516 с.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Агресія 426, 427, 483, 511, 530
Адиктивна поведінка 512, 514
Активне слухання 308, 309, 310
Антисоціальна поведінка
Апатія 359, 429, 430
Асоціальна поведінка 509, 513
Аутодеструктивна поведінка

Вербальні засоби спілкування
Візуальна психодіагностика 6, 336, 337, 350
Віктимність 224, 225, 226, 229, 258
Віктимологія 224, 225, 243, 244
Види психологічного впливу 532
Види психологічного протистояння впливу 372
Вогнепальна зброя

Галюцинації 264, 423, 424
Готовність до професійної діяльності 268
Громадська думка 448, 449, 450, 451
Громадськість 448, 449, 450
Групи затримання 196

Девіантна поведінка 509
Департамент патрульної поліції 143
Депресія 359, 411, 483
Деструктивна критика 367
Ділове спілкування 300, 454, 481
Діяльність 12, 36
Допит 50, 166, 169, 170
Допит потерпілого 178, 180
Допустимість психологічного впливу
Досудове розслідування 27, 135, 160, 161
Досудове слідство 160, 161, 162

Екстралінгвістичні засоби спілкування
Екстремальна ситуація 282
Екстремальні умови 72, 270
Екстрена психологічна допомога 423, 430
Емоційне вигорання
Емпатія 60, 82, 127, 128, 157, 303, 309, 482
Енергетична мобілізація 372

Жаргон 327, 328, 343, 344, 360
Жести 309, 310, 311, 322, 326, 337, 348

Засоби опанування професійним стресом 411
Засоби психологічного впливу
Зв'язки з громадськістю
Злочин 161

Ідентифікація 100, 362
Ідентичність 94, 95, 101, 103, 111, 146, 149, 156
Імідж 452, 453, 454, 455
Інформаційна компетентність поліцейського 79
Істерика 429

Комунікативна компетентність 78
Комунікативна сторона спілкування
Комунікативні бар'єри
Комунікація 49, 79
Конгруентність 79, 320
Конструктивна критика 372
Контраргументація 372
Конфліктологічна компетентність поліцейського 78
КОРД 5, 19, 22, 200, 201, 202, 203, 205
Кримінальна поліція 26, 134, 135
Кримінальний проступок 161

Маніпулювання 118, 221, 357, 362, 370
Марення 423, 424, 430
Метод управління 213, 214
Міміка 310, 347
Мова 101, 119, 125, 146, 175, 243, 279, 285, 309, 343, 353, 390, 425, 429

Навіювання 215
Національна поліція України 26
Невербальна поведінка 26
Невербальні засоби спілкування 304
Нейролінгвістичне програмування 416
Нервово тремтіння 427
Нецирість 321

Образ «Я» 102
Обшук 166, 190, 191
Огляд місця події 166, 167, 168
Омана 189, 312
Особистість 4, 31, 78, 393, 397
Особистість поліцейського 59, 63
Особистість професіонала 59

Органи досудового розслідування 26, 134, 161, 192
Особиста безпека 6, 245, 246, 249, 254, 267
Охоронна діяльність 196
Очна ставка 181, 182

Паблік рілейшнз 447, 448, 453, 458, 459
Патрульна поліція 26, 134, 137
Перевірка показань на місці 166, 186, 188, 189
Переконання 15, 63, 173, 215, 254, 257, 366, 372, 374, 375, 377, 500, 501, 502
Плач 113, 423, 428
Поза 311, 312, 319, 340, 344, 349, 398
Поліцейський менеджмент 208
Поліція 26, 134, 137, 275
Поліція особливого призначення 26, 134
Поліція охорони 26, 134, 137, 193, 194, 196, 198
Посттравматичні стресові розлади 282
Потенціал працівника поліції 71
Правова культура особистості 129, 130
Правомірний психологічний вплив 381,
Правоохоронна діяльність 11, 31, 48, 59, 162, 476
Працевдатність 138, 198, 432, 464, 465, 474
Праця 12
Пред'явлення для впізнання 45, 58, 60, 89, 145, 377, 499
Примус 184, 186
Принцип Парето 29, 31, 97, 140, 160, 166, 190, 215, 232, 273, 354, 357, 377, 502
Проактивний менеджмент 436, 437, 444
Профайлінг
Проксеміка 340, 387, 401
Професійна діяльність 313
Професійна деформація особистості 4, 10, 12, 31, 52, 66
Професійна компетентність 107, 141, 144
Професійна культура 492
Професійна мотивація 4, 74, 76, 77, 80, 82, 83, 87, 88
Професійна підготовка 117, 129
Професійна правосвідомість 38, 44, 82, 482, 470, 497, 499
Професійна придатність 99
Професійна самосвідомість 65, 66, 70, 73, 337, 464
Професійне вигорання
Професійне здоров'я 7, 460, 463, 465, 466, 474, 475
Професійне самовизначення 94, 95
Професійне спілкування 299, 300, 301, 305
Професійні здібності
Професійно-важливі якості 10, 65, 158, 198
Професійно-правова ідентичність 103, 149

Професійно–психологічний відбір 292
Професіогенез 19, 98, 467
Професіограма 17, 25, 41, 44
Професіографія 14
Професіонал 19, 20, 21, 22, 25, 83, 99, 100, 101, 111, 156, 357, 423, 463, 465, 466
Професіоналізм 21, 64, 70, 74, 76, 77, 82, 83, 99
Професія 18, 19, 24, 25, 70, 74, 100, 138, 288, 292, 398, 399, 479
Професійний стрес 406, 407, 408, 409, 422
Психічне вигорання
Психічне здоров'я
Психограма
Психолінгвістика 6, 352, 353, 354, 362
Психологічна допомога 421, 423, 431, 516
Психологічна компетентність 80
Психологічна культура 5, 113, 115, 132
Психологічна профілактика 519
Психологічна підготовка 11, 26, 40, 56, 133, 191, 193, 273, 336, 385, 531
Психологічна самооборона 372
Психологічний вплив 7, 31, 172, 181, 182, 183, 299, 363, 364, 365, 371, 381, 383, 386
Психологічний контакт 42, 189
Психологічний портрет 7, 232, 353, 389, 390, 391
Психологічний портрет злочинця 389, 391
Психологічний портрет невідомого злочинця 290, 294
Психологія професійної діяльності 5, 12, 143, 199
Психотехнологія 434, 436

Рекрутінг 10
Рефлексивне слухання
Рефлексія 92, 95, 127, 156, 270, 303
Ризик 54, 55, 123, 142, 152, 153, 155, 156, 226, 227, 231, 236, 250, 261, 262, 270, 408, 481, 512, 528, 529, 530
Ризиконебезпечні ситуації
Рухове збудження 425

Самоактуалізація 95
Самоменеджмент 7, 432, 433, 434, 435, 445, 446
Самомотивація 432
Самооцінка 23, 82, 90, 96, 97, 101, 242, 270, 400, 510
Самопросування 366
Саморегуляція 122
Слідча діяльність 164
Слідча ситуація 512
Слідчі дії 166

Слідчий експеримент 186
Соціальна компетентність поліцейського 77
Соціальне здоров'я 462
Соціальний інтелект 127, 128
Спілкування 6, 22, 49, 125, 253, 299, 302, 310, 318
Стереотипізація 82
Стилометрія 355
Стиль керівництва 249, 448
Страх 507
Стрес 38, 139, 141, 165, 170, 172, 186, 232, 240, 377, 417, 427
Стресостійкість 172, 292, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 422, 479
Ступор 227, 423, 425, 430
Суїцидальна поведінка 515, 516

Такесика 315
Техніка контрольних питань
Технології формування іміджу

Установка на виживання 257, 267

Фізичне здоров'я
Формування благо прихильності

Чинники професійної деформації

Юридична психолінгвістика 6, 352, 353, 354, 362

Я-концепція 89, 482

Навчальне видання

ЄВДОКИМОВА Олена Олександрівна
ЖДАНОВА Ірина Вячеславівна
ШВЕЦЬ Дмитро Володимирович та ін.

ПСИХОЛОГІЯ
У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ
Навчальний посібник

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, доцента
В. В. Сокурєнка

Редагування, внесення правок, комп'ютерне верстання,
дизайн обкладинки – *А. С. Тяпкін*

Підп. до друку 28.03.2018. Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 30, 1.
Обл.-вид. арк. 25, 6. Тираж 200 пр. Зам. № 2018-3.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.